

T. C.
MİMAR SİNAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ PROGRAMI

MUSTAFA ÇOKAY'IN HAYATI
VE ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİNİN
BAĞIMSIZLIĞI YOLUNDAKİ MÜCADELESİ

(Doktora Tezi)

121816

Hazırlayan:
99600009 Abdulvahap KARA

TE. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Danışman:
Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU

T 121816

İSTANBUL 2002

Abdulvahap KARA

tarafından hazırlanan

Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin

Bağımsızlığı Yolundaki Mücadelesi

adlı bu çalışma jürimizce

Doktora Tezi / Eser Metni olarak kabul edilmiştir.

Kabul (Sınav) Tarihi : 02 / 07 / 2002

(Jüri Üyesinin Ünvanı, Adı, Soyadı ve Kurumu) :

İmzası :

Jüri Üyesi Prof.Dr.Gülçin ÇANDARLIOĞLU
(Danışman)

Çandarlıoğlu

Jüri Üyesi Prof.Ramazan ŞEŞEN

R. Şeşen

Jüri Üyesi Prof.Dr.Abdülkadir ÖZCAN

Özcan

Jüri Üyesi Prof.Dr.Nadir DEVLET
(Yeditepe Ün.v.)

Nadir Devlet (Yeditepe)

Jüri Üyesi Prof.Dr.Abdülkadir DONUK
(İst.Ünv.)

Donuk

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa No</u>
ÖNSÖZ.....	I
ÖZET	IV
SUMMARY	V
KISALTMALAR LİSTESİ.....	VI
GİRİŞ	VII
1. VATANDA	1
1.1. Ailesi ve Çocukluğu	1
1.2. Üniversite Dönemi	13
1.3. 1916 İsyanı	23
1.4. Rusya Devlet Dumasında	37
1.5. Şubat İhtilali	48
1.6. Hokand Muhtariyeti	84
1.7. Hokand ve Alaş Orda Hükümetleri Arasındaki İlişkiler	106
1.8. Hicret	118
2. MUHACERETTE	146
2.1. Paris'te İlk Günler ve Rus Demokratlarıyla İlişkiler	146
2.2. Türkistan Milli Birliği	161
2.3. Promethee Birliği	177
2.4. Türkistan Lejyonerleri	197
2.5. Çokay Öldürüldü mü?	222
2.6. Halk Düşmanlığından Halk Kahramanlığına	236
3. YAYIN FAALİYETLERİ	249
3.1. Birlik Tuvu – Ulug Türkistan (Taşkent)	251
3.2. Na Rubeja – Şafak (Tiflis)	253
3.3. Yeni Türkistan (İstanbul)	255
3.4. Yaş Türkistan (Berlin)	257
3.5. Chez Les Soviets en Asie Centrale	272
3.6. Turkestan Pod Vlastyu Sovetov	277
3.7. 1917 Yılı Hatıra Parçaları	279
SONUÇ	281
KAYNAKLAR	286
ÖZGEÇMİŞ	329

ÖNSÖZ

Bu çalışmama konu olan Mustafa Çokay'a ilgim 14 yıl öncesine gider. 1988'de Münih'teki Hürriyet Radyosu Kazakça Yayınlar bölümünde çalışmaya başladım. Radyo'nun Türk dilleri bölümü çalışanları arasında Çokay'ın tarihi kişiliği ile siyasi görüşlerine duyulan hayranlık ve saygı belirgindi.

Bunun önemli bir sebebi vardı. 1951'de kurulan Hürriyet Radyosu'nun Türk Dilleri bölümünde ilk görev alanların hemen hepsi, II. Dünya savaşı sırasında Almanlara esir düşmüş ve savaştan sonra Almanya'da kalmış kimselerdi. Bu nedenle onlardan bazıları Çokay'ı Nazi esir kamplarını ziyareti esnasında bizzat görmüş veya onu görenlerden Çokay hakkında çok şey işitmişlerdi. Bunlar arasında Asan Kaygı ismiyle meşhur Mavlekeş Kaybaldin, Devlet Tagıberli, Abdullah Yusufoğlu ve Jaken Babiç gibi isimler benim çalıştığım bölüm olan Kazak Türkçesi yayınlarında görev yapmışlardı. Ben radyoda çalışmaya başladığımda bu kimselerin hiçbirisi yoktu. Bir kısmı ölmüş, bir kısmı da emekli olmuştu. Ancak, onlar Kazak bölümündeki haleflerine Çokay sevgisini aşılayarak ayrılmışlardı.

Sovyetler Birliği'nin son döneminde yaşanan büyük siyasi değişimler Çokay'a olan ilgimin daha da artmasına sebep oldu. Özellikle 1990'dan sonra, Kazakistan'da Sovyet rejiminin amansız muhalifi Çokay'ı bir halk düşmanından halk kahramanına yükselten süreç başladı. Bu süreci Kazak basınından adım adım takip etme imkanına sahip oldum.

Çokay'a merakımı arttıran bir diğer husus, lisans eğitimimi İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Genel Türk Tarihi bölümünde tamamlamam idi. Bilindiği üzere bu bölümün kurucusu Zeki Velidî Togan'dır. Togan, Çokay'ın hayatındaki en önemli şahsiyetlerin başında gelir. Lisans eğitimim döneminde, Togan hoca vefat etmiş olmakla beraber, bölümün öğretim üyeleri arasında, ondan ders alarak yetişen Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu, Prof. Dr. Mehmet Saray, Prof. Dr. Abdulkadir Donuk ve Prof. Dr. Mustafa Kafalı gibi hocalarımız vardı. Özellikle doktora danışmanım Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu, Togan'ın asistanlığını yaparak

onun çok yakınında olmuştu. Bu da benim için Çokay konusundaki bir araştırmayı daha da ilginç kılıyordu.

Bütün ilgime rağmen başlangıçta Çokay konusunda bilimsel bir çalışma yapmaya cesaret edemedim. Çünkü, Çokay araştırılması kolay olmayan bir konuydu. Bunun için birkaç yabancı dil bilmek gerekliydi. Kazakça ve Özbekçe gibi Türk lehçeleri ile İngilizce ve Almanca gibi batı dillerini bilmeme rağmen, Çokay için özellikle gerekli olan Rusça dil bilgim yeterli değildi. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi ve Türkiyat Enstitüsünde açılan Rusça kurslarına katılmakla beraber, ilmi yazıları takip edecek düzeyde Rusça'ya henüz sahip değildim. Bu sebeple Çokay ile ilgili araştırmayı hakkıyla yerine getirme konusunda tereddütlerim vardı.

Bu sorunu değerli hocam Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'nun teşvikleriyle aştım. 1997-1998 Ders Yılı döneminde Kazakistan'ın Türkistan şehrindeki Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Kazak-Türk Üniversitesinde görevli bulunduğum bir yıl zarfında, Rusça bilgimi ilerlettim.

Böylece benim için önemli bir engel ortadan kalkmış oluyordu. Çokay araştırmaları için elzem olan Fransızca dil bilgimi de doktora çalışmaları esnasında geliştirme imkanı buldum.

Doktora çalışmam esnasında bir çok kişi ve kuruluştan yardım gördüm. Özellikle danışman hocam Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'nun çalışmamın ortaya çıkması için gösterdiği olağanüstü desteğin önemi büyüktür. Çalışmalarımın her safhasını büyük bir sabırla takip etti. Karşılaştığım sıkıntı ve zorlukları aşmamda yardımcı oldu. Hocama müteşekkirim.

Özel kütüphanesinde Çokay ve dönemi konusundaki araştırmalar için zengin bir kaynak bulunduran İsmail Otar'ın da bu çalışmadaki katkısı büyüktür. Otar büyük bir hoşgörü ve nezaketle kütüphanesinde çalışmamıza müsaade etmeseydi, araştırmalarımızda çalışmamızda bir çok şeyin eksik kalacağı muhakkaktı. Kendisine teşekkürü bir borç bilirim.

Paris Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Enstitüsü'nün Çokay Arşivinden sorumlu görevlilerinden Marielle Kalus'a ve Paris Nogent Sur Marne Belediyesi arşiv görevlilerinin gösterdikleri yakın ilgi ve alakaya, Prometheé hareketi konusunda

değerli yönlendirmelerde bulunan Etienne Copeaux ile Prof. Dr. Françoise Georgeon'a, Paris'teki araştırma merkezleri ve kütüphaneler konusunda rehberlik eden Bayram Balcı'ya, Çokay'ın Nogent Sur Marne semtinde ikamet ettiği evlerini incelememiz esnasında yardımcı olan Yaşar Dinç'e, Münih'te beni büyük alaka ile karşılayan ve özel kütüphanesini açarak Çokay ile ilgili her türlü belge ve kitabı hediye etme inceliğini gösteren Hürriyet Radyosu Kazak Servisinden emekli Makhmet Kulmagambetov'a, Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ın İstanbul Küçükalyalı'daki özel kütüphanesinden bazı eserleri kullanmamıza izin veren ve Çokay ile Togan arasındaki ilişkiler konusunda görüşlerimize ışık tutan Prof. Dr. İsenbike Togan'a, Fransa Millî Kütüphanesinden eser temini konusunda yardımcı olan İslam Araştırmaları Merkezi Başkanı Prof. Dr. Şahin Uçar'a, Japonya'da Çokay ile ilgili olarak yayınlanan bir eseri gönderme nezaketinde bulunan Prof. Dr. Tomohiko Uyama'ya ve Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi kütüphanesi görevlisi Emine Gündoğan'a, tezimin her safhasını büyük dikkatle takip edip yardımcı olan Tarih Bölüm Başkanımız Prof. Dr. Ramazan Şeşen ile Prof. Dr. Abdulkadir Donuk'a, manevi destekleriyle devamlı surette teşvik eden Prof. Dr. Abdulkadir Özcan'a ve Çokay konusunda değerli görüşleriyle katkıda bulunan Ege Üniversitesi'nden Prof. İsmail Aka'ya, tezimizi okuyarak uslub ve imla konusunda değerli tavsiyelerde bulunan Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nden Yrd. Doç. Dr. Göksel Öztürk'e, çalışmamız için gerekli makale, kitap ve diğer malzemelerin temini konusunda yardımlarını esirgemeyen Paris'te Semih Yiğit'e, Almanya'da Ferit Baz'a, Almatı'da Çokay Vakfı Başkanı Batırcan Darımbet'e, Bakhyt Sadıkova'ya, Seyfullah Sapan'a ve Seyfullah Koçyiğit'e Çimkent'te Osman Yorulmaz'a ABD'de Ömürtay Canaltay'a, çeşitli vesilelerle tezin yazımına katkıda bulunan Akmaral Yiğit ve Alihan Canaltay'a ve evde huzurlu çalışma ortamı sağlayan eşim Tahire Kara'ya en içten teşekkürlerimi ifade etmeyi bir görev bilirim.

ÖZET

Çalışmamızın amacı Kazak devlet adamı Mustafa Çokay'ın hayatı ve siyasi faaliyetlerini incelemektir. 7 Ocak 1890'da Orta Asya'nın Akmescit şehrinde doğan Çokay, 1916'da Petersburg Üniversitesinde hukuk tahsilini tamamladı. 1917 Şubat İhtilali'nden sonra Orta Asya milli hareketlerine katıldı. Orta Asya'nın iki önemli siyasi oluşumu olan Alaş Orda ve Hokand Muhtariyeti çalışmalarında etkin rol aldı. Hokand Muhtariyeti Hükümeti'nin başbakanlık yaptı. Bolşeviklerin bu hükümeti dağıtmasından sonra, Rusya dışına çıktı ve Fransa'nın başkenti Paris'e yerleşti. Burada Türkistan'daki Sovyet iktidarına karşı mücadelesini Türkistan Milli Birliği ve Promethee Hareketi ile birlikte sürdürdü. Orta Asya Türk halklarının Sovyetler Birliği'nden ayrılarak bağımsız olmasını savundu.

Çokay mücadelesinde basına ve yazıya büyük önem verdi. Avrupa'da Fransızca, İngilizce ve Rusça yayınlanan çeşitli dergi ve gazetelere yazı yazdı. Türkistan'ın sorunlarını dile getirdi. Ayrıca kendisi Yaş Türkistan dergisini çıkardı. 1929-1939 yılları arasında 117 sayı yayınlanan bu dergi Türkistan'ın siyasi tarihi için önemli yazıları içermektedir.

II. Dünya Savaşı sırasında Fransa'yı işgal eden Almanlar, Çokay'ı Berlin'e getirdiler. Burada Sovyet ordusundan esir düşen Türk soylu askerlerden Türkistan Lejyonerleri kurulması çalışmalarına katılması istendi. Bu projeye sıcak bakmayan Çokay, projenin kuruluş aşamasında 27 Aralık 1940'ta Berlin'de öldü. 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığına kavuşan Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde, özellikle Kazakistan'da Çokay bir bağımsızlık sembolü olarak görülmektedir.

SUMMARY

The aim of this dissertation studies the life and political activities of Mustafa Chokaev, a Kazak statesman, born in Akmescit, a city of Central Asia, on 7th January of 1890, completed his education on law in 1916 at the University of Petersburg. After the February Revolution, he joined national political movements of Central Asia. He took an effective role in both Alash Orda and Hokand autonomy which were main political constitutions in Central Asia.

He became the prime minister of the government of Hokand autonomy. He went outside Russia and settled in Paris, the capital of France, after the collapse of the Hokand government by Bolcheviks. Here Chokaev continued on his struggle against the Soviet Power in Central Asia as a member of the Turkestan National Union and the Promethian Movement. He defended the idea that the people of Central Asia should be independent from the Soviet Union.

Chokaev considered press as an effective tool for his struggle. He wrote many articles on political problems of Central Asia for newspaper and periodicals published in English, French and Russian in Europe. He also published his own journal of Yash Turkestan. The journal published 117 issues between the years of 1929-1939 is considered valuable for the political history of Central Asia.

Germans who occupied France brought Chokaev in to Berlin during the World War II. Here Chokaev was demanded to form Turkestanian Legion from Turkic soldiers taken prisoner from the Soviet army. But Chokaev didn't want to work at this project. He was died in 27th December of 1941 in Berlin before beginning of the project. Now Chokaev is considered as a symbol figure of independence in Turkic Republics of Central Asia obtained their independence after the collapse of the Soviet Union.

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
bkz.	bakınız
BM	Birleşmiş Milletler
Çev.	Çevirmen
Der.	Derleyen
Haz.	Hazırlayan
hk.	hakkında
MY	ÇOKAYOĞLU, M. Y. (1972), Eşinin Ağzından Mustafa Çokayoğlu, Yaş Türkistan Yayını Sayı: 22, İstanbul.
Prof.	Profesör
s.	Sayfa
SR	Sosyal Revolutsiyoner
SSC	Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TGB	Türkistan Gençler Birliği
TMB	Türkistan Milli Birliği
TMH	Türkistan Milli Hareketi ve Mustafa Çokay (Merhumun 60. Doğum Yılı Münasebetiyle) (1950), Haz. Abdolvahap Oktay, İstanbul.
vb	ve benzeri
vs	vesaire
YT	Yaş Türkistan Dergisi
1917	1917 Yılı Hatıra Parçaları (1988), Yaş Türkistan Neşriyatı 28, Ankara.

GİRİŞ

Sovyetler Birliği'nin 1991'de dağılmasıyla birlikte Orta Asya Türk Cumhuriyetleri bağımsızlığına kavuştu. Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan birer egemen devlet olarak ortaya çıktılar. Böylece, Kazakların Küçük Cüz Hanı Abulhayır'ın 1731'de Rusya'nın himayesine girmeyi kabul etmesiyle başlayan ve XIX. Asrın ikinci yarısında Hive, Buhara ve Hokand Hanlıklarının işgaliyle tamamlanan ve bir asrı geçen Türkistan'daki Rus hakimiyeti sona erdi.

Türkistan'daki Rus hakimiyeti iki dönemden oluşur. Birincisi 1917 yılına kadar gelen Çarlık Rusya ve ikincisi 1917-1991 yılları arası kapsayan Sovyetler Birliği dönemidir. Türkistan halkı Çarlık Rusya idaresine karşı bir çok kere isyan ederek kendi millî yönetimini kurmak istedi. Bunların en önemlileri arasında Sırım Batur (1783-1797), İsatay Tayman (1836-1838), Kenesarı Kasımoğlu (1838-1846) ve Dükçü İşan (1898) ayaklanmalarını sayabiliriz. Bu isyanların sonuncusu Türkistan'da Çarlık Rusyasının yıkılmasından kısa bir süre önce gerçekleşti: 1916 isyanı. 1916 isyanı, Rusya'dan bağımsızlık talep eden organize bir siyasî hareket olmamakla birlikte, Rus Çarlarının siyasî otoritesine boyun eğmeme konusunda Türkistan halkının yürüttüğü en son geniş çaplı silahlı bir başkaldırıdır.

Sovyet döneminde de Türkistan halkının kendi yönetimini kendi eline alma mücadelesi devam etti. Ancak, bu birinci dönemdeki mücadele kadar araştırmalara konu olmamıştır. Sadece Sovyet Birliği'nin kuruluş aşaması sırasında ortaya çıkan Alaş Orda Millî Hareketi, Hokand Muhtariyeti ve Basmacı Hareketi araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Bunun dışında Türkistan halkının Sovyet yönetimine karşı yürüttüğü siyasî mücadele üzerindeki araştırmalar yeterli değildir.

İşte biz bu çalışmamızda, bu eksikliği bir nebze olsun doldurabilmek amacıyla Mustafa Çokay'ın hayatı ve siyasî faaliyetlerini ortaya koymayı amaçladık. Çünkü, Çokay Türkistan halkının topraklarındaki Sovyet iktidarının yerine millî bir yönetim oluşturma mücadelesinin baş kahramanıdır. Onun bu mücadelesi, Sovyet iktidarının kuruluşundan II. Dünya Savaşına kadar devam etti.

Çokay, Hokand Muhtariyeti'nin başbakanı olarak geniş kesimlerce tanınmakla birlikte, nedense onun hayatı ve Avrupa'daki yürüttüğü siyasî faaliyetleri kapsamlı bir biçimde araştırılmamıştır. Çokay hakkında yazılanlar, onu sağlığında tanıyanların hatıratları ve intibalarından öteye gitmez. Bu sebeple Çokay hakkında pek çok şey karanlıkta kalmıştır. Oysa Rusya'nın diğer Türk bölgelerinden onunla aynı dönemde Sovyetlere karşı mücadele etmiş siyasî liderlerin hemen hepsi üzerinde çalışılmıştır. Azerbaycan Millî Hareketi'nin lideri Mehmet Emin Resulzade, Tatar Millî Hareketinin liderleri Ayaz İshaki ile Sadri Maksudi Arsal, Başkurt Türklerinin lideri Zeki Velidi Togan ve Kırım Türklerinin liderleri Cafer Seydahmet Kırimer ile Müstecip Ülküsal'ın hayatları ve faaliyetleri hakkında çok şey yazılıp çizilmiştir. Bunların eserleri ve makaleleri tekrar tekrar basılmıştır. Fakat, Çokay son yıllara kadar araştırmacıların dikkatlerinden hep uzak kaldı.

Çokay konusunda bugüne kadar yapılan ilk bilimsel araştırma 1998'de Ege Üniversitesinde Prof. Dr. İsmail Aka'nın danışmanlığında gerçekleştirilen Darhan Hıdıraliyev'in Yüksek Lisans tezidir. Eser daha sonra kitap olarak neşredildi.¹ Hıdıraliyev, çalışmasında Türkiye ve Kazakistan'da bulunan belli başlı kaynakları ve çeşitli dergilerde Çokay ile ilgili yayınlanan makaleleri kullanmıştır. Ayrıca tezin kabul edilişi ile basımı arasında geçen üç yıllık süre içinde Çokay ile ilgili olarak yayınlanan yeni eserleri de takip ederek kitabında kullanmıştır. Ancak yine de kaynaklar konusundaki eksikliklerini tamamlayamamıştır. Özellikle Fransa'nın başkenti Paris'teki Mustafa Çokay arşivinden faydalanmamış olması, Çokay ile ilgili bir çok önemli bilgidir yoksun kalmasına sebep olmuştur. Ayrıca Hokand Muhtariyeti konusunda Özbekistan'da son yıllarda yapılan araştırmalardan da faydalanmamıştır.

Bunun dışında Hıdıraliyev'in ulaştığı kaynaklardaki bilgileri de yeterince değerlendirdiği söylenemez. Çünkü, kullandığı kaynaklardaki bir çok bilgiyi araştırmasına yansıtamamıştır. Örneğin Zeki Velidi Togan **Hatıralar Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri** isimli

¹ Darhan, HİDİRALİYEV, *Mustafa Çokay Hayatı, Faaliyetleri ve Fikirleri*. Yeni Avrasya Yayınları, Ankara, 2001. Hıdıraliyev, tezini özetleyerek bir makale olarak da yayınladı. Darhan HİDİRALİYEV, "Muhtariyet'ten Muhacerete Türkistan Davası: Mustafa Çokay" **Türkistan'da Yenilik Hareketleri**

eserinde Eylül 1918'de Orenburg'ta Çokay, Alihan Bökeyhanov ve başka birkaç aydınla Güneydoğu Muhtar Müslüman Ülkeleri Birliği adıyla bir siyasî oluşum gerçekleştirme çabalarından bahseder. Hıdıraliyev, Togan'ın adı geçen eserini kullanmasına rağmen, Çokay'ın da içinde yer aldığı bu önemli siyasî oluşumu atlamıştır. Buna benzer bir şekilde, Ali Kantemir'in "Mustafa Bey Çokay Hakkındaki Hatıratım" başlıklı makalesinden faydalanan Hıdıraliyev makale sayfaları arasında basılan çok önemli bir belgeyi görmemiştir. Belge 1950'de Victoria Hastanesinden alınan Çokay'ın ölüm raporudur. Hıdıraliyev, kitabında bu belgeden hiç bahsetmez.

Hıdıraliyev'in Çokay ile ilgili araştırmasına bir derinlik katamadığı da gözden kaçmamaktadır. Çokay'ın siyasî hayatında en önemli iki şahsiyetin biri Kazak millî hareketinin lideri Alihan Bökeyhanov ve diğeri Başkurt millî hareketinin lideri Zeki Velidi (Togan)'dır. Buna rağmen, Çokay'ın bu iki lider ile olan ilişkilerini ortaya çıkarmaya çalışmamıştır. Çokay'ın 1916 isyanı neticesinde ortaya çıkan Türkistan halkının sorunlarına çözüm arama yolundaki faaliyetleri de yeterli derecede işlenmemiştir. Sadece Çokay'ın Rusya Devlet Duması'nın (Rusya Parlamentosu) Aleksandr Kerensky başkanlığında Türkistan'a giden heyetine rehberlik etmesi ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Oysa Çokay, Bökeyhanov liderliğindeki Kazak aydınlarının 1916 isyanı esnasında Rus ordusunda geri hizmetlerde çalıştırılmak üzere askere alınan gençlerin sağlık, barınma ve evlerine dönüşle ilgili sıkıntılarını hafifletme çabalarında aktif rol almıştır. Bunun gibi Çokay'ın Rusya Devlet Duması Müslüman Fraksiyonu Bürosundaki çalışmaları açıklığa kavuşturulmamıştır. Çokay'ın bu büroya nasıl seçildiği ve büronun işlevi konuları aydınlatılamamıştır. Aynı şekilde Çokay'ın Şubat ihtilalinden sonra Taşkent'te Millî Merkez başkanı olarak oynadığı rol açık değildir. Hokand Muhtariyeti'nin kuruluşu ve yıkılışı ile ilgili olaylar geniş bir şekilde verilmeye çalışılmışsa da, Çokay başkanlığındaki Muhtariyet Hükümeti'nin devletleşme yolundaki gerçekleştirdiği siyasî faaliyetler ortaya konmamıştır. Bunun gibi Hıdıraliyev'in Çokay'ın Paris'teki yaşamı özellikle mülteci Rus demokratlarıyla ilişkileri, Prometheé ve Türkistan Millî Birliği Teşkilatındaki çalışmaları konusundaki incelemeleri yetersizdir. 1990'lı yıllarda

Çokay'ın Kazakistan'da halk düşmanlığından halk kahramanlığına yükselişi ile ilgili sürece eserde hiç yer verilmemiştir.

Ayrıca eserde bazı olayların zaman ve mekanlarının birbirleriyle karıştırıldığı da görülmektedir. Mesela Çokay'ın, Hokand Muhtariyeti Hükümet Reisi (Başbakan) olduğu sırada Taşkent'te yayınlanan bazı gazete ve dergilere verdiği mali destekleri, onun Hokand Muhtariyeti yıkıldıktan sonra, Taşkent'te Bolşevik kuvvetlerinden gizlendiği sırada gerçekleştirdiği ifade edilmektedir.² Aynı şekilde Taşkent'te gizlendiği devrede onun Bolşeviklere karşı bir propaganda merkezi kurduğu ileri sürülmektedir.³ Oysa Çokay bu merkezi bir yıl sonra, yani 1919'da Tiflis'te kuracaktır.

Kitapta bazen olayların başlangıcının ihmal edildiği dikkati çekmektedir. Mesela, Çokay'ın Taşkent'te Mariya ile evlendiği belirtilir, fakat onunla nasıl tanıştığı ve bu karara nasıl vardığı konusunda bilgi verilmez.⁴ Bir başka örnekte Çokay'dan Türkistan Geçici Komitesi üyesi olarak bahsedilir.⁵ Fakat Çokay'ın bu komiteye ne zaman tayin edildiği eserde yer almaz. Hıdıraliyev'in olayların tarihlerini verirken eski Rus takvimi ile yeni Rus takvimini kullanma konusunda bir sistem geliştirememiştir. Bu sebeple bazen birini, bazen de diğerini rasgele kullanmıştır. Bu ise, iki takvim arasında 13 gün farkı olduğundan okuyucuyu olayın geçtiği gün konusunda yanılgıya sevk etmektedir.⁶ Ayrıca Hıdıraliyev, Çokay'ın **Yaş Türkistan** dergisi ile birkaç İngilizce ve Fransızca dergide yer alan makalelerinin dışındaki yazılarının bibliyografyasını derleyememiştir.

Bütün bu eksikliklerine rağmen Hıdıraliyev'in bu çalışmasında çok büyük bilgi yanlışlıklarına rastlanmaz. Eserin bir doktora tezi olmadığı, lisans eğitimini yeni tamamlayan bir öğrencinin Yüksek Lisans tezi ve Çokay konusunda ilk bilimsel çalışma olduğu göz önünde tutulduğunda, yukarıda saydığımız eksiklikler normal karşılanmalıdır.

2001, s. 191-225.

² A.g.e., s. 82.

³ A.g.e., s. 83.

⁴ A.g.e., s. 82.

⁵ A.g.e., s. 61.

⁶ Bu konuda bkz. a.g.e., s. 65-73.

Çokay'ın yaşamı ve siyasî faaliyetlerini üç ana bölüm altında incelemeyi uygun bulduk. “Vatanda” başlığı altında, Türkistan'da ve Rusya içinde yürüttüğü faaliyetleri “Muhacerette” başlığı altında Avrupa'da yürüttüğü çalışmaları ele aldık. Çokay'ın çok önemli bir yanı olan yazarlığı ve yayıncılığı konusunu “Yayın Faaliyetleri” adı altında ayrıca incelemeyi gerekli gördük. Çokay'ı halkının kendi kaderini kendisi tayin edecek millî bir yönetime kavuşması için siyasî mücadeleye sevk eden sebeplerin kökeni, onun çocukluk yıllarına uzanmaktadır. Bu yüzden çalışmamızda, Çokay'ın ailesi ve çocukluk dönemi hakkında etraflıca bilgi vermeye çalıştık. Çocukluk yıllarında şahit olduğu Rus yerel yönetimlerinin Türkistan halkına uyguladığı haksız yaptırımlar onda hukukçu olma isteğini pekiştirdi. Böylece, yerel mahkemelerde halkının hak ve hukukunu etkin bir şekilde savunabilecekti.

Çokay'ın Petersburg'taki hukuk tahsili (1910-1916) Rusya'da büyük siyasî değişimlerin yaşandığı bir döneme denk geldi. Çokay'ın ilk siyasî tecrübelerini kazandığı bu dönemi üç başlık altında ele aldık: “Üniversite Yılları”, “Rusya Devlet Duması” ve “1916 isyanı”. Çokay'ın özellikle Rusya Devlet Duması Müslüman Fraksiyonu Bürosunda yaptığı çalışmalar, Türkistan'nın çeşitli meselelerinin Duma gündemine taşınmasında önemli katkılar sağladı. Bundan dolayı, büronun kuruluşu ve Duma'nın Müslüman Fraksiyonu'ndaki işlevi konularına açıklık kazandırıldı.

1917 Şubat ihtilaliyle Çarlık Rusya'sının yıkılması, Türkistan aydınlarını millî siyasî yapılanma için ümitlendirdi. Bunun için iki yönlü strateji tespit edildi. Birincisi Rusya'nın yeni yönetiminin halklar arasında eşitlik, kardeşlik ve hürriyet prensibine dayanan demokratik bir cumhuriyet olması için Rus demokratlarıyla işbirliği içinde olmak. İkincisi, Türkistan'ın bu demokratik cumhuriyette özerk bir yönetime sahip olması için çalışmak. Bunda başarı sağlandı. Türkistan aydınları Alaş Orda ve Hokand Muhtariyeti hükümetlerini kurdu. Bu hükümet çalışmalarında Çokay da yer aldı. Onun özellikle Hokand Muhtariyeti'nin ilanında katkıları büyük oldu. Bu konuyu “Hokand Muhtariyeti” başlıklı bölümde ele aldık. Onun buradaki rolünü ortaya koymaya çalıştık.

Bu dönemin tartışmalı konularından birisi, Hokand Muhtariyeti ile Alaş Orda Hükümeti arasındaki ilişkilere. Bu iki siyasî oluşum birbirinden bağımsız hareket etti. Aynı coğrafyada ve aynı hedefler doğrultusunda çalışan bu iki hükümetin birbirinden kopuk hareket etmesi dıştan bakıldığında anlamsız görünmektedir.

Ancak, bu kopukluğun önemli sosyal ve siyasî sebepleri vardır. Bu konuyu Alaş Orda ve Hokand Hükümetleri başlığı altında ayrıca inceleme zorunluluğu hissettik. Çünkü, Çokay her iki hükümette de etkili konumdaydı. Bu sebeple onun iki hükümet arasında nasıl bir rol üstlendiğini tespit etmek gerekiyordu.

Ekim ihtilali ile Bolşevikler, Rusya'da demokratik yönetim oluşturma faaliyetlerinin önünü kesti. Bu durum, Türkistan'da Alaş Orda ve Hokand Millî hükümetlerinin de sonunu getirdi. Bolşevik güçleri her iki hükümeti de dağıttı. Türkistan'ın millî hükümetine tekrar sahip olması, Rus demokratlarının Bolşeviklere karşı yürüttüğü mücadelenin başarısına bağlıydı. Bu sebeple, Çokay Bolşeviklerin silahlı saldırıları sonucu harabeye çevrilen Hokand şehrinden kaçmayı başardıktan sonra, Rusya içlerine giderek Rus demokratlarıyla aynı safta mücadeleye atıldı. Ancak Bolşevikler ile Çarlık rejiminin tekrar tesisi için çalışan Beyaz Ruslar arasında kalan Rus demokratları Rusya'yı terk ederek Avrupa ülkelerine iltica etmek zorunda kaldılar. Çokay, Bolşevikler önünde hemen pes etmedi. Önce Mangışlak bölgesinde, daha sonra Baku ve Tiflis'te demokratik güçler yanında mücadele etti. Bunların da birer birer Bolşevik güçlerinin eline geçmesinden sonra, Rusya'yı terk ederek Fransa'nın başkenti Paris'e geçti. Kısacası Çokay'ın Hokand'dan Paris'e geçişi basit bir kaçış değil, Bolşevikler önünde adım adım geri çekilerek yürütülen bir mücadeleydi. Bundan dolayı bu bölüme "Hicret" başlığını vermeyi uygun gördük.

Çokay'ın Avrupa'daki mücadelesi iki temel üzerindedir. Birincisi Avrupa'daki Türkistanlıların Sovyetlere karşı mücadelelerini bir çatı altında toplamak. Bunun için Türkistan Millî Birliği teşkilatında aktif rol üstlendi. Türkiye ve Avrupa ülkelerindeki Türkistan aydınlarının Sovyetlere karşı siyasî mücadelesinin odak noktasını teşkil eden bu teşkilat konusunda bugüne kadar hiçbir çalışma yapılmamış olması ilginçtir. Çokay'ın Avrupa'daki siyasî faaliyetlerinde çok önemli bir yere sahip bu teşkilatın kuruluşu ve faaliyetlerini "Türkistan Millî Birliği" adı altında ayrı bir bölüm oluşturduk.

Çokay'ın Avrupa'daki siyasî faaliyetlerinin ikinci dayanak noktasını, Sovyet mahkumu milletlerin Avrupa'daki temsilcileriyle yaptığı işbirliği oluşturdu. Bu işbirliği Prometheé Birliği'nin çalışmalarında vücut buldu. Polonya hükümeti tarafından desteklenen ve Ukrayna, Kafkas ve Türkistan halklarının temsilcilerinden

oluşan bu birliğin tarihinin yeterli derecede incelenmediğini gördük. Araştırmacıların gözünden kaçan bu teşkilatın tarihi konusunda bugüne değin yapılan araştırmalar bir iki makaleyi geçmez. Bu konuda Warren Hostler'in kitabında yer alan üç sayfalık yazının dışında⁷, önemli tek bir inceleme Etienne Copeaux'ya aittir.⁸ Oysa, bu teşkilat 1925-1939 yılları arasında SSCB'ye karşı ABD'nin XX. yüzyılın ikinci yarısında oynadığı role benzer bir rolü oynadı. Güçlü Sovyet devletine karşı, Prometheé Birliği bir sivil toplum örgütü olarak fikri alanda mücadele vermeye çalıştı. Birlik üyelerinin süper güç SSCB'ye cılız imkanlarıyla uluslararası alanda, güçlü bir muhalefet yapmalarının ardındaki tılsım, onların SSCB hegemonyası altındaki vatanlarının bir gün mutlaka Sovyet yönetiminden kurtulup kendi millî demokratik devletlerini kuracaklarına olan sarsılmaz inançlarıydı. Prometheé Birliği başlıkla bölümde, Çokay'ın buradaki faaliyetlerini tespit etmeye çalıştık.

Çokay'ın hayatının en tartışmalı bölümü, onun ölümünden önceki son altı ay oluşturmaktadır. Bu dönem, Çokay'ın Naziler tarafından Paris'ten getirildiği Berlin'deki yaşamını kapsar. Burada Sovyet ordusundan esir düşen Türkistanlı esirlerden Sovyetlere karşı özel askeri birlik oluşturma projesinde çalıştırıldı. Çokay'ın Türkistan Lejyonerleri olarak adlandırılan bu projedeki rolünü netleştirmeye çalıştık. Bu proje, Türkistan halklarının Sovyetlerden demokratik haklarını elde etmesine hizmet edecek miydi? Çokay bu projede kendi isteğiyle mi yer aldı? Onun Türkistan Lejyonerleri projesinin hayata geçirilmesindeki payı nedir? Bu soruların cevaplarını, Nazilerin Sovyet ordusundan esir alınan askerlerle ilgili çalışmaları hakkında yapılmış araştırma eserleri ile bu projenin içinde yer şahısların hatıratları ve özellikle Çokay'ın eşinin bu konuyla ilgili olarak yazdıklarıyla aydınlatmaya çalıştık.

Bu dönemle ilgili ikinci önemli tartışma, Çokay'ın ölüm sebebidir. Nazi makamları Çokay'ın 27 Aralık 1941'de Berlin'de hastalıktan öldüğünü ileri sürdü. Ancak, Çokay'ın yakınları bu açıklamaya kuşkuyla yaklaştı. Onlara göre Çokay ölmemişti, zehir verilerek öldürülmüştü. Bu konuda en büyük ithamlar, onun esir kamplarında çalışmalarında devamlı surette yardımcısı ve tercümanı olarak yanında

⁷ Charles Warren HOSTLER, *The Turks of Central Asia*, London, 1993, s. 123-126.

bulundurduğu Veli Kayum Han üzerinde odaklandı. Çok hırslı olması, makam ve mevkie düşkünlüğü ile tanınan Veli Kayum'un bunu Türkistan Lejyonerlerinin başına geçmek için yaptığı iddia edildi. Çok tartışmalı olan bu konuları "Çokay Zehirlendi mi?" başlığı altında inceledik.

Çokay'ın ismi Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlığı ile yakından ilişkilidir. Gerçekten de, Çokay'ın ismine doğduğu topraklarda Sovyetler tarafından konan yasaklar, bağımsızlık rüzgarlarının esmesiyle birlikte ortadan kalktı. Özellikle Sovyet lideri Mihail Gorbaçov'un "glasnost" yani açıklık politikasının getirdiği serbestlik bunda etkili oldu. Ancak, Çokay gibi sistemin boyun eğmez bir muhalifini gündeme getirmek kolay olmadı. Çokay'ın Kazakistan'da millî kahraman konumuna yükselten bu ilginç süreci "Halk Düşmanlığından Halk Kahramanlığına" başlığı altında inceledik. Ayrıca bu bölümde Sovyet ideologları tarafından Çokay'ı halk düşmanı olarak göstermek için ortaya atılan ve belgelere dayalı olduğu iddia edilen ithamların temelini olup olmadığını araştırdık.

Çalışmamızın üçüncü ve son bölümünü Çokay'ın eserleri ve yayın faaliyetlerinin tanıtımına ayırdık. Çünkü, yayıncılık Çokay'ın öğrencilik yıllarından ölümüne değin çok büyük önem verdiği bir faaliyetidir. Çokay'ın, özellikle gazete ve dergi yayıncılığında büyük bir tecrübeye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu sayede, en büyük eseri **Yaş Türkistan** gibi önemli bir dergiyi on yıla yakın bir süre önemini hiç kaybettirmeden çıkarabilmiştir. Ayrıca, bu bölümde onun hayatı boyunca çıkardığı dergi ve gazeteler ile yayınlanmış birkaç kitabı tanıtıldı. Çokay'ın gazete ve dergilerde yayınlanan 700'e yakın makalesini bibliyografya bölümünde ayrı bir bölüm olarak vermeyi faydalı bulduk. Böylece Çokay'ın makalelerinin ilk defa derli toplu bir bibliyografyası ortaya çıkmış oldu.

Çalışmamızın dipnotlarında ve sonuna eklenen bibliyografyalarda, kril alfabetiyle yazılan Kazakça, Özbekçe ve Rusça gibi dillerdeki eser ve makale adlarını latin harflerine transkripsiyonunda Türk Dil Kurumu'nun belirlediği kurallara göre hareket ettik. Çokay'ın Rus dergilerinde yer alan makale isimleri eski Rus imlasına göre yazılmıştı. Bu imlayı modern Rus imlasına çevirme ihtiyacını

⁸ Etienne COPEAUX, "Prometeci Hareket", **Unutkan Tarih Sovyet Sonrası Türkdilli Alan**, Haz. Semih Vaner, Metis Yayınları, İstanbul, 1997, s. 17-52.

duyduk. Aksi halde, bu isimlerin latin harflerine aktarılmış şekilde anlaşılabilirlikler ortaya çıkacaktı. Çokay'ın **Yeni Türkistan** ve **Yaş Türkistan** gibi Arap harfleriyle yayınlanan dergilerdeki makale adlarının latin harflerine transkripsiyonunu bugünkü Türkçe'nin imla kurallarına göre gerçekleştirdik.

1. VATANDA

1.1. Ailesi ve Çocukluğu

XIX. yüzyılın son çeyreği Türkistan'ın en karanlık dönemlerinden birini teşkil eder. Bu dönemde Çarlık Rusya Türkistan'ın işgalini tamamladı. Petersburg Hükümeti bundan sonra bu topraklardaki hakimiyetini kuvvetlendirmekle meşgul oldu. Bununla birlikte Türkistan'ın geniş arazilerinden azami derecede istifade etmenin tedbirlerini de aldı. Bunun için Rusya içlerindeki topraksız Rus köylülerini Türkistan'a kitle halinde göçe teşvik etti.

Türkistan'daki mahalli Rus idarecileri bu politikaya uygun bir yönetim sergiledi. Toprak ve mal-mülk sahibi olma hırsıyla dolu Rus göçmenlerinin Kazak, Kırgız, Özbek, Tacik ve Türkmen gibi Türkistan'ın yerli halkının topraklarını sahiplenmesine engel olmadı. Halk şaşkındı. Çünkü, topraklarının elinden alınmasının önüne geçecek hiçbir kuvvete malik değildi. Haksızlığa isyan edip silaha sarılanlar ağır bir biçimde cezalandırıldı. Arazi ihtilafları için başvurduğu Rus mahkemelerinden çoğu zaman netice alamadı. Çünkü, yeterli derecede Rusça ve hukuk bilgisine sahip değildi. Türkistan'da böylesine ağır siyasî, sosyal ve ekonomik şartların hüküm sürdüğü bir devirde, Çokay dünyaya gözlerini açtı.

Mustafa Çokay¹, 7 Ocak 1890'da² Türkistan Genel Valiliğine³ bağlı Sirderya Eyaleti'nde Akmescit⁴ şehrine yakın bir köy olan Narşokı'da dünyaya geldi.⁵

¹ Mustafa Çokay'ın soyadı Chokai, Chokaev, Chokay, Çokay, Çokayoğlu, Tschokai, Tchokaieff, Tschokaev, Şokay, Şokayulı, gibi çeşitli şekillerde yazılmaktadır. Çalışmamızda bunların arasından Çokay'ı, Türkiye'de yaygın olduğu için kullanmayı tercih ettik.

² Eski Rus takvimine göre, 25 Aralık 1889.

³ Çarlık Rusya hükümeti tarafından 1867 tesis edilen Türkistan Genel Valiliği Taşkent, Sirderya havzası ve Semey'in Tarbagatay'a uzanan batı bölümünü kapsıyordu. Bu konuda bkz. Richard PIPES, *Russian Central Asia 1867-1917 A Study in Colonial Rule*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1960, s. 78-85.

⁴ XIX. yüzyıl başlarında Hokand Hanı Ömer Han tarafından kurulan Akmescit, 1853'te Ruslar tarafından işgal edildi ve ismi Perovsk olarak değiştirildi. Çarlık Rusyasının 1917'de yıkılmasından sonra şehre Akmescit adı tekrar verildi. Sovyet döneminde 1925'te şehrin ismi Kızılorda olarak değiştirildi ve Kazakistan Sovyet Sosyalist Muhtariyeti'nin başkenti yapıldı. 1929'ta başkent Almatı'ya taşındı.

⁵ Çokay'ın doğum tarihi tartışma konusu olmaktadır. Doğduğu yıl hakkında çeşitli tarihler verilir. Bu tarih bazı kaynaklarda 1889 veya 1891 olarak verilmektedir. Bunun Rusların takvim değişikliğinden kaynaklandığı tahmin edilebilir. Çokay'ın doğum yılı konusunda ortaya atılan en son iddiaya göre,

Mustafa Kazakların Kıpçak boyundan köklü bir aileye mensuptur. Hokand Hanlığında yüksek rütbeli bir asker olan Dedesi Torgay Datka⁶ Kuvatbayoğlu Kıpçak kabilesi Şaştı aşiretinin reisi idi.⁷

1852'de General Perovsk komutasındaki Rus orduları Akmescit şehrini ele geçirdi. Böylece, Akmescit şehri Hokand Hanlığının elinden çıktı. Ancak Torgay Datka şehri terketmedi. Bunun sebebini kesin olarak bilmiyoruz. Büyük ihtimalle önderlik ettiği kabilesiyle birlikte mekan değiştirmesi mümkün olmadı. Torgay Datka'nın bölge halkı üzerindeki nüfuzundan faydalanmak isteyen General Perovsk onu maiyetine aldı. Rusça bilen Torgay Datka'ya Rus idaresi ile yerli halk arasındaki meselelerin çözülmesine yardım edecek bir nevi danışmanlık görevi verildi.⁸

1872'de ölen Torgay Datka hakkında pek fazla malumata sahip değiliz. Ancak onun bir saray mensubu olarak kendini iyi yetiştirdiğini, Rusça'nın yanısıra Farsça ve Arapça bilen kültürlü bir insan olduğunu biliyoruz. Dindar bir kişiliğe sahip olan Torgay Datka iki defa hacca da gitti.⁹

Torgay Datka'nın dört oğlu vardı: Çokay, Kalımbet, Aliş ve Osman. Torgay Datka, oğulları içinde ileride Mustafa'nın babası olacak Çokay'a özel bir sevgi besliyordu. Çarlık idarecilerinin talimatıyla hazırlanan Sirderya bölgesinin ileri

Çokay'ın doğum yılı 1886'dır. Bkz. Orazbek SÄRSENBAJEV, "Mustafa Şokay, Kaşan, Kayda Tuvgan", **Mustafa Şokay Tañdamalı**, Der. ve Haz. A. Nüsiphanov-M. Koygeldiyev, Āl-Farabi Kazak Devlet Üniversitesi Tarih İnceleme Merkezi, c. I, Kaynar Yayınevi, Almatı, 1998, s. 503-504. Biz bu iddiayı ihtiyatla karşılıyoruz. Çünkü, Çokay'ın eşi Mariya, 1916 yılında Mustafa ile tanıştığında, onun 26 yaşında olduğunu yazar. Bu 1890 yılına denk gelmektedir. Bkz. M. [Mariya] Y. [Yakovlevna] ÇOKAYOĞLU, **Eşinin Ağzından Mustafa Çokayoğlu, Yaş Türkistan** Yayını Sayı: 22, İstanbul, 1972, s. 41. (Bundan sonra kısaca MY olarak gösterilecektir.) Ayrıca, Çokay'ın 1923'ten 1941'de ölümüne değin ikamet ettiği Paris yakınlarındaki Nogent Sur Marne ilçesi belediye arşivlerindeki vergi kayıtlarında da onun doğum tarihi olarak 1890 senesi gösterilmiştir. Archives Municipales de Nogent-sur-Marne, **Regensement de la Population 1931**, s. 490 ve **Regensement de la Population 1933**, s. 171.

⁶ Datka, Hokand ve Buhara Hanlıklarında general derecesinde askeri unvan. Bkz. Baymirza HAYİT, **Türkistan Rusya ve Çin Arasında**, Otağ Yayınları, İstanbul, 1975, s. 90.

⁷ **Türkistan Milli Hareketi ve Mustafa Çokay (Merhumun 60. Doğum Yılı Münasebetiyle)**, Haz. Abdulvahap Oktay, İstanbul, 1950, s. 18. (Eserde yazarın adı belirtilmiyor. Fakat yazarın Tahir Çağatay olduğu bilinmektedir. Bundan sonra kısaca TMH olarak gösterilecektir.)

⁸ Zeki Velidî TOGAN, **Hatıralar Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri**, İstanbul, 1969, s. 538

⁹ MY, s. 9.

gelenleri ile ilgili foto albümde Torgay Datka'nın resminin Çokay ile birlikte yer alması bu yakın ilginin bir göstergesi sayılabilir.¹⁰

Babasının Çokay'a olan bu özel ilgisini, ondaki liderlik ve bilgelik vasıflarına bağlayabiliriz.¹¹ Çevresindekilere yardım etmekten haz alan Çokay, bilgece tavırları, isabetli görüşleri ve olgun tavırları ile halk arasında itibar görmekteydi. Halk kendi aralarındaki ihtilaflarda, dürüst ve güvenilir buldukları Çokay'a başvurarak hakemlik yapmasını istiyordu. Onun çözümlerini itirazsız kabul ediyorlardı. Bu yüzden halk ona, babasının Hokand Hanlığı'ndaki ve mahalli Rus yönetimindeki resmi yetkilerine sahip olmamasına rağmen, "bey" unvanını vermişti. Bu nedenle halk arasında Çokay Bey olarak adlandırılmaktaydı.¹²

Çokay, sadece halkın kendi aralarındaki meselelerde değil, Ruslarla olan anlaşmazlıklar da kendisine başvuru alan kişiydi. Bu ihtilaflarda Çokay, bazen hakem ve çoğunlukla da yerli halkın avukatı pozisyonundaydı. Halk özellikle, bölgeye akın akın gelen Rus göçmenlerinin arazilerini gasp etmesinden mağdurdur. Rusça bilmeyen halk şikayetlerini yerel Rus makamlarına iletmekte sıkıntı çekiyordu. Rusçaya iyi derecede vakıf olan Çokay Bey bu durumlarda başvurulacak ilk kişiydi.¹³ Çokay Bey, bu gibi anlaşmazlıklarda, hem tercüman ve hem de avukat olarak görev almaktan kaçınmadı.

Fakat, yerli halk ile Rus göçmenleri arasındaki ihtilafların çoğunluğu yine de göçmenlerin lehine neticeleniyordu. Çünkü, sadece Rus dilini bilmek adaletin tesis edilmesine yetmiyordu. Rus mahkemelerinde geçerli kanunları da bilmek gerekiyordu. Ne yazık ki, o dönemde Kazaklar arasında hukuk tahsili görmüş ve Çarlık Rusyası kanunlarını bilen kimse henüz yetişmemişti.

Rus mahkemelerinin göçmenler lehine verdiği kararlara halk her zaman boyun eğmiyordu. Bazen adaletsiz kararlara isyan ederek şiddete başvuranlar

¹⁰ M. KOYGELDIYEV – A. NÜSİPHAN, "Mustafa Şokay Cäne Türkistan", **Mustafa Şokay Tañdamalı**, Der. ve Haz. A. Nüsiphanov-M. Koygeldiyev, Āl-Farabi Kazak Devlet Üniversitesi Tarih İnceleme Merkezi, c. I, Kaynar Yayınevi, Almatı, 1998, s. 9.

¹¹ Torgay Datka'nın diğer iki oğlunun yani Kalımbet ile Aliş'in karakterleri konusunda bir bilgi sahibi olmamakla birlikte, Osman'ın maceracı ve atılgan bir yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Hive Hanı'nın Torgay Datka'nın oğlu olarak kendisine ilgi göstermemesine kızan Osman, Han'ın atlarını kaçırdı ve dağlarda yaşamayı tercih etti. MY, aynı yer.

¹² Aynı yer.

¹³ A.g.e., s. 22.

oluyordu. Bunlar, işgalci göçmenlerden topraklarını almak için, son çare olarak kavgaya başvuruyorlardı. Ancak, bu da çözüm değildi. Göçmenlerle kavga eden Kazaklar mahkemede suçlu bulunarak Sibiryaya sürgüne gönderiliyordu. Bu yüzden Çokay Bey, göçmenlere ve mahalli Rus idarecilerine karşı şiddet kullanmanın hiçbir fayda sağlamayacağını ve hatta durumu daha da kötüleştireceğini iyi biliyordu.

Bu yüzden zaman zaman kendisi de bu tip haksızlıklara maruz kaldığında sineye çekmekten başka bir şey yapmadı. Rus idaresi, Çokay Bey'in oturduğu evi okul ve okul personeli için lojman yapmak maksadıyla iki defa elinden aldı ve karşılığında hiçbir ödemede bulunmadı. Çokay, bu haksızlıklara karşı mücadele vermenin hiçbir fayda sağlamayacağını bildiğinden ikisinde de başka yere göç ederek yeni evini inşa etti. Bir keresinde göçmenlerin zorbalığıyla da karşı karşıya geldi. Sürüp ekine hazır ettiği tarlasını Rus göçmenleri kendi aralarında pay etti. Çokay'un bunlara karşı sabretmekten başka yapacak bir şeyi yoktu.

Çokay Bey'in sade bir hayatı vardı. Hiçbir resmi idari görevi olmayan Çokay Bey hayatını çalışarak kazandı. Geçimini Kazakların geleneksel hayvancılığından ziyade, tarım ürünlerinden temin etti. Yetiştirdiği ürünlerin bir kısmını satıyor ve bir kısmını da takas ediyordu. Böylece ihtiyaçlarını karşılıyordu. Çokay Bey, ürettiği mahsullerin bir kısmını Issık göl tarafın gelin ettiği kızlarının hayvancılıkla uğraşan varlıklı ailelerine gönderirdi. Karşılığında et ve süt ihtiyacını karşılayacağı hayvanları alırdı. Bal ve çiftliğine gerekli aletler için mahsulün bir kısmını civardaki Rus göçmenleriyle takas yapıyordu.¹⁴ Böylece pek zengin sayılmasa da, orta halli bir hayat yaşıyordu.

Mustafa Çokay'ın ana tarafı da Kazaklar arasında itibarlı kimselerdi. Annesi Bahtlı'nın babası gözü pekliği ve yiğitliği ile tanınmış bir akıncı beyi idi. Türkistan'ı işgale gelen Çarlık ordularına karşı yapılan savaflara katılmıştı. Babası Bahtlı'yı da kendisi gibi savaşı olarak yetiştirdi. İşgal ordularına karşı yapılan savafların bir kısmına, o sıralarda henüz evlenmemiş bir genç kız olan Bahtlı da katılmıştı. Kazak bozkırlarında yetişen her genç kız gibi iyi bir at binicisi olan Bahtlı, aynı zamanda iyi bir eğitim de aldı. Şiir yazan ve destanlar söyleyen Bahtlı Arapça da biliyordu.¹⁵

¹⁴ A.g.e., s. 10.

¹⁵ A.g.e., s. 9.

Bahtlı, Çokay Bey'in ikinci eşi idi. Çokay Bey, ikinci evliliğini, büyük ihtimalle, birinci eşinden çocuk sahibi olamadığı için yapmıştı. Çünkü onun beş çocuğunun¹⁶ hepsi Bahtlı'dan oldu. Mustafa, dördüncü çocuk idi.¹⁷ Mustafa aile içinde çok sevilir ve şımartılırdı. Mustafa'ya öz annesinin yanı sıra, Çokay Bey'in birinci hanımı da özel alaka ve sevgi gösterirdi. Mustafa, ilkokula başlayacağı bir sırada, hastalanarak yatağa düştüğünde, bir hafta boyunca o bakmıştı. Çokay Bey'in hatırı sayılır itibarlı bir kişi olması, aile dışındaki insanların da Çokay'a ilgi göstermesine sebep oldu.

Böylece Mustafa Çokay'ın çocukluğu, aşırı bir ilgi ve sevgi yumağı içinde geçti. Çokay'ın hayatının bu dönemiyle ilgili olarak eşi Mariya'ya anlattıklarına bakılırsa, bu durum onda bir üstünlük duygusunun oluşmasına yol açmıştı; Her şeyde birinci olma ve hep methedilen kişi olma arzusunu geliştirmişti. Ayrıca çok hassas ve alıngan bir kişilik yapısına sahip olmasına sebep olmuştu.¹⁸

Mustafa'ya ilk eğitimini annesi Bahtlı verdi. Bahtlı, daha beş yaşındayken oğluna okuma yazma öğretti. Bundan sonra Mustafa köy çocuklarıyla beraber, köyün Türk imamından dersler aldı. Bu dersler, İslam'ın temel bilgilerini kapsayan dini bir eğitimdi. Mustafa köy çocukları içinde ilmihal bilgilerini öğrenmede ve **Kur'an** okumada birinci oldu. Anne ve babası bununla iftihar ediyordu. Aile büyükleri onu eve gelen misafirlerin önünde, köy imamından öğrendiklerini tekrarlamaya teşvik ederlerdi. Mustafa da hiç tereddüt etmeden bildiklerini okurdu.¹⁹

Dini eğitimin yanısıra Mustafa, müzik eğitimi de aldı. Daha beş yaşındayken, Kazakların iki telli millî sazı "dombıra" yı çalmakta ve eşliğinde şarkı

¹⁶ Çokay Bey'in üç oğlu ve iki kızı vardı. Mustafa dışındaki diğer iki oğlunun adları, Sıddık ve Murtaza, kızlarının adları ise Sara ve Nisa'dır. A.g.e., s. 10.

¹⁷ Çokay'ın eşi Mariya, hatıralarında, Mustafa'nın ailenin en küçük çocuğu olduğunu yazar. Aynı yer. Oysa, Mustafa ailenin dördüncü çocuğudur. En küçük Murtaza'dır. Çokay, eşine yazdığı bir mektubunda, Murtaza'dan küçük kardeşim diye bahseder. Bkz. Mariya ÇOKAYEVA, **Biografiya Mustafı Çokayeva Prezidenta Avtonomnogo Turkestana 1918, g. Çast Pervaya**, 14. (Mariya Çokayoğlu'nun hatıralarının Rusça orjinalinin I. Bölümü, özel arşivimizde); Ayrıca, Murtaza KGB'ye verdiği ifadesinde, Mustafa'nın kendisinden büyük olduğunu söyler. SÄRSENBAYEV, s. 504. Hıdıraliyev Çokay'ın evin en küçüğü olduğu yolundaki Mariya'nın hatasını tekrarlar. Darhan HİDIRALİYEV, **Mustafa Çokay Hayatı, Faaliyetleri ve Fikirleri**, Yeni Avrasya Yayınları, Ankara, 2001, s. 15.

¹⁸ MY, s. 12.

¹⁹ Aynı yer.

söyleyebilmektedir.²⁰ Bu konudaki ilk öğretmenleri aile fertleri oldu. Zaten, Kazaklar arasında çok yaygın olarak kullanılan dombıranın geleneksel öğrenme yolu da bu idi.

Mustafa Çokay, köy imamından aldığı dini eğitimin tamamlayıp okul yaşına geldiği sırada, Türkistan'da gidebileceği dört tip mektep vardı: Eski usul medreseler, yeni usul (cedit) mektepleri, yerliler ile Rus çocuklarının birlikte okudukları karışık mektepler ve Rus mektepleri.²¹ Ancak, bunların içinde son iki mektep Rus hükümetinin desteğinde iyi bir eğitim sağlıyordu.

Bu sebeple Baba Çokay, iki eşinin ve köy imamının karşı çıkmasına rağmen, Mustafa'yı yerli ve Rus çocukların birlikte okuduğu mekteplerin birinde okutmaya kararlıydı. Mustafa'nın Rusça eğitim almasına karşı çıkanlar, onun millî ve dini kimliğini kaybederek, Rus gibi yaşamaya başlamasından endişe ediyorlardı. Hatta onun din değiştirerek Hıristiyan olması ihtimalini de göz ardı etmiyorlardı. Ancak, Çokay Bey, aynı kanaatte değildi. O, oğlunun Rus mekteplerinde yetişerek halkına daha faydalı olabileceği inancını taşıyordu. Bu nedenle, Mustafa'yı Rus mektebinde okutma kararından vazgeçmedi.²²

Fakat, Çokayların bulunduğu civarda karışık mektep yoktu. Böyle mektepler Taşkent ve Akmesic'in merkezinde vardı. Çokay ailesi, Taşkent demiryolu hattı boyunca ve Sarçıganak istasyonuna 5 km mesafede oturuyordu.²³ Çokay Bey, oğlu için evlerine daha yakın olduğu için Akmesic'teki mektebi tercih etti.

Çokay Bey, Mustafa'yı 7 yaşına geldiğinde, okula kaydını yaptırmak için Akmesic'e götürdü. Böylece, Mustafa ilk defa büyük bir şehir ile tanıştı. Şehrin gürültüsü ve kalabalığı onu korkuttu. Diğer taraftan şehirde gördüğü bazı şeylere hayran kalıyordu. Özellikle raf ve vitrinleri çeşitli mallarla dolu dükkanları şaşkınla seyretti. Babası bu dükkanlarda alışveriş ederken ilk defa para gördü. Rusça

²⁰ 1922 yılında Trokadero etnografya müzesini Çokay, bir dombıra görür. Müziği çok seven Çokay, kendini tutamaz ve görevliden izin isteyerek, dombırayı eline aldı. Bir süre çaldıktan sonra, onu yerine hüüzünle koyarken gözleri dolmuştu. Aynı yer.

²¹ Abdulvahap OKTAY, "Türkistan'da Maarif ve İrfan İşlerine Uzaktan Bir Bakış", *Dergi*, Münih 1959, no: 17, s. 85. Türkistan'da o dönemdeki eğitim ve öğretim hakkında daha geniş bilgi için bkz. Nadir DEVLET, *Rusya Türklerinde Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1985, s. 223-226.

²² MY, s. 12-13.

²³ Aynı yer.

konuşmaları da ilk defa bu sırada duydu. Bu konuşmalardan hiçbir şey anlamadığı için, Rusça'yı hiç öğrenemeyeceği endişesine kapıldı.²⁴

Çokay Bey, oğlunu Akmescit'te bir Rus okuluna kaydettirdi. Mustafa okulda yatılı okuyacaktı. Ancak, okulun açılmasına daha birkaç ay vardı. Bu yüzden, baba oğul birlikte köye döndüler. Mustafa, okul zamanı geldiğinde Akmescit'e tekrar gelecekti. Fakat, bu gerçekleşmedi. Okulların açılmasına az bir zaman kala, Mustafa kara çiçek hastalığına yakalandı. Üç hafta yataktan kalkamadı. İyileştiğinde ise hem okul vakti geçmişti ve hem de ailesi hastalıktan yeni kalkan Mustafa'yı uzaklara göndermeye kıyamadı. Buna rağmen Çokay Bey, oğlunu bir Rus mektebinde okutma konusunda ısrarlıydı. Bu sebeple, onu Sarçığanak istasyonu civarındaki Rus çocuklarının devam ettiği mektebe gönderdi.²⁵

Mustafa'nın ilkokulda geçen günleri hakkında elimizde hiçbir bilgi yok. Sadece onun bu mektebi 1902 yılında tamamladığını biliyoruz.²⁶ Çokay Bey, oğlunun ortaokul ve lise tahsilini Rus okullarında devam ettirmesini istiyordu. İyi bir eğitim için bu şarttı. Oğlunu verebileceği okullar sadece Taşkent'te vardı. Petersburg Hükümeti'nin, Türkistan'da Rusça bilen yetişmiş yerli kadrolara ihtiyacı günden güne artıyordu. Bu sebeple Rus okullarına yerli öğrenciler kabul ediliyordu. Ayrıca her sene yeni okullar açıyordu.²⁷

Bu okullardan biri Taşkent Gimnazyumu idi. Çokay Bey oğlunu bu okula gönderdi. Mustafa, babasının kendisini okutmak konusundaki azminin boşa olmadığını kanıtladı: Gimnazyumu okul birincisi olarak bitirdi.²⁸

Diploma töreninde, Mustafa hayatı boyunca unutamayacağı büyük bir haksızlıkla karşılaştı. Taşkent gimnazyumu mezuniyet törenlerinde, okul birincisine altın madalya ve okul ikincisine de gümüş madalya verme geleneği vardı. O sene mezuniyet töreninde, okul birincisi olduğu için Mustafa'ya altın madalya verilecekti.

²⁴ A.g.e., s. 13.

²⁵ A.g.e., s. 18.

²⁶ A.g.e., s. 20.

²⁷ Mambet KOYGELDİYEV, *Alaş Kozgalısı*, Sanat Yayınevi, Almatı, 1995, s. 86. Taşkent'te ilk Rus okulu 1903'te açıldı. 1921 yılına gelindiğinde bu okulların sayısı 50'ye kadar yükseldi. DEVLET, s. 224.

²⁸ MY, s. 20.

Fakat, bu durum Taşkent'teki Türkistan Genel Valisi General A. V. Samsonov'un,²⁹ hiç hoşuna gitmedi.³⁰ Samsonov bir Türkistanlı öğrencinin Rusların önüne geçmesini hazmedemedi. Okul müdürü Gramenitsky'nin itirazına rağmen, törende altın madalyanın Mustafa'ya değil, birinci ilan edilerek okul ikincisi olan Rus öğrenci Zapremetov'a verilmesini sağladı. Samsonov'un bu tavrı, o dönemde Çarlık Rusya Valilerinin yerli halkı ne derece küçümsediklerinin açık bir göstergesidir. Samsonov, vahşi ve medeniyetsiz bir toplum olarak gördüğü halka mensup bir gencin Rus öğrencilerine üstün gelmesini sindirememiştir.

Mustafa, törende kendisine verilen gümüş madalyayı reddetti. Aynı şekilde Rus öğrenci Zapremetov da kendisine verilen altın madalyayı hakketmediği gerekçesiyle almadı.³¹ Mezuniyet töreni Mustafa'ya başka bir gerçeği daha öğretti: İdareciler ile halkın düşünme tarzı birbirinden farklıdır. İdareciler şovenist ve emperyalist duygular ile hareket ederken, halklar siyasetten uzak, birbirlerine karşı daha dürüst ve samimi olabilirlerdi. Bu sebeple Çokay'ın hayatı boyunca en çok tekrarladığı sözlerden biri şu olacaktı: "*Kötü halklar yoktur, kötü insanlar vardır. Merhametli devletler yoktur, merhametli insanlar vardır.*"³²

Taşkent'te lise eğitimi aldığı yıllarda, Mustafa toplumun hukuki ve kültürel hayatına ait bir çok şeyi yakından gözlemlemek olanağını elde etti. Onun kültürel alandaki gelişmesini teminde, Başkurtların ünlü halk bilimcisi Ebubekir Divaev'in³³ çok yardımı dokundu. Divaev, Taşkent'teki Türkistan Genel Valiliğinde tercüman olarak çalışıyordu. Kazak, Özbek ve Türkmen gibi yerli ahalinin Valilikte dil problemini çözmeye yardımcı oluyor, onlara Rusça tercümanlık yapıyordu. İşten artan zamanlarında yerli halkın arasına karışarak edebi alanda araştırmalar

²⁹ General A. V. Samsonov 17 Mart 1909 – Ağustos 1914 yılları arasında Türkistan Genel Valisi olarak görev yaptı.

³⁰ Samsonov, Rus hırsızının Türkistan'ın azizlerinden daha iyi olduğunu söyleyecek derecede, Türkistan halkını küçümseyici tavırlara sahipti. Mustafa ÇOKAY, 1917 Yılı Hatıra Parçaları, s. 21. (Bundan sonra kısaca 1917 olarak gösterilecektir.)

³¹ Aynı yer; TMH, s. 18-19.

³² MY, s. 28-29, 30.

³³ Ebubekir Divayev (1856-1932) edebiyatçı, folklorist. 1876'da Orenburg Askeri lisesini (Kadet Korpus) bitirdikten sonra, Türkistan Genel Valiliğine tercüman olarak atandı. Bu görevi sırasında, bölgede yaşayan Kazaklardan topladığı sözlü edebiyat ürünlerini Sovyet döneminde yayınladı. Divaev'in Kazak sözlü edebiyatına yaptığı katkılar için bkz. M. Gabdulin, Kazak Avız Adebıyeti, s. 20-21; H. B. Paksoy, Turkbilimci Abubekir Ahmedcan Divay, <http://www.ku.edu/~ibetext/texts/paksoy-3/turk10.html>, 25 Mart 2002.

yapıyordu. Özellikle, Kazakların sözlü edebiyatı konusunda öğrendiklerini kağıda geçiriyordu. Bu arada Divaev, Taşkent Gimnazyumunda Mustafa ile birlikte okumakta olan 4-5 yerli öğrenciye de destek oldu. Onları zaman zaman evinde topladı. Karşılaştıkları problemlerini çözmelerine yardımcı oldu.³⁴

Mustafa'nın lise yıllarında, sık sık ziyaretinde bulunduğu bir diğer kişi General Sahip Giray Yenikeyev idi. Kazan Tatarlarından olan General Yenikeyev'in kızı ve oğlu da Taşkent Gimnazyumunda okuyordu. Mustafa ile onlar arasında lise eğitiminden sonra da devam edecek iyi bir arkadaşlık kuruldu.³⁵

Çokay'ın daha lise döneminde siyasete ilgisinin olduğu anlaşılmaktadır. Lise öğrencilerinin düzenledikleri müsamerelerde, Mustafa hep devlet başkanı rolünü üstlendi. Bu rolü benimseyerek ve başarılı bir biçimde oynadı.³⁶ Bunu, Mustafa'nın gençlik yıllarından itibaren devlet adamlığına özenmesinin bir işareti olarak görebiliriz.

Taşkent'te öğrenim gördüğü sırada Mustafa, Orta Asya'nın yerli halklarının Rus idari makamları ile olan çeşitli problemlerine yakından şahit oldu. Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde haksızlıklara maruz kalanlar, şikayetlerini bildirmek ve haklarını aramak için Türkistan'ın Vilayet merkezi olan Taşkent'e geliyorlardı. Bunların çoğu Rusça bilmiyorlardı. Mustafa bazen onlara Rusça tercüme konusunda yardımcı oluyordu. Bazen de onların yazılı şikayetlerini Rusça'ya tercüme ediyordu. Böylece, Mustafa Türkistan Valiliği yetkilileri ile yerli halk arasındaki temel problemlere vakıf oluyordu. Mustafa, bu görüşmeler dolayısıyla, Türkistan Genel Valisi Samsonov'un huzurunda da bir çok kereler bulundu. Bu sebeple Mustafa, Genel Vali'nin dikkatinden kaçmadı. Hatta, onun Rusça tercümeleri ustalıkla yaptığını da farketti.³⁷

³⁴ Mustafa ÇOKAY, "Ebubekir Divayev", *Kazak*, Der. Ü. Subkhanberdina-S. Dävitov vd., *Kazak Ansiklopedisi Baş Editörlüğü*, Almatı, 1998, s. 242, (*Kazak*, 31 Ekim 1915, no: 156). (1913-1918 Yılları arasında yayınlanan *Kazak Gazetesi*'nin koleksiyonu için *Kazak* adlı eseri kullandık. Bu eser Kazak gazetesindeki önemli makalelerin hemen hepsini içermektedir. Eserde günümüz Kazakçasına aktarılarak yer alan yazılar tarih sırasına göre verilmekle birlikte, yazıların gazetenin hangi sayısından aldığına dair not düşülmemiştir. Biz kullandığımız yazının gazetenin hangi sayısında yer aldığı kitabın sonunda verilen indeksten tespit etmeye çalıştık. Tespit ettiğimiz gazete sayılarını parantez içinde ayrıca vermeye çalıştık.)

³⁵ MY, s. 41.

³⁶ TMH, s. 18.

³⁷ MY, s. 21.

Samsonov, Mustafa'nın okulu Rus öğrencilerin önünde birincisi olarak bitirmesini hazmedememesine rağmen, ona özel kaleminde tercümanlık teklif etti.³⁸ Çokay, Vali'nin bizzat kendisinin teklif ettiği ve o dönemde yerli bir genç için itibarlı bir görev sayılabilecek bu vazifeyi tereddütsüz reddetti.

Çünkü, Çokay, sağladığı maddi imkanlarına rağmen tercümanlığın halk nazarında onurlu bir meslek olmadığını anlamıştı. Mesleğin onurunu tercümanların bizzat kendileri düşürmüştü. Tercümanlar arasında görevini kötüye kullanarak halkın yararından çok kendi şahsi çıkarlarını ön planda tutanlar çoğunlukta idi. Rusça derdini anlatamayan halk, menfaatperest tercümanların suistimali neticesinde hükümet dairelerinde, mahkemelerde, bankalarda, ticaret odasında ve valilikte haksızlıklara sıkça maruz kalıyordu.³⁹

Türkistan Genel Valiliğinin merkezi Taşkent'te ve ona bağlı diğer şehirlerdeki resmi dairelerde Rusça-Türkçe tercümanlığı yapanların büyük çoğunluğu yerli halktan idi. Bunların da mühim bir kısmı Mustafa'nın doğduğu köyün bağlı olduğu Akmescit şehrinde idi. Akmescit adeta bir tercüman ve katip kaynağı işlevi görüyordu. Akmescitli tercümanlara yalnızca Akmescit'in bağlı olduğu Sirderya vilayetinde değil, Semerkant ve Fergana vilayetlerindeki şehirlerdeki valilik, kaymakamlık, polis karakolu ve mahkemelerde de rastlamak mümkündü.⁴⁰

Tercümanlar, Rus amirlerine yaranmak ve rüşvet almak için kendi halkına eziyet etmekten geri kalmıyorlardı.⁴¹ Akmolâ, Almatı, Taşkent, Aşkabat, Buhara ve Hive'de bir çok tercümanlar bu şekilde çalışmaktaydı.⁴² Bu nedenle halk tercümanlara satılmış veya hain gözüyle bakıyorlardı.⁴³ Çokay'a göre, sömürge halindeki bir memlekette bu gibi tercümanlar en zararlı ve en korkunç mahluklardı.⁴⁴

³⁸ A.g.e., s. 20. Hıdıraliyev, Samsonov'un Çokay'dan lise eğitimini yarıda keserek tercüman olmasını istediğini ileri sürer. HİDIRALİYEV, s. 18. Hıdıraliyev'in de kaynağı Mariya'nın hatıratıdır. Ancak Mariya'nın naklettiklerini yanlış yorumlamaktadır.

³⁹ MY, s. 22

⁴⁰ 1917, s. 16.

⁴¹ A.g.e., s. 17.

⁴² Aynı yer.

⁴³ MY, s. 22.

⁴⁴ 1917, aynı yer.

Bu sebepten Çokay, Genel Vali Samsonov'un kendisine bir lütuf olarak sunduğu tercümanlık görevini kabule yanaşmadı. Aslında, Samsonov'un okulu birincilikle bitiren Çokay'a yapacağı en büyük iyilik, onu yüksek tahsile teşvik etmek ve destek olmaktı. Bunu yapmadı. Çünkü, Çarlık rejiminin idarecilerine göre, yerli halktan kendileriyle eşit şartlara sahip olarak yetişmiş insanlara ihtiyaç yoktu. Onlara kendileri ile yerliler arasında iletişimi sağlayacak tercümanlar ve düzeni devam ettirecek polisler lazımdı.⁴⁵

Çokay'ın Samsonov'un tercümanlık teklifini reddetmesinin önemli bir sebebi daha vardı. Çokay, yüksek tahsil yapmaya ve özellikle hukuk okumaya kesin kararlıydı. Çocukluğunda aile çevresinin, lise eğitimi döneminde Taşkent'te halkın Rus makamları nezdinde uğradığı haksızlıklar ve bu haksızlıklar karşısındaki çaresizlikleri, onun böyle bir karara varmasında önemli rol oynamış olmalıdır. Bir hukukçu olarak Çokay mağdurların haklarını daha etkin bir biçimde savunabilecekti.⁴⁶

Ancak, Çokay'ın hukuk tahsil edebilmesi için imkanları sınırlıydı. Çokay Türkistan Genel Valiliğinin yüksek tahsil burslarından yararlanamıyordu. O dönemde Rus Genel Valilikleri yetişmiş yerli kadrolara olan ihtiyacı sağlamak için her sene 3-4 öğrenciye yüksek tahsil bursu tahsis ediyordu. Bu burslarla yerli öğrenciler Moskova, Petersburg, Kazan, Orenburg, Omsk ve hatta Varşova gibi şehirlere giderek eğitim alabiliyorlardı.⁴⁷ Ancak, Türkistan Genel Valiliği hukuk dalındaki bursu sadece Rus öğrencilere veriyordu. Bunu sebep gösteren Vali Samsonov, Çokay'a hukuk dalı dışında herhangi bir dalda öğrenim görmesini tavsiye etti. Bu yüzden Çokay üniversite tahsili bursunu başka yerden temin etmek zorunda kaldı. Mariya hatıralarında Çokay'ın Kazan Tatarlarının bursundan yararlandığını

⁴⁵ Mustafa ÇOKAY, *Turkestan pod Vlast'yu Sovetov (K Karakteristika Diktatırı Proletariata)*, Almatı 1993, s. 48.

⁴⁶ Çağatay, Çokay'ın aslında mimarlık dalında tahsil görmek istediğini, fakat Samsonov'un bu tavsiyesine inat hukuk dalına yöneldiğini yazmaktadır. TMH, s. 19. Ancak, Mariya Çokayoğlu hatıralarında Çokay ile Samsonov arasında geçen konuşmayı etraflıca nakleder. Bu konuşmada Çokay'ın mimarlık tahsil etme isteği konusunda hiçbir bilgi yoktur. Bkz. MY, s. 22. Zaten, Çokay'ın çocukluk ve gençlik döneminde yaşadığı olaylar, mimarlık değil, hukuk tahsilini teşvik edici mahiyettedir. Nitekim, Çokay, bir makalesinde hukuk tahsil etmeye gençlik yıllarında azmettiğini yazar. Bkz. Mustafa ÇOKAY, "Radloff Hakkında", *Yaş Türkistan*, Eylül 1937, No. 94, s. 33.

⁴⁷ Mambet KOYGELDİYEYEV, *Alaş Kozgalısı*, Almatı, 1995, s. 86.

belirtir.⁴⁸ Fakat Çokay'ın bu bursu nasıl temin ettiği konusunda bilgi vermez. Bununla birlikte, ona bu konuda Divayev'in veya General Yenikeyev'in yardımcı olduğunu tahmin edebiliriz. Böylece Çokay, 1910 yılında hukuk tahsili için Petersburg'a geldi.

⁴⁸ MY, s. 22. Tahir Çağatay, Çokay'ın kendi imkanlarıyla üniversite okuduğunu söyler. TMH, s. 45. Ancak bu görüşü için herhangi bir kanıt ileri sürmez. Hıdıraliyev de Çokay'ın kendi imkanlarıyla okuduğunu savunur. HİDİRALİYEV, s. 20.

1.2. Üniversite Dönemi

Rusya'nın başkenti Petersburg⁴⁹ XIX asrın sonu XX. asrın başlarında Kazak gençleri için en önemli eğitim merkezlerinden biriydi. Çarlık Rusyasının son döneminde ortaya çıkan Kazak siyaset ve fikir adamlarının önde gelen liderleri burada yetişti. Çarların tahttan feragatini sağlayan 1917 Şubat İhtilalinden sonra, Alaş Partisi çatısı altında Kazak millî siyasi hareketinin önderliğini yapan Alihan Bökeyhanov ve Muhammedcan Tınışbayev de Petersburg'ta yüksek tahsil gördü.⁵⁰ Başkent'in en önemli eğitim kurumu hiç şüphesiz, Çokay'ın hukuk tahsili yapmak istediği Petersburg Üniversitesi idi. 1917 yılına dek buradan yirmi kadar Kazak öğrenci mezun oldu.⁵¹ Bunlar arasında Bakıtcan Karatayev, Bakıtkerey Kulmanov, Barlıbek Sırtanov, Cahanşa Seydalin, Aydarhan Turılbayev, Cahanşa Dosmuhammedov, Cakıp Akpayev, Sancar Asfandiyarov, Saduvakas Şalimbekov, Halil Dosmuhammedov ve Rahimcan Marsekov gibi XX. asrın başlarında Kazak toplumunun fikir ve siyaset dünyasında önemli roller oynayan şahsiyetler vardı.⁵²

Petersburg başta olmak üzere Rusya'nın diğer büyük şehirlerindeki üniversitelerden yetişen aydınlar, gelişmekte olan Kazak yazı diline, Çokay'ın hukuk fakültesinde okuduğu yıllarda, son şeklini veren yayınlar yapıyordu. 1905 İhtilalinin getirdiği hürriyet ortamı ile birlikte Azerbaycanlılar ve Tatarlar arasında olduğu gibi Kazaklarda da yayın faaliyetleri hızlanmıştı. Kitap, gazete ve dergi şeklindeki bu yayınlar, XX. yüzyılın başlarında modern dünyanın siyasi ve ilmi gelişmelerinin çok gerisinde kalmış olan Rusya'nın Müslüman halklarını uyandırmayı amaçlıyordu.

Kazaklarda aydınlanma hareketleri Çokan Velihanov (1835-1865) ve İbray Altınsarın (1840-1889) ile birlikte, XIX. yüzyılın ikinci yarısında başlamış, ancak geniş halk kitlelerine yayılamamıştı.⁵³ Bu yüzden Kazak aydınlanma hareketinin

⁴⁹ I. Dünya Savaşı sırasında Ruslar arasında güçlenen panslavizm Petersburg şehrinin adının Petrograd'a çevrilmesine yol açtı. Sovyet döneminde ise şehir Leningrad adını alacaktır.

⁵⁰ A. Bökeyhanov, 1889-1894 yılları arasında Orman Mühendisliği Enstitüsünde, M. Tınışbayev, 1900-1905 yılları arasında Demiryolları Ulaşım Mühendisliğinde okudu. KOYGELDIYEV, s. 87-88.

⁵¹ aynı yer.

⁵² A.g.e., s. 88.

⁵³ Velihanov ile Altınsarın'ın faaliyetleri konusunda geniş bilgi için bkz. Martha Brill OLCOTT, *The Kazakhs*, Hoover Institution Press, Stanford, 1987, s. 104-107; O. A. SEGİZBAYEV, *Kazahskaya Filosofiya XV - Naçala XX Veka*, Gılım Yayınevi, Almatı, 1996, s. 213-312.

öncüsü olarak şair Abay Kunanbayoğlu kabul edilir.⁵⁴ Doğu'nun klasik düşünürleri ile liberal Rus aydınlarının fikirlerini özümseyerek bozkırda konar göçer hayat süren Kazak toplumunu ilerlemeye, düşünmeye ve çalışmaya iten orijinal fikirler üreten Abay'ın şiirleri, Bökeyhanov'un gayretleriyle ölümünden sonra 1909 yılında Petersburg'ta yayınlandı.⁵⁵ Aynı yıl gerçekleşen diğer bir önemli yayın faaliyeti, Ahmet Baytursunov'un⁵⁶ **Kırk İbret** adıyla İvan Krilov'tan yaptığı tercümelereydi.⁵⁷ Krilov'un manzum hayvan masallarını çok usta bir biçimde Kazakça'ya kazandıran Baytursunov, böylelikle Kazakları çalışmaya, ilme ve bilme önem vermeye teşvik ediyordu. Böylece, Kazak yazılı edebiyatının kurucusu sayılan Abay'ın ve Baytursunov'un ilk eserleri Çokay'ın Petersburg'a geldiği 1910'da gündemdedi.

1910'da Kazaklar arasında ilericiliğin ve siyasî şuurun oluşmasında büyük katkıları olacak iki eser daha yayınlandı. Biri, Mir Yakup Duvlat'ın **Uyan Kazak** adlı eseridir. Ufa'da yayınlanan eserinde Mir Yakup Duvlat⁵⁸, Kazakları etkilemek için eserini Abay gibi manzum olarak kaleme aldı. Eserinde Duvlat, Kazakları her şeyi olurlarına bırakmaktan vaz geçerek uyanmaya, karanlıklardan aydınlığa çıkmaya çağırıyordu. Duvlat'ın bu kitabının Kazakların uyanışına derin etkisi oldu.⁵⁹

Kazak aydınlarının kitaplarının yayınlanmaya başladığı dönem, Kazakça bağımsız gazete ve dergilerin de yayın hayatına atıldığı bir dönemdir. Kazak toplum hayatında ilk etkili bağımsız dergi 1911 yılının başında **Aykap** adıyla yayına başladı.⁶⁰ Dergi Kazakların yayın hayatı birkaç yılı aşan ilk dergisi olma özelliği

⁵⁴ Abay Kunanbayoğlu hk. geniş bilgi için bkz. OLCOTT, aynı yer; SEGİZBAYEV, s. 312-347.

⁵⁵ Alihan Bökeyhanov Tañdamalı, Almatı 1994, s. 18.

⁵⁶ Baytursunov hk. bkz. Ahmet BAYTURSINOV, **Ak Col**, Almatı, 1991, s. 23-63.

⁵⁷ Kazakça orijinal adı **Kırık Miysal** olan **Kırk İbret** eseri için bkz. A.g.e., s. 23-62.

⁵⁸ Mir Yakup Duvlat ve eserleri hk. bkz. **Mircakıp Duvlatov Şığarmalar**, Almatı, 1991, s. 3-18.

⁵⁹ Duvlatov, kitaplarındaki fikirler yüzünden, Rus hükümetinin siyasetine karşı Kazakları provoke etmek, Çarı alaya almak ve Panislamist fikirler yaymak ile suçlandı. Bundan dolayı mahkum edilerek 1911-1912 yılları arasında bir yıl hapse yattı. KOYGELDİYEV, s. 136-140. Duvlat'ın fikirleri konusunda bkz. Tomohiko UYAMA, "The Kazak Intelligentsia at the Crossroads of Three Civilizations", **Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924 Osman Hoca Anısına İncelemeler**, Haz. Timur Kocaoğlu, SOTA, Haarlem, 2001, s. 396-399.

⁶⁰ **Aykap**'tan önce iki önemli Kazak gazetesi yayınlanıyordu: **Türkistan Valayattı** (1870-1918) ve **Dala Valayattı** (1888-1902). Ancak bunların ikisi de bağımsız gazete değildi. İlki, Omsk Rus idaresinin, ikincisi Taşkent Rus idaresinin resmi organıydı. 1907 yılında ilk bağımsız Kazak gazeteleri yayınlandı: **Kazak ve Serke**. Troisk şehrinde Mart ayında yayınlanan **Kazak** gazetesi sadece bir sayı çıkabildi. Suhanberdina, s. 20-21. İkinci bağımsız gazete **Serke**, ise Duma milletvekili Şahmerdan Koşıgulov tarafından çıkarıldı ve Petersburg'ta yayınlanan **Ülfet** gazetesinin eki olarak verildi. Ancak 3-4 sayı çıkabilen bu gazetenin Kazak toplum hayatında fazla etkili olduğu söylenemez. **Aykap**, Der. Ü. Suhanberdina-S. Davitov, Almatı 1995, s. 20. Ayrıca bkz. Emel AŞA, "Kazak

taşıır. Ceditçi politika izleyen Muhammetcan Seralin tarafından yönetildi. 1915 yılının sonlarına kadar yayın hayatını devam ettiren **Aykap**,⁶¹ kendisiyle aynı çizgide yayın yapan fakat güçlü kalemlere sahip **Kazak Gazetesi** ile rekabete dayanamayarak kapandı.⁶²

1917 Şubat İhtilali öncesinde ve sonrasında Kazak siyasî hayatını yönlendiren **Kazak Gazetesi**, 1913 yılı başında yayınlanmaya başladı.⁶³ Daha sonra Alaş Partisinin resmi organına dönüşecek olan gazete, Duma eski üyesi Alihan Bökeyhanov, **Kırk İbret** kitabının yazarı Ahmet Baytursunov ve Mir Yakup Duvlat tarafından yönetildi. Siyasi yazıların yanısıra edebiyat, tarih, örf-adet ve hukuk gibi toplumun her sahasını ilgilendiren konularda yazıların yer aldığı gazetenin ruhu Alihan Bökeyhanov idi.⁶⁴ Dönemin en önde gelen üç Kazak aydınının yönetimindeki gazete, Çokay'ın da katkılarıyla, 1916 İsyanı, Şubat ve Ekim İhtilalleri gibi önemli siyasî olaylarda, Kazak halkının çıkarlarının korunmasında önemli roller üstlenecekti. Gazetede, sadece siyasî olaylar değil, aynı zamanda edebiyat, tarih, örf-adet ve hukuk gibi çeşitli sahalarda Kazak halkını bilgilendiren yazılar yer aldı.⁶⁵

Petersburg Üniversitesi Hukuk Fakültesi öğrencisi Mustafa Çokay'ın Kazak toplumunu derinden etkileyen bütün bu yayınları büyük bir dikkatle takip ettiği muhakkaktır. **Kazak** gazetesinin yayın hayatına başlaması üzerine üniversite arkadaşlarıyla birlikte yazdığı mektup, onun Kazak basın ve yayın hayatına büyük

Türklerinin İlk Milliyetçi Dergisi: **Aykap Dergisi**, Baymirza Hayit'e Armağan, İstanbul 1988, s. 111-112. 1911-1913 arasında "Kazakistan" adında bir gazete daha yayınlandı. Gazete, iki yılda, toplam 14-15 sayı çıktıktan sonra kapatıldı. Suphanberdina, a.g.e., s. 21. O dönemde Türkistan'da çıkan gazeteler hakkında bkz. Timur. KOCAOĞLU, "Yaş Türkistan'ın Türkistan Basın Tarihindeki Yeri", **Yaş Türkistan Türkistan Milli İstiklal Fikrine Hizmet Eden Aylık Dergi (1929-1939)**, Cilt I, 1929-1939, İstanbul 1997, s. 13-30.

⁶¹ **Aykap Dergisi** hakkında daha geniş bilgi için bkz. **Aykap**, a.g.e.; Aşa, s. 111-117.

⁶² **Kazak** gazetesinin yöneticilerinden Mir Yakup Duvlat, **Kazak** ile **Aykap**'ın Kazak toplumunun aynı kesimine hitap etmesine rağmen niçin yeni bir gazete çıkardıklarını açıklar. Ona göre, **Aykap Dergisi** başlangıçta bir boşluğu doldurduğu için büyük heyecan ve sevinçle karşılandı, ancak zamanla derginin içeriği çok basitleşti ve toplumun gündemini yakalamaktan uzaklaştı. Bu durum **Kazak** gazetesinin çıkmasını zorunlu hale getirdi. Ayrıca, **Aykap** dergidir, **Kazak** ise gazetedir. **Kazak**, s. 89.

⁶³ Gazete hk. daha geniş bilgi için bkz. KOYGELDİYEYEV, s. 141-165; İbrahim KALKAN, **1913-1918 Yılları Arasında Kazaklarda Siyasî Fikir Oluşumu: Kazak Gazetesi ve Alaş Hareketi**, basılmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1999.

⁶⁴ Zeki Velidî TOGAN, **Türki ve Türkistan'ın Yakın Tarihi**, İstanbul 1975, s. 498.

⁶⁵ Kazak Halkının 1905 yılında başlayan siyasî aydınlanma sürecini 1912 yılına kadar olan dönem ve 1913'ten sonraki, yani Kazak gazetesinin çıkmaya başlamasından sonraki dönem olarak iki kısımda

alaka duyduğunu göstermektedir. **Kazak** gazetesinin ilk sayılarından birinde yayınlanan mektupta, gazete yayıncılığının Kazaklar için çok önemli olduğu vurgulanarak, bundan duyulan mutluluk dile getirildi. Rusya'da yaşayan 6-7 milyon gibi önemli sayıdaki Kazakların⁶⁶ fikir ve eylem birliği için gazetenin vazgeçilmez olduğu ifade edildi. Ayrıca bu mektupta dikkat çekici bir unsur vardır; o da gazetenin dili hakkındaki temennidir. Temennide, gazetenin diline Arap, Fars, Nogay ve Rus dilleri gibi yabancı dillerden sözcükler karıştırılmaması, duru bir Kazakça ile yazılması istendi.⁶⁷ Bu Çokay'ın ve üniversite arkadaşlarının Kazak yazı dilinin gelişim sürecinin bilincinde olduğunu ve bunun olabildiğince doğal seyrinde devam etmesini istediğini göstermektedir.⁶⁸ Oysa Çokay, bu mektuptan 25 yıl kadar sonra Paris'te yayınladığı **Yaş Türkistan**⁶⁹ dergisinde arı bir Kazakça'yı tercih etmeyecektir. Dergisini bütün Türk boylarının anlayabileceği umumi bir Türkçe ile yayınlayacaktır.

Çokay'ın fikri gelişmesine, kitap ve diğer yayınların dışında, dönemin Kazak aydınları ile Petersburg'taki ilmi ve siyasi çevrenin de etkisinin büyük olduğuna şüphe yoktur. Çokay'ın Petersburg'taki öğrencilik yılları sırasında en çok etkilendiği şahısların başında XX. yüzyılın başında Kazak aydınlarının lideri konumundaki Alihan Bökeyhanov gelir. Enerjik, yüksek ahlak ve yüksek ruha sahip Bökeyhanov'un sadece Kazaklar arasında değil, Rusya'nın diğer Müslümanları ve hatta demokrat Ruslar arasında da nüfuz ve itibarı vardı.⁷⁰

inceleyen araştırmalar vardır. KOYGELDİYEV, s. 140. Kazak Gazetesi'nde yer alan yazılar için bkz. **Kazak**, Der. Ü. Subhanberdina – S. Davitov vd., Kazak Ansiklopedisi Baş Editörlüğü, Almatı 1998.

⁶⁶ 1897'de Rus hükümeti tarafından yapılan nüfus sayımına göre, Rusya hakimiyet sınırları içinde 4 milyon 84 bin Kazak yaşıyordu. Bkz. **Alihan Bökeyhanov Şıgarmalar**, Kazakistan Yayınevi, Almatı, 1994, s. 294. Fakat 1910'larda Kazak aydınları Kazak nüfusunun beş milyonu aşkın olduğunu tahmin ediyordu. Kazak gazetesi 1917'de yayınlanan bir sayısında Kazak nüfusunu 5 milyon 400 bin olarak gösteriyordu. KOYGELDİYEV, s. 298, 337-338. Çokay ve arkadaşları bu sebeple Kazak nüfusunu 6-7 milyon olarak göstermektedirler.

⁶⁷ Çokay'ın Seyilbek Meyramulı Canaydarov, Batırşa Sultangereyoğlu Esimhanov, İdris Orazalioğlu, Osman Cumabekoğlu ve Mukaş Poştayev adındaki arkadaşları ile birlikte kaleme aldığı mektubun metni için bkz. **Kazak**, s. 25-26.

⁶⁸ O dönemde Kazak aydınları, Kazak edebiyatı ve Kazak tarih yazıcılığının temellerini oluşturmakta olduklarının farkındaydı. Kazak gazetesinin baş yazarlarından Duvlat, Kazak edebiyatı ile tarihini oluşturmanın çok önemli olduğunu zaman zaman vurguluyordu. Ona göre Kazakların başka halklardan geri kalmasının sebeplerinden biri tarih ve edebiyatının olmayışı idi. **Kazak**, s. 103.

⁶⁹ **Yaş Türkistan** dergisi 1929-1939 yılları arasında yayınladı. Bu konu ileriki bölümlerde geniş bir biçimde ele alınacaktır.

⁷⁰ a.g.e., s. 499.

Bökeyhanov ilerisi için ümit vaat eden Çokay'ı farketmişti ve ona Petersburg'taki yaşamı boyunca destek verdi. Rusya'daki siyasal değişimlerden azami derecede faydalanmak isteyen Kazak aydınlarının Ceditçi kesimine önderlik yapan Bökeyhanov, kabiliyetli ve aydın fikirli gençleri destekleyen bir karaktere sahipti. Bu sebeple, Çokay'ın Bökeyhanov ile ne zaman tanıştığı konusunda bir bilgimiz olmamasına rağmen, bunun Çokay'ın Petersburg'a geldiği ilk yılda gerçekleştiğini varsayabiliriz.

Bökeyhanov'un desteklediği gençler arasında Başkurt gençlerinden Zeki Velidî⁷¹ de vardır. 1912'de **Türk ve Tatar Tarihi** isimli kitabı yayınlanan genç araştırmacı Zeki Velidî'yi takdir dolu bir mektupla evine davet ederek, üç gün misafir etti. Kitabı hakkındaki olumlu ve olumsuz görüşlerini bildirerek, eserini genişletmesi tavsiyesinde bulundu. Zeki Velidî, hatıralarında, Rusya Müslümanları ve özellikle Türkistan meselelerine vakıf olmasında en büyük desteği Alimerdan Topçubaşı ile Bökeyhanov'tan gördüğünü kadirşinaslıkla belirtir.⁷²

Bökeyhanov'un yetenek görerek yetişmelerine destek verdiği Zeki Velidî ve Mustafa Çokay'ın her ikisi de 1917 Şubat İhtilalinden sonra, siyasî platformda ön planda rol oynayacaklardı. İki gencin kaderlerindeki tek ortak nokta, Bökeyhanov gibi bir siyasî liderin desteğine sahip olmaları değildi. Belki de bu onların ilk ortak noktası idi. Özellikle 1917 Şubat İhtilalinden sonra kaderlerinde garip bir benzeşme meydana gelecekti. Millî muhtariyet hareketlerinde ikisi de lider konumunda çalışma yürüteceklerdi. Bolşeviklerin kendi vatanlarına muhtariyet vermeyeceklerini anlayınca, yurtdışına çıkacaklar, Türkiye'de ve Avrupa ülkelerinde Bolşeviklere karşı bazen birlikte, bazen de ayrı saflarda yürüttükleri bir mücadelenin içinde olacaklardı.

Böylesine bir ortak siyasal kadere sahip Çokay ile Velidî'nin tanışmaları, ilk ortak noktaları olan Bökeyhanov vasıtasıyla olmadı. İki genç 1913'te değişik sebeplerle gittikleri Taşkent'te Ebubekir Divayev'in evinde tanıştılar.⁷³ Böylece,

⁷¹ Zeki Velidî 1926'da Türkiye'ye yerleştikten sonra Togan soyadını aldı. Biz Zeki Velidî'nin Togan soyadını almadığı dönemlerinde faaliyetleriyle ilgili olarak ismi geçtiğinde Velidî'yi soyadı yerine kullandık. Dipnotlarda adını zikretmek gerektiğinde, eserde yer alan soyadını tercih ettik. Bunlar da çoğunlukla Togan idi.

⁷² TOGAN, **Hatıralar**, Aynı yer.

⁷³ A.g.e., s. 118, 538.

Türkistan'da yerli halkın yönetiminde söz sahibi olması yolunda, hem Rusya'da ve hem de Rusya dışında uzun yıllar birlikte mücadele edecek iki dava adamının dostluğu başladı.

Üniversite yıllarında, Çokay'ın fikirlerinin oluşmasında Türk talebeleri ile aydınlarının katıldığı tartışma toplantılarının da büyük katkısı oldu. Bu tip toplantılar Selim Gerey Cantürin, Aliasgar Sırtlanov'un karısı Emine Sırtlanov, Sir Ali Lapin gibi Rusya Müslümanlarının önde gelenlerinin veya Wilhelm Radloff gibi ünlü Rus müsteşriklerinin evinde yahut Petersburg İslamları Cemiyet-i Hayriyesinde yapılırdı.⁷⁴ Bu toplantılara Çokay'dan başka, Başkurlardan Zeki Velidî, Azerbaycanlı Ali Ekber Topçubaşı, Türkmenlerden Kakacan Berdiyev, Kazaklardan İsa Kaçkınbay, Tatarlardan İlyas Alkin, Sultanbek Mamliyev ve Mustafa Şahkulu isimdeki gençler de katılırdı.⁷⁵ Toplantılara gençlerden başka Alihan Bökeyhanov, Alimerdan Topçubaşı, Mahmud Hoca Behbudi, Münevver Kari, Ahmed Baytursunov, Mir Yakup Duvlat gibi devrin önemli simaları da bulunurdu.⁷⁶

Alman asıllı Rus şarkiyatçısı Radloff'un⁷⁷ evinde yapılan toplantılar, Çokay'ın özellikle tarih ve dil bilincinin gelişmesinde önemli oldu. 1899'da karısını kaybettikten sonra Radloff gündüzleri çalışmayı, geceleri ise dostlarıyla öğrencileri evinde toplamayı alışkanlık haline getirmişti. Öğrencilerin yanısıra Barthold ve Samoyloviç gibi tanınmış Rus şarkiyatçıları ile Sadri Maksudi Arsal ve Alihan Bökeyhanov gibi Rusya Müslümanlarının aydınlarının da iştirak ettiği bu toplantılarda Türk halklarının kültürü, tarihi ve dili ile ilgili meseleler konuşulurdu.⁷⁸ Yaşlı Türkolog toplantıya katılanları engin bilgisi ve tecrübesi ile yönlendirir, konuşulan meseleler hakkında ufuklarının genişlemesi için kitaplar tavsiye ederdi.⁷⁹

Çokay'ın Radloff ile tanışması, Petersburg'a geldiği ilk yıl, yani 1910 senesi gerçekleşti. Onu Radloff'a Petersburg Üniversitesinde ders veren ünlü dil bilgini

⁷⁴ A.g.e., s. 132, 144; TMH, s. 47; Adile AYDA, *Sadri Maksudi Arsal*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1991, s. 53.

⁷⁵ TOGAN, a.g.e., s. 144.

⁷⁶ TMH, s. 47; *Türkistan Sovet Hokimiyeti Ostida*, (basım yeri belirtilmemiş), 1986, s. 5; TOGAN, a.g.e., s. 144.

⁷⁷ Radloff'un hayatı ve çalışmaları için bkz. Ahmet TEMİR, *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri. Hayatı-İlmi Kişiliği-Eserleri*, Ankara 1991.

⁷⁸ Çokay, "Radloff Hakkında", *Yaş Türkistan*, s. 33-38; AYDA, s. 53.

⁷⁹ TOGAN, a.g.e., s. 132-134; AYDA, aynı yer.

Aleksandr Samoyloviç⁸⁰ tanıştırdı. Radloff yeteneklerini fark ettiği Çokay'ı kendi sahasına çekmek istedi. Ona Hukuk fakültesinden ayrılarak Doğu dilleri bölümüne geçmesi yolunda ısrarla tavsiyelerde bulundu. Ancak, Çokay orta eğitim döneminden beri çok istediği hukuk tahsilinden vazgeçmek niyetinde değildi. Radloff, belli bir süre bu tavsiyelerini sürdürdü. Hatta, onun dil çalışmalarına sempatisini arttırmak için kendi yazdığı sözlüklerden birini hediye etti. Bu da Çokay'ı kararından döndüremedi. Çünkü, Çokay hukukçu olmaya azmetmişti. Çokay, eğer bunun yerine ilim adamı olmak gibi bir amacı olsaydı, Radloff'un gösterdiği yoldan gidebileceğini söyler.⁸¹

Çokay'ın Rus aydınlarıyla ilişkisi sadece ilim adamlarıyla sınırlı değildi. Rus politikacıları ve özellikle Rus devrimci demokratları ile de görüşüyor ve toplantılarına katılıyordu. Bu toplantılara katılmak ona büyük bir haz veriyordu.⁸² Çünkü bu toplantılarda ırk ve din ayrımı yapılmıyordu. Rus olmayan Türk, Finli ve Çek gibi milletlerden öğrenciler devrimci demokratların yanında Rus olmadıklarını hissetmiyorlardı. Diğer taraftan, gayri Rus halkların, özellikle Müslüman Türk halklarının henüz Rusya'dan ayrılıp bağımsız olmak gibi bir düşünceleri yoktu. Rusya'da monarşinin yıkılması ve demokratik bir yönetimin işbaşına gelmesiyle bütün sorunların ortadan kalkacağına inanıyorlardı. Hatta, Rus demokratların, Çarlık Hükümetinin Orta Asya'ya teşvik ettiği Rus göçlerini de durduracağı zannediliyordu.⁸³ Ancak, bu düşüncelerin yanlışlığı Çarlık rejiminin yıkılmasıyla tecrübe edilecekti. Çokay, Çarlık rejiminden yönetimi devralan Rus devrimci demokratlarının icraatları karşısında büyük bir hayal kırıklığına uğrayacaktı.

Çokay'ın hukuk tahsiline başladığı yıllar, Petersburg'taki Rusya Müslümanları arasında Türkçülük akımının gelişmeye başladığı yıllara denk düştü. Özellikle 1912'de patlak veren Osmanlı ile Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan ve

⁸⁰ Samoyloviç ile Çokay arasındaki münasebetler konusunda bu tanıştırma olayından başka bir bilgi yok. Samoyloviç (1880-1938) 1903'te Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri bölümünü bitirdi. 1917'de aynı fakültede profesör oldu.

⁸¹ ÇOKAY, aynı yer. Mustafa Şokay Tañdamalı, Der. ve Haz. A. Nüsiphanov-M. Koygeldiyev, Āl-Farabi Kazak Devlet Üniversitesi Tarih İnceleme Merkezi, c. II, Kaynar Yayınevi, Almatı, 1999, s. 133.

⁸² 1917, s. 12-13.

⁸³ A.g.e., s. 13.

Karadağ arasındaki Balkan Savaşı⁸⁴ sırasında Ruslar arasında Slav birliğinin oluşturma gayretlerinin ortaya çıkmasına tepki olarak bu akım iyice güçlenmişti. Rusya bu savaşta fiilen yer almamasına ve tarafsız bir politika izler görünmesine rağmen, Rus başkentinde Balkan devletleri için yardım toplanıyor, destek yürüyüşleri yapılıyordu. Hatta bu yürüyüşlerde İstanbul'daki Ayasofya'ya haç takılması da isteniyordu.⁸⁵ Buna tepki olarak 1912 sonbaharına gelindiğinde, Petersburg'taki Tatar, Kazak, Özbek gibi Türk asıllı öğrenciler arasında Türkiye'ye destek kampanyalarının sayısı arttı. Bu toplantılarda bazen Slav asıllı öğrencilerle kavgaya varan tartışmalar yapılıyordu. Çokay, bu yıllara ait hatıralarında, bu toplantıları düzenli yapabilmek için Şir Ali Lapin'den izin alarak onun evinde buluştuklarını yazar. Bu toplantılardan birinde, öğrenciler Türkiye'ye desteklerinde samimi olduklarını göstermek için cepheye giderek Osmanlı saflarında Rusya'ya karşı savaşma kararı da aldı.⁸⁶

Çokay, Balkan devletlerine karşı Osmanlıya destek faaliyetlerini Petersburg ile sınırlı tutmadı. Türkistan'a, Akmescit'e gitti ve orada halktan bu kampanyaya destek olmalarını istedi. Petersburg'a döndükten bir süre sonra Akmescit'ten bu isteğine somut bir destek geldi. Akmescitli arkadaşı Sadık Ötegenov, halktan toplanan altınları koyduğu heybesiyle Petersburg'a gelerek bu desteğin Petersburg'taki Osmanlı elçisi Turhan Paşa'ya teslim edilmesine yardımcı olmasını istedi. Böylece ikisi birlikte Akmescit Kazaklarının Osmanlıya yaptığı yardımı Turhan Paşa'ya teslim ettiler.⁸⁷

Çokay'ın Taşkent'te lise döneminde başlayan Rus makamları ile yerli halk arasındaki meselelerdeki aracılık görevi, Petersburg'ta artarak devam etti. Bozkırdan herhangi bir mesele için Petersburg'a gelenlerin çoğu Çokay'ı buluyordu.

⁸⁴ 1912-1914 Balkan savaşında Osmanlıya karşı Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ'ın bir Balkan birliği oluşturmasında Rus diplomasisinin büyük rolü oldu. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Rifat UÇAROL, *Siyasi Tarih*, İstanbul, 1985, s. 356-375.

⁸⁵ Mustafa ÇOKAY, "Hatıralarım Sahifelerinden... (Rusya'daki Türk Talebe Turmuşundan)", *Yaş Türkistan*, Ekim 1933, No. 47, s. 21

⁸⁶ a.g.m., s. 22.

⁸⁷ A.g.m., s. 22-23; Abdulvahap KARA, *Türkistan Türklerinin Kurtuluş Savaşı'na ve Cumhuriyet'e Katkıları*, MSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi, Kasım 2000, sayı 3, s. 74. Ancak, Osmanlı Elçisi Turhan Paşa'nın, Kazaklar hakkında hiçbir bilgisinin olmaması ve onları Rus Kazaçileri ile karıştırarak, Kazaklar Müslüman mı? diye sorması Çokay ve Ötegenov'u hayretler içinde bıraktı. ÇOKAY, aynı yer.

Türkistan'da yaşayan saf halk başkentte bulunan Çokay'ın Ruslar ile olan her problemi çözeceğine inanıyordu. Çünkü, onlara göre, Çokay "Ak padişah'a" yani Çar'a yakın oturuyordu. Her istediğini ona kabul ettirebilirdi.⁸⁸ Çokay'ın şöhreti Türkistan'da böylesine abartılı bir hal almıştı. Kazakların dışında, Petersburg'a Çar'ın temsilcileri ile görüşmeye gelen Hive Hanlığının temsilcileri de Çokay'ın tecrübesinden ve Rusça bilgisinden faydalandılar. Çar Sarayındaki görüşmelerine Çokay'ı da götürdüler. Böylece Çokay, Petersburg Saray muhitini de yakından tanımak imkanını elde etti.⁸⁹

1913 senesi yazında Çokay başarısız bir evlenme girişiminde bulundu. Çokay ve Hukuk fakültesinden arkadaşı Seyilbek Canaydarov Troisk şehrinde Kazak asilzadelerinden ve Kazan Üniversitesi mezunu Cansultan Seydalin'in tahsilli bir kızı olduğunu işittiler. Kızı görmek ve beğendikleri takdirde evlenmek niyetiyle Troisk'a gittiler. Gençler kızı, kız da iki genci birden beğendi. Ancak, kız iki genç arasında kaldı ve müstakbel damat adayını belirleme işini babasına bıraktı. Baba Seydalin ise tercihini Hukuk fakültesinde öğrenimini devam ettiren Çokay'dan yana değil, o sene Hukuk fakültesini bitiren Canaydarov'tan yana koydu. Böylece, Çokay'ın ilk evlenme teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlandı.⁹⁰

Çokay'ın lise döneminde olduğu gibi, üniversitede de başarılı olduğunu onun kendi sınavlarının dışında, başkalarının da yerine sınava girerek geçer not almasından anlıyoruz. Bazı arkadaşlarının hatırı kıramayan Çokay, onların da yerine sınava giriyordu. Ancak, bir defasında Petrojitski isimli bir profesör durumu fark edince, durumu kurtarmak için yalan söylemek zorunda kaldı. Fakat bundan dolayı Çokay, büyük bir vicdan azabı çekti ve hastalanarak birkaç gün yatakta kaldı. Bundan sonra, bir daha başkasının yerine sınava girmeye tövbe etti.⁹¹

1912'de babası Çokay Bey'in vefatı, Çokay'ın yüklendiği sorumluluklar ile görevlerinin daha da artmasına yol açtı. Babasının Akmescit ve civarında yerli halk ile Ruslar arasında çözdüğü problemler de artık Çokay'a havale ediliyordu. Bunun dışında, babasının yerine getirdiği ailenin bazı yükümlülükleri de Çokay'a kalmıştı.

⁸⁸ MY, s. 22.

⁸⁹ TMH, s. 47.

⁹⁰ S. OMARBEKULI, "Eskerilmey Kelgen Esim", Egemen Kazakistan, 5 Mart 1999.

⁹¹ MY, s. 23.

Bütün bunlar, Çokay'ın tahsilini olumsuz etkiledi.⁹² Çalışkan bir öğrenci olmasına rağmen, ders dışı yükümlülükler onun dört yıllık fakülteyi 1916 yılında altı yılda tamamlamasına yol açtı.⁹³

⁹² A.g.e., s. 22-23.

⁹³ Mariya hatıralarında Çokay'ın üniversiteyi 1917 yılında bitirdiğini belirtir. A.g.e., s. 23. Hıdıraliyev de bu görüştedir. HİDİRALİYEV, s. 23. Ancak bu konuda Mariya yanılmaktadır. Çokay yüksek tahsilini 1915-1916 öğretim yılı sonunda tamamladı. Çünkü Çokay 1916 baharında Rusya Devlet Duması Müslüman Fraksiyonu Bürosu için yapılan görev teklifini vaktinin yokluğu sebebiyle reddetti. **Kazak**, s. 353. Bu sırada üniversitenin son senesindeki dersleri için yoğun bir biçimde çalışmakta olduğu tahmin edebiliriz. Bu görev Ağustos ayında tekrar teklif edilince kabul etti. Çünkü tahsili bitmiştir ve vakti vardır. Bu konu ileride ayrıca ele alınacaktır. Ayrıca, Çokay 1916'da tahsilini tamamlamasaydı, hukuk tahsilinin yarım kalacağı muhakkaktı. Çünkü 1917 Şubat İhtilali'nden sonra, Nisan ayından itibaren Çokay, siyasî çalışmalar için Petersburg'tan ayrılmak zorunda kalacaktı.

1.3. 1916 İsyanı

Çokay, Petersburg'taki öğrencilik yılları esnasında patlak veren 1916 İsyanı ile ilgili Rusya Devlet Duması Müslüman Fraksiyonu'nun çalışmalarında aktif rol üstlendi. Dumanın Türkistan ve Bozkır Umum Valiliklerindeki isyancıları bastırma sırasında Rus güçlerinin yaptığı kanunsuzlukların soruşturulması yönündeki faaliyetlerine önemli katkılar sağladı.

Çokay'a göre 1916 İsyanı Türkistan millî ayaklanmasının alfabetisi idi ve genel olarak bakıldığında Ruslaştırmaya ve Rus emperyalizmine karşıydı.⁹⁴

Çar II. Nikola'nın 25 Haziran 1916'da Bozkır ve Türkistan bölgesinin gayri Rus halklarını geri hizmetlerde çalıştırmak üzere askere celb eden kararı isyanın başlamasına sebep oldu. Bu karara göre Türkistan Genel Valiliğinden 250.000 ve Bozkır Genel Valiliğinden de 234.055 kişinin cephe gerisi hizmetler için askere alınması öngörülüyordu.⁹⁵

Çar II. Nikola'nın bu kararı, Bozkır ve Türkistan Genel Valiliğinde Türk ve Müslüman ahaliye yapılan haksızlıkların en ağırı idi. 1886 yılında düzenlenen nizamnamelerle askerlik hizmetinden muaf tutulan⁹⁶ Bozkır ve Türkistan Genel

⁹⁴ Mustafa ÇOKAY, "1916ncı Yılgı Millî Kozgalış Hakkında Bolşevikler Yalganı", **Yaş Türkistan**, Kasım 1931, No. 24, s. 9;

⁹⁵ HAYİT, s. 207; Aslında Rusya I. Dünya savaşına girer girmez 1914 yılında ordunun asker ihtiyacını karşılamak için Türkistan halkını askere alma meselesi gündeme gelmişti. Rusya Harbiye Bakanlığı bir süre sonra bu projeden vazgeçti. Bakanlık uzun vadede bu projeden zararlı çıkacağını varsaymıştı. Çünkü orduda modern silahları kullanmasını öğrenen Türkistanlılar, askerlik sonrasında bu bilgisini Çar ordularına karşı kullanabilirdi. TOGAN, **Türkili**, s. 336; KOYGELDİYEV, s. 177. Rus generalleri top-tüfek gibi modern silahların yardımıyla, az sayıda askerle Orta Asya'yı hakimiyetleri altına aldıklarının bilincindeydi. 1916 İsyanı sırasında Türkistan Genel Valisi General Kuropatkin, isyanı bastırmakla görevli şehirlerin askeri valilere çektiği telgraflarda, Çernyayev, Kaufman, Skobelev'in az bir kuvvetle Orta Asya'yı zaptettiklerini hatırlatıyordu. KOYGELDİYEV, s. 191; Edward Dennis SOKOL, **The Revolt of 1916 in Russian Central Asia**, The John Hopkins University Studies, Baltimore, 1953. s. 126. Kazakları askere alma projesi rafa kaldırıldı. Ancak mesele 1916'da tekrar gündeme geldiğinde, Kazakları askere almanın sakıncalı noktalarının çaresi bulunmuştu: Savaşta Kazakların eline silah yerine kazma, kürek verilerek cephe gerisi hizmetlerde işçi olarak çalıştırılacaktı. Türkistan'daki 1916 İsyanı hk. geniş bilgi için bkz. Johannes BENZING, "Das Turkistanische Volk im Kampf um seine Selbständigkeit", **Die Welt des Islams**, Band 19, 1937, s. 115-137. PIERCE, s. 271-296; SOKOL, a.g.e.; OLCOTT, s. 118-126; DEVLET, *Rusya...*, s. 249-265.

⁹⁶ Orta Asya'nın idaresini düzenleyen 1886 nizamnamesi gayri Rus halkların askerlikten muaf tutulmasını öngörüdü. Serge A. ZENKOVSKY, **Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık**, Çev. İzzet Kantemir, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983, s. 113.

Valiliği ahalisine, 1914'de başlayan I. Dünya savaşı dolayısıyla askerliğe alınmamalarının bir nevi tazminatı olarak ağır vergiler yüklendi.⁹⁷

Ayrıca yerel idarecilerin suistimalleri, savaşın getirdiği yokluk hayat pahalılığı ve ek vergiler gibi sıkıntıları daha da ağırlaştırıyordu. Başta Umumi Valilerin kendisi olmak üzere, her kademedeki yerel yöneticiler savaş vergilerini belirlenenden fazla toplayarak, fazla kısımları kendi zimmetlerine geçirmeyi alışkanlık haline getirmişti.⁹⁸

Askere alınacakların tespitinde de suistimler yapıldı. Çarlık rejiminin atadığı köy ve kasabaların yerli idarecileri rüşvet veren zenginler ile tepkisinden çekinilen itibarlı kimselerin çocuklarını seferberlik listelerine dahil etmedi.⁹⁹

Bunların dışında Rus dili ve kültürünün bilinmemesi, Rusya'nın savaşmakta olduğu aynı ırk ve dinden Osmanlı'ya karşı safta yer almama arzusu Çar'ın seferberlik kararına direnci arttıran unsurlardı. Bazı ailelerde 19-43 yaş arasında bulunan 4-5 erkeğin birden askere alınması büyük bir haksızlıktı. Özellikle Rus göçmenlerin yoğun olduğu ve yerliler ile Rus göçmenler arasında gerginlik yaşanan Yedisu bölgesinde erkeklerin savaşa gitmesiyle kadın ve çocukların Rus göçmenlerinin olası saldırılarına karşı savunmasız kalma endişesi vardı.¹⁰⁰

Çarlığın askere alma kararının ulaşmasıyla, Türkistan ve Bozkır bölgesinde 4 Temmuzdan itibaren isyanlar başladı.¹⁰¹ İsyandar önce seferberlik listelerinde adam kayırcılık yapan yerli idarecilere karşı saldırılar şeklinde oldu. Kısa bir sürede aynı anda bir çok yerde saldırılar yapıldı. Böylece isyan genel bir hal aldı. Türkistan'da isyanın merkezi Hoçent şehri olmakla birlikte, diğer şehirlerde de isyanlar meydana geldi. Semerkant, Cizak bölgesinde çok şiddetli çarpışmalar yaşandı. Ayaklanma Temmuz ve Ağustos aylarında yaygın bir hal aldı. Ruslar ağır silahlar kullanırken, Türkistanlılar taş sopa ve baltalarla bile bile ölüme gidiyorlardı.¹⁰²

⁹⁷ Harp ihtiyaçları için Rusya hükümeti, Bozkır ve Türkistan eyaletlerinden at, keçe ve et alıyordu. TOGAN, s. 22. 13 Şubat 1915'te Rusya Bakanlar Kurulu aldığı bir kararla askerlikten muaf tutulan bölgelere ek vergiler koydu. Kazak, s. 145; Akdes Nimet KURAT, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987, s. 427.

⁹⁸ TOGAN, s. 22.

⁹⁹ *Kazakistan Tarihi Oçerkter*, Almatı 1994, s. 289.

¹⁰⁰ KOYGELDİYEV, s. 190.

¹⁰¹ PIERCE, s. 273-277.

¹⁰² HAYİT, s. 210-212.

Türkistan'daki vaziyetin kontrolden çıktığını gören Rus hükümeti bölgede asayişini temin için bazı tedbirler aldı. 21 Temmuzda kuzey cephesindeki Rus ordularının kumandanı, tecrübeli general A. N. Kuropatkin'i Türkistan'a Genel Vali atadı. Kuropatkin 8 Ağustosta Taşkent'e gelerek yeni görevine başladı.¹⁰³

Bu arada vakit kazanmak isteyen Hükümet, asker alımını 15 Eylül'e kadar ertelediğini açıkladı. Bu karar, halka 30 Temmuz Çar'ın doğum günü ihsanı olarak duyuruldu.¹⁰⁴

Kuropatkin bir yandan sert tedbirler alırken, diğer yandan yerli ahali nezdinde yatıştırıcı rol oynayabilecek şahsiyetleri maiyetine almaya özen gösterdi. Hükümet ile yerliler arasında iletişimi sağlayacak özel komiteler oluşturdu. Rusya Genelkurmayının Asya bölüm başkan yardımcılığına kadar yükselmiş Tatar General Abdulaziz Devletşin'i¹⁰⁵ Türkistanlılar üzerindeki etkili olur düşüncesiyle maiyetine aldı.¹⁰⁶ Devletşin'in tavsiyesiyle, Kuropatkin Türkistanlılar üzerinde etkili olacağı ümidiyle Çokay'a maiyetinde görev teklif etti. Fakat, bu teklifi Çokay kabul etmedi.¹⁰⁷ Kuropatkin'nin isyan günlerinde Çokay'a yanında görev teklif etmesi, daha 1916 yılında öğrencilik yıllarında Türkistan ahalisi üzerinde etkili simalardan olduğunun bir göstergesidir. Çokay bu itibarı Taşkent ve Petersburg'daki öğrencilik yıllarında Türkistanlılar'ın sorunları ile yakından ilgilenerek çözmek için verdiği uğraşlarına borçludur.

Bozkır eyaletinde isyan merkezleri Torgay ve Yedisu vilayetleri idi. Bunun dışında Uralsk, Akmolinsk ve Semey bölgelerinde de isyanlar meydana geldi. Bunlar organize olmaktan uzak küçük çaplı isyanlardı.

Fakat Torgay vilayetinde Amangeldi İmanov ve Alibey Cangeldin liderliğindeki Torgay isyanı en şiddetli ve uzun süren başkaldırıma idi. İsyanın en çok yayıldığı sırada 50 bin kişi birden yerel yönetim binalarına ve askeri

¹⁰³ PIERCE, s. 277-278.

¹⁰⁴ Kazak, s. 324.

¹⁰⁵ Devletşin, devrim öncesi ve sonrası Rus ordusunda Generallik rütbesine kadar yükselebilmemiş nadir Müslüman generallerden birisidir. Ruslara bağlılığı ile tanınan Devletşin siyasetle pek ilgilenmezdi. Çokay, Devletşin'in dürüst kişiliğe sahip olduğunu, Müslümanlara zararı dokunmadığını belirtir. 1917, s. 31.

¹⁰⁶ PIERCE, s. 285.

¹⁰⁷ 1917, s. 31.

garnizonlara saldırıyordu. 22 Ekim 1916'da İmanov'un komuta ettiği 15 bin isyancı Torgay şehrini kuşattı. Kuşatma bir kaç gün sürdü. Şehre yardımcı Rus kuvvetlerinin gelmesi üzerine kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldılar. Torgay şehrinden 150 km mesafeye çekilen isyancılar, dirençlerini Rus kuvvetlerine zaman zaman vur kaç taktiği ile saldırarak devam ettirdiler.¹⁰⁸

İsyanın en trajik sahneleri Yedisu'da yaşandı. Verimli toprakları ve yumuşak iklimi dolayısıyla Çarlık Rusyası tarafından en çok sömürülen Yedisu bölgesinde askere alma kararına şiddetli tepki gösterildi. Orta Asya'ya gönderilen 500 bin Rus göçmeninden 300 bin kişinin yerleştiği bu bölgede isyanlar, Türkistan ve diğer bölgelere göre geç bir tarihte Ağustos ayının başlarında başladı. Yedisu askeri valisi Folbaum gerekli tedbirleri zamanında alarak başlangıçta isyan çıkmasını önledi. İlk açık direnişler Verny (Almatı) şehrinde başladı ve diğer şehirlere yayıldı. Buradaki isyanlar diğerlerinden farklı bir şekilde ilk olarak Rus yerleşim birimlerini hedef aldı. Bişkek şehrinin Tokmak ilçesinde 4-5 bin isyancı 14 Ağustosta toplandı. Kanat Abukin liderliğinde Koçorka, Jarkent ve Prjevalsk'te toplanan isyancılar Ruslara saldırdılar. Rus köyleri tahrip edildi. Yedisu askeri valisi, Taşkent'ten yedek kuvvetler istemek zorunda kaldı. Bu kuvvetler yardımıyla isyancılar dağıtıldı.

General Kuropatkin'in Ruslara saldıran Yedisu isyancılarını cezalandırma tedbirleri korkunç ve vahşice oldu. İsyanla katılan Kazak ve Kırgızların köyleri top ateşle yerle bir edilerek taş üstünde taş bırakılmadı. Çoğu bölgedeki Rus göçmenlerinin silahlandırılmasıyla meydana getirilen Rus askerlerinin isyancılar üzerine saldırıları acımasız ve vahşice idi. İsyanlıları cezalandırma hareketleri sırasında, isyanla katılmayan masum insanlar da bile bile katledildi. Prjevalski şehrinde isyanla hiçbir ilgisi bulunmayan 700 Kırgız öldürüldü.¹⁰⁹ Saldırlardan kaçmak zorunda kalan veya ölen insanların sahipsiz evleri Rus göçmenlere tahsis edildi.¹¹⁰

Bu vahşi ve acımasız saldırılardan korunmak isteyen Kırgızlar çareyi Çin'e kaçmakta buldular. Kırgızlar Eylülün ilk günlerinde sınırı geçmeye başladı. Rus

¹⁰⁸ Kazakistan Tarihi Oçerkter, s. 291; PIERCE, s. 291.

¹⁰⁹ SOKOL, s. 128.

¹¹⁰ 1917, s. 21.

kuvvetlerinin baskısı, bu kaçıışı daha da hızlandırdı. Çin'e geçişler yoğunluğu kaybetmeden Kasım ayının ilk haftasına kadar devam etti.

İsyana aktif bir şekilde katılan Pişpek ve Prjevalsk şehirleri ahalisinin Çin'e ilticaları daha ağır şartlarda yapıldı. Üç Turfan ve Aksu yolunu takip eden mültecilerin sayısı 100 bin ila 120 bin arasında değişiyordu.¹¹¹ Türkistan Komitesi azalarından Tınışbayev ile Şkapsky'nin daha sonra bölgede yaptığı incelemeler hakkında Geçici Hükümete hazırladığı rapora göre, Yedisu bölgesinden Çin'e kaçmak zorunda kalan Kırgız ve Kazakların toplam sayısı 300 bindir. Bunların yarısından fazlası Çin yolunda açlıktan, dağlarla ve çöllerle çevrili tabiat şartlarının elverişsizliğinden dolayı telef olmuştur.¹¹²

İsyanlarda Rusların kayıpları yerlilere göre çok azdır. Kuropatkin isyanında Türkistan Genel Valiliğinin Rusların kaybını 2.325 ölüm ve 1.384 kayıp olmak üzere toplam 3709 olarak açıkladı. Bunların çoğu da Yedisu bölgesinde verilen kayıplardı.¹¹³

Türkistanlıların kayıpları kesin olarak tesbiti mümkün olmamakla beraber, Ruslarla kıyaslanamayacak ölçüde fazladır. Türkistan eyaletinin 1916 yılı için kayıp rakamları kesin olarak bilinmemektedir. Ancak, 1914-1916 yılları arasındaki olaylarda toplam nüfusun % 17'sini oluşturan 1.230.000 kişinin kaybolduğu tahmin edilmektedir. Bunun çoğunluğunun 1916 İsyanında öldüğü iddia edilmektedir.¹¹⁴ Bozkır bölgesinin kayıpları için herhangi bir istatistik henüz yayınlanmadı.¹¹⁵

1916 İsyanında Rus kayıpları dört bine varmazken, yerlilerin yüz binleri aşan kayıplara uğraması, bazı araştırmacıları olayların Rus yerel idareciler tarafından Ruslar lehine toprak kazanımları için provoke edildiği görüşüne sevketmiştir. İsyanlara tanıklık eden araştırmacılardan Broido, Türkistan ve Verny'deki yüksek dereceli Rus yöneticilerinin olayları kasten provoke ettiklerini, böylece Yedisu'daki

¹¹¹ SOKOL, s. 132.

¹¹² PIERCE, a.g.e., s. 293; KOYGELDİYEV, a.g.e., s. 274.

¹¹³ PIERCE, a.g.e., s. 292.

¹¹⁴ A.g.e., s. 293.

¹¹⁵ Aynı yer.

Kırgız ve Kazakların topraklarını gasetmek için iyi bir sebep yarattıklarına işaret eder.¹¹⁶

Kazak aydınları ve özellikle **Kazak** gazetesi çevresinde toplanan ve Çokay'ın da dahil olduğu Bökeyhanov grubu, isyanı desteklemekten kaçındı. Bökeyhanov ve arkadaşları Çarlık'ın askere alma kararına direnmenin fayda yerine zarar getireceği inancını taşıyorlardı.¹¹⁷

Aslında **Kazak** gazetesi, 1915 Aralığında Rusya Harbiye Bakanlığında Kazakları askere alma konusu gündeme geldiğinden beri, konuyu tartışıyordu. Bu tartışmaların odak noktası Kazakların en azından bu savaşta askere alınmaması idi. Çünkü düzenli nüfus kayıtları tutulmayan Kazakları askere alma, suistimale açık olacaktı. Bu yüzden öncelikle Bozkır ve Türkistan eyaletlerinde düzenli bir nüfus kayıt sistemi tesis edilmeliydi. Eğer Kazaklar illa askere alınmak isteniyorsa, o zaman süvari olarak askere alınmalıydı.¹¹⁸

Kazak gazetesine göre askere çağrı kaçınılmazdı. O halde bundan azami derecede faydalanıp Rus hükümetinden bazı tavizler koparılmalıydı; Çocukları askere alınan Kazaklara Duma'da seçme ve seçilme hakkı verilmeliydi.¹¹⁹ Kazak gazetesinin yazarları askerliğin Kazak gençlerine bazı faydalar sağlayacağını da iddia ediyorlardı. Askerde Kazak gençleri silah kullanmasını öğrenecekler, Rus dili ve kültürüne aşina olacaklar ve herşeyden önemlisi ufukları genişleyecekti.

25 Haziranda Çar II. Nikola'nın Bozkır ve Türkistan halklarını asker olarak değil, geri hizmetlerde işçi olarak askere alma kararı **Kazak** gazetesini iki ateş arasında bıraktı.¹²⁰ Bir taraftan hükümet **Kazak** gazetesine isyanların organizatörü olarak şüphıyla bakıyordu. Bu yüzden Çarlık Emniyet görevlileri Bökeyhanov ve Duvlatov'u gözetim altında tutuyor ve hatta isyana teşvik edici belgeler bulmak amacıyla evlerinde arama yapıyordu.¹²¹ Diğer taraftan halk **Kazak** gazetesi

¹¹⁶ SOKOL, s. 168.

¹¹⁷ TOGAN, s. 345.

¹¹⁸ KOYGELDİYEV, s. 180; **Kazak**, s. 270. Hatta bu esaslar Hükümete bildirildi. Bökeyhanov, Baytursunov ve Nisanali Begimbetov'tan oluşan bir Kazak heyeti, Şubat ayında Petersburg'a giderek Savunma Bakanı General Polivanov ve Hükümetin diğer yetkililerine bu esasları ilettiler. Ancak, Kazak heyetine bir cevap verilmedi. **Kazak**, s. 269-270; ZENKOVSKY, s. 115.

¹¹⁹ A.g.e., s. 114.

¹²⁰ SOKOL, s. 104-105.

¹²¹ KOYGELDİYEV, s. 183-184.

yazarlarını askere alma kararına karşı yürüttükleri isyan hareketinde kendilerini desteklememekle suçluyordu.¹²²

Kazak gazetesi bütün bunlara rağmen, Çarlığın askere alma kararına uyulmasını istiyordu. Aksi halde, isyan bir fayda vermeyecek ve modern silahlara sahip Rus ordularının önünde halk kırılacaktı. Bu yüzden gazete, halkı askere alma kararı aleyhine hareketlere girişmemeye, serinkanlı olmaya çağırırdı.¹²³

Bökeyhanov ve grubu **Kazak** gazetesinde askere alma ile ilgili yazılarında emre itaat edilmesi doğrultusunda çağrılar yaparken, diğer taraftan Duma nezdinde isyanın acı neticelerini hafifletmenin çarelerini arıyorlardı. Duma 20 Temmuzda, 1 Kasım'a kadar sürecek olan tatile girmişti. Bökeyhanov, **Kazak** gazetesine halka hitaben yazdığı yazıda, yaşanan olayları ve sorunları yerinde görmesi için Dumanın bir Müslüman ve bir de Rus milletvekilinin Türkistan'a götürülmesini teklif ediyordu. Seyahatin masraflarının da Duma Müslüman bürosunun Kazak görevlileri için halktan toplanan paralardan karşılanacaktı.¹²⁴

Bökeyhanov'un bu teklifi kabul edildi ve Türkistan'daki vaziyeti yerinde tetkik etmek üzere Duma Müslüman Fraksiyonu lideri Kutlug Muhammed Tevkelev ve Rus milletvekillerinden Aleksandr Federoviç Kerensky ikna edildi. Kerensky çocukluğunu, babasının maarif müfettişi olarak görev yaptığı Taşkent'te geçirmişti. Bu sebeple Türkistanlılara kendini yakın hissediyordu. Ayrıca, muhalefetteki SR¹²⁵ partisinin üyesi olarak hükümetin atadığı görevlilerin Türkistan'daki yolsuzluklarını tespit etmek istiyordu. Türkistanlılar da bu özelliklerinden dolayı Kerensky'ye sempati besliyorlardı. Kerensky'ye sempati duyanlar arasında Çokay da bulunmaktaydı. Çokay, Rus milletvekilleri içinde en çok onunla görüş alışverişinde bulunuyordu.¹²⁶ Bu sebeple Kerensky'ye Türkistan seyahatine çıkması için teklif götürmenin Çokay'ın olması ihtimal dahilindedir. Duma milletvekili Tevkelev, Kerensky ve Duma Müslüman bürosu azası Şakir Muhammediyarov'tan oluşan

¹²² Aynı yer.

¹²³ SOKOL, s. 104-105.

¹²⁴ **Kazak**, s. 320-321. Sokol, Kerensky, Tevkelev ve Müslüman temsilcilerden oluşan özel komisyonun Türkistan'a Duma tarafından gönderildiğini yazar. SOKOL, s. 165.

¹²⁵ Sosyal Devrimciler Partisi

¹²⁶ TOGAN, *Hatıralar*, s. 140; TOGAN, *Türkili*, s. 355-356.

heyete rehber ve tercüman olarak Çokay tayin edildi.¹²⁷ Bunun sebebini onun hem Türkistan bölgesinin temsilcisi olmasına ve hem de Kerensky ile iyi ilişkiler içinde bulunmasına bağlayabiliriz.

Türkistan Genel Valiliğine ait arşiv belgelerine göre, Çokay, Heyet azalarından Tевкеlev ve Muhammediyarov ile birlikte, 17 Ağustos 1916'da Semerkant'a vardı. Yaklaşık bir hafta sonra, 22 Ağustosta Kerensky de bu şehre geldi. Çokay'ın rehberliğindeki heyet 23 Ağustosta Cizak, 25 Ağustosta Andican,¹²⁸ 26 Ağustosta Hokand ve 27 Ağustosta Taşkent'e geçerek, olaylarla ilgili temaslarda bulundular. Konuyla alakalı olarak yerli ahali, yerel idareciler, polis yetkilileri ve diğer yönetim birimlerinin sorumlularıyla görüşme yaparak bilgi aldılar.¹²⁹ Bu görüşmeler neticesinde heyet isyanların cereyanı, sebepleri ve Çarlık kuvvetlerinin isyancılara karşı kullandıkları tedbirler konusunda etraflıca bilgi aldılar. Heyet, Çarlık kuvvetlerinin olaylar esnasındaki acımasız ve vahşi tavırları karşısında dehşete düştüler.¹³⁰

Tahribat o derece büyüktü ki, bazı yerleşim birimleri nerdeyse ortadan kalkmıştı. Durumun korkunçluğu özellikle Cizak şehrinde apaçık belli oluyordu. Heyet Cizak'ta bir türlü sonu gelmeyen harabeler içinde gezerken, Kerensky Çokay'a sordu: "*Şehrin merkezine ne zaman varacağız?*" Çokay, "*Ekselans şimdi eski Cizak şehrinin tam merkezî kısmında bulunuyoruz*" diye cevap verince, "*Ah ne vahşet!*" diye iki elleriyle gözlerini kapatan Kerensky artık bunları görmeye daha fazla dayanamayacağını ve geri dönmek istediğini belirtti.¹³¹

Heyet Taşkent'e döndüğünde Kerensky, gördüğü vahşetin etkisini üzerinden hala atamamıştır. Bu yüzden, kendisini karşılayan Kuropatkin'in elini sıkmadığı gibi kendileri için özel olarak hazırlattığı yemeğe de icabet etmedi.¹³²

¹²⁷ Kazak, s. 323; MY, s. 40-41

¹²⁸ Çokay, heyetin Andican'a 26 Ağustos'ta geldiğini söyler. Mustafa ÇOKAY, "Sadullah Tursun Hocamı "Tazeleş" Münasebetiyle", *Yaş Türkistan*, Şubat 1935, No. 5 (63), s. 8-9.

¹²⁹ D. Kh. ZİYAYEVA, "Türkistanda Halk Harekatları va Cadidler (1916 Yıl Vokeaları Misalida)", *XX. Asır Bosida Cadid Adabietı va Tarihiy Hodisalar, Caditçilik: Islahat, Yangilaniş, Mustakillik va Tarakkiet için Kuraş*, Taşkent 1999, s. 148; ÇOKAY, "Kerensky ve Türkistan Millî Hareketi I", *Yaş Türkistan*, Ağustos-Eylül 1930, No. 9-10, s. 21. Kazak, s. 323.

¹³⁰ ÇOKAY, aynı yer. .

¹³¹ TMH, s. 23.

¹³² Aynı yer.

Kerensky, seyahat esnasında Andican'da halka hitaben bir konuşma da yaptı. Andican Camii avlusunda toplanan 2-3 bin kişilik kalabalığa hitaben yaptığı konuşmasında, Çarlık hükümetinin müstebit politikasını eleştirdikten sonra, bu konuda Rus demokratlarının hiçbir mesuliyetinin olmadığını vurgulayan Kerensky, Türkistanlılar ile Rusların birlikte demokratik hak ve hukuklardan faydalanması gerektiğini söyledi.¹³³

Böylece, Duma heyeti 1916 İsyânında vahşi tedbirler alan Kuropatkin'in politikasının neticelerini yerinde inceleyerek döndü. 10 Eylül 1916'da Rusya Devlet Duması, Bozkır ve Türkistan Genel Valiliklerinde meydana gelen kanlı olayları yapılan gizli oturumda ele aldı. Oturumda Duma üyelerine olaylarla ilgili bilgi veren Kerensky 1916 olaylarının baş sorumlusu olarak hükümeti gösterdi.¹³⁴

Kerensky'nin Dumada 1916 İsyânının tek sorumlusu olarak hükümeti gösteren sözleri, kendisine sadece Türkistan'da değil, tüm Rusya Müslümanları nezdinde sempati kazandırdı. Kerensky'nin devrimci şahsiyeti Rusya Müslümanları arasında bir ümit ışığı gibi parladı.¹³⁵

Çokay, Türkistan seyahatı esnasında, yalnız Duma heyetine tercümanlık ve rehberlik yapmakla kalmamış, aynı zamanda olaylarla ilgili bilgi ve deliller toplamakla da meşgul olmuştu. Bu arada Müslüman Fraksiyonu bürosundaki Kazak temsilcisi Bökeyhanov da Bozkır eyaletindeki olaylarla ilgili bilgi ve deliller toplamış bulunuyordu. Çokay bu iki eyalet ile ilgili verilerin ışığında, Müslüman Fraksiyonu adına Duma'ya sunulmak üzere bir gensoru hazırladı. Daha sonra

¹³³ ÇOKAY, s. 22; ÇOKAY, "Sadullah Tursun Hocanı "Tazeleş" Münasebetiyle", *Yaş Türkistan*, Şubat 1935, No. 5 (63), s. 9. Kerensky ile Tevkelev şehrin ileri gelenleri ile yaptıkları özel görüşmelerde Çar emrine itaat etmemeye teşvik ettiler. Aynı yer. Kerensky'nin, bu demokratik görüşleri, yaşlandıkça panslavist görüşlere kayacaktı. Kerensky Bolşeviklerin Rusya'da hakimiyeti ele almasından sonra yurtdışına yerleşti. 1959'da ABD'de Stanford'da Hoover Kitaplığında Kerensky ile karşılaşp birkaç gün sohbet edip eski günleri yad eden Togan, onun artık bir Rus demokrati değil, aşırı bir Rus milliyetçisi olduğunu müşahade eder. Kerensky, Togan'ın Türkistan'ın bağımsızlığı ile ilgili sözleri dinlemek bile istemez. TOGAN, *Hatıralar*, s. 140. Bu durumu Çokay da fark edecekti. 1926'da Paris'te Çokay Kerensky'ye Andican'da söylediklerini hatırlatınca, "*acaba bu mümkün mü? Öyle ise ne kadar büyük ihtiyatsızlık etmişim*" diyecekti. TMH, s. 23.

¹³⁴ SOKOL, s. 165. Abu TAKENOV, "On Altınşıl Cılgı Oyran", *Kazak Tariyhi*, 1993, No: 1, s. 53; KOYGELDİYEYEV, s. 193. Hıdıraliyev, Kerensky'nin Duma'daki konuşmasından sonra Türkistan Genel Valisi Kuropatkin'in görevden azledildiğini ileri sürer. HİDİRALİYEYEV, s. 34. Oysa Kuropatkin, ileride görüleceği üzere, Şubat İhtilaline kadar görevine devam edecek ve ihtilalciler tarafından görevden uzaklaştırılacaktır.

¹³⁵ ÇOKAY, "Kerensky ve Türkistan Millî Hareketi I", s. 21-22.

gensoru metni Azerbaycanlı Milletvekili Mamet Yusuf Caferov tarafından Dumada okundu.¹³⁶ Gensoru Başbakan, Harbiye ve İçişleri Bakanlarına Bozkır ve Türkistan Genel Valiliklerinde Çar emrinin icrası sırasında yapılan kanunsuzlukların önlenmesi için ne gibi tedbirler alındığını soruyordu. Gensorunun Dumaya sunulması için gereken asgari 30 milletvekilinin imzası temin edildi. Gensoru Duma'nın 19 Kasımdaki gizli oturumunda görüşüldü.¹³⁷ Bazı araştırmacılar, Türkistan'da 1916 yılında meydana gelen kanlı olayların Rusya Devlet Dumasında geniş bir biçimde ele alınmasında Çokay'ın oynadığı rolün büyüklüğüne işaret etmektedirler.¹³⁸

Kasım ayında Çokay, seferberlik ile ilgili hükümete ilginç bir teklif yapmak istedi. Bu konuda Kerensky'den Hükümet ile aralarında elçi olmasını ister. Kerensky'nin evinde gerçekleşen görüşmede, Çokay, Türkistanlıları askere almaktan vaz geçmesi halinde, Rusya Hükümeti'ne 10 bin at vermeyi teklif etti. Ancak, Kerensky, hükümete böyle bir teklif götürülmesini tavsiye etmedi. Ona göre, Hükümet hem atlara el koyabilir, hem de gençleri askere alabilirdi. Bunun üzerine, bu ilginç teklif Hükümet'e götürülmedi.¹³⁹

15 Eylül 1916'dan itibaren 19-31 yaş arasındaki gençler cephe gerisi hizmetler için askere alınmaya başladı. Rus ordusunda görev yapması için ilk defa gençlerini askere gönderen halk şaşırılmış bir vaziyetteydi.¹⁴⁰ İsyan sırasında halkı yatıştırmaya çalışan **Kazak** gazetesi bu sefer ne yapacağını bilmeyen halka ve gençlere yol göstermeye çalıştı. Geri hizmetlerde işçi olarak askere giden gençlere elbise, yiyecek ve diğer ihtiyaç malzemeleri konusunda listeler içeren bilgilendirici yazılar yayınladı.¹⁴¹ Gazete, kadın, çocuk ve yaşlıların Çar yönetiminin gazabına uğrayarak zarar görmemesi için askere gitmeyi kabul ederek kendilerini kurban eden gençlere yardımcı millî bir vazife telakki ediyordu.

Türkistan'dan bin kişilik ilk asker-işçi kafilesi 18 Eylül 1916'da Genel Vali Kuropatkin'in de katıldığı özel bir merasimle Taşkent'ten trenle cepheye

¹³⁶ 1917, s. 11.

¹³⁷ **Kazak**, s. 354; KOYGELDİYEV, s. 193.

¹³⁸ **Turkestan v Naçale XX Veka: K İstorii İstokov Natsional'ney Nezavisimosti**, Taşkent 2000, s. 11. (Bundan sonra kısaca Turkestan olarak gösterilecektir.)

¹³⁹ ÇOKAY, "Kerensky ve Türkistan Millî Hareketi I", s. 22; BENZING, s. 131.

¹⁴⁰ KOYGELDİYEV, s. 195.

¹⁴¹ Aynı yer.

uğurlandı.¹⁴² Aynı tarihlerde Bozkır eyaletinden gençler askere yollanıyordu. Ancak, askere gitmeyi kabul etmekle, gençlerin sorunları bitmemişti. Onları yeni sorunlar beklemekteydi. Rus dil ve kültürünü bilmeyen gençleri cephede sağlık, beslenme, barınma gibi yaşamsal konularda bir dizi problemin beklediği muhakkaktı.

Bökeyhanov'un önderliğinde Kazak gazetesi çevresinde toplanan aydınlar, gençlerin bu problemlerini asgariye indirmek için çalışmalar başlattı. Bu gençlere insani yardım için en iyi yol, cephede savaşan yaralı ve hasta Rus askerlerine yardım için hizmet götüren Bütün Rusya Belediyeler Birliği ve Şehirler Birliği adındaki sivil kuruluşlar ile işbirliği yapmaktı.¹⁴³ Knez L'vov'un başkanlığındaki bu sivil kuruluşlarda Kadet Partisinin etkisi büyüktü. Kadet Partisi Merkez Komitesi üyesi Bökeyhanov, parti içindeki bu nüfuzundan faydalanarak, Bozkır ve Türkistan eyaletlerinden gelen işçi-askerlerin de bu birliklerin sorumluluk alanına girmesinin temininin faydalı olacağına inanıyordu.¹⁴⁴

Bu düşüncesini gerçekleştirmek isteyen Bökeyhanov'un başkanlığında bir Kazak heyeti, Aralık ayının ikinci yarısında Batı cephesine gitti. Buradaki Bozkır ve Türkistan Eyaletlerinden gelen gençlerin durumunu inceledi. Bu konuda Minsk'te bulunan batı cephesinden sorumlu belediyeler birliği başkanı L. N. Ladijinskiy'e rapor verdi.¹⁴⁵ Bu temasların sonucunda, 5 şubat 1917'de Minsk'te Belediyeler ve Şehirler Birliğinin gayri Rus askerlerden sorumlu özel bölümünün kurulması sağlandı. Bu bölümün başkanlığına Bökeyhanov seçildi. Bölüm sekreteri görevini yürütmesi için Orenburg'tan Duvlatov, çağrıldı.¹⁴⁶ Birliklerin Minsk, Moskova ve Petersburg bölümlerinde de bu özel bölümler açılarak gönüllü Kazaklar görev aldı.

Ayrıca Bökeyhanov, **Kazak** gazetesi vasıtasıyla halka duyuru yaparak, Rus dilini bilenleri, sağlık memurlarını ve aksakalları Belediyeler ve Şehirler birliğinin

¹⁴² PIERCE, s. 286.

¹⁴³ Savaş esnasında Rusya'nın genelinde yükselen vatanseverlik atmosferinde, her sınıftan halk ile birlikte savaşı kazanabilmek için hükümetin yardımına koşan Rus liberal aydınları 1914'de Bütün Rusya Belediyeler Birliği ve Şehirler Birliğini kurdu. Bu iki kuruluşun amacı, savaşta yaralanan askerlere hastane yapılması, askerlere malzeme taşınması, yolda kalan askerlere yemek verilmesi, yaralı askerlerin cephe gerisine taşınması, silah temin edilmesi, yol inşası, siper kazılması gibi Rus ordusuna lojistik destek sağlayan faaliyetleri yürütmektir. KURAT, s. 422; KOYGELDİYEV, s. 197.

¹⁴⁴ Aynı yer.

¹⁴⁵ Bu rapor, **Kazak Gazetesi**'nin 1917'de yayınlanan 216, 219 ve 220 sayılarında yayımlandı. Bkz. **Kazak**, s. 201.

¹⁴⁶ KOYGELDİYEV, s. 199.

gayri Rus askerler bölümünde gönüllü görev almaya çağırdı.¹⁴⁷ Çokay, Bökeyhanov ile birlikte zaman zaman Moskova'ya giderek Moskova üzerinden cepheye giden işçi-askerlere yardımcı oldu. Tespit edilen sorunların çözümü için yetkili mercilere raporlar verdi.¹⁴⁸

Bökeyhanov ve arkadaşlarının Belediyeler ve Şehirler Birlikleriyle işbirliği halinde cephe gerisi hizmetler için Bozkır ve Türkistan'dan askere alınan 250 bin ile 300 bin arasındaki gencin ne kadarına yardımcı olabildiğini tespit etmek mümkün değildir.¹⁴⁹ Fakat, bu hizmetlerin askerdeki bir çok gencin sıkıntısını hafiflettiği muhakkaktır. Çünkü bu birliklerin çalışmaları sonucunda, işçi-askerlerin barınma, giyinme ve beslenme gibi temel yaşam koşullarında iyileşme sağlandı. Bu hizmetlerin en önemli kısmı sağlık alanında verildi. İşçi-askerler arasında hasta olanlar tespit edilerek hastanelere sevk edilmesi sağlandı. Hastaların ilaçları temin edildi. Sağlık konusunda yaşanan önemli sorunlardan birisi, Türkistanlı gençlerin Rusça bilmemesi idi. Bundan dolayı Rus doktorların hastalıklarına doğru teşhis koyması güçleşiyordu. Bu sebeple, işçi-askerlerin yoğun olduğu hastanelerde Kazak doktor ve sağlık memurlarının gönüllü hizmet vermesi sağlandı.¹⁵⁰

Kazak gazetesinde yayınlanan cephe ile ilgili yazılar, ilk defa Rus ordusuna asker veren ailelerin endişelerini bertaraf ederek yatışmasında önemli rol oynadı. Rus ordusunda çocukların vaftiz edilerek Hristiyanlaştıracağına dair türlü endişeler taşıyan aileler, **Kazak** gazetesinde yayınlanan ve gerçek durumları yansıtan yazılarla rahatladılar.

Cepheye Türkistan'dan asker sevki, Şubat'ta patlak veren ihtilal ile son buldu. Şubat İhtilalinin Rusya vatandaşlarına getirdiği siyasî ve idarî değişiklikler konusunda **Kazak** gazetesinde halka bir duyuruyu kaleme alan Bökeyhanov, Çokay ve Duvlatov, ihtilalden sonra kurulan yeni hükümetin askere alımları durduğunu beyan ettiler. Duyuruda, Rusya'da yeni bir dönemin başladığı ifade edildikten sonra, eski hükümet tarafından zorla askere alınan gençlerin, Rus halkının işçileri ve askerleri vasıtasıyla hükümeti ele aldıkları yeni dönemde, artık cephede istekle ve

¹⁴⁷ A.g.e., s. 198.

¹⁴⁸ A.g.e., s. 197; TOGAN, Hatıralar, s. 140.

¹⁴⁹ KOYGELDİYEV, s. 199.

¹⁵⁰ A.g.e., s. 202-203.

şevkle hizmet etmeleri gerektiği ifade ediliyordu. Bu Bozkır ve Türkistan halkının, Rus halkına yardımı olacaktı. Böylece ortaya çıkan hürriyet ortamının bütün kazançlarının hepsine olmasa bile belli bir bölümüne Rus halkıyla birlikte ortak olmaya haklarının olacağı beyan edildi.¹⁵¹

Mart ayı başında Minsk'te işçi-askerlere yardım çalışmalarını yöneten Bökeyhanov, Geçici Hükümet'ten acilen Petersburg'a gelmesini isteyen çağrı aldı. Bunun üzerine Bökeyhanov'dan boşalan Belediyeler ve Şehirler Birliği Minsk gayri Rus asker bölüm başkanlığına Çokay seçildi. Bökeyhanov görevi devretmek üzere 2 Mart 1917'de Petersburg'a telgraf çekerek Çokay'ı Minsk'e çağırdı. Fakat iki şehir arasındaki ulaşım kesildiğinden, Çokay bu davete icabet edemedi.¹⁵² Bunun üzerine mezkur göreve Asfandiyar Kencin atandı.¹⁵³

Bökeyhanov grubunun cephedeki askere yardım için çağırdığı aydınlar, cephedeki askerlerin evlerine dönüşüne de yardımcı oldular. Çünkü ulaşım güçlükleri yüzünden askerler evlerine dönmekte sıkıntı çekiyorlardı.¹⁵⁴ Geçici Hükümet 5 Mayıs 1917'de 25 Haziran kararı ile askere alınan bütün işçi-askerlerin evine dönmesi ile ilgili kararı yayınladı.¹⁵⁵ Kararın yayınlanmasıyla birlikte cephedeki işçi-askerler dönüş hazırlıklarına başladılar. Dönen askerlere yardım yine Belediyeler ve Şehirler Birliklerindeki özel bölümlerdeki görevliler tarafından gerçekleştirildi. Görevliler önce cephedeki işçi-askerlerin sayısını tespit ederek gruplara böldü. Gruplar trenlerle memleketlerine gönderildi. Bu önlemlere rağmen bazı askerlerin yolunu kaybettiği, hastalanıp yolda kaldığı veya savaşta yaralanıp sakatlananların zor durumda kaldığı tespit edildi. Cephede ölenlerin tespit edilerek ailelerine bildirilmesi yine bu görevlilerin ifa ettiği işlerdendi.

Belediyeler ve Şehirler Birliklerindeki özel bölümler çalışmalarını 28 Temmuz 1917 tarihine kadar devam ettirdi. Bu tarihte bu bölümler kapatıldı. Bu bölümler, cephe gerisi hizmetler için askere alınan Bozkır ve Türkistan eyaletlerinin

¹⁵¹ A.g.e., s. 208; *Kazak Gazetesi*'nin 1917'de yayınlanan 225. sayısında yer alan duyurun tam metni için bkz. *Kazak*, s. 372-373.

¹⁵² 1917, s. 12.

¹⁵³ KOYGELDİYEYEV, s. 204.

¹⁵⁴ HAYİT, s. 214.

¹⁵⁵ Kararla ilgili Rusya İçişleri Bakanlığının Torgay Eyalet Komiseri Bökeyhanov'a çektiği telgraf'ın metni için bkz. *Kazak*, s. 387.

gençlerinin çalışma koşullarının iyileştirilmesi ve cepheden evlerine dönüşlerinin kolaylaştırılması için büyük hizmetler ifa etti. Bu bölümlerin kurulması ve çalışmasında **Kazak** gazetesinin etrafında toplanan başta Bökeyhanov olmak üzere Duvlatov, Baytursunov ve Çokay'ın emekleri büyük oldu. Sovyet dönemi Kazak edebiyatının büyük isimlerinden M. Avezov 1923 yılında yazdığı bir makalesinde dediği gibi, *“Kazak gazetesinin 1916’da kan revan içindeki Kazak askerlerine yaptığı hizmeti insanlar unutsa bile, tarih asla unutmayacaktır”*.¹⁵⁶

¹⁵⁶ KOYGELDİYEV, s. 208-212.

1.4. Rusya Devlet Dumasında

Çokay için Rusya imparatorluğunun başkenti sadece eğitim alınan bir merkez değil, aynı zamanda siyasî tecrübe kazanılan bir şehir niteliğini kazandı. Petersburg'a geldiği ilk günlerden itibaren Duma'nın Müslüman Fraksiyonunda görevler üstlendi. Taşkent'te idari makamlar ile halk arasında tercümanlık yapmasından edindiği tecrübeler, çok genç ve öğrenci olmasına rağmen onu Duma Müslüman Fraksiyonu'nun önemli bir elemanı haline getirdi.

Rusya Müslümanlarının siyasî alanda faaliyet göstermeye başlamaları birkaç yıllık bir geçmişe sahipti. Çarlık rejimi ülkede siyasî faaliyetleri 1905 yılından itibaren serbest bırakmıştı. O sene vuku bulan Japon yenilgisinden sonra daha da derinleşen ekonomik sıkıntılar Rus halkının Çar'ın müstebit yönetimine karşı ayaklanmasına yol açtı. 1905 ihtilalinin ardından Çar II. Nikola mutlakiyetten parlamenter rejime geçmeye mecbur kalarak Devlet Duma'sının açılmasını ve Rusya vatandaşlarına siyaset yapma, toplantı düzenleme ve bağımsız basın organları yayınlama haklarını vermeyi kabul etti. Bu durum Petersburg ve Rusya'nın diğer büyük şehirlerinde siyasî faaliyetlerin hız kazanmasına yol açtı.

Bu özgürlük ortamının getirdiği imkanlardan Rusya Müslümanları¹⁵⁷ da faydalanmak cihetine gitti. İlk olarak yapılması gereken Rusya Müslümanlarının güçlerinin birleştirilmesi idi. Bir yıl içinde Rusya Müslümanları üç Kongre düzenlemeyi başardı.¹⁵⁸ Bu toplantılarda Müslümanların siyasî, kültürel ve sosyal alanda birlikte hareket etmeleri kararlaştırıldı. Duma'ya Müslümanlardan olabildiğince fazla milletvekili göndermenin çareleri üzerinde duruldu ve bu çerçevede Rus siyasî partilerinden Kadetler¹⁵⁹ ile işbirliği yapılması uygun bulundu.

Toplantılarda alınan kararlar doğrultusunda hareket eden Rusya Müslümanları I. ve II. Duma'ya otuzun üzerinde temsilci seçtirdiler. Fakat, iki Duma

¹⁵⁷ O dönemde Rusya'da yaşayan Tatar, Kazak, Özbek, Başkurt gibi Türk boyları kendilerini Rusya Müslümanları olarak adlandırmaktaydı.

¹⁵⁸ I. Müslüman Kongresi 15 Ağustos 1905'de Nijni Novgorod'da, II. Müslüman Kongresi 13-23 Ocak 1906'da Petersburg'ta, III. Müslüman Kongresi 16-21 Ağustos 1906'da Nijni Novgorod'da yapıldı. Bu konuda bkz. DEVLET, s. 90-112; Nadir DEVLET, 1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi, İstanbul 1998, s. 63-72.

¹⁵⁹ Parti ismini Anayasacı Demokratlar manasına gelen Rusça Konstitsiyonel Demokrat kelimesinin baş harfleri olan K.D.'den almaktadır.

da birkaç aylık sürelerle çalışabildi. Duma muhalif partiler ile milletvekillerinin faaliyetlerinden rahatsız olan Çar II. Nikola tarafından kapatıldı.¹⁶⁰ Çokay, 1910'da Petersburg'a öğrenci olarak geldiği sırada, 1907'de seçilen III. Duma çalışmalarını devam ettirmekteydi.¹⁶¹

III. Duma'da hiçbir Kazak temsilci yoktu. Çar Hükümeti'nin 3 Haziran 1907 tarihinde Duma'nın seçim yasasında yaptığı değişiklik ile Kazak bozkırları ile Türkistan vilayeti ahalisi seçme ve seçilme hakkından mahrum edilmişti. Hükümet, Orta Asya bölgesinden temsilcilerin Duma'da bulunmasını istemiyordu.¹⁶² Böylece I. ve II. Dumaya temsilci gönderen Kazaklar III. Dumaya temsilci gönderme hakkından mahrum bırakıldı.¹⁶³

Bununla birlikte III. Duma Müslüman Fraksiyonu,¹⁶⁴ sadece kendi seçim bölgelerinin değil, bütün Rusya Müslümanlarının sorunlarıyla yakından ilgilendi ve Duma'da temsilcisi bulunmayan Bozkır ve Türkistan eyaletlerinin meselelerini de Duma'ya taşımaya gayret gösterdi. III. Duma döneminde, Rusya Müslümanlarının Duma'da çözmek istedikleri en önemli meseleleri şunlardı: Rusya'da anayasal bir yönetimin yerleştirilmesi, Rusya'da bütün halkların eşit olmalı, ana dilinde eğitimin

¹⁶⁰ I. Duma 27 Nisan – 9 Temmuz 1906 ve II. Duma 20 Şubat – 3 Haziran 1907 tarihleri arasında görev yaptı.

¹⁶¹ Rusya Müslümanları ittifak çalışmaları neticesinde I. Duma'ya 36 temsilci, II Duma'ya ise 39 temsilci gönderdi. Ancak 1907'de açılan ve 1912 yılına dek görev yapacak olan III. Duma'ya gönderilen Müslüman temsilci sayısı ona düştü. I., II. ve III. Duma'da Rusya Müslümanlarının faaliyetleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. DEVLET, Rusya, s. 112-118; DEVLET, Meclis, s. 67-70; Dilyara M. USMANOVO, "The Activity of the Muslim Faction of the State Duma and its Significance in the Formation of a political Culture among the Muslim Peoples of Russia (1906-1917)", *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries*, Berlin, 1998, s. 418-427; KURAT, s. 391-398; Ayşe-Azade RORLICH, *Volga Tatarları*, İstanbul 2000, s. 217-253. Duma Müslüman Fraksiyonunda, Kazak aydınlarının faaliyetleri için bkz KOYGELDİYEV, s. 102-123.

¹⁶² A.g.e., s. 116; AYDA, s. 52.

¹⁶³ I. Duma'da üç Kazak Milletvekili görev yaptı: Alpısbay Kalmenov, Ahmet Birimcanov ve Alihan Bökeyhanov. KOYGELDİYEV, s. 114. Hıdıraliyev, I. Duma'da beş Kazak milletvekili olduğunu ileri sürer. Fakat bu konuda kaynak göstermez. HİDIRALİYEV, s. 35. II. Duma'da beş Kazak milletvekili görev yaptı: Bakıtcın Karatayev, Muhammedcan Tımbayev, T. Aldabergenov, B. Kulmanov, T. Nurekonov. KOYGELDİYEV, s. 115-116. Her iki Duma'daki Müslüman milletvekillerinin tam listesi için bkz. DEVLET, s. 67-69. I. Duma'nın Çar tarafından kapatılmasını protesto eden Viborg Manifestosuna imza atarak Çar'a muhalefetini açıkça gösteren Bökeyhanov'un II. Duma seçimlerine katılması, seçimler esnasında bir bahaneyle tutuklanarak engellendi. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. KOYGELDİYEV, s. 126-134; Alihan Bökeyhanov Tañdamalı, s. 22.

¹⁶⁴ Duma'daki Müslüman Fraksiyonu Ali Mardan Topçubaşı'nın önderliğinde II. Duma'ya seçilen Müslüman Milletvekilleri tarafından kuruldu. Bu fraksiyon II. Duma'nın dağılmasından sonra III. Duma'ya seçilen Müslüman Milletvekilleri tarafından devam ettirildi. III. Duma Müslüman Fraksiyonu'nun başkanlığına Kutluğ Muhammed Tevkelev seçildi.

yapılabilmesi, gazete ve dergi çıkarabilmesi, din ve vicdan hürriyeti, Bozkır ile Türkistan Eyaletleri halkına 3 Haziran kanununun kısıtladığı seçme ve seçilme hakları geri verilmesi.¹⁶⁵

Bunlar III. Duma'daki Müslüman milletvekillerinin ana siyasal hedefleriydi. Bu konular her fırsatta Duma'da gündeme getirilmeye çalışılıyordu. Örneğin, Duma Müslüman milletvekillerinden Sadri Maksudi (Arsal) Duma binasındaki çatlağın tamiri konusunun görüşüldüğü bir Duma oturumunu 3 Haziran yasağını gündeme getirmek için kullandı. Konuşmasında, Duma'nın maddi çatlağından ziyade, Rusya vatandaşlarının mühim bir kısmını teşkil eden Türkistanlıların, Kazakların ve Kırgızların Duma'da temsilci bulundurmasını engelleyen kanundan doğan manevi çatlağın daha önemli olduğunu söyledi.¹⁶⁶

Duma Müslüman Fraksiyonu, ana siyasal hedeflerin dışında, Müslümanların bölgesel sorunlarını da Duma'ya taşımaya çalışıyordu. Ancak, III. Duma'da Müslümanlardan seçilen on milletvekilinin bütün Rusya Müslümanlarının bölgeleriyle ilgili sorunların hepsini tespit etmesi imkansızdı. Bu yüzden, özellikle Petersburg'tan binlerce kilometre uzaklıktaki Kazaklar ile Türkistanlıların sorunlarını kendileri tespit ederek, Duma'nın Müslüman milletvekillerine ulaştırmaları gerekiyordu. Müslüman Fraksiyonu başkanı Tevkelev, bu konuda mahalli gazetelerde açık mektuplar yayınlatarak, halktan bu konuda kendilerine yardımcı olmalarını, aksi halde Duma'da hiçbir şey yapamayacaklarını ifade ediyordu.

Tevkelev, 1913'te **Kazak** gazetesinde yayınlanan mektubunda, Kazakların hak ve hukuklarının Duma'da savunulmasında kendilerine pek yardımcı olmadığından şikayet eder. Kazak bozkırlarındaki sorunların kendilerine ayrıntılı bir biçimde ulaşmadığından yakınan Tevkelev, eğer bir Kazak'ın arazisi gasp edildiyse, bu arazi hangi vilayettedir? Kimindir? Arazinin büyüklüğü ne kadardır? Ve ne şekilde gaspedildi? sorularına cevap olacak bilgilerin Duma Müslüman Fraksiyonu'na ulaşmadığını belirtti. Tevkelev, **Kazak** gazetesinin okuyucularına seslenerek, Kazaklara baskı var, toprakları gaspediliyor demekle sorunların Duma'da

¹⁶⁵ KOYGELDİYEV, s. 143.

¹⁶⁶ A.g.e., s. 122; AYDA, s. 56; Alihan Bökeyhanov Tañdamalı, s. 107-108; **Kazak** 1913, no: 25; **Kazak** gazetesine göre, III. Duma'nın 442 milletvekilinden 100-ü, Devlet Şurasının 136 üyesinden 12-si Kazak ve diğer gayri Rus unsurlara eşit haklar verilmesini destekliyordu. **Kazak**, s. 55.

çözülemeyeceğini, bu sorunlarla ilgili somut bilgilerin delilleriyle birlikte Duma'ya iletilmesinin elzem olduğunu belirtir.¹⁶⁷

Tevkelev'in bu çağruları, sorunu çözmedi. Orta Asya ahalisinin şikayet ve dileklerini Duma Müslüman Fraksiyonu'na iletememesi, bir çok meselenin Duma gündemine getirilememesine sebep oldu. Bunda Petersburg ile Türkistan şehirleri arasındaki uzaklık ile ulaşım araçlarının yetersizliği ve özellikle Orta Asya'da meseleleri dile getirecek yetişmiş insanların yetersizliği önemli rol oynadı.

Duma Müslüman Fraksiyonu, Rusya Müslümanlarının sorunlarını ve dileklerini kendilerine iletmekte yetersiz kalınca, sorunları tespit için 1914 yılında değişik bir yol denedi: Rusya Müslümanlarının IV. Kurultayını toplamak. Müslüman Fraksiyonu, Duma iletilmesi gereken sorunları belirlemek amacıyla Rusya'nın çeşitli yörelerinden 40 kadar temsilciyi Petersburg'ta topladı. 15-25 Haziran tarihleri arasında 10 gün süren Kurultay, Rus hükümetinin Kurultayın faaliyet sahasını kısıtlamasından dolayı, esas amacına ulaşamadı. Kurultay çalışmaları dini konular üzerinde yoğunlaşmak zorunda kaldı. Kurultayda kabul edilen 13 maddelik tavsiye kararlarının sadece biri siyasî mahiyet taşıyordu. Bu madde Bozkır ve Türkistan Eyaletlerindeki ahaliye seçme ve seçilme hakkının verilmesini talep ediyordu.¹⁶⁸

Duma Müslüman Fraksiyonu başkanı Tevkelev'in Rusya Müslümanlarının sorunlarını kapsamlı bir biçimde tespit etme konusundaki bir gayreti daha boşa çıkıyordu. Tek çare, yine sorunları olanların sorunlarını kendilerinin Petersburg'a iletilmesi olacaktı. Türkistan'dan gelerek Petersburg'ta tahsile başlayan Çokay, Duma Müslüman milletvekilleri ile Türkistan'ın Müslüman halkı arasındaki bu iletişim kopukluğuna ilgisiz kalamadı. Üniversitede tahsile başladığı ilk günlerden itibaren Duma Müslüman Fraksiyonu'na bu konuda yardımcı olmaya çalıştı. Bu sebeple, Sirderya bölgesine ve Taşkent'e sık sık yolculuklara çıktı. Bu yolculuklarda tespit ettiği sorunları Duma Müslüman Fraksiyonu'na taşıdı.

3 Haziran seçim yasası Kazakların Dumaya temsilci göndermesini engellemesine rağmen, meselelerini Duma gündemine taşımaya set çekemedi.

¹⁶⁷ Kazak, s. 26-27 (Kazak, 9 Mart 1913, No: 5).

¹⁶⁸ Bu Kurultay çalışması hakkında daha geniş bilgi için bkz. DEVLET, Meclis, s. 70-72; DEVLET, Rusya, 237-240; AYDA, s. 80.

Kazak gazetesinin etrafında toplanarak Duma gündemini ve politik dengeleri takip eden Alihan Bökeyhanov liderliğindeki Kazak aydınları Dumanın Müslüman Fraksiyonu ve Rus demokratları vasıtasıyla sorunlarının Dumada tartışılmasını sağlıyorlardı. Bunda bir dereceye kadar başarı sağladıkları da söylenebilir. Çünkü, Kazaklarla ilgili sorunların Duma gündemine sık sık gelmesinden rahatsız olan Hükümet'in bir temsilcisi, bir keresinde: “*bu Duma, Kazak Duması mı?*” diye sormaktan kendini alamadı.¹⁶⁹

Duma'da Kazaklarla ilgili olarak ele alınması gereken en önemli iki konuştunlardı: Kazaklara seçim hakkının iadesi ve arazi gasplarının önlenmesi.

Kazak arazilerinin göçmen Rus köylülerine dağıtılmasına 25 Mart 1891'de çıkarılan Bozkır Nizamnamesinin 120 nolu maddesi dayanak oluyordu. Bu maddede Kazakların ihtiyaçtan fazla topraklarının hazineye ait olduğu belirtiliyordu. Bu madde her türlü yoruma açıktı. Genellikle göçebe hayvancılıkla meşgul olan Kazakların topraklarının ne kadarı ihtiyaç fazlası idi? Bunun bir ölçüsü yoktu. Bu muğlak maddeye dayanılarak Kazak toprakları Rus göçmenlere veriliyordu.

Fakat, buna benzer madde Türkistan Eyaletinde yoktu. Bu eyalet için 21 Haziran 1886'da çıkarılan Türkistan Eyaleti Nizamnamesinde yerli halkın topraklarını göçmenlere vermeye dayanak olacak bir madde yer almamıştı. Bu nedenle Türkistan'ın Semerkant, Fergana ve Sirderya vilayetlerinde yerli halkın aleyhine Rus göçmenlere dağıtılan topraklar yasal değildi.

Çarlık hükümeti Türkistan Eyaletinde Rus göçmenlere toprak dağıtımına yasal dayanak hazırlamak amacıyla III. Dumaya bir kanun tasarısı sevketti. 1911'de Duma gündemine getirilen bu tasarı, Kazakların ihtiyaç fazlası topraklarının kamusallaştırılmasına imkan tanıyan hükmü içeriyordu.

Kanun tasarısının Duma görüşmeleri Türkistanlıların hak ve hukuklarını savunacak milletvekillerinin az olmadığını gösterdi. Kazan Milletvekili S. Maksudi,

¹⁶⁹ Kazak, s. 29 (Kazak, 12 Nisan 1913, No: 10). Alihan Bökeyhanov Şıgarmalar, s. 98. Tahir Çağatay, Rusya Devlet Duması Müslüman Fraksiyonunun İsmail Gaspıralı'nın “dilde, fikirde ve işte birlik” prensibiyle hareket ettiğini belirtir. Y. T., Kızıl Emperyalizm VII, Yaş Türkistan Yayını No.

Baykal Ötesi Milletvekili Volkov, Ufa Milletvekili Tevkelev, Tobol Milletvekili Dzyubinskiy, Baron Meyendorf, Kadet Partisi lideri Milyukov, Astrahan Milletvekili Vinogradov tasarının aleyhine görüş belirttiler. Hükmün kapsamına kısıtlama getirdiler. Kazakların su arıkları, ekilmiş tarlaları, elma bahçeleri, üzüm bağlarının her ne surette olursa olsun, ihtiyaç fazlası addedilerek kamusallaştırılamayacağı ifadesini tasarıya eklettiler. Duma'dan bu şekilde geçen kanun tasarısı, Devlet Şurasınca tasarı metnindeki eksik nedeniyle tekrar incelenmesi için Duma'ya geri gönderdi. Duma'da 7 Aralık 1911'de ikinci kez ele alınan tasarı, ilk haliyle Duma'dan geçti.¹⁷⁰

Aslında Kazaklar, Hükümet yanlısı Rus Milletvekillerinin çoğunluğu teşkil ettiği Dumada Hükümetin aleyhine, kendi lehlerine her hangi bir kararın alınacağına pek ihtimal vermiyorlardı. Buna rağmen Duma gündemine sorunlarını taşımaya çaba sarfediyorlardı. Çünkü, Dumada sorunlarının tartışılmasının ve başkentte çıkan Rus gazetelerinde bu konuların yer alması meselelerinin Rus halkına duyurulmasında etkili olacaktı. Böylece gelecekte Kazaklar lehine bazı gelişmelerin elde edilmesi ümit ediliyordu.

Bu çalışmaların içinde yer alan Çokay, Türkistan ile ilgili meselelerde bilgi ve delil toplamak maksadıyla Taşkent ve Akmescit gibi Türkistan şehirlerine seyahatlerde bulundu. Doğduğu şehir olan Akmescit'te Çokay'ı, halkı kendilerinin Petersburg'taki doğal temsilcileri olarak görüyordu. Bu sebeple, Duma'nın göçmen meseleleri ile ilgili görüşmelerinde faydalanmak üzere bilgi toplamak maksadıyla Akmescit'e geldiğinde ahaliden büyük destek gördü. Buradaki ve Taşkent'teki araştırmalarının Duma'daki görüşmelerde kullanılmasının neticesinde, Rus göçmenlerine verilmek üzere Rus idareciler tarafından yerli ahaliden gaspedilen toprakların bazıları kurtarıldı.¹⁷¹ Bunlar, Duma Müslüman Fraksiyonunda resmi hiçbir sığata haiz olmaksızın Bökeyhanov'un yönlendirilmesiyle gönüllü yapılan çalışmalardı.

27, Ankara, 1986, s. 31. (Eserin yazar, Tahir Çağatay'dır. Yayınladığı kitaplarda, Yaş Türkistan dergisinin baş harfleri olan Y ve T'yi rumuz olarak kullandı.)

¹⁷⁰ Kazak, s. 28.

¹⁷¹ 1917, s. 16.

Zaten, Duma'nın Müslüman Fraksiyonunu kendilerine yardımcı olacak uzman ve danışman çalıştıracak yasal zemin ve onlara maaş verecek mali imkandan yoksundu. Oysa, Dumanın Rus partileri ile Leh, Yahudi ve Ermeni kökenli milletvekili grupları Duma çalışmalarında faydalanmak üzere maaşlı uzman çalıştırıyorlardı. Duma dışından danışmanların çalıştığı bu yerlere büro deniyordu.¹⁷²

III. Duma döneminde Müslüman Fraksiyonu Alimerdan Topçubaşı'dan hem danışman ve hem de katip olarak faydalandı. Topçubaşı'nın bu görevi 1-2 sene kadar sürebildi. Maaşının temin edilememesi sebebiyle, Topçubaşı görevinden ayrılarak Azerbaycan'a dönmek zorunda kaldı.¹⁷³

1914 yılı sonunda Petersburg'taki Müslüman din adamlarının organize ettiği bir toplantı Duma Müslüman Fraksiyonu için yasal bir komite kurmasına yol açacak siyasal bir gelişmeyle sonuçlandı. Aynı yıl I. Dünya savaşının patlak vermesi ve Rusya'nın Ağustos ayında Avusturya'ya savaş ilan etmesi din adamlarını harekete geçirmişti. Onlar, yılın sonuna doğru iyice kızışan savaşta, teba olarak Rusya'ya bağlılıklarını göstermek istiyorlardı. Bu sebeple Müslümanlar arasında cepheye yardım komitesi kurulmasını istiyorlardı. Bu maksatla toplanan Kurultayda alınan karar gereği Duma Müslüman Fraksiyonu'na bağlı bir Müslüman Komitesi oluşturuldu. Bu komite, Müslümanlar arasında Rus ordusuna maddi yardım toplayacağı için bu komiteye izin kolayca çıktı.¹⁷⁴

Komite savaş boyunca, Müslümanların yaşadığı bölgelerden ehemmiyetli miktarda yardım topladı. Diğer taraftan, bu komite Duma Müslüman Fraksiyonunda bir komitenin kurulmasına zemin hazırlamıştı.

Komite zamanla sadece savaşla ilgili değil, diğer konularlar da ilgili çalışmalar yapmaya başladı. 1916 yılında çıkan isyan, Müslüman komitesinin işlerini çoğaltmıştı.

Duma Müslüman Komitesi artık çalışmalarında yetersiz kalmaya başlamıştı. Siyasi sorunlarla doğrudan ilgilenecek bir Müslüman bürosunun kurulması vakti gelmişti. Nitekim, **Kazak** gazetesi Müslümanların Duma'daki milletvekillerinin

¹⁷² **Kazak**, s. 277.

¹⁷³ Aynı yer.

¹⁷⁴ A.g.e., s. 124.

işlerine yardımcı olacak bir bürosunun olmamasını acı bir şekilde tenkit eden yazılar yayınladı. **Kazak** gazetesine göre, Duma'da bir bürosu olmayışı, Müslümanların siyasî şuurlarının azlığından kaynaklanmaktaydı. Bökeyhanov, beş milyon Yahudi ile bir milyon Ermeni'nin Duma'da milletvekillerinin haklarını daha iyi savunmaları için büro çalıştırdıklarını, fakat yirmi milyon kitleye sahip Müslümanların bir Alimerdan Topçubaşı'nın maaşını teminden aciz kaldıklarını yazar. Bu acizlik ancak, siyasî körlükle izah edilebilirdi.¹⁷⁵

Ama Alimerdan Topçubaşı'na maaş temin edilemediği günlerden bu yana iki yıl geçmişti. Bu zaman zarfında halkın siyasî bilinci artmıştı. Bunda özellikle, I. Dünya savaşının rolü büyük oldu. Savaşı kaybetmesi halinde Rusya'da büyük değişimlerin yaşanacağı inancı halk arasında yaygındı.¹⁷⁶ Bu döneme hazırlanmak için şimdiden Duma'daki çalışmalara önem vermek gerekiyordu. Dumada çeşitli konularda sunulan kanun tasarılarını takip etmek ve Müslümanların haklarını savunmak için uzmanların çalışacağı bir Müslüman bürosunun kurulmasının gerekliliğini artık herkes kabul ediyordu. Nitekim, yerel gazetelere bu yönde talepler içeren mektuplar geliyordu.

Bu taleplere olumlu tepki veren Duma Müslüman Fraksiyonu 1916 senesi baharında bir büro kurulmasını kararlaştırıldı. Müslüman Fraksiyonu milletvekilleri ve Müslüman komitesi üyelerinin yaptıkları toplantıda en az dört görevliden oluşan bir büro kurulması kararlaştırıldı. Bu dört üye Tatarların büyük şehirlerinden gelecekti. Her bölge kendi temsilcisini belirleyip büroya gönderecekti. Temsilcilerin maaşları ve Petersburg'taki ibade ve iâşe masraflarını gönderen bölgenin halkı karşılayacaktı.¹⁷⁷

Tatar şehirlerinin dışında, Dumada temsilcisi bulunmayan Bozkır ve Türkistan bölgesi ise istediği kadar temsilci gönderebilecekti.¹⁷⁸ Bökeyhanov'un fikrine göre, bürodaki görevliler, Dumada milletvekili bulunan halklara ne kadar

¹⁷⁵ A.g.e., s. 277.

¹⁷⁶ HAYÏT, s. 206.

¹⁷⁷ Büroda çalışacak görevlinin yıllık maaş ve masrafları şöyle tespit edildi: Görevlinin Duma Milletvekili maaşına eşit derecede günlük 10 ruble olmak üzere yıllık 3600 ruble ve yıllık kira ve iâşe için de 900 ruble öngörülüyordu. Böylece bir görevli için yıllık 4500 ruble tahsisat ayrılması gerekiyordu. **Kazak**, s. 278.

¹⁷⁸ Aynı yer.

gerekliyse, Dumada temsilcisi bulunmayan halklara iki misli daha fazla gerekliydi.¹⁷⁹ Bu sebeple Bökeyhanov, **Kazak** gazetesinde yazdığı yazılar ile Kazakları büroya temsilci göndermeye teşvik etti. Bu çağrılara halktan büyük destek geldi ve büroya Kazakların temsilcisi olarak Bökeyhanov'un kendisinin gitmesi uygun görüldü. Bökeyhanov, 1916 Mayıs ayının ortalarında Petersburg'a giderek Duma Müslüman Fraksiyonu'nun bürosundaki görevine başladı.¹⁸⁰

Bökeyhanov, göreve başladıktan sonra, Büro'ya Türkistan bölgesini temsilen bir görevli alınmasının yerinde olacağı yönünde görüş bildirdi.¹⁸¹ Çünkü, kendisi Türkistan Eyaleti'nin meselelerine aşina değildi. Bunun üzerine Türkistan halkı Petersburg'a haber ulaştırarak Çokay'dan kendilerini temsilen büroda görev almasını istedi. Ancak Çokay vaktinin darlığını ileri sürerek kabul etmedi.¹⁸²

1916'da Çarlık hükümetinin Bozkır ve Türkistan Eyaletlerinin halkını askere almak istemesi, bu bölgelerde geniş çaplı isyanların patlak vermesine yol açtı. Ayrıntılarıyla bir önceki bölümde incelediğimiz bu isyan, Dumada Türkistan bölgesi ile ilgili işleri arttırdı. Bunun üzerine Müslüman bürosunda Türkistan'dan bir temsilcinin görev alması kaçınılmazdı.

Bu ikinci ismin Mustafa Çokay olmasının yerinde olacağı üzerinde gerek Duma Müslüman Fraksiyonu ve Büro'nun Kazak görevlisi Bökeyhanov ve gerekse halk ortak görüşteydi.¹⁸³ Çokay, bu görev daha önce kendisine teklif edildiğinde kabul etmemişti. Fakat, 1916 Ağustos ayında Dumanın isyan olaylarını inceleme komitesine rehber ve tercüman olarak Türkistan bölgesine gittiğinde, görevi kabul etmesi yönünde halkın yoğun talepleriyle karşılaştı. Bu arada Çokay, hukuk tahsilini tamamlamış bulunuyordu.¹⁸⁴ Bu sefer halkın isteğini kırmadı ve Çokay, bürodaki görevi kabul etti.¹⁸⁵

¹⁷⁹ Aynı yer.

¹⁸⁰ A.g.e., s. 287, 299.

¹⁸¹ A.g.e., s. 353. Hıdıraliyev, Büroda Türkistan'dan bir temsilcisi bulundurulmasına Petersburg Hükümetinin karar verdiğini yazar. HİDİRALİYEV, s. 36. Oysa bu kurumun Hükümetle hiçbir ilgisi yoktur.

¹⁸² A.g.e., s. 353.

¹⁸³ Aynı yer.

¹⁸⁴ Çağatay, Çokay'a üniversite çevresinden de eğitimini Almanya'da devam ettirmesi yönünde tavsiyeler geldiğini belirtir. TMH, s. 20. HİDİRALİYEV, s. 23. Ancak biz bilgiyi ihtiyatla karşılıyoruz. Çünkü, Çokay'ın üniversite tahsilini tamamladığı tarihte I. Dünya Savaşı devam

Çokay 1916 Kasımından itibaren Duma Müslüman Fraksiyonu'nun bürosundaki görevine başladı.¹⁸⁶ Çokay, Tavriçeskaya sokağında bulunan Müslüman Fraksiyonu bürosu binasının alt katına yerleşti.¹⁸⁷ Çokay ile Büro'daki görevlilerin sayısı sekize çıktı. Böylece Müslüman bürosundaki görevlilerin sayısı, Dumadaki Müslüman Milletvekillerinin sayısından iki fazlaya ulaştı.¹⁸⁸ Azerbaycan Türkleri ise büroda devamlı bir temsilci bulundurmamakla birlikte, Alimerdan Topçubaşı ve Halil Hasmamedov gibi aydın ve siyasetçiler sık sık Petersburg'a gelerek büro çalışmalarına iştirak ediyordu.¹⁸⁹

Büronun reisi Ahmet Salihov idi.¹⁹⁰ Çokay'ın bürodaki asli görevi Duma Müslüman milletvekillerine Türkistan bölgesindeki olaylar hakkında bilgi ve malzeme toplamaktı. Çokay, bu görevi Büroya resmi görevli olarak tayin edilmeden önce de gönüllü olarak yapmaktaydı. Gönüllü olarak yaptığı en büyük hizmetlerden biri Kazakların geleneksel mahkemeleri ve kadıları üzerine yaptığı bir araştırmadır. Bunu Duma'da mahkemelerin yeniden tesisi konusunda yapacağı görüşmelere katılacak olan Müslüman milletvekilleri için hazırladı. Bunun için Türkistan'ın il ve ilçelerinde arşivlerde ve halk arasında araştırmalar yapan Çokay'ın amacı, Türkistan'da Rus idareciler tarafından yürütülen mahkeme işlerinin aksayan yönlerini göstermek ve buna alternatif olan yerli halkın geleneksel mahkemesinin tesis edilmesini teklif etmektir.¹⁹¹ Çokay'ın Bürodaki ikinci görevi, Zeki Velidî ile

etmektedir. Savaş ortamında Çokay'a Almanya'da lisansüstü eğitim tavsiye edilmesi mantıklı görünmemektedir.

¹⁸⁵ **Kazak**, s. 346-348, 353.

¹⁸⁶ **A.g.e.**, s. 341, 353.

¹⁸⁷ **TOGAN, Hatıralar**, s. 145.

¹⁸⁸ 410 üyeli IV. Duma'daki Müslüman Milletvekillerinin sayısı altıydı. Bunlar İbn Emin Ebusuud, Abdullatif Bayteryakov, Muhammed Balgat, Minihacceddin Minnialiyev, Kutlug Muhammed Tevkelev, Mamed Yusuf Caferov idi. **DEVLET, Meclis**, s. 70. Büro üyeleri ise, Selim Gerye Cantörin, Alihan Bökeyhanov, Necip Kurbangaliyev, İsmail Limanov, Ahmet Salihov, Şakir Muhammediyarov, Zeki Velidov ve Mustafa Çokay. **DEVLET**, s. 76; **TOGAN**, s. 140; **Kazak**, s. 297.

¹⁸⁹ **TOGAN**, s. 140.

¹⁹⁰ Aynı yer.

¹⁹¹ 1917, s. 48-49. **Kazak Gazetesi**'nde geleneksel mahkeme hakkında uzun bir araştırma yayımlandı. Bkz. **Kazak**, s. 135-140; Gazete araştırma yazarının adını belirtmez. Sadece bir hukukçu tarafından hazırlandığını belirtir. Biz bu yazının Çokay'ın hazırladığını sanıyoruz. Çünkü, Çokay öğrencilik yıllarında Türkistan'daki geleneksel mahkemeler üzerinde uzun bir süre araştırma yaptığını söyler. 1917, s. 48-49.

birlikte, Dumada Müslüman Fraksiyonu adına yapılacak Rusça beyanatların metnini hazırlamaktı.¹⁹²

Çokay'ın, Duma Müslüman Fraksiyonu bürosundaki görevi 1 Nisan 1917'ye kadar sürdü. Şubat 1917'deki ihtilal neticesinde IV. Duma'nın görevi sona erdi. Dumayla birlikte Büro da kapandı.¹⁹³ Çokay'ın Bürodaki son görevi Şubat İhtilalinden sonra Rusya Müslümanlarının durumunun değerlendirileceği toplantının hazırlıklarıyla meşgul olmak oldu.¹⁹⁴

Çokay'ın Müslüman Bürosundaki çalışmaları kendisine güvenip göreve getirenleri haklı çıkardı. Çokay, siyasi işlere ve Rusça diline vukufiyeti ile Duma Müslüman Fraksiyonun çalışmalarına olumlu katkılar sağladı. Duma milletvekili ve Gürcistan Dışişleri Bakanı görevinde bulunmuş olan Çenkeli, Çokay'ın büro çalışmalarını takdirle karşılamaktadır. Onun fikrine göre, büro çalışmaları, Çokay olmadan fazla ileri gidemezdi.¹⁹⁵

Kazak sultanlarından Cantörin, Duma Müslüman Fraksiyonu Bürosunda başarılı çalışmalar yapan Çokay'ın Duma'ya milletvekili olarak girmesiyle Türkistan'a daha faydalı olacağına inandı. Bu yüzden Ufa'daki arazisinin bir kısmını hibe ederek onu orada toprak sahibi yapmayı ve böylece Ufa'dan seçimlere sokmayı planlıyordu. Ancak, ihtilaller seçimlerin yapılmasına imkan vermedi.¹⁹⁶

¹⁹² TOGAN, s. 140.

¹⁹³ Mayıs ayında Moskova'da gerçekleşen Rusya Müslümanlarının Kongresinde Rusya Müslüman Birliklerinin İcra komitesi kuruldu. Bu organ, Duma Müslümün Fraksiyonu burosunun yerini aldı. TOGAN, s. 167; DEVLET, s. 104-105, Kazak, s. 394-395.

¹⁹⁴ Çokay'ın bu konudaki çalışmaları için Şubat ihtilali bölümüne bakınız.

¹⁹⁵ TMH, s. 54. Hıdıraliyev, Çokay'ın bürodaki görevini olduğundan büyük gösterir. Onun Duma'da Türkistanlıların dışında Başkurt, Kafkas ve Kırım Tatarlarının sorunlarına da çözüm aradığını belirtir. HİDİRALİYEV, s. 37.

¹⁹⁶ MY, s. 25; TMH, s. 20.

1.5 Şubat İhtilali

I. Dünya savaşının Rusya'ya getirdiği ağır sıkıntılar, Rusya'da 300 yıllık Romanov hanedanının sonunu getirdi. 27 Şubatta savaşı ve yiyecek sıkıntısını protesto eden Petersburg sakinlerine askerler de katılınca, isyan büyüdü. İsyanı Duma'nın teşvik ettiğine inanan Çar II. Nikola, Dumanın kapatılması yönünde karar çıkardı. Ancak Duma bu karara uymadı. Çar'a bağlı hükümet üyeleri tutuklanarak Petersburg'ta mahkumlarının boşaltıldığı Çar rejiminin siyasi muhaliflerinin bulunduğu hapishaneye kapatıldılar.

Dumanın muhalefet kanadını oluşturan Kadet, Menşevik ve Es-Er partilerinden Duma başkanı Rodzyanko'nun başkanlığında devlet işlerini yoluna koymak üzere bir komite teşkil edildi. Bununla eş zamanlı olarak Duma'da temsilcisi bulunmayan sosyalistler de İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti adı altında örgütlendiler. 2 Mart 1917'de Duma komitesi ile İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti birleşerek, Rusya'nın yeni anayasasını hazırlayacak olan Kurucu Meclis¹⁹⁷ toplanana kadar ülkeyi idare etmek üzere bir Geçici Hükümet oluşturdular. Geçici Hükümetin üyeleri arasında Müslümanlara yakınlığı ile tanınan Duma milletvekillerinden Knez L'vov başbakan ve İçişleri bakanı, Milyukov Dışişleri bakanı ve Kerensky Adalet bakanı olarak görev aldı.¹⁹⁸

Hükümetin teşkil edildiği gün, Çar II. Nikola'da kardeşi adına tahttan feragat ediyordu. Kardeşi Mihail'in tahtı kabul etmemesiyle de, Rusya'da asırlardır süre gelen Romanov sülalesinin iktidarı son buldu.¹⁹⁹ Çar'ın tahttan inmesine ve eşitlik, hürriyet ve adalet isteyen sosyalist ve demokrat milletvekillerinin iktidara gelmesine yol açan Şubat İhtilali, Rusya'da Çarlık rejiminin baskısı altında ezilen bütün gayri Rus halklar gibi Bozkır ve Türkistan eyaletlerinin ahalisi tarafından da sevinç ve heyecanla karşılandı.²⁰⁰

¹⁹⁷ Uçreditel'noye sobraniye

¹⁹⁸ Kazak, s. 366-68; KURAT, a.g.e., s. 433-434.

¹⁹⁹ Kazak Gazetesi, Şubat İhtilalinin olaylarını ayrıntılı bir biçimde anlatır. Kazak, s. 366-368. İhtilal hakkında daha geniş bilgi için bkz. KURAT, a.g.e., s. 433-434; Edward Hallet CARR, *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi 1917-1923*, Cilt I, Metis Yayınları, İstanbul, 1989, s. 75-102.

²⁰⁰ 1917, s. 10; HAYİT, s. 213. Bir çok Türkistanlı, özellikle yaşlılar Şubat İhtilalini 1916 İsyanının bir neticesi zannedecekti. Çokay, aynı yer. Türkistan'da bir çok şair, Şubat İhtilali hakkında şiirler ve destanlar yazarken, Bolşeviklerin Ekim devrimi için edebi hiçbir eser yazılmadı. Çünkü Bozkır ve

Çünkü halkta Çarlık rejiminin yıkılmasıyla sorunların çözüleceği inancı hakimdi. Özellikle aydınlar, Çar'ın yerine iktidarı ele alacak olan Rus devrimci demokratların Müslümanlara karşı yapılan haksızlıkları sona erdireceğine ve gayri Rus halklara birlikte Müslümanlara kendi kendilerini idare hakkı vereceğine ve her şeyden önemlisi Orta Asya'ya yapılan Rus göçünü durduracağına inanıyorlardı.²⁰¹

İşte o gün gelip çatmıştı. Fakat gelişen olaylar, Rus devrimci demokratlarına olan itimadın boş olduğunu ortaya koyacaktı. Çokay, bu yüzden Rus devrimci demokratları için; *“Çarlık döneminde ne kadar cazip ve çekici idiyeler, Çarlık döneminden sonra iktidarda da o derece itici ve tiksindiriciydiler”* diyecekti.²⁰²

Kazak aydınları, halkı Şubat İhtilalini desteklemeye teşvik etti. İhtilal meydana geldiğinde, Bökeyhanov Minsk'te cephe gerisindeki işçi askerlere yardım ile meşguldü. Bökeyhanov kendisiyle birlikte yardım çalışmalarını yürüten Duvlatov, Esbolov ve T. Camanmurinov'un da aralarında olduğu 15 Kazak aydınıyla beraber ihtilali destekledi. Aydınlar, Bozkır ve Türkistan'da 25 merkeze telgraf çekerek halkı ihtilali ve yeni hükümeti desteklemeye çağırdı. Telgrafta, yeni durumun Rusya halklarına kardeşlik, eşitlik ve hürriyet getireceği vurgulanarak, Kazak halkının Kurucu Meclis çalışmalarına hazırlanması istendi. Telgrafta, Rusya için tercih ettikleri yeni yönetim şeklinin demokratik cumhuriyet olduğu da ifade edildi.²⁰³ Ayrıca Bökeyhanov, Çokay'a da bir telgraf çekerek Minsk'e gelmesini istedi. Ancak, Çokay daha önce de belirtildiği gibi, ihtilal ortamındaki ulaşım güçlükleri sebebiyle, Minsk'e gidemedi.

Şubat İhtilali Çokay ve onun dahil olduğu Kazak gazetesi aydınları grubu arasında bir milli devlet kurma ümidini doğurdu. Rusya'nın yeni idaresini Cumhuriyet olarak şekillendirecek olan Kurucu Meclis çalışmalarının, Bozkır ve Türkistan halklarına kendi kendilerini idare konusunda bazı haklar vereceğine

Türkistan eyaletlerinde Ekim devrimi bir halk hareketi olarak algılanmadı. B. Kasimov, “XX. Asr Boş'ida Cadid Adabieti va Tarihiy Hodisolar”, *Cadidçilik: İslahot, Yangilaniş, Mustakillik va Tarakkiyat için Kuraş (Turkiston va Buhoro Cadidçiligi Tarihiya Yangi Çizgilar)*, Taşkent, 1999, s. 115. Baytursunov, Bozkır ve Türkistan halklarının Şubat İhtilalini ne kadar sıcak karşılamışlarsa, Ekim devrimini de o kadar soğuk ve kaygı verici bulduklarını söyler. KOYGELDİYEV, a.g.e., s. 36.

²⁰¹ 1917 s. 13.

²⁰² Aynı yer

inanılıyordu. Kurucu Meclis çalışmalarına Türkistanlıların 32 milletvekili ile katılması karara bağlandı.²⁰⁴ Fakat Bökeyhanov, bu tarihi fırsatı değerlendirip değerlendiremeyecekleri konusunda kuşkulara sahipti. 1917 yılında yazdığı bir yazısında, önlerinde gelecek nesillerin hayırla anacağı veya lanet okuyacağı ağır şartların durduğunu yazıyordu.²⁰⁵

Şubat İhtilali sonrasında meydana gelen siyasî değişiklikler Duma'nın Müslüman Fraksiyonunu da harekete geçirdi. İhtilalden sonraki ilk haftadan itibaren Kazan, Kırım, Kafkasya ve Orta Asya'dan temsilciler Müslüman Fraksiyonu bürosuna gelerek Müslümanların ihtilalden sonraki durumunu değerlendirmenin zaruri olduğunu belirttiler. Bunun için Rusya Müslümanlarının Umumi Kongresinin yapılmasını istediler.²⁰⁶ Böylece, yeni dönemde, Rusya Müslümanlarının ortak politikalarını tespit etmek mümkün olacaktı. Ancak, bu politikaların esasları konusunda henüz bir fikir oluşmamıştı. Kurultayın hangi esaslara göre çağrılması gerektiği ve gündemi hakkında da herkes çeşitli görüşler bildiriyordu.

Duma Müslüman Milletvekilleri ile Müslüman Bürosunun görevlileri, Rusya'nın yeni yönetim şeklinin ne olması gerektiğinde ikiye bölündü. Büro reisi A. Salihov, Ahtyamov, Limanov ve Çokay Rusya'nın demokratik cumhuriyet olmasını, Z. Velidî ile S. Cantürin ise Rusya'nın Cumhuriyetler federasyonu olması gerektiğini savunuyordu.²⁰⁷ Müslüman Politikacılar Çarlık yönetimi esnasında sıkı bir işbirliği içine girdikleri Kadet Partisi ile ilişkilerini yeni dönemde devam ettirip ettirmeyecekleri konusunda da bölünmüşlerdi. Kazanlı Sadri Maksudi'nin başını çektiği bir grup Kadetlere sadakati devam ettirmek konusunda kararlı tutum

²⁰³ Telgraf metni ve telgrafların çekildiği merkezler için bkz. *Kazak*, 24 Mart 1917, no: 223; Ayrıca KOYGELDİYEV, s. 216; *Alihan Bökeyhanov Şıgarmalar*, s. 232-233.

²⁰⁴ 1917, s. 69. Çokay hatıralarında bu sayısı 33 olarak göster. Ancak bu konuda Çokay'ı hafızası yanılmaktadır. Kurucu Meclis için Türkistan bölgesine ayrılan milletvekili sayısı çeşitli kaynaklarda belirtildiği gibi 32'dir. Bkz. Saidakbar A'ZAMHOCAYEV, *Türkiston Muhtoriyatı*, Taşkent, 2000. s. 129; *Turkestan*, s. 83; Georgiy SAFAROV, *Kolonial'naya Revolyutsiya (Opıt Turkestana)*, Almatı, 1996, s. 117. Türkistan'ın seçim bölgelerine göre milletvekili sayıları ise şöyledir: Fergana bölgesi 10, Sirderya bölgesi 9, Semerkant bölgesi 5, Yedisu bölgesi 6 ve Hazarötesi bölgesi 2. SAFAROV, aynı yer.

²⁰⁵ KOYGELDİYEV, s. 363.

²⁰⁶ TOGAN, s. 146.

²⁰⁷ Aynı yer.

takınıyordu. Bökeyhanov ile A. Topçubaşı ise partiden ayrılmak niyetini taşıyorlardı.²⁰⁸

Duma Müslüman Fraksiyonu bir çok konulardaki ihtilaflara rağmen, Rusya Müslümanlarının umumi Kongresini kararlaştırmak üzere, 15-17 Mart günlerinde bir toplantı düzenledi. Ahtemov'un başkanlığında, aralarında Çokay, Bökeyhanov ve Duvlatov gibi Kazak temsilcilerinin de bulunduğu 22 kişinin²⁰⁹ katılımıyla yapılan toplantıda, bütün Müslümanlara Rusya'nın diğer vatandaşlarına tanınan siyasi, kültürel ve iktisadi eşitlikler istendi²¹⁰ ve Bütün Rusya Müslümanlarının Kurultayının 1 Mayıs'tan geç bir tarihte olmamak üzere düzenlenmesi kararlaştırıldı. Kongre hazırlıklarını yürütmek üzere Rusya Müslümanlarının Geçici Merkez Bürosu teşkil edildi. Bu büronun üyeliklerine Ahmed Salihov, Alihan Bökeyhanov, Mustafa Çokay, Zeki Velidi, Selim Gerey Cantürin, Necip Kurbangaliyev ve İsmail Limanov seçildiler. Ayrıca, Rusya Müslümanlarının **Geçici Merkez Bürosu Haberleri** adında bir yayın organı çıkarılması da karara bağlandı.²¹¹

Toplantıdan sonra, **Kazak** gazetesi aracılığıyla Kazak halkına seslenen Bökeyhanov, Çokay ve Duvlatov, Rusya'nın yeni hükümetini desteklemeye çağırıldılar. Eski hükümet döneminde acılarını ve mutluluklarını paylaşmadıkları Ruslarla eşit haklara sahip olduktan sonra, onların başarılarıyla sevineceklerini ve başarısızlıklarıyla üzüleceklerini yazdılar. Kazak gazetesinin 20 Mart 1917 tarihli nüshasında "Alaşoğluna"²¹² başlığıyla yayınlanan bildirilerinde, üçlü halkı teşkilatlanarak yeni hükümetin güçlenmesine destek olmaya ve açılacak olan Kurucu Meclise ve parlamentoya temsilci seçmek için hazırlık yapmaya çağırıldı.²¹³

²⁰⁸ A.g.e., s. 147; 1917, s. 31. 25 Martta, Kadet Partisi Kongresinde, Rusya Müslümanlarının partiye sadık kalacağını beyan etmesi ve İstanbul'un işgalini savunan konuşmalara tepki gösterip toplantıyı terketmemesi Sadri Maksudi'ye karşı Petersburg'taki Müslüman temsilcilerinin protestosuna yol açacaktı. TOGAN, aynı yer.

²⁰⁹ 22 kişinin ismi için bkz. DEVLET, a.g.e., s. 76.

²¹⁰ HAYİT, s. 214.

²¹¹ Timurbek DEVLETŞİN, *Sovyet Tataristan'ı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 82; DEVLET, s. 76; AYDA, s. 84.

²¹² Kazak halkı manasında kullanılmaktadır. Alaş kelimesi hk. daha geniş bilgi için bkz. Hasan ORALTAY, *Alaş Kazak Türklerinin Milli İstiklal Parolosu*, İstanbul, 1973, s. 17-23; Hasan ORALTAY, "The Alash Movement in Turkestan", *Central Asian Survey*, 1985, Vol. 4, No. 2, s. 41-58.

²¹³ *Kazak*, s. 372-373. Alihan Bökeyhanov Şıgarmalar, s. 234-236.

Bökeyhanov²¹⁴ ile Duvlatov Orenburg'a dönerken Çokay Petersburg'ta kaldı. Yeni kurulan Geçici Hükümet üyelerinin Bozkır ve Türkistan bölgesi halkının kendi kendini idaresi konusundaki düşüncelerini öğrenmek isteyen Çokay, hükümetin Duma ve Sovyet kanadının temsilcileri ile görüşmeler yaptı.²¹⁵ Bu, devrimin getirdiği özgürlük ortamında Türkistan'ın gelecek yönetimi için yapılacak çalışmalar için önemliydi. Bu görüşmelerde Çokay beklemediği bir gerçekle yüz yüze geldi. Hükümet, Bozkır ve Türkistan halkına Çarlık rejiminden daha fazla haklar tanımaya ve muhtariyet vermeye istekli değildi.

Çokay'ın bu sonuca varmasına, özellikle IV. Dumanın Sosyal Demokratlar grubunun lideri ve ihtilalden sonra Petersburg İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti Başkanı olan Nikolay Semonoviç Çehaidze ile görüşmesi etkili oldu. Çokay, Çehaidze'nin görüşlerini önemsiyordu. Çünkü, Çehaidze, Petersburg İşçi ve Asker Temsilcilerinin başkanlığına seçilmekle Şubat İhtilalinin lideri konumuna yükselmişti. Ayrıca, Çehaidze'nin başkanlığını yaptığı Sovyet, Geçici Hükümetin politikalarını belirlemede etkili olmaktadır.²¹⁶

Mart ayı sonlarına²¹⁷ doğru yapılan görüşmede Çehaidze, Bozkır ve Türkistan bölgesi için muhtariyet fikrini oldukça radikal bulur.²¹⁸ Çehaidze'ye göre muhtariyet, arkasından bağımsızlığı ve dolayısıyla separatizmi getirecektir.²¹⁹ Çehaidze'nin bu görüşünün, Petersburg'taki genel siyasî görüşü yansıttığı muhakkaktı. Çokay'a göre o dönemde, Bozkır ve Türkistan bölgesinin kendi işlerinde bağımsız yönetim kurmalarını kabul edecek psikolojik ve ruhi hazırlık, henüz ne Petersburg'ta ne de Türkistan'ın kendisinde oluşmamıştı.²²⁰ Çarlık rejimi yıkılmakla birlikte, onun Rusların üstünlüğü psikolojisi yıkılmamıştı.

²¹⁴ Bökeyhanov, 20 Martta Geçici Hükümet tarafından Torgay valisi atandı. Torgay'ın merkezi Orenburg'ta ilk Kazak vali olarak sevinç gösterileriyle karşılandı. KOYGELDİYEV, s. 238-240.

²¹⁵ 1917, s. 12.

²¹⁶ A.g.e., s. 40.

²¹⁷ Çokay hatıralarında bu görüşmenin Nisan ayında olduğunu söyler. Fakat 1 Nisanda Orenburg Kurultayına katıldığı için bu mümkün değildir. O yüzden Çokay burada büyük ihtimalle eski Rus takviminden 13 gün önde olan yeni takvime göre tarih vermiş olmalıdır. O zaman bu tarih Mart ayının son 10 gününe denk düşer.

²¹⁸ TMH, s. 27; 1917, s. 41.

²¹⁹ Çehaidze bir yıl sonra kendini bu görüşlerine taban tabana zıt bir pozisyonda bulacaktı. Gelişen siyasî olaylar neticesinde Rusya'dan bağımsızlığını ilan eden Gürcistan'ın Cumhurbaşkanı olacaktı.

Aynı yer.

²²⁰ A.g.e., s. 42.

Aslında Çokay, Rusya'nın yeni düzeninde ülkesi ve halkı için fazla ümitli değildi. Çünkü halkının siyasî güçsüzlüğünün ve yeni durumdan azami haklar elde etmek için yeterince organize olmadığını bilincindeydi. Bu yüzden Türkistan'ın geleceği konusunda Petersburg'ta hazırlanan projelerin üzerinde etkili olamayacakları endişesini taşıyordu.²²¹

Çokay, Mart ayının sonuna doğru Taşkent'ten bir telgraf aldı. Telgrafta hemen Orenburg'a gitmesi ve orada toplanacak Kazak Kurultayında Türkistan Kazaklarını temsil etmesi isteniyordu. Telgrafa ayrıca Orenburg Kurultayından sonra Petersburg'a dönmeyip Taşkent'e gelmesi de istendi. Bunun üzerine Çokay, Şubat İhtilalinin getirdiği özgürlük ortamında Türkistan'ın kendi kendini yönetmesini sağlayacak siyasî çalışmalar yapacak olmanın sevinç ve heyecanı içinde yola çıktı.²²²

Çokay, Orenburg yolunda Penza, Şızran ve Samara şehirlerindeki tren istasyonlarında, cepheye yollanan Müslüman işçi-askerlerin bekletildiğini gördü. Şubat İhtilalinin getirdiği otorite boşluğundan dolayı İşçi-askerler unutulmuş ve kendi kaderlerine terkedilmişti. Cepheye sevk edilmedikleri gibi, evlerine dönmelerine de izin verilmiyordu. Çokay, Duma Müslüman Fraksiyonu'nun Türkistan temsilcisi sıfatıyla, adı geçen şehirlerin İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti yöneticileri ile görüşerek askerlerin evlerine dönmeleri için izin çıkarttı.²²³

Yolda kalmış askerlere yardım ederek yola devam eden Çokay, Orenburg'a vardığında Kurultay çalışmaları başlamış bulunuyordu. Orenburg o dönemde Kazakların millî hareketleri için merkez olmaya en elverişli konumundaydı. Demiryolu üzerinde bulunan şehir, Kazakların yoğun olduğu Taşkent ve Semey şehirlerine aynı uzaklıktaydı. Kazak kültür ve siyasî hayatını yönlendiren **Kazak** gazetesi burada yayınlanıyor ve gazeteyi çıkaran Baytursunov ile Duvlatov bu şehirde yaşıyordu. Üstelik, Bökeyhanov'un valilik görevine atandığı Torgay eyaletinin yönetim merkezi de bu şehirdi.

²²¹ A.g.e., s. 12.

²²² Aynı yer. Çokay, yola çıkış tarihini 14 Nisan olarak veriyor. Ancak yeni Rus takvimine göre yazılan bu tarih, eski takvime göre 1 Nisana denk düşmektedir. Çokay hatıratında bazen yeni takvimi ve bazen de eski takvimi kullanmıştır. Nitekim, aynı hatıratında, Orenburg'tan sonra Taşkent'e varış tarihini 10 Nisan olarak gösterir. Burada eski takvimi esas almıştır. A.g.e., s. 20.

²²³ A.g.e., s. 13-14.

Kurultayı **Kazak** gazetesi düzenledi. Gazete, Rusya'da Şubat İhtilalinden sonra yaşanan idari ve siyasî değişikliklerinin halka anlatılması için bu Kurultayı gerekli görmüştü. Özellikle Kurucu Meclisin, Rusya'nın gelecekteki yönetimini şekillendirmedeki rolünü halkın benimsemesi için bu elzemdi.

Kazak aydınları Kurucu Meclis için seçimlerin üç ay içinde yapılacağını hesaplıyorlardı.²²⁴ Bu yüzden zamanı çok iyi değerlendirmek gerekliydi. Büyük siyasî değişimlerin yaşandığı bu dönemin bir günü, Kazak gazetesinin ifadesiyle, geçen dönemin yüz yılından daha kıymetliydi.²²⁵ Onun için zamanı iyi kullanmak ve çabuk hareket etmek önemliydi. Fakat, Kazak gazetesi kısa bir sürede Genel bir Kazak Kurultayının yapılmasını ulaşım zorlukları nedeniyle mümkün görmüyorlardı. Bu sebeple, vilayet derecesinde Kurultayların düzenlenmesi daha uygun olacaktı.²²⁶

Zaten, Çarlık rejiminin ihtilalden sonra geçerliliğini yitiren vilayet, il ve ilçe yönetimlerinin yerine Rusya'nın her yerinde, Mart ayından itibaren sivil komiteler kurulmaya başlanmıştı. Bu gelişmelere paralel olarak Ural, Semey, Almatı ve Torgay'da il ve ilçe bazında Kazak komiteleri kuruldu.²²⁷ Vilayet Kurultayları, bu komite çalışmalarını hızlandıracaktı.

Vilayet derecesindeki Kazak Kurultaylarının ilki olarak planlanan Orenburg Kurultayı fiiliyatta katılım ve muhteva açısından Genel Kazak Kurultayına dönüştü. Çünkü, Kurultaya katılım yüksek olduğu gibi, Orenburg dışından Akmola, Semey, Şirderya gibi vilayetlerden gelen temsilciler de oldu.²²⁸ Ayrıca, Kazan ve Ufa'dan Tatar temsilcileri, Türkistan eyaletinden Özbek temsilcileri Kurultayda hazır bulundular. Kurultayda Özbekleri temsilen Taşkent Şura-i İslamiye teşkilatının başkanı Özbek Münevver Kari'nin ve Tatarları temsilen Fatih Kerimi'nin konuşma yapması Kurultaya katılanlar tarafından coşkuyla karşılandı.²²⁹ Bu özellikler Orenburg Kurultayını vilayet derecesinden genel Kurultay seviyesine çıkarıyordu.²³⁰

²²⁴ **Kazak**, s. 366. Geçici Hükümet daha sonra Kurucu Meclis için seçim tarihini Kasım olarak belirleyecekti.

²²⁵ A.g.e., s. 375.

²²⁶ A.g.e., s. 366.

²²⁷ KOYGELDİYEV, s. 238-239, 221; **Kazak**, 366.

²²⁸ **Kazak**, s. 373.

²²⁹ 1917, s. 14-15.

²³⁰ KOYGELDİYEV, s. 226; Zaten Çokay da hatıralarında bu Kurultaydan hep Genel Kazak Kurultayı olarak bahseder. 1917, s. 14-16.

Kurultay kararları Geçici Hükümet tarafından hemen destek gördü. Bu olumlu bir gelişmeydi. Kurultayın ilk gününde Bozkır ve Türkistan eyaletlerine Rus göçmen akının durdurulması ve devlet tarafından Rus göçmenlerine tahsis edilmek üzere istimlak edilmiş fakat henüz Rus göçmenlerine verilmemiş olan toprakların sahiplerine geri verilmesi yönünde alınan kararları, ertesi günü Geçici Hükümetin kabul ettiği bildirildi.²³¹ İşçi askerlerin evlerine gönderilmesi, işçi askerlerin alımının durdurulması, bu vesileyle çıkan olaylara karışanlar hakkındaki takibatın durdurulması, isyanlarla ilgili olarak tutuklananların salıverilmesi talepleri de sonraki günlerde Geçici Hükümet tarafından onaylandı. Aslında Geçici Hükümetin ihtilalden sonraki kargaşa ortamında cepheye işçi asker alması zaten mümkün değildi. Hükümet, Orenburg Kurultayının bu yöndeki taleplerini kabul etmekle, Rusya yönetiminde değişiklik olduğu havasını vermek istiyordu.²³²

300 kişinin katıldığı Kurultayın diğer kararları Kazakların gelecekteki millî hayatına dair kararlardı: Kazakların köy, kasaba, ilçe ve il komitelerinin kurulması, Genel Kazak Kurultayının toplanması için hazırlık yapılması, Kazak mekteplerinin düzene koyulup sayılarının artırılması ve mahkemelerin düzenlenmesi.²³³ Ayrıca, Rusya'nın yeni yönetim şeklinin demokratik parlamenter cumhuriyet olması, din ile devlet işlerinin birbirinden ayrı olması benimsendi.²³⁴ Bu sonuçlarıyla, Kazak gazetesi tarafından Kazakların Rus hakimiyetine girdikleri devirden beri ilk büyük Kurultayı olduğu vurgulanan²³⁵ Orenburg Kurultayı umulanın üstünde başarılı geçmişti.

Orenburg Kurultayından sonra, diğer Müslüman topluluklara Rusya'daki siyasî değişikliklere göre hareket edilmesini tavsiye eden çağrılar yapıldı. 6 Nisanda Baytursunov, Çokay, Tanaşev ve Fahrettinov'un imzalarıyla çeşitli merkezlere telgraflar çekildi. Bunlardan biri Buhara Hanı Seyid Âlim Han'a gönderilen telgraf

²³¹ A.g.e., s. 15.

²³² Aynı yer.

²³³ **Kazak**, s. 376-377; 1917, s. 15.

²³⁴ **Kazak**, 376.

²³⁵ Aynı yer. s. 374 (**Kazak**, 1917, no: 225); KOYGELDİYEV, s. 223.

idi. Telgrafta, Buhara Hanı'ndan Rusya'daki siyasî değişikliklere paralel olarak halkın üzerindeki baskıları kaldırarak hürriyet vermesi tavsiye ediliyordu.²³⁶

Orenburg Kazak Kurultayının bu telgrafları, Rusya'daki değişikliklerden sadece Kazak halkının değil, Rusya'nın tüm Müslümanlarının faydalanmalarını istediğinin bir göstergesiydi.

Çokay, Orenburg Kurultayındayken, Türkistan'da da önemli siyasî gelişmeler yaşanıyordu. Taşkent'te Genel Türkistan Eyaleti icra komiteleri Kongresine karar alınıyordu. 9-17 Nisan tarihlerinde yapılacak olan bu Kongreye Şubat İhtilalinden sonra kurulan Rus İşçi ve Asker Temsilcilerinin Sovyetleri ile Müslüman teşkilatlarının temsilcileri katılacaktı.²³⁷ Çokay, gıyabında bu Kongreye doğduğu şehir olan Akmesic'ten temsilci seçilmişti.²³⁸ Bu haberin kendisine ulaşmasından sonra, Çokay, Kazak Kurultayında Türkistan'ı temsil eden Münevver Kari, Abdüşsemi Kari, Serkul Allahbergenoğlu ve Yusuf Başıkaraoğlu ile birlikte Orenburg'tan ayrıldı. Tren ile yapılan yolculuk esnasında, Kurultay çalışmalarının yoğunluğu sebebiyle vakit ayıramadığı Türkistan heyetiyle uzun bir görüşme olanağı buldu. Çokay'ın, ihtilalden sonraki Türkistan'ın vaziyeti hakkında aldığı bilgiler, Petersburg'tan Orenburg'a doğru yola çıkarken Türkistan'ın kendi kendini idaresi konusunda duyduğu heyecanını söndürecek mahiyeteydi. Türkistan heyetinin Çokay'a söyledikleri, Türkistan'daki millî teşkilatlanmanın Bozkır bölgesine göre daha ağır şartlarda gerçekleşeceğinin işaretlerini veriyordu. Türkistan'da Ruslar, Müslümanlara göre daha disiplinli ve hızlı bir biçimde örgütleniyordu.²³⁹

Çokay, Genel Türkistan Kongresinde temsilcisi seçildiği şehirdeki vaziyeti görmek için Akmesic'te trenden indi. Petersburg'taki üniversite eğitimi sırasında, Akmesic'i birkaç defa ziyaret etmiş ve bölgenin sorunlarını Duma'ya taşımıştı. Yerlilere Ruslar tarafından yapılmak istenen bazı haksızlıkları da önlemişti. Bundan dolayı şehir halkı tarafından sevilip sayılmaktaydı. Bu sebeple Taşkent'te

²³⁶ Buhara Hanlığı da 12 Nisanda telgrafa verdiği cevapta halkın eski yaşam tarzını muhafaza ederek eşitlik ve hürriyet yollarını açmaya gayret sarf edeceğini bildiriyordu. KOYGELDİYEV, s. 225-226.

²³⁷ A'ZAMHOCAYEV, s. 62.

²³⁸ 1917, s. 16.

²³⁹ Aynı yer.

düzenlenecek olan Türkistan Genel Kongresine Akmescit'ten bir temsilci seçmek gerektiğinde, ilk akla gelen isimlerden biri Çokay olmuştu.²⁴⁰

İhtilalden Çokay'ın Akmescit'e geldiği zamana dek geçen sürede, Çarlık rejiminin feshedilen yerel yönetimlerinin yerine üç sivil teşkilat kurulmuş bulunuyordu. Bunlardan ikisini yerli halk, birisini de Ruslar kurdular. Yerli halk ilk olarak dürüst kişiliğine güvendikleri Er Ali Kasım çevresinde toplanarak, onun başkanlığında Akmescit Millî Şurasını oluşturdular. Fakat Er Ali Kasım'ın dürüst kişiliği Akmescit'te Müslümanlar arasında bir siyasî birliğin sağlanması için yeterli olamadı. Hırslı bir kişiliğe sahip Akmescitli avukat Sir Ali Lapin, Er Ali Kasım'ın yönetimi altında çalışmayı reddederek Akmescit Halk Temsilcileri Şurasını kurdu. Böylece yerli halk ikiye bölünmüş oldu. Buna karşılık Ruslar Agapov adında bir demiryolu işçisinin öncülüğünde İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti adı altında teşkilatlandılar.²⁴¹

Yerli güçlerin birbiriyle çekişmesinden faydalanan Ruslar şehirde hakim konuma geçtiler ve keyfi bir idare tesis ettiler. Sovyetin silahlı üyeleri ev ev dolaşarak istedikleri gibi arama yapıyorlardı. Rastgele adam tutukluyorlardı. Değerli buldukları mal veya eşyaya el koymakta da tereddüt etmiyorlardı. Bu başıboş yönetime set çekecek güç ise Müslüman teşkilatlarda yoktu. Böylece, Çokay Akmescit'e geldiğinde şehrin yeni yönetimi, eskisinden daha kötü bir biçimde ortaya çıkmış bulunuyordu.²⁴²

Bu duruma son vermek isteyen Çokay, şehir meydanında İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti üyelerine hitaben ikaz edici bir konuşma yaptı. Ancak konuşması "*Bize Petersburg avukatı lazım değil*",²⁴³ "*Hakimiyet asker ve işçilerin hakimiyetidir*" gibi sloganlarla kesilen Çokay ölümle tehdit edildi. Rus İşçi ve Asker Temsilcileri Çokay'ın ikazlarını dikkate almak bir yana, konuşmasını dinlemek bile istemediler.²⁴⁴

²⁴⁰ Aynı yer.

²⁴¹ Aynı yer. .

²⁴² a.g.e., s. 17-19.

²⁴³ Çokay hukuk tahsil etmesine rağmen, hayatı boyunca hiçbir zaman avukatlık yapmadı.

²⁴⁴ A.g.e., s. 20.

Çokay, Akmescit'te iki gün kaldıktan sonra Taşkent'e hareket etti. Yolculuğu sırasında Culek, Şiyeli, Yeni Kurgan, Türkistan,²⁴⁵ ve Arıs gibi şehirlerde karşılaştığı insanların hepsi Rus İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti zulmünden şikayetçi oldular. Sovyete bağlı silahlı insanlar, yerli tercümanlardan oluşan işbirlikçileriyle birlikte, evleri dolaşarak yağma ve talan yapmaktaydı. Çokay'a göre, eski jandarma ve polis memurlarının yaptıkları, Sovyet temsilcilerinin bu yaptıklarının yanında çocuk oyuncuğu gibi kalırdı.²⁴⁶

Yol boyunca Sovyet teşkilatlarının zulümleri konusunda işittiği şikayetler Çokay'ı endişelendirdi. Acaba Taşkent'te nasıl bir durumla karşılaşacaktı? İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti yerel yönetimlerinin halka yaptığı zulümleri, Taşkent vasıtasıyla durdurmak mümkün olacak mıydı? Eğer İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti Taşkent'teki merkezi yerel şubelerinin yaptıklarına göz yumuyorsa, çözüm ne olacaktı? Çokay bu duygu ve düşünceler içinde 10 Nisan 1917'de Taşkent'e vardı.²⁴⁷ Trenden iner inmez, Türkistan İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti Kongresinin yapıldığı eski Genel Valilik Sarayına gitti.²⁴⁸

Lise döneminden beri bir çok kereler ziyaret ettiği Valilik Sarayındaki değişiklikleri, Çokay hemen fark etti. Sarayın büyük kabul salonunun duvarlarında asılı duran Çar ve ailesi ile Türkistan Genel valililerinin resimlerinin hepsi indirilmişti. Fakat, meşhur Rus ressamı Veraşçagin'in Rusların Türkistan'ı işgal edişini tasvir eden büyük boy tabloları yerinde duruyordu. Bunlar, Türkistanlılara ihtilalden sonra da Rus hakimiyetinin devam ettiğini göstermek için mahsus kaldırılmamıştı.²⁴⁹

Çokay salona girdiğinde yanılmadığını anladı. Salonda Hokand Ticaret Okulu öğretmenlerinden L. S. Nekora konuşma yapmaktaydı. Onun konuşmasından aklında kalanı, bağıra bağıra birkaç kez tekrarladığı şu sözlerdi: “*İhtilali Rus devrimcileri, Rus işçileri ve Rus askerleri yaptı. Bu yüzden Türkistan'da hakimiyet ve idare Ruslarındır. Yerli halk Rusların verdikleriyle yetinmelidir.*”²⁵⁰

²⁴⁵ Eski Yesi şehri.

²⁴⁶ Aynı yer. .

²⁴⁷ Aynı yer. ; TOGAN, *Hatıralar*, s. 149.

²⁴⁸ 1917, s. 20.

²⁴⁹ A.g.e., s. 21.

²⁵⁰ A.g.e., s. 22.

74 Sivil teşkilattan 99 Rus ve 72 yerli temsilcinin katıldığı²⁵¹ Kongrede Nekora'nın konuşmasına yerli halk adına söz alan Şah İslam Şah Ahmetoğlu cevap verdi. Ancak onun “*Madem ki ihtilali Ruslar yaptılar, o halde onlar Rusya’da bağırsınlar. İhtilalin kimler tarafından yapıldığı bizi ilgilendirmez; biz haklarımızı istiyoruz*” şeklindeki sözleri²⁵² Ruslar üzerinde etkili olmadı. Kongreye katılan Ruslar hangi partiden ve hangi görüşte olurlarsa olsunlar Nekora'nın sözlerini benimsiyorlardı. Nekora’dan farkları bu görüşlerini devrimci nezaketi göstererek dil ile ifade etmemelerinde yatmakta idi.²⁵³

Çokay’ın, Kongreye Türkistan’ın çeşitli bölgelerinden katılan Müslüman temsilcileri ile yaptığı görüşmelerden, sayıca az olmalarına rağmen Rusların İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyetleri’nin Türkistan’a hakim oldukları anlaşılıyordu.²⁵⁴ Gerçektende Ruslar Şubat İhtilalinden sonra örgütlenme konusunda Müslümanlardan çabuk davrandılar. 3 Martta Taşkent’teki ilk sivil siyasî teşkilat olarak Rus İşçi Temsilcileri Sovyeti kuruldu. Bunu ertesi günü, yani 4 Martta Rus Asker Temsilcileri Sovyetinin kurulması takip etti. Martın sonunda bu iki teşkilat İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti olarak birleşti.²⁵⁵

Böylece İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti adı altında güçlerini birleştiren Rusların Türkistan’daki yönetimi ele geçirmesi zor olmadı. Nisan ayının başında İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti diğer Rus teşkilatları ile birleşerek Genel Vali Kuropatkin’i görevden aldı ve Çarlık yönetiminin bütün organlarını feshetti. Eyalet yönetimi Türkistan bölgesinin yeni yönetimini seçecek olan I. Türkistan Genel Kongresi toplanana kadar geçici olarak Taşkent halk teşkilatları icra Komiserleri olan İ. N. İvanov, V. P. Nalivkin, İ. İ. Bel’yakov ve F. N. Dobkeviç’e teslim edildi.²⁵⁶ Böylece Türkistan’da azınlıktaki Ruslar, Çarlık idaresinin bütün mekanizmasını, silahlı güçlerini ve diğer vasıtaları ele geçirerek çoğunluktaki Müslümanlar üzerine hakimiyet tesis etmiş bulunuyordu.²⁵⁷

²⁵¹ A’ZAMHOCAYEV, s. 62.

²⁵² HAYİT, s. 226.

²⁵³ 1917, s. 22.

²⁵⁴ Aynı yer.

²⁵⁵ A’ZAMHOCAYEV, s. 33; *Turkestan*, s. 20; HAYİT, s. 214.

²⁵⁶ A’ZAMHOCAYEV, s. 41, 43.

²⁵⁷ 1917, Aynı yer.

Türkistan'da Müslümanların teşkilatlanması ise Mart ayının ortalarında Ceditçi aydınların teşebbüsüyle ortaya çıktı. 14 Martta Ubeydullah Hocayev, Münevver Kari ve Abdullah Avloni gibi Ceditçi aydınların önderliğinde Müslümanlar Şura-i İslamiye adıyla ilk siyasî teşkilatlarını kurdu.²⁵⁸ Müslümanların teşkilatlarına Şura-i İslamiye yani İslam Sovyeti (Müslüman Sovyeti) adını vermesi, ihtilalden sonra yaygın olan "*bütün hakimiyet sovyetlere*" sloganından esinlenmeydi.²⁵⁹ Bu isim, Müslümanların Türkistan'da yönetime talip olma isteklerinden kaynaklanıyordu.

Taşkent'te kurulan Şura-i İslamiye, Türkistan'ın çeşitli bölgelerindeki Müslümanlar arasında geniş çapta destek gördü. Kısa zamanda yerel Ceditçiler vasıtasıyla Türkistan'ın bir çok yerinde buna benzer siyasî ve içtimai teşkilatlar kurulmaya başlandı. Çeşitli isimler altındaki bu teşkilatların bir çoğu birbirinden bağımsız ve hatta habersiz örgütlenmelerdi. Bunlar Semerkant'ta Mirac'ül İslam, Andican'da Azad Halk, Miftah'ül Maarif, Sana'ül İslam, Hokand'ta Müslüman Emekçiler İttifakı, Kattakorgan'da Ravnak'ül İslam, Hoçent'te Muayin at-Talibin adını taşıyordu.²⁶⁰ Kısacası Müslümanların teşkilatlanması Ruslara göre çok parçalanmışlık arz ediyordu.

Bu arada, Rus İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti Çarlık rejiminin Türkistan Genel valisi Kuropatkin'i görevden uzaklaştırarak yönetimi kendi eline almasından hemen sonra, Petersburg'taki Geçici Hükümet, Türkistan ve Bozkır ve Genel Valiliklerini feshetti. 7 Nisanda, feshedilen Türkistan Genel Valiliğinin yerine Türkistan Komitesi adı altında yeni bir idarî birim kurdu.²⁶¹ Türkistan Komitesine 4 Müslüman ve 5 Rustan oluşan 9 üye atandı: Bunlar: N. N. Şçepkin, Preobrijensky, Lipasky, Yelpevsky, Şkapsky, General Abdulaziz Devletşin, Sadri Maksudi,

²⁵⁸ *Turkestan*, s. 22; A'ZAMHOCAYEV, s. 36; Abdullah Receb BAYSUN, *Türkistan Milli Hareketleri*, İstanbul, 1943, s. 29. Benningsen, Şura-i İslamiyeyi bir parti olarak görür ve Azerbaycan'da kurulan liberal ve sosyalist fikirlere yakın Müsavat Partisini örnek aldığı ileri sürer. A. BENNINGSEN- C. L. QUELQUEJAY, *Step'de Ezan Sesleri Sovyet Rejimi Altındaki İslamın 400 Yılı*, Selçuk Yayınları, İstanbul, 1981, s. 84-85.

²⁵⁹ A'ZAMHOCAYEV, s. 36.

²⁶⁰ A.g.e., s. 40.

²⁶¹ 1917, s. 30, 32-33; HAYİT, s. 215. Bökeyhanov Türkistan Komitesinin kurulmasını Türkistan Eyaletinin muhtariyeti için önemli bir adım telakki eder. Ona göre bu, İngiliz kolonilerinde olduğu gibi kendi içinde parlamentosu olan özerk yönetime geçişin başlangıcıdır. Bökeyhanov, Kurucu

Muhammedcan Tınışbayev, Alihan Bökeyhanov idi.²⁶² Türkistan Komitesinin sorumluluk alanına Türkistan eyaletinin Semerkant, Sirderya, Fergana, Yedisu, Hazarötesi vilayetleri ile Hive ve Buhara Hanlıkları girdi.²⁶³ Geçici Hükümet Bozkır Genel Valiliği için yeni bir idarî birime lüzum görmeyerek doğrudan kendine bağladı.²⁶⁴

Türkistan Komitesi üyeleri 13 Nisanda Taşkent'e gelerek görevine başladı.²⁶⁵ Ertesi günü Türkistan eyalet icra komiteleri Kongresine katılan Türkistan Komitesi başkanı Şçepkin bir konuşma yaparak, yerel kendi kendini idare sisteminin demokratik temel hak ve hürriyetler yoluyla meydana gelmesine yardım edeceğini vaat etti.²⁶⁶

Kongrede İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti en organize teşkilat olarak görünmesine rağmen, teşkilatı oluşturan Ruslar arasında aslında tam bir birlik yoktu. Onlar siyasî görüş açısından ikiye bölünmüştü. Bir tarafta monarşistler ile Kadetler ve diğer tarafta da radikal devrimci görüşe sahip sol sosyal demokratlar ile Bolşevikler bulunuyordu. Bu iki grubun Müslümanlara yaklaşımları da farklıydı. Monarşistler ile Kadetler Türkistan'ın yeni siyasî yapılanmasında Müslümanlar ile birlikte çalışmak istemiyorlardı. Çoğunluğa sahip Müslümanların demokratik seçimlerde kendilerini yönetim dışı bırakmalarından endişe ediyorlardı.

Sayı itibarıyla Ruslar, sadece Yedisu'da kendi adaylarını seçtirebilecek durumdaydı. Kalan beş seçim bölgesinin hiç birisinde kazanma şansları görünmüyordu.²⁶⁷ Bu yüzden Türkistan'da Ruslar ve Müslümanlar için ayrı ayrı yönetimler tesis edilmesini savunuyorlardı. Radikal sosyal demokratlar ile Bolşevikler, Müslümanlar ile birlikte çalışmaktan yanaydılar. Onlar, monarşistler ve Kadetler ile olan siyasî mücadelelerinde Müslümanlara dayanmak istiyorlardı. Bu

Meclisin Türkistan'a özerk yönetim hakkını vereceği ümidini taşıyordu. Bökeyhanov Şığarmalar, s. 236-237; Kazak, s. 378.

²⁶² Bökeyhanov, Türkistan Komitesine atanması bir formaliteden ibaretti. Türkistan Komitesinde hiçbir zaman görev yapamadı. Çünkü Bökeyhanov, aynı zamanda Geçici Hükümet tarafından 20 Mart tarihinde Torgay vilayeti valisi (Komiser) atanarak, orada görev yaptığı için Türkistan'a gidemedi. Çokay, a.g.e., s. 30; HAYİT, a.g.e., s. 216.

²⁶³ Kazak, s. 378. Bökeyhanov, Türkistan Komitesi ile Buhara ve Hive hanlıklarına özgürlük yolunun açıldığını söyler. Kazak, s. 378; Alihan Bökeyhanov Şığarmalar, s. 237.

²⁶⁴ HAYİT, s. 216.

²⁶⁵ A'ZAMHOCAYEV, s. 43.

²⁶⁶ A.g.e., s. 44; TOGAN, s. 152.

yüzden özellikle sola meyilli Müslüman aydınları kendi saflarına çekmek eğilimindeydiler.²⁶⁸

Müslümanlarla işbirliğine kat'î bir şekilde karşı olan Rusların önderliğini Türkistan Kadet lideri ve Taşkent eski belediye başkanı N. T. Mallitski yapıyordu. Kongrede Mallitski Taşkent ve diğer Türkistan şehirlerinde Ruslar ve Müslümanlar için ayrı belediyeler kurulması için bir proje ortaya attı.²⁶⁹ Türkistan icra komiteleri temsilcileri Kongresinin zabıtlarından bu proje hakkında söz alanlarının hepsinin karşı görüş bildirdiği anlaşılmaktadır. Bunlar Müslüman temsilcilerdi. Rus temsilcilerden hiçbiri bu konuda karşı görüş bildirmedi.²⁷⁰ Müslümanların itirazı, bu projenin halkları birbirine karşı koyduğu ve etnik düşmanlığı körüklediği görüşünde odaklanıyordu. Z. Velidî bu projeyi Rusları yerel halktan izole yolu ve sömürge siyasetinin devamı olarak nitelendirdi.²⁷¹ Özellikle Müslüman demokratlar projeyi keskin sözler tenkit etti. Proje yapılan itirazlar sonucu Kongre gündeminden düşürüldü.²⁷²

Fakat proje sadece geçici olarak rafa kaldırılacaktı. İleride görüleceği üzere, Ruslar her fırsatta, bu projeyi gündeme getirerek yürürlüğe koymak isteyecekti.

Nekora'nın Rus üstünlüğünü savunan konuşması ve Mallitski'nin Ruslar için ayrı bir belediye talep eden teklifi, Türkistan Müslümanlarının güçlerini bir merkez altında toplamalarının zaruri olduğu gerçeğini ortaya çıkardı. Bunun için ayrı bir Kongre tertip edip zaman kaybetmek istemeyen Müslüman üyeler Türkistan'ın her tarafından temsilcilerin hazır bulunduğu bu Kongre sırasında Türkistan Müslümanları I. Genel Kongresini topladı.²⁷³

Kongre, 16-21 Nisan arasında Şura-i İslamiye tarafından organize edildi. Kongreye 150 temsilci katıldı. Bunlar arasında Türkistan Komitesinin Müslüman üyeleri Devletşin, Maksudi ve Tınışbayev de vardı. Kongre hararetli tartışmalara sahne oldu. Bunlardan biri Rusya'nın yeni yönetim şekli ve Türkistan'ın muhtariyeti

²⁶⁷ 1917, s. 69.

²⁶⁸ A.g.e., s. 23; TOGAN, *Türki*, s. 362.

²⁶⁹ 1917, aynı yer. ; A'ZAMHOCAYEV, s. 64; TOGAN, *Hatıralar*, s. 150.

²⁷⁰ 1917, aynı yer. .

²⁷¹ A'ZAMHOCAYEV, s. 64.

²⁷² 1917, aynı yer. ; A'ZAMHOCAYEV, aynı yer; TOGAN, s. 149-152.

²⁷³ 1917, aynı yer.

hususunda oldu. Üyeler, Rusya'nın demokratik cumhuriyet olması konusunda hemfikir olurken, onun üniter mi yoksa federalist bir yapıya sahip olması konusunda fikir ayrılığına düştü. Zeki Velidî, devlet yönetimi ve onun teşkili konusunda bir konuşma yaparak federatif bir yönetimde Türkistan'ın toprağa dayalı muhtariyetini hararetle bir biçimde savundu.²⁷⁴ Onu bu fikrini Mahmud Hoca Behbudi, Abidcan Mahmud, M. Tınışbayev ve Vadim Çaykin destekledi.²⁷⁵ Sadri Maksudi, Bekir Kebir, Çokay ve Münevver Kari ise demokratik Rusya cumhuriyeti içinde kültürel otonomiden yana görüş bildirdiler.²⁷⁶ Bunlar Rusya Hükümeti'nin Türkistan'da toprağa dayalı özerk bir yönetimin kurulmasına müsaade etmeyeceğine inanıyordu. Onlara göre, böyle bir talep Rusya'ya savaş ilan etmekle eşdeğerdi. Ayrıca, Türkistan halkının özerk yönetimi yürütebileceğinden kuşkuluydular. Çünkü Çarlık döneminde yönetime alınmayan yerli halktan yönetici kadrolar yetişmemişti. Bu yüzden kadrosuz topraklı muhtariyetin başarılı olacağına şüphe ile bakıyorlardı.²⁷⁷ Çokay'a göre, muhtariyet ilan etmek kolay, fakat onu muhafaza etmek zordu.²⁷⁸ Çokay'ın kültürel muhtariyeti savunmasının temel nedeni, Togan'a göre, Kadet Partisi idi. Togan, Çokay'ın, resmi üyesi olmamakla birlikte, Kadet Partisinin politikalarına bağlı olduğunu ileri sürer.²⁷⁹ Kadet partisi ve Petersburg'taki bazı Müslüman temsilciler üniter Rusya'dan yanaydı.²⁸⁰ Ancak daha sonra gelişen olaylar ve özellikle Bolşevik ihtilali Çokay'ı Velidî'nin tuttuğu pozisyona gelmesini sağlayacaktı.²⁸¹

²⁷⁴ Zaten Velidî'nin Taşkent'te bulunmasının sebebi de buydu. Mart ayında Duma Müslüman Bürosunda 1 Mayıs'ta yapılacak olan Genel Türkistan Kongresine hazırlık çalışmalarında Büro Başkanı Ahmet Salihov'un ve bir kaç büro üyesinin üniter Rusya'yı savunduğu ve bu konuda Kongreden bir karar çıkması için çaba sarfettiklerini gören Velidî, federalist görüşü Türkistan'a yaymak ve bu görüş sahiplerinin Kongreye katılımın sağlamak için 4 Nisanda Taşkent'e gelmişti. TOGAN, s. 148-149.

²⁷⁵ A'ZAMHOCAYEV, s. 67.

²⁷⁶ Aynı yer. .

²⁷⁷ 1917, s. 42.

²⁷⁸ MY, s. 28.

²⁷⁹ TOGAN, s. 154.

²⁸⁰ Petersburg'tan Müslüman Bürosu başkanı Ahmet Salihov Çokay'a telgraf çekerek, üniter Rusya fikrini savunmasını tavsiye ediyordu. Aynı yer. .

²⁸¹ A.g.e., s. 149. Bu Kongre esnasında Bökeyhanov'un siyasî terbiyesi altında yetişen Çokay ile Velidî arasındaki siyasî görüş ve hareket farklılıkları iyice belirginleşir. Farklılık sadece muhtariyet konusunda değildir. Parti konusunda da değişik yol izlemektedirler. Çokay resmi üyesi olmamakla birlikte Kadet Partisine bağlıdır. Velidî ise Taşkent'te Es-Er partisine üye oldu. Durdukları nokta itibarıyla iki gençte bir farklılık daha göze çarpar: Velidî bulunduğu noktalarda hırslı, Çokay ise ılımlıdır. Bu konuda bkz. A.g.e.; s. 149-152.

Uzun tartışmalardan sonra, Kongrede Rusya'nın federatif bir cumhuriyet olması fikri kabul edildi.²⁸² Ayrıca Mayıs ayı başında Moskova'da yapılacak olan Rusya Müslümanları Kongresinde Türkistan'ı temsil edecek 12 kişi belirlendi.²⁸³

Kongrenin en önemli sonucu, Türkistan Eyaleti Müslüman Merkez Şurası²⁸⁴ adıyla bir merkezi yönetimin oluşturulmasıydı. Bununla Türkistan'da Şura-i İslamiye, Ravnak'ül İslam, ve Mirac'ül İslam gibi çeşitli adlar altında kurulan ve birbiriyle ilişkisi olmayan Müslüman teşkilatları bir çatı altında birleştirilmesi amaçlandı.²⁸⁵ Vilayet millî Şuraları başkanları bu merkezi Şuranın üyeleri sayıldı. Kısaca Millî Merkez olarak adlandırılan bu teşkilatın başkanlığına Çokay, sekreterliğe Velidî, yönetim kurulu üyeliklerine Münevver Kari, Abidcan Mahmut, Mahmud Hoca Behbudi, Ubeydullah Hoca gibi aydınlar seçildi.²⁸⁶

Çokay, Şura üyelerinin en genci olmasına rağmen, bu onurlu göreve seçilmesini buruk bir sevinçle karşıladı. Hatıralarında bu göreve layık görülmesini kendinin şahsi kabiliyetlerinden ziyade, Türkistan'da entelektüel insan gücünün kıtlığına bağlayarak hayıflanır.²⁸⁷ Ayrıca, Millî Merkez adına **Kengeş** isimli bir gazetenin Velidî'nin yönetiminde çıkarılması kararlaştırıldı.²⁸⁸

Türkistan Millî Şurasının yapacağı işlerin başında vilayetlerde millî güçleri teşkilatlandırmak, Geçici Hükümetin Türkistan Komitesi ile Türkistan İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti gibi idari kurumlar ile ilişkilerde yerlilerin haklarını savunmak ve Kurucu Meclis seçimlerine hazırlanmak geliyordu.²⁸⁹

²⁸² A.g.e., s. 150, 153. N. ABDURAHİMOVA- G. RUSTAMOVA, *Kolonyal'naya Sistema Vlasti v Turkestane vo Vtoroy Polovine XIX-i Çetverti XX v.v.*, Universitet Yaynevi, Taşkent, 1999, s. 107-108.

²⁸³ A.g.e., 154; A'ZAMHOCAYEV, s. 68. 1-11 Mayıs 1917 tarihinde Moskova'da gerçekleşen Bütün Rusya Müslümanları Kongresi büyük tartışmalara sahne oldu. Neticede topraklı muhtariyeti savunan federalistler, kültürel muhtariyeti savunan unitaristlere karşı 271'e 446 oyla üstün geldi. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. İhsan İLGAR, *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi Tutanakları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları No. 904, Ankara, 1988; TOGAN, s. 155-156; DEVLET, s. 87-106.

²⁸⁴ Turkestanskiy kraeviy musul'manskiy sovet (kraymussovet)

²⁸⁵ *Turkestan*, s. 32.

²⁸⁶ Aynı yer. ; TOGAN, s. 154; 1917, s. 24; TOGAN, *Türkili*, s. 360; HAYİT, s. 218.

²⁸⁷ 1917, aynı yer.

²⁸⁸ TOGAN, *Hatıralar*, s. 154;.

²⁸⁹ 1917, aynı yer; A'ZAMHOCAYEV, s. 69.

Kongreden sonra Çokay ve Velidî Hokand ve Semerkant'a giderek Millî Merkezin buralardaki şubelerini kurdular.²⁹⁰ Ancak, Millî Merkez yerel teşkilatlanma çalışmalarında Müslümanlar arasındaki çekişmelerden dolayı pek başarılı olamadı. Sadece Semerkant ve Fergana vilayetlerindeki teşkilatlanma çalışmaları kısmen başarılı oldu. O da Mahmud Hoca Behbudi, Nasırhan Töre, Abidcan Mahmud ve Mir Adil Eke gibi dirayetli aydınların özel çaba ve gayretleri sonucunda elde edildi.²⁹¹

Çokay, Taşkent'teki Kazakların bir teşkilat etrafında toplanması çalışmalarına da katıldı. Bu sırada Taşkent ve civarında 150 bin gibi önemli sayıda Kazak nüfus yaşıyordu.²⁹² Kazaklar, Haziran ayında İhtiyat isminde bir birlik oluşturdular. Birliğin yönetimini, Taşkent'te yaşayan Kazak öğretmenler oluşturdu. 1917 senesi Haziran ayında **Kazak** gazetesinin verdiği haberine göre, İhtiyat birliğinin amacı Türkistan Müslümanlarının birlik ve beraberliğini güçlendirmektir. Teşkilat ayrıca **Birlik Tuvi** adı altında bir gazete yayınlama kararı aldı. Gazetenin yönetimine Çokay getirildi. Gazete, siyasî konularda halka bilgi verip onların Rusya Kurucu Meclis seçimleri konusunda bilinçlenmesine yönelik yayın yapmayı amaçladı.²⁹³

Millî Merkez kuruluş amaçlarından biri olan Türkistan Komitesi ile ilişkileri geliştirme konusunda istediği sonucu alamadı. Bunda Millî Merkez'in zayıflığının rolü olduğu kadar, Türkistan Komitesinin kendisinden kaynaklanan unsurların da payı vardı. Türkistan Komitesi, selefi Türkistan Genel Valiliğinden çok farklı bir yönetim organıydı. Geçici Hükümete bağlı olmakla birlikte, Türkistan'ı idarede ihtilalin gereği olarak, yerel sivil teşkilatların görüşlerini dikkate almak zorundaydı. Bir yerde, Türkistan Komitesi Rus teşkilatları ile Müslüman teşkilatların çarpışan menfaatleri arasında hakem rolü oynayacak bir kurumdu. Bundan dolayı, Türkistan Komitesine bağlı olarak üyeleri yerel teşkilatların temsilcilerinden oluşan bir nevi danışma meclisi olan Türkistan Eyalet Şurası²⁹⁴ kuruldu.

²⁹⁰ TOGAN, aynı yer. .

²⁹¹ 1917, s. 26.

²⁹² Muhammedcan TINİŞBAYEV, *İstoriya Kazahskogo Naroda*, Sanat Yayınevi, Almatı, 1998, s. 182.

²⁹³ *Kazak*, s. 391 (*Kazak*, 3 Haziran 1917, No: 232 ve 7 Temmuz 1917, No: 236); TOGAN, s. 159; TOGAN, *Türkilli*, s. 362; Saken SEYFULLİN, *Tar Col Taygak Keşiv*, Almatı, 1977, s. 52-53 Çokay'ın *Birlik Tuvi* gazetesindeki çalışmaları hakkında geniş bilgi için bu çalışmanın ilgili bölümüne bakınız.

²⁹⁴ Krayevoe Soveşçanie,

Türkistan Komitesi üyesi Tınışbayev ile Es-Er partisine mensup Rusların gayretiyle kurulan Türkistan Eyalet Şurasının üyelerini Türkistan Komitesi üyeleri, Millî Merkez üyeleri ile İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti temsilcileri oluşturdu. Burada Millî Merkezi Çokay, Ubeydullah hoca, Narbotabekov ve Velidî temsil ediyordu.²⁹⁵ Bütün önemli meseleler bu danışma meclisinde görüşülüp karara bağlanıyordu.²⁹⁶

Türkistan Komitesinin ilk olarak ele aldığı önemli meselelerden biri Yedisu vilayetindeki Kazak ve Kırgızların ağır vaziyeti idi. 1916 İsyanı sırasında General Kuropatkin'in sert cezai tedbirlerine maruz kalan Yedisu Kırgız ve Kazakları Çin'e kaçmak zorunda kalmış ve bu sırada açlık ve diğer sebeplerden yüz binlere varan kayıp vermişti. Çarlık yönetiminin devrilmesi ve adalet, hürriyet ve eşitlik vadeden İhtilal Hükümetinin işbaşına gelmesi sorunları çözmemişti. Aksine, Çarlık rejiminin yıkılmasından sonra, Çin'deki Kazak ve Kırgızların Yedisu'daki evlerine dönmeye başlaması felaketi daha da arttırdı. Yedisu'daki göçmen Ruslar onların geri dönmelerini istemiyordu. Bu yüzden yollarda açlıktan kırılmalarına göz yumuyor ve topraklarını geri isteyenlere silahla saldırıda bulunuyorlardı.²⁹⁷ Düşmanlık hissi vicdanları öylesine köreltmmişti ki, Rus köylüleri açlıktan kırılmakta olan yerlilere yardım etmedikleri gibi, ellerindeki yiyecekleri parasıyla satmaktan da imtina ediyorlardı.²⁹⁸

Türkistan Danışma Meclisinin ilk toplantısında Çokay başkanlığındaki Millî Merkez temsilcileri Yedisuda'ki bu vahim durumu gündeme getirdiler. Yedisu'daki Çin'den dönen Kırgız ve Kazaklar için olağanüstü tedbirler alınması gerektiği, çünkü, Rus göçmenlerin acımasızca saldırıları ve açlık sebebiyle onların kırılmakta olduğu ifade edildi.²⁹⁹ Bunun üzerine Türkistan Komitesi 25 Nisanda komite üyelerinden Şkapsky ile Tınışbayev'i yerinde inceleme yapmak ve tedbirler almak üzere komitenin bütün yetkilerine haiz bir şekilde Yedisu'ya gönderdi.³⁰⁰

²⁹⁵ TOGAN, *Hatıralar*, s. 154, 164; 1917, s. 32.

²⁹⁶ Aynı yer. ; A'ZAMHOCAYEV, s. 49.

²⁹⁷ KOYGELDIYEV, s. 274; TOGAN, *Türkili*, s. 363.

²⁹⁸ KOYGELDIYEV, s. 280; TOGAN, aynı yer. .

²⁹⁹ A'ZAMHOCAYEV, s. 48.

³⁰⁰ KOYGELDIYEV, s. 267; TOGAN, aynı yer. .

Şkapsky ile Tınışbayev, Yedisu'da yaptıkları incelemelerde dehşet verici manzaralarla karşılaştılar. İkisinin Petersburg hükümetine gönderdikleri rapora göre, Yedisu'dan Çin'e kaçmak zorunda kalan Kazak ve Kırgızların sayısı iki yüz bin civarındaydı. Bunların yarısı açlık ve diğer sebeplerden kırıldı. Doksan bin kadarı Yedisu'ya geri döndü. Kalanları hala Çin'deydi.³⁰¹

Şkapsky ile Tınışbay'ın, çok büyük felaketin yaşandığı Yedisu halkı için Petersburg'tan istediği acil yardım çağrılarına uzun bir müddet bir cevap gelmedi. Her geçen sürede felaketin boyutları genişliyordu. Geçici Hükümet ile Türkistan Komitesinden ümitlerini kesen bazı felâketzedeler Taşkent'teki Millî Merkeze müracaat ederek açlıktan ve Rus saldırılarından ölmekte olan Kırgız ve Kazaklar için acil tedbirler alınmasını istiyorlardı.

Millî Merkez, 9 Temmuzda Geçici Hükümete telgraf çekerek Yedisu'daki durumun vahametini şu sözlerle bildirdi: *“Ruslar Çin'den dönen Kırgızları, evlerine dönmelerine engel olmak için av hayvanı gibi vuruyorlar. Kırgızlar çok ağır bir yokluk çekiyorlar. Aç ve çıplaklar. Kadın ve çocuklarını satıyorlar. Açlıktan birbirlerini yeme derecesine geldiler. Yedisu'da Rus göçmenler silahlı, Kırgızlar ise silahsız. Kırgızların ağır halini sizlere sözle ifade etmek mümkün değil. Acı dağ gibi, gözyaşı sel gibi. Acil tedbirler alınması şart.”*³⁰²

Ancak bu ve diğer çağrılardan bir netice çıkmadı. Geçici Hükümet Yedisu bölgesi için çözüm üretecek herhangi bir harekette bulunmadı. 18 Ağustosta Millî Merkez tarafından hükümetin Yedisu bölgesi konusundaki hareketsizliğini protesto için Taşkent'te protesto mitingi düzenledi. Binlerce kişi Kaufman heykeli önünde toplanarak Türkistan Komitesinden acil tedbirler almasını talep etti.³⁰³

Taşkent'te Millî Merkez'in ve Yedisu'da Şkapsky ile Tınışbayev'in Kazak ve Kırgızların kırılmasını önleme çalışmaları, ancak Eylül ayından itibaren netice vermeye başladı. Yedisu'da çeşitli noktalara açlık çeken halk için aş merkezleri kuruldu. Rus göçmenlerinin satmaktan imtina ettikleri tahıllarına devletçe el

³⁰¹ KOYGELDİYEV, s. 274.

³⁰² A.g.e., s. 286-287.

³⁰³ A.g.e., s. 287.

kondu.³⁰⁴ Ekim ayında Rusya hükümeti Yedisu bölgesi halkına 11.150.000 ruble para yardımı vermeyi kararlaştırdı.³⁰⁵ Ancak hükümetin bu yardımının ailelere bölüştürülmesi ihtilalin adalet prensiplerine uymayacak bir şekilde yapıldı. Hükümet, bu paranın Yedisu bölgesindeki Rus ailelere bin ruble ve yerli ailelere yüz ruble olarak taksim edilmesini karara bağladı.³⁰⁶ Yedisu felaketinde en çok zarara maruz kalan ve Ruslardan daha fazla yardıma muhtaç durumdaki Kazak ve Kırgızlara daha fazla tahsisat ayrılması gerekirken, Ruslara göre onda bir oranında tahsisat ayırması Kerensky başkanlığındaki hükümetin adalet, hürriyet ve eşitlik prensiplerindeki samimiyetine gölge düşürecek bir uygulamaydı. Geçici Hükümet döneminde gözle görülür bir iyileşme sağlanamayan Yedisu bölgesinin sorunları Ekim Devriminden sonra da devam etti.

Yeni görevine başlar başlamaz Yedisu gibi çok büyük bir problemle karşı karşıya kalan Türkistan Komitesinin başkanı Şçepkin'in işleri Taşkent'te iyi gitmedi. Mayıs ayından itibaren Şçepkin, İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti engellemelerine maruz kaldı. Sovyet, Şçepkine karşı açık muhalefete geçerek, onun çalışmalarına güvensizlik bildirdi.³⁰⁷ Şçepkin İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyetinden gelen baskılara karşı dayanmak istediği Millî Merkez ise siyaseten Müslümanlara sıcak bakmayan Şçepkin'e destek vermekten kaçındı.³⁰⁸

İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti baskıları altında, Türkistan Komitesi görevini yapamaz hale gelmişti. Artık Türkistan'da İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti il ve ilçelerdeki teşkilat üyelerinin keyfi yönetimlerine dur diyecek hiçbir merci yoktu. Sovyetin silahlı üyelerinin evlerde keyfi arama yapma ve tutuklamaları arttı. Evlerdeki değerli eşyalara sebepsiz el koyma olayları sıklaştı. Petersburg'tan Türkistan'a yollanan tahıl sadece Ruslar arasında paylaştırılıyordu. Böylece yerli ahali yiyecek sıkıntısı çekiyordu. Bütün bunlar, Türkistan Komitesinin İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti karşısında zayıf kalmasından ileri geliyordu.³⁰⁹

³⁰⁴ A.g.e., s. 289-290.

³⁰⁵ A.g.e., s. 284; PIERCE, s. 334.

³⁰⁶ KOYGELDİYEV, aynı yer.

³⁰⁷ A'ZAMHOCAYEV, s. 49.

³⁰⁸ 1917, s. 32-33.

³⁰⁹ A.g.e., s. 35.

Türkistan Komitesi, sovyet yöneticileri ile ilgili olarak gelen şikayetlerin üzerine gitmedi. Zaten, Komite'nin onlara herhangi bir emrini uygulattırarak gücü de yoktu. Bu yüzden yerel sovyet yöneticileri şikayet konusu olayların incelenmesine müsaade etmiyordu. Bunun tipik bir örneğini, Mayıs ayında Çokay'ın kendisi yaşadı. Gelen şikayetleri incelemek üzere Akmescit'e giden Çokay, yerel Sovyetin başkanı Agapov ile karşı karşıya geldi. Agapov, Türkistan'da idarenin İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyetinde olduğunu ve eskiden Çarlık idarecilerine itaat eden halkın bundan böyle kendilerine boyun eğmeleri gerektiğini iddia etti.³¹⁰ Yerel sovyet, Çokay'ın şikayet konusu olayları sorgulamasına da fırsat vermedi. Aksine, Çokay'ın kendisi Agapov'un Türkistan halkını Rus işçi ve askerlerine karşı kullanmak isteyen Türkiye ajanı ve pantürkist suçlamalarına maruz kaldı.³¹¹ Üstelik İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti üyelerinden oluşan kalabalık Çokay'ı kurşuna dizerek öldürmek istedi. Şehir polis başkanı ve civardaki halkın yardıma gelmesiyle, Çokay ölümden kıl payı kurtuldu.³¹²

İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyetinin kural tanımayan bu hareketleri Türkistan Komitesi Başkanı Şçepkin'i de rahatsız etmiyor değildi. Şçepkin durumu Geçici Hükümete bildirerek, Petersburg İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti vasıtasıyla Taşkent Sovyetine çeki düzen verilmesini istedi. Bu isteğine bir cevap alamayan Şçepkin Geçici Hükümetin Türkistan'daki otoritesinin yetersiz olduğuna kanaat getirdi.³¹³

Şçepkin, 1 Haziranda komite başkanlığından istifa etti. Onunla birlikte komite üyelerinden Preobrajensky, Devletşin ve Sadri Maksudi de istifa ederek Petersburg'a döndü.³¹⁴ Böylece Taşkent'te dokuz üyeli komiteden sadece iki kişi kalmış bulunuyordu: Lipovsky ve Yel'patevsky. İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti bunları kısa zamanda tamamen etkisi altına alması zor olmadı.³¹⁵

³¹⁰ A.g.e., s. 36.

³¹¹ Bu Çokay'a yöneltilen ilk pantürkist suçlamasıydı. Bundan sonra, Türkistan'ın bağımsızlığını savunduğu için Çokay, özellikle 1920'den sonra Sovyet iktidarının bu tür suçlamalarıyla sıkça karşılaşacaktı.

³¹² A.g.e., s. 37.

³¹³ A'ZAMHOCAYEV, aynı yer.

³¹⁴ 1917, s. 33; A'ZAMHOCAYEV, s. 51.

³¹⁵ 1917, s. 34. Tımsıbayev o sırada Yedisu'da incelemelerle meşguldu. Bökeyhanov ise Torgay'da valilik görevini ifa ediyordu.

Haziran ayında İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti daha da güçlenmesine ve Millî Merkezin zayıflamasına yol açan ikinci gelişme Şura-i İslamiye teşkilatının parçalanmasıyla yaşandı. Şura-i İslamiye teşkilatlarında içten içe yaşanan Kadimci-Ceditçi çekişmesi, Haziran ayı ortalarında Kadimcilerin Şura-i Ulema³¹⁶ adıyla bir teşkilat kurmalarıyla neticelendi.³¹⁷ Şir Ali Lapin başkanlığında kurulan yeni teşkilatta Abdülmelik hacı, Abdulkadir hoca, Molla Said Maksud Han Mahdum, Molla Muhammed Hoca, Molla Taşpolat Kari ve Molla Pir Muhammed A'lam gibi Kadimci din adamları yer aldı. Şura-i Ulema kendi görüş ve faaliyetlerini duyurmak için Al-İzah adlı bir dergi de yayınladı.³¹⁸

Müslümanların Şura-i İslamiye ve Şura-i Ulema olarak ikiye bölünmesi yaklaşık çeyrek asırdır Türkistan'da süre gelen Kadimci-Ceditçi çekişmesinin siyasî alandaki tezahürüydü.³¹⁹ Türkistan'da XIX. yüzyıl sonlarına doğru yaygınlaşmaya başlayan Ceditçilik, yani modernleşme akımı çağın ilmi ve teknolojik gelişmelerine uygun bir eğitim vermek suretiyle Müslüman toplumunu geri kalmışlıktan kurtarmayı amaçlıyordu. XX. asrın başlarında İsmail Gaspıralı'nın usul-i cedit okullarının Buhara ve Semerkant'ta açılmasından sonra bu akımın taraftarları çoğalmaya başladı. Muhafazakar Müslümanlar ise cedit hareketinin toplum hayatında getireceği değişiklikleri aile hayatı ile İslam medeniyeti için bir tehlike olarak görüyorlardı.³²⁰

Cedit hareketini tehlikeli bulanlar yalnız Kadimciler değildi. Çarlık yönetiminin Türkistan'daki yerel idarecileri de cedit hareketini halkı siyaseten bilinçlendirdiği için rejim için tehlikeli bulmaktaydı. Bu yüzden yerel Rus idareciler, panislamist düşünceleri yaymakla suçladığı Ceditçilere karşı, muhafazakar din

³¹⁶ Bazı eserlerde bu teşkilatın adı Cemiyet-i Ulema olarak da geçer.

³¹⁷ A'ZAMHOCAYEV, s. 88; TOGAN, aynı yer.

³¹⁸ A'ZAMHOCAYEV, s. 88. İlk sayısı 19 Haziranda yayınlanan Al-İzah dergisi 1918 Mayısında Bolşevikler tarafından kapatılana kadar 31 sayı yayınlandı.

³¹⁹ Bazı araştırmacılar, Şura-i Ulema'nın Şura-i İslama tepki olarak kurulduğunu belirtirler. **Pobeda Sovetskoy Vlasti v Sredney Azii i Kazahstane**, Taşkent, 1967, s. 201.

³²⁰ Türkistan'da ceditçilik hareketi hakkında geniş bilgi için bkz. **XX. Asır Bosida Cadid Adabieti va Tarihiy Hodisalar, Caditçilik: Islahat, Yangilanış, Mustakillik va Tarakkiet için Kuraş**, Taşkent, 1999; Baymirza HAYİT, "Türkistan'da Ceditçilik ve Sonu", **Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri**, İstanbul 1987, s. 80-90; Edward ALLWORTH, **Uzbek Literary Politics**, London.The Hague.Paris, 1964; TMH, s. 15-18; Sandcar ASFENDİYAROV, **İstoriya Kazahstana (S Drevneyşih Vremen)**, Sanat Yayınevi, Almatı, 1998, s. 262-266.

adamları ile din okullarına destek vermeyi rejimin çıkarlarına uygun buluyordu.³²¹ Bu destek sayesinde Şubat İhtilali öncesinde Kadimciler Türkistan'da halkın çoğunluğunun desteğine sahip oldu.³²² Böylece, Çağatay'ın ifade ettiği gibi, Ceditçiler bütün faaliyetlerinde bir taraftan Kadimcilere ve diğer taraftan Çarlık idaresine karşı olmak üzere iki cephede birden mücadele etmek zorunda kalıyordu.³²³

Rus monarşistleri ile Kadetlerin yardım ettiği Şura-i Ulemanın kurucuları gerçekte hiçbir siyasî görüş ve programa sahip olmayan kimselerdi. Bunların siyasî hareketlerinin temelini Ceditçi aydınların siyasal alandaki başarılarının önüne geçmek oluşturdu. Çünkü Kadimciler Şubat İhtilalinin özgürlük ortamında Ceditçilerin güçlenmesinden endişe ediyorlardı. Bu sebeple Ceditçilerin en küçük kusurlarını olduğundan fazla büyüterek halka bir din düşmanlığı gibi göstermekteydiler.³²⁴

Şura-i Ulema yöneticileri siyasî gerçekleri göz ardı ederek, herşeyi din açısından değerlendirme eğilimindeydiler. Bu durum onların bazen siyasal açıdan tezata düşmelerine yol açıyordu. Türkistan Komitesine sundukları bir proje bunu açıkça gösteriyordu. Bu projede Şura-i Ulema, Türkistan'da dini esaslara göre bir mahkeme kurulmasını ve Kurucu Meclis ile ondan sonraki Dumanın Türkistan ile ilgili çıkaracakları kanunlar için bu mahkemeden onay almasını talep ediyorlardı. Cemiyet üyeleri böyle bir talepte bulunabilmenin ön şartının Türkistan'ın Rusya'dan bağımsız bir yapıya sahip olması olduğunun farkında bile değillerdi. Bu yüzden Rusya'daki diğer Müslüman teşkilatlar gibi, Şura-i Ulema da Türkistan için muhtariyet talep etmekteydi.³²⁵

Şura-i İslamiye ile Şura-i Ulema çekişmesinin Rusların işine yaradığını fark eden bazı aydınlar, iki teşkilatın arasını bulmak için çaba sarf etti. Türkistan Kurultaylarının birinde bunun için Türkistan'ın her bölgesinden gelen vekillerin üye

³²¹ Sovyet yönetimi de Cedit hareketine karşı bir tutum içerisinde bulundu. Sovyet KGB'sinin Ceditçi Münevver Kari ve arkadaşları hakkında tuttuğu özel dosyalar 20 cildi buluyordu. Bu konuda bkz. Hakan ÇOŞKUNASLAN, "Türkistan Bağımsızlık Tarihinde Münevver Kari ve İttihat Terakki", *Dr. Baymirza Hayit Armağanı*, Turan Kültür Vakfı-Hoca Ahmet Yesevi Vakfı, İstanbul, 1999, s. 123

³²² Türkistan'daki cedit hareketi hakkında daha geniş bilgi için bkz. ZENKOVSKY, s. 68-79; HAYİT, s. 192-198.

³²³ TMH, s. 16.

³²⁴ 1917, s. 47.

³²⁵ A.g.e., s. 26-27.

olduğu özel bir heyet teşkil edildi. Heyet iki teşkilatı birleştirmek için gayret gösterdi. Fakat, Şura-i Ulema kanadından olumlu hiçbir tepki alınamadı.³²⁶

Müslümanlar arasındaki Kadimci-Ceditçi rekabeti Millî Merkezin Türkistan Komitesi danışma meclisindeki çalışmalarını da olumsuz etkiledi. Bu rekabet çoğunluğu teşkil etmesine rağmen Müslümanların mecliste etkili olmasına izin vermedi. Halkın çoğunluğunun istekleri doğrultusunda hareket etmek zorunda olan Türkistan Komitesi bu parçalanmışlık yüzünden Rus İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyetine giderek daha fazla yakınlaştı. Bunun böyle olmasında Türkistan Komitesi üyelerinin çoğunluğunu Rusların oluşturması da etkili oluyordu.³²⁷

Çünkü daha ilk komite üyeleri tayin edilirken Türkistan'ın Rus ve Müslüman ahalisinin nüfus oranları dikkate alınmamıştı. 9 üyeli komitede 5 üye ile Ruslar çoğunlukta idi. Ayrıca Müslüman üyelerden Bökeyhanov³²⁸ ile Tınışbayev'in Taşkent'te bulunmaması Rusların komitede daha etkin olmasına yol açtı.

Haziran başında Şçepkin ile birlikte Devletşin ve Maksudi'nin de istifalarını verip Taşkent'ten ayrılmasıyla komitenin aktif üyeleri arasında Müslüman kalmamıştı. Bu durum Millî Merkezi Petersburg hükümeti nezdinde komitenin yeniden kurulması ve Müslümanlara yakın üyelerin tayin edilmesi arayışlarına soktu. Millî Merkez'in Türkistan'da siyasî amaçlarına ulaşabilmesi için Türkistan Komitesini İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyetinin etkisinden kurtarması ve Türkistan Muhtariyetine taraftar yeni üyelerin komiteye tayinini sağlaması gerekiyordu.³²⁹ Millî Merkez başkan yardımcısı İslam Şah Ahmetoğlu Geçici Hükümet başkanı Knez L'vov'a Şçepkin ve arkadaşlarının istifasının ardından gönderdiği telgrafta, komiteye tayin edilecek yeni üyelerin en az yarısının Müslümanlardan olması gerektiğini vurguladı.³³⁰

³²⁶ A.g.e., s. 27.

³²⁷ A.g.e., s. 30.

³²⁸ Aslında Bökeyhanov'un bu komiteye tayini kağıt üstünde Müslüman üyelerin sayısını bir fazla göstermekten öte, bir işe yaramıyordu. Çünkü, Bökeyhanov bu komiteden evvel 20 Martta Torgay vilayetinin valiliğine atanmıştı. Bu sebeple Taşkent'teki komite toplantılarının hiçbirine katılmadı.

Aynı yer.

³²⁹ A.g.e., s. 59.

³³⁰ A'ZAMHOCAYEV, s. 51.

Millî Merkezin bu çalışmalarından haberdar olan İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti Geçici Hükümetin Müslümanların isteklerini yerine getirmesinden endişelendi. Bu sebeple, Sovyet idarecileri Müslümanlara komitenin yeni üyelerini anlaşılarak belirleme teklifinde bulundu. Böylece Millî Merkez ile İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti komitenin yeni üyelerini ortaklaşa belirlemek üzerinde görüşmeler yaptı. Yapılan toplantılarda sadece iki adayın ismi üzerinde mutabakata varılabildi: Çokay ile Taşkent zenginlerinden olan ve ihtilalin ilk günlerinde Taşkent belediye başkanı görevinde bulunan İvanov.³³¹

Bu arada beklenmedik bir gelişme oldu. Geçici Hükümet 8 Temmuzda aldığı bir kararla Çaykin'i Türkistan Komitesi başkanlığına atadı.³³² Bu atama İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti şiddetli protestosuna yol açtı. Ceditçi aydınlara yakınlığı ile tanınan Çaykin'in başkanlığını kabul etmeyeceklerini bildiren Sovyet, onun yerine Nalivkin'in getirilmesini talep etti.³³³ Çaykin'in Ceditçileri güçlendirmesinden endişe eden Şura-i Ulemanın da bu protestoya katılması Çaykin'i rahatsız etti ve görevinden istifa etti.³³⁴ Çaykin başta Millî Merkez başkanı Çokay olmak üzere diğer Ceditçi aydınların bütün ısrarlarına rağmen istifasını geri almadı.³³⁵ Çaykin kendi aralarında ağız birliği olmayan Müslümanlara dayanarak komitede başarılı olamayacağını anlamıştı.

Çaykin'in istifasından sonra, 17 Temmuzda Geçici Hükümet, Türkistan Komitesi Başkanı olarak Nalivkin'i atadı.³³⁶ Nalivkin, İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti başkan adayı olmasına rağmen, hem Ceditçiler ve hem de ulemacılar tarafından sevilip sayılan bir şahsiyetti. Ne var ki, Nalivkin çok yaşlıydı. Bu yüzden komite yönetiminde zayıf kaldı. Onun başkanlığı döneminde, Taşkent'teki siyasî güç dengelerinde gözle görülür bir değişiklik olmadı.³³⁷

Millî Merkez ile İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti arasındaki önemli bir diğer anlaşmazlık toprak meselesinden çıkıyordu. Geçici Hükümet'in toprak

³³¹ Aynı yer.

³³² A'ZAMHOCAYEV, s. 52.

³³³ Aynı yer. .

³³⁴ 1917, aynı yer; A'ZAMHOCAYEV, s. 52-54.

³³⁵ 1917, aynı yer. ; A'ZAMHOCAYEV, s. 53.

³³⁶ **Turkestan**, s. 41-42; Çokay, aynı yer. ; A'ZAMHOCAYEV, s. 52.

³³⁷ 1917, s. 59-60.

politikası, topraksız olan ve Rusya'nın büyük arazi sahipleri için çalışmak zorunda olan Rus köylüsünün durumunu iyileştirmeye yönelikti. Fakat, Rusya'nın Asya topraklarında ise mağdur durumda olan Rus köylüsü değil, yerli halk idi. Bu sebeple adalet dağıtacağı vaadiyle işbaşına gelen ihtilal hükümeti Türkistan'a yapılan Rus göçlerinin durdurulması ve Rus göçmenlerine verilmek üzere istimlak edilen fakat henüz dağıtılmamış toprakların sahiplerine geri verilmesini onaylıyordu. Bu ise Türkistan'daki Rusların çıkarlarına ters geliyordu.

Bundan dolayı Türkistan'daki İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti toprakların Türkistan yerlilerine geri verilmesini karşı çıkıyordu. Buna karşılık, Şura-ı İslam ve Şura-i Ulema gibi Müslüman teşkilatlar, aralarındaki görüş ayrılıklarına rağmen, toprak meselesinde hemfikirlerdi. Ruslara verilmek üzere istimlak edilen ve henüz sahipsiz duran toprakların eski sahiplerine verilmesini destekliyorlardı. Diğer taraftan, halk Çarlık devrinde kendilerinden zorla alınarak Rus göçmenlerine verilen otlak ve tarlalarını güç kullanarak geri alıyordu. Zaman geçtikçe toprak meselesi yüzünden Rus göçmenleriyle Türkistanlılar arasındaki kavga daha da büyüdü.

Bu tartışmaya son noktanın Kurucu Meclis tarafından konacağı inancı yaygındı. Kurucu Meclis toplanana kadar meseleye bir çözüm bulmak amacıyla Türkistan Rus göçmen ve Kazak Şurası adı altında bir teşkilat oluşturuldu. Teşkilatın eş başkanlıklarına Çokay ile Es-Er Çernovsky seçildi.³³⁸ Ancak bu da Ruslar ile yerliler arasındaki toprak ihtilafına çözüm getiremedi. Şura iki-üç kez toplanıp çözüm aradı. Fakat sadece Rus göçmenlerin durdurulması konusunda anlaşılabilirdi. Diğer konularda anlaşmaları mümkün olmadı.³³⁹

Nalivkin'in Türkistan Komitesi başkanlığına atanmasından sonra, Danışma meclisinin Kadet ve Sosyal demokratlara mensup Rus üyeleri Mallitsky'in projesini tekrar gündeme getirdiler. Nalivkin ve Geçici Hükümet başkanı Kerensky bu proje konusunda kendilerine yapılan Müslüman itirazlarına destek vermediler. Sorunu yerel teşkilatların kendilerinin halletmesi gerektiğine işaret ettiler. Bu durum meselenin alevlenmesine yol açtı.

³³⁸ 1917, s. 54-56; A'ZAMHOCAYEV, s. 68-70.

³³⁹ 1917, s. 57.

Nalivkin meselenin halli için Türkistan Komitesinin danışma meclisini topladı. Meclise Millî Merkez adına Zeki Velidî, Ubeydullah Hoca ve Narbotabekov katıldı. Çokay, bu meclisin üyesi olduğu halde toplantıya gelmedi. Togan, Çokay'ın Kadetlerle tatsız bir münakaşaya girmekten kaçındığı için toplantıya gelmediği fikrindedir.³⁴⁰ Toplantıda Müslüman üyeler Es-Erler ile birleşerek çoğunluğu teşkil ettiler. Böylece Kadet ve Sosyal Demokratların Müslümanlar ve Ruslar için ayrı belediye seçimleri yapılması projesi reddedildi. Bütün halkın katılımıyla Türkistan şehirlerinde tek bir belediye seçimleri yapılması kararlaştırıldı. Bu başarının kazanılmasında komite üyesi ve Es-Erlere yakınlığı ile bilinen Tınışbayev ve Velidî'nin rolü büyük oldu.³⁴¹

Seçim kararının alınmasından sonra Çokay ve Velidî³⁴² belediye seçimlerine mali destek aramak için Andican ve Semerkant'a gitti. Buranın zenginlerinden Millî Merkeze bağış topladı.³⁴³

Taşkent belediyesi seçimleri Temmuz ayının sonlarında yapıldı. Seçimlerde Şura-i Ulema ile Şura-i İslamiye arasındaki siyasal rekabet doruk noktasına ulaştı. Siyasi basiretsizliklerine rağmen halkın çoğunluğunun desteğine sahip olması sebebiyle Şura-i Ulema seçimlerde büyük bir başarı kazandı. Şura-i Ulema 112 temsilciliğin 62'sini kazanırken, Şura-i İslamiye 11, Sosyal Demokratlar 5, Es-Erler 24 temsilcilik kazandı.³⁴⁴

Ancak bu başarı Şura-i Ulemaya itibar kazandırmadı. Çünkü, Şura-i Ulema'nın desteğiyle belediye başkanlığını kazanan Markov isimli Rus monarşist çıktı. Bu durum, İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti Müslümanları Geçici Hükümete karşı Rus monarşistlerini desteklemekle suçlamasına yol açtı. Hükümette bir monarşiste belediye seçimlerini kazandıran çoğunluğa devrim işlerini teslim etme konusunda bir güvensizliğin doğmasına sebep oldu.³⁴⁵

³⁴⁰ TOGAN, *Hatıralar*, s. 164.

³⁴¹ TOGAN, s. 164-165; 1917, s. 29.

³⁴² Velidî danışma meclisine gelmediği için Çokay'a dargındır. Ama seçim için çalışmak gerekince bu dargınlık unutulur. TOGAN, s. 179.

³⁴³ Aynı yer.

³⁴⁴ A'ZAMHOCAYEV, s. 101; TOGAN, *Türkili*, s. 363; TOGAN, *Hatıralar*, s. 164-165.

³⁴⁵ 1917, s. 28.

Ayrıca, Müslümanların çoğunlukta olduğu Taşkent'te bir Rus'un belediye başkanı seçilmesi, Şura-i Ulema ile birlikte diğer Müslüman teşkilatların da Rus devrimcileri nezdinde itibar kaybetmesine sebep oldu.

Şura-i Ulemanın belediye seçimlerinde kazandırdığı adaylar arasında 1916 İsyanı esnasında yerli halka zulüm ve işkence yapan Çar yönetiminin memurları da vardı. Bu da her şeyi dini açıdan değerlendiren Şura-i Ulemanın siyasî bilincinin yokluğunun bir başka göstergesiydi.³⁴⁶

Belediye seçimleri sırasında Çokay Taşkent dışındaydı. Temmuz ayının son günleri ile Ağustos ayının ilk yarısında Petersburg ve Moskova'da idi. Burada Eyalet İcra Komiteleri toplantılarına katıldı. Ayrıca Geçici Hükümet başkanı Kerensky ve hükümetin diğer bakanlarıyla görüştü. Bu görüşmelerde Çokay, hükümetten Kurucu Meclis çalışmalarında Türkistan'ın Muhtariyeti'nin desteklenmesi konusunda söz aldı. Kerensky'yi Türkistan'ın yetkili teşkilatlarına danışmadan Türkistan konusunda hiçbir reformun yapılmamasına da ikna etti. Kerensky, Petersburg'ta Türkistan İşleri Komiserliği kurmanın yararlı olacağını bildirdi.³⁴⁷

Ağustos ayının sonunda Petersburg'ta yaşanan bir darbe girişimi, Taşkent'teki siyasî dengelerin Bolşevikler lehine değişmesine yol açan gelişmeler zincirini başlattı. Petersburg'ta Rus orduları baş komutanı Lavr Kornilov, Geçici Hükümet başkanı Kerensky'ye karşı bir darbe girişiminde bulundu. Kerensky'nin, bu girişimi sosyalist güçlerin desteğiyle önlemesi, sovyet teşkilatlarının Petersburg'ta güçlenmesine yol açtı. İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti Eylül ayından itibaren Petersburg'ta egemen konuma yükseliyordu.³⁴⁸

Bunun yansıması Taşkent'te hemen hissedildi. 28 Ağustosta Taşkent'te Rus sosyal demokratları ile Bolşevikler iktidarın sovyetlere devredilmesi talebi ile ortaya çıktılar.³⁴⁹ Fakat bu talep Taşkent'teki yerel teşkilatlar tarafından protesto edildi.³⁵⁰ Bolşeviklerin iktidar talebine bir sert yanıt da Türkistan Müslümanlarının II. Kongresinden geldi. Şura-i İslamiye tarafından 7-11 Eylül tarihlerinde düzenlenen

³⁴⁶ Aynı yer.

³⁴⁷ 1917, s. 29, 43, 61.

³⁴⁸ CARR, s. 95; DEVLET, Meclis, s. 157-158.

³⁴⁹ Togan, Bolşeviklerin iktidar taleplerinden biri olarak Şura-i Ulema'nın ihtilalin prensiplerine aykırı faaliyetlerini ileri sürdüğünü belirtir. TOGAN, s. 181.

Kongrede, Bolşeviklerin iktidarı sovyetlere teklifi kesin bir dille reddedildi. Kongre bildirisinde, yönetimin ülkenin bütün güçlerinin ortak idaresi altında olması gerektiği vurgulandı. Kongrede ayrıca Kurucu Meclis seçimlerine hazırlık kararı verildi. Seçimde aday olacak temsilciler belirlendi.³⁵¹

Türkistan Müslümanlarının ülke yönetimine bütün teşkilatların katılması önerisi, Taşkent İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti tarafından da desteklendi ve Türkistan'ın bütün demokratik kuruluşlarının temsilcilerinin katılımıyla bir koalisyon hükümeti oluşturma çalışmalarına başlandı.³⁵²

Ancak, bu süreç 12 Eylül'den itibaren gelişen olaylar sebebiyle başlamadan bitti. 12 Eylül'de sol radikal sosyal demokratlar ve onlara yakınlığı olan Çernayski, Parfilov, Vanşteyn ve Domazatsky önderliğindeki Es-Erler bir ihtilal komitesi kurdular. Komite, 13 Eylül'de Türkistan Komitesini tanımadığını ilan etti. Böylece Bolşevik olmayan ilk sovyet hükümeti kurulmuş oldu.³⁵³ Bu adeta Ekim'de Petersburg'ta meydana gelecek olan Bolşevik ihtilalinin bir prototipi idi.

Taşkent'teki darbe kısa zamanda Türkistan'ın diğer şehirlerindeki yerel sovyetlerden destek buldu. Yerel sovyetler Taşkent'teki yeni yönetimi tanıdıklarını ve bir Türkistan sovyet komitesinin tesisi için Taşkent'e yardımcı kuvvetler göndereceklerini bildirdiler. Bütün Türkistan yerel İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyetleri içinde, sadece Fergana İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti Geçici Hükümet yanlısı olarak kaldı.³⁵⁴

Fakat, Taşkent'teki yerel hükümet darbesi uzun sürmedi. Petersburg Geçici Hükümet başkanı Kerensky'nin Taşkent'teki ayaklanmayı durdurma konusundaki kararlı tutumu darbecileri geri adım atmaya mecbur etti. Millî Merkez'in isyancılar üzerine bir ordu göndermesi talebi üzerine, Kerensky Kazan bölgesi Rus ordusu komutanı General Koroviçenko'yu³⁵⁵ Türkistan General Komiserliğine atadı.

³⁵⁰ Turkestan, s. 46.

³⁵¹ TOGAN, Türkili, s. 361.

³⁵² Turkestan, s. 47.

³⁵³ A'ZAMHOCAYEV, s. 55; Turkestan, s. 51; 1917 s. 62; HAYİT, s. 230.

³⁵⁴ 1917, s. 62.

³⁵⁵ Bazı eserlerde bu isim Korovniçenko olarak da gösterilmektedir.

Generalin yeteri kadar kuvvetle Taşkent'e doğru yola çıktığı haberinin ulaşmasıyla, Taşkent isyancıları çark etti.³⁵⁶

Kerensky'nin Türkistan'a bir General Komiser ataması, Taşkent Millî Merkezi için beklenmedik bir gelişmeydi. Petersburg Geçici Hükümetinin İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti etkisi altına girerek bağımsızlığını yitirmesi, Kerensky'nin Türkistan'ın idaresi konusunda önceden yapılan planları değiştirmesine sebep olmuştu.³⁵⁷ Türkistan'a bir general komiser atama kararını Çokay, Geçici Hükümetin Türkistan Komitesini güçsüz bir devrim kurumu olmaktan çıkarıp güçlü bir idari kurum yapma isteği olarak yorumlar.³⁵⁸

Bu arada General Koroviçenko'nun Türkistan'a General Komiser atanmasından birkaç gün önce, Geçici Hükümet Çokay ile İvanov'un Türkistan Komitesi üyeliklerini onayladı. Bunlar daha önce Millî Merkez ve İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti tarafından Türkistan Komitesi üyeliğine aday gösterilmesi konusunda anlaşma sağlanmış kimselerdi.³⁵⁹

Taşkent'teki son siyasî gelişmeler, Millî Merkezin düzenlediği ve il millî komite başkanlarıyla, Şura-ı İslamiye başkanı Münevver Kari ile Şura-i Ulema başkanı Sir Ali Lapin'in de hazır bulunduğu toplantıda değerlendirildi. Toplantıda Türkistan Komitesi üyeliğine tayin edilen Çokay'ın yeni şartlar altında görevi kabul edip etmemesi de tartışıldı. Neticede, Çokay'ın Türkistan Komitesindeki görevini, bazı şartlarla sürdürmesi kabul edildi. Bu şartlar:

1. Geçici Hükümet Mallitsky'nin gündemde bulunan Taşkent ve diğer büyük şehirlerde Ruslar ve yerliler için ayrı ayrı belediyeler kurulması teklif eden projenin geri çekilmesi,

³⁵⁶ Aynı yer. ; HAYİT, s. 230.

³⁵⁷ Çokay, s. 63.

³⁵⁸ Aynı yer.

³⁵⁹ Aynı yer; Hayit, Çokay'ın Türkistan Komitesi'ne hiçbir zaman üye olmadığını ileri sürer. HAYİT, "Türkistan Çarizmden Bolşevizm Hakimiyetine Geçiş Devri", *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924 Osman Hoca Anısına İncelemeler*, Haz. Timur Kocaoğlu, SOTA, Haarlem, 2001, s. 186; Çokay, Türkistan Komitesi'nin üyesi olduğunu açıkça ifade eder. Mustafa ÇOKAY, "Hokand Muhtariyeti", *Yeni Türkistan*, Aralık 1927, No. 7, s. 7. Ayrıca Çokay, Hokand Muhtariyeti çalışmalarına Bolşevik karşıtı Rusları desteğini sağlamak için komite üyesi sıfatından faydalandığını da belirtir. Mustafa ÇOKAY, "Türkistan'ın Bahtsızlığı ve Ondan Kurtuluş Yolu", *Yaş Türkistan*, Şubat 1932, No. 27, s. 12.

2. Eski Türkistan Komitesi tarafından onaylanan Türkistan'daki Rus ahalisine yerlilerden ayrı olarak Kurucu Meclise milletvekili göndermesine imkan tanıyan kanunun iptali,
3. General Komiserin Türkistan'daki Rus ordusunun, iç Rusya'dan getirilecek olan ve çoğunluğunu Tatar ve Başkurt askerlerinin oluşturduğu orduyla değiştirmeyi kabul etmesi ve bunu Geçici Hükümete teklif etmesi gibi şartlardı.³⁶⁰

Ayrıca toplantıda alınan bir kararla, Çokay'ın Türkistan Komitesinin bir üyesi olarak Genel Komiseri Aktöbe'de karşılaşması uygun görüldü. Çokay burada hem General Komiseri Türkistan'daki siyasî durum hakkında bilgi verecek ve hem de toplantıda alınan kararları arz edecekti. Çokay, Vadim Çaykin ile birlikte Aktöbe'ye doğru yola çıktı.

Çokay ve Çaykin Aktöbe tren istasyonunda General Koroviçenko'yu karşıladılar. Taşkent'teki darbeci Es-Erleri korkutup kaçıran General Koroviçenko'nun yanındaki askeri kuvvet küçük bir top, bir makineli tüfek ve iki-üç nefer ile birkaç subaydan ibaretti.³⁶¹ Millî Merkezin talepleri General Koroviçenko nezdinde kabul gördü. Şartların ilk iki maddesini tasvip ederek hemen Petersburg'a telgraf çekti. Taleplerin son maddesi olan Tatar ve Başkurt askerlerinin Türkistan'da görev yapması meselesini prensipte kabul eden General bu konuyu düşünmek için biraz zaman istedi.³⁶²

Koroviçenko, 24 Eylülde Taşkent'te gelerek görevine başladı.³⁶³ Onun başkanlığında yapılan Türkistan Komitesinin ilk oturumu Millî Merkezin lehine bir atmosferde geçti. General'in biri askeri işlerden sorumlu bir subay, ikincisi sivil işlerden sorumlu Graf Dorrer isimli bir sivil olmak üzere iki yardımcısı, Lipovsky, Şenderikov³⁶⁴ İvanov ve Çokay'ın katılımıyla³⁶⁵ gerçekleşen toplantıda, komiteye

³⁶⁰ 1917, s. 64; HAYİT, *Türkistan Rusya ile...*, s. 231.

³⁶¹ 1917, aynı yer.

³⁶² Aynı yer.

³⁶³ A'ZAMHOCAYEV, s. 55; Togan'a göre bu tarih 25 Eylüldür. TOGAN, *Hatıralar*, s. 180.

³⁶⁴ Kazaçi asıllı Şenderikov, Nalivkin'in başkanlığı döneminde hükümet tarafından komite üyesi olarak atanmıştı.

³⁶⁵ İstifa eden Nalivkin ile Buhara'ya siyasî gözlemci olara tayin edilen Yel'patevsky bu toplantıda yoktu. 1917, aynı yer.

yeni üye olarak Ubeydullah Hoca ile Şah İslam Şah Ahmetoğlu'nun alınmasının Geçici Hükümete tavsiye edilmesi kararlaştırıldı.

Millî Merkezin yeni hükümet komitesindeki bu başarısı Rusların sağ ve sol kanattaki siyasîlerini endişelendirdi. Millî Merkezi, sol taraf milliyetçi ve irtica yanlısı olarak suçlarken, sağ taraf aşırı devrimci olmakla suçluyordu. Ancak her iki taraf, Millî Merkezi pantürkistlik ile suçlamaya gelince birleşiyordu.³⁶⁶

Fakat Millî Merkezin yeni hükümet komitesindeki başarısı ilk oturumla sınırlı kaldı. Komitenin ikinci toplantısında General Koroviçenko'nun Millî Merkezin Müslümanların Türkistan'daki Rus ordusunda görev yapması teklifinin kabul edilmemesi için özel çaba sarf ettiği dikkatlerden kaçmadı. Komiteye bu teklifi Çokay vermişti. Fakat, gündeminde bu teklif bulunan toplantının tarihi için Çokay'ın Taşkent'te bulunmadığı bir gün seçilmişti. Böylece teklif verenin teklifini savunmasına imkan tanınmıyordu. General Koroviçenko'nun askeri işlerden sorumlu yardımcısı Müslümanlara askerlik konusunda güvenilemeyeceği doğrultusunda konuşma yaptığı toplantıda teklif kabul edilmedi. Bu gelişme üzerine Çokay, komiteden istifa etmek istediysen de istifası reddedildi.³⁶⁷

Ekim ayının sonlarına doğru, Petersburg'ta olduğu gibi Taşkent'te de Bolşevikler ile Es-Erlere iyice güçlenmiş bulunuyorlardı. Her tarafta onların Türkistan Komitesini devirerek yönetimi ellerine alacakları söylentisi yayıldı. Genel Komiser General Koroviçenko'nun emirlerine itaatsizlik arttı. 23 Ekim gecesi Taşkent Hürriyet Yurdu binasında İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti üyeleri toplanarak hükümeti devirme planlarını açıkça görüştüler. Ardında hiçbir silahlı kuvveti bulunmayan komitenin bu toplantıyı dağıtmaya gücü yetmedi. Bolşevik ve Es-Erlerin yöneticilerini tutuklama çabaları da başarısız kaldı.

Taşkent'teki Bolşevik ve Es-Erlerin hükümeti ele geçirme faaliyeti, 25 Ekim günü Petersburg'ta Bolşeviklerin Geçici Hükümeti devirip iktidarı ele almasından sonra, akşama doğru başladı.³⁶⁸ Kazaçi kuvvetleri silahsızlandırıldı. Garnizonda

³⁶⁶ A.g.e., s. 65.

³⁶⁷ A.g.e., s. 67.

³⁶⁸ A'ZAMHOCAYEV, s. 119; HAYİT, s. 231.

isyân çıktı. Geçici Hükümet yanlısı olanlar da Harbiye öğrencileri, Kadet mensupları ve bazı müstakil birlikler gibi azınlıktaki küçük bir gruptu.³⁶⁹

Taşkent'te dört gün boyunca savaş oldu. General Koroviçenko ve Türkistan Komitesinin bazı üyeleri Toprak Kurgan'a sığındı. Komite adına isyancılar ile müzakere edilmesi görevi Çokay ile Dorrer'e verildi. Bu amaçla Bolşeviklerin karargahına giden ikili burada bir sonuç alamadıkları gibi ölüm tehlikesinden zor kurtuldular. İsyancılarla ikinci defa Taşkent belediye binasında bir görüşme yaptılarsa da, bundan da bir netice çıkmadı.³⁷⁰

Bunun üzerine General Koroviçenko Taşkent ve çevresindeki halkı isyancılara karşı silahlandırdı. Ancak bu geç kalınmış bir tedbirdi. İyice güçlenen isyancıları durdurmak mümkün olmadı.³⁷¹ 29 Ekimde bütün Taşkent isyancıların kontrolüne geçmiş bulunuyordu. Şehirde yoğun tutuklama ve öldürme olayları başladı.³⁷² 1 Kasım 1917'de Kolesov, Tobolin ve Uspensky idaresindeki ihtilal komitesi Türkistan'da idarenin kendilerinde olduğunu ilan etti.³⁷³

Taşkent'te Bolşevikler ile hükümet komitesi taraftarları arasında cereyan eden silahlı mücadeleye, Türkistanlılar müdahale etmedi.³⁷⁴ Çünkü, onların bir çoğu bu mücadeleyi Ruslar arasındaki bir iç çekişme olarak görüyordu.³⁷⁵ Geçici Hükümet komitesi ile Bolşevikler arasındaki iktidar mücadelesinin Türkistan'ın dolayısıyla kendilerinin kaderlerine etki edecek bir sonuç doğuracağını farkında değildiler.

Nitekim Petersburg ve Taşkent'te Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesinden sonra, Türkistan'ın muhtariyeti konusundaki mücadelenin mecrası değişiyordu. Millî Merkez Taşkent'i terketmek zorunda kalıyordu. Çünkü, Bolşevik ihtilalinden önce mücadele, eski Çarlık rejiminin bütün halklarına eşitlik, hürriyet ve adalet

³⁶⁹ 1917, s. 67.

³⁷⁰ A.g.e., s. 68; BAYSUN, s. 30.

³⁷¹ 1917, aynı yer; BAYSUN, s. 30-31.

³⁷² A'ZAMHOCAYEV, s. 118-119; Çokay, aynı yer. Halka dağıtılan silahları, şehre hakim olan Bolşevikler halka dağıtılan silahları bir hafta sonra, geri topladı. General Koroviçenko Bolşevikler tarafından öldürüldü. Aynı yer.

³⁷³ Ordali KONIRATBAYEV, Turar Riskulov Kogamdık-Sayasiy Cäne Memlekettik Kızmeti Türkistan Kezeñi, Almatı, 1994, s. 25; HAYİT, s. 233; Turkestan, s. 66.

³⁷⁴ 1917, aynı yer; R. OLZSCHA,-G. CLEINOW, Turkestan Die Politisch-Historischen und Wirtschaftlichen Probleme Zentralasiens, Koehler & Amelang, Leipzig, 1942, s. 375; HAYİT, s. 232.

³⁷⁵ 1917, aynı yer.

taahhütünde bulunan Rus devrimcileriyle birlikte yapılıyordu. Rusya onlarla birlikte demokratik temeller üstünde yeniden yapılandırılacaktı. Çünkü Müslümanlarda onlara karşı inanç vardı. Bu yüzden Şubat İhtilali Müslümanlar tarafından heyecanla karşılanmıştı. Bu ihtilale karşı yapılan ikinci ihtilal, yani Ekim Devrimi ise bu inancı yok etmişti. Şimdi mücadele Rus toplumuyla Müslüman toplumunun yıkılmış bir devleti birlikte yeniden tesis mücadelesi değil, Müslüman toplumunun demokratik haklarını Ruslardan alma mücadelesi olacaktı. Çünkü, Hayit'e göre, Türkistan'daki Bolşeviklerin yönetimi Rus proletaryası adına tesis edilmiş bir diktatörlükten başka bir şey değildi.³⁷⁶

Türkistan ve Petersburg'ta sovyet iktidarının tesis edilmesinden sonra, Çokay için gelecek karanlık görünmeye başladı. Halkın kendi kendini yönetme konusundaki sevinci kısa sürmüş, hayal kırıklığı büyük olmuştu. Bolşevik hükümetinin ne yapacağı meçhuldü. Şubat İhtilalinin sunduğu özgürlükler halklara verilecek miydi? Belli değildi.

Çokay, yıllar sonra Mart ayından Kasım ayna kadar geçen sekiz ay boyunca yapılan siyasî çalışmaların bir muhasebesini yapar. Bu muhasebe hiç de iç acıcı değildir. Çokay'a göre bu süre sadece halkı içten içe çürüten cahillik, gericilik ve siyasî basiretsizlik gibi hastalıklarla mücadele ile geçmiştir. Bu konuda şunları söyler: *"...Milletler zindanının kapısı açıldı. Fakat biz bu müsait durumdan gereği gibi faydalanamadık. Zindandan aydınlık dünyaya çıkar çıkmaz biz kendi iç zaafımızı ve dağınıklığımızı farkettilik ve sekiz ay yalnızca kan, ekonomik ve tarihi bakımdan bir olan halkımızı içinden çürüten başı boşluk, cahillik ve siyasî bilinçsizlik gibi ağır hastalıklara karşı mücadele ile meşgul olduk."*³⁷⁷

Bu kargaşa ortamında Millî Merkez üyeleri Taşkent'i terk ederek Semerkant ve Hokant şehirlerine dağıldı.³⁷⁸ Türkistan halkının Taşkent'te idareyi eline alan Sovyet'i tanımadığını bildirmek üzere, Aşgabat ve Almatı gibi merkezlere temsilciler gönderildi.³⁷⁹ Çokay Semerkant şehrine gidenler arasındaydı.³⁸⁰ Bu arada Bolşevik

³⁷⁶ HAYİT, s. 234.

³⁷⁷ Mustafa ÇOKAY, "Millî Erkinlik ve Kurtuluş Yolu", *Yaş Türkistan*, Nisan 1937, No. 89, s. 7.

³⁷⁸ 1917, s. 69; BAYSUN, s. 31; HAYİT, s. 247.

³⁷⁹ 1917, aynı yer.

³⁸⁰ ÇOKAY, "Hokand Muhtariyeti", *Yeni Türkistan*, s. 8. Togan, Çokay'ın Taşkent'in 28 Ekimde Bolşeviklerin hakimiyeti altına geçmesinden sonra, Orenburg'a geldiğini belirtir. Çokay'ın, burada

Hükümeti'nin Rusya halklarına hitaben yayınladığı bir bildiri, millî yönetim tesisi için ümitlerin yeniden canlanmasına yol açtı. 2 Kasım 1917'de Lenin ve Stalin imzasıyla yayınlanan bildiri, Rusya halklarının eşitliği ve egemenliğinden söz ediliyor ve her halkın Rusya'dan ayrılarak kendi kaderlerini kendilerinin belirleyeceği, hiçbir halkın bir diğeri üzerinde imtiyazlı veya sınırlı haklara sahip olamayacağı belirtiliyordu.³⁸¹

Ekim ayı sonunda ve Kasım ayı başında Alaş Orda liderleri ile yapılan toplantıya katıldığını ifade eder. Toplantıda Bökeyhanov, Baytursunov, Cihanşa Dosmuhammedov gibi Alaş Orda'nın önemli isimleriyle Zeki Velidî de hazır bulundu. İki gün süren toplantıda önemli kararlar alındı. Buna göre, Rusya'da demokrasi ve Kurucular Meclisi çalışmaları desteklenecek, Bolşevikler asla tanınmayacak, Ukrayna'daki gibi ülke otonomisi için çalışılacak, bunun için Aralık sonunda Genel Kazak ve Başkurt Kongreleri ayın tarihlerde toplanacak ve Türkistan'da da muhtariyet yoluna gidilecekti. TOGAN, ayrıca, toplantıdan sonra Çokay'ın Orenburg'ta kalmak istediğini ifade eder. Fakat, Alaş Orda liderleri Çokay'a Taşkent'e dönmesini ve oradan ayrılmamasını tavsiye ettiler. TOGAN, *Hatıralar*, s. 184-185. Togan'ın Çokay'ın Ekimin sonu ve Kasım'ın başında Orenburg'ta bulunduğu ifadesine ihtiyatlı yaklaşıyoruz. Çünkü, Çokay'ın bu tarihlerde Taşkent ve Semarkant'ta bulunduğunu daha önce belirtmiştik. Ayrıca, Çokay'ın o tarihlerde Orenburg'ta bulunabilmesi için, Orenburg ile Taşkent arasındaki mesafenin uzaklığı da göz önüne alındığında en az bir hafta Taşkent'ten uzak kalması gerekir. Yine de böyle bir toplantının hiç yapılmadığını söyleyemeyiz. Biz Çokay'ın Temmuz sonu ve Ağustos başında Petersburg'ta bulunduğunu biliyoruz. Böyle bir toplantı belki de onun Petersburg'tan Taşkent'e dönüşünde, Ağustos ortalarında yapılmış olabilir.

³⁸¹ A'ZAMHOCAYEV, s. 120.

1.6. Hokand Muhtariyeti

Çokay ve arkadaşları Semerkant'ta kısa bir müddet kaldıktan sonra, Hokand'a geçtiler. Millî Merkez üyelerinin Hokand'daki ilk çalışmaları, Bolşevik ihtilalinden sonra Türkistan'daki siyasî durumu değerlendirerek yeni politikaların belirlenmesi üzerinde yoğunlaştı. Bolşevik iktidarının 2 Kasım bildirisinde belirtilen noktalar, Millî Muhtariyet ümidinin henüz yok olmadığını gösteriyordu. Muhtariyetin, Bolşevik ihtilalinden önce olduğu gibi Rusya Kurucu Meclisi çalışmaları sırasında da hayata geçirilebileceği inancı devam ediyordu.³⁸² Bu sebeple, Türkistan'da Kurucu Meclis seçimlerine ciddi bir şekilde hazırlanma kararı alındı.

8 Ağustosta Geçici Hükümet aldığı bir kararla, Rusya genelinde Kurucu Meclis seçimlerinin takvimini 12 Kasım olarak belirlemişti. Kurucu Meclis çalışmalarına sahip çıkan Bolşevikler, seçimlerin tarihini değiştirmediler. Geçici Hükümetin seçim nizamnamesine göre, Kurucu Meclis seçimleri için Türkistan beş bölgeye ayrıldı. Bu bölgelerden toplam 32 milletvekili seçilecekti. Rusların Yedisu bölgesinin dışında, Türkistan'ın hiç bir yerinde milletvekili çıkarma şansı yoktu. Bu yüzden Rus teşkilatları bütün Türkistan'ı Rus ahali için tek seçim bölgesine çevirme teklifini ortaya attılar. Millî Merkezin itirazıyla bu teklif kabul edilmedi. Buna rağmen Millî Merkez, Kurucu Meclisde Ruslardan da milletvekillerinin bulunmasını arzuluyordu. Bu sebeple seçim listelerine bazı Rus milletvekili adaylarının da isimlerinin eklenmesi kararlaştırıldı. Böylece bir Rus köylü temsilcisi Sirderya'dan ve Es-Er partisinden Vadim Çaykin Ferganadan olmak üzere iki Rus Millî Merkez listesinden milletvekili adayı olarak seçimlere iştirak etti.³⁸³

Türkistan'da seçimler, Millî Merkez'in başarısıyla sonuçlandı. Ancak Türkistan'da Bolşevik ihtilalinin getirdiği anarşi ortamında sadece iki bölgede, Yedisu ve Fergana'da yapılabildi. Her iki seçim bölgesinde Türkistan halkı tarafından iki liste çıkarıldı. Bunların biri Şura-i İslamiye'nin ve diğeri de Şura-i Ulemanın listesiydi. Seçimlerde Şura-i İslamiye, Şura-ı Ulema karşısında su götürmez bir üstünlük sağladı. Fergana bölgesindeki on temsilcilikten sekizini Şura-i İslamiye adayları, kalan ikisini Şura-i Ulema adayları kazandı. Şura-i İslamiyenin

³⁸² 1917, s. 69.

seçimi kazanan adayları arasında Çokay, Ubeydullah Hoca, Hidayetbek Yörgülü ve Vadim Çaykin vardı.³⁸⁴ Şura-i Ulemanın kazanan adaylarından biri olan Nasırhan Töre her konuda Millî Merkez üyeleri ile aynı fikirdeydi. Nitekim daha sonra kurulacak olan Hokand Muhtar hükümetinde de görev alacaktı.³⁸⁵

Yedisu bölgesinde de Millî Merkezin listesi kazandı. Burada altı milletvekilinden beşini Millî Merkez adayları kazanırken, Ruslardan bir Kazaçi milletvekili seçildi. Şura-i Ulema listesinden ise hiç bir aday kazanamadı.³⁸⁶ Halkın çoğunluğunu devamlı arkasından sürükleyen Kadimcilerin teşkilatı Şura-i Ulema'nın Kurucu Meclis seçimlerinde Şura-i İslamiye karşısında hezimete uğramasını yorumlayan Togan, halkın devlet yönetimi gibi ciddi konularda, dünyadaki ilmi ve fenni gelişmelerden haberdar aydınları tercih eden sağduyusunun baskın çıkmasına dikkati çeker.³⁸⁷

Kurucu Meclis seçimlerinden sonra, Millî Merkez Türkistan'ın yeni yönetiminin şekillendirilmesi ile ilgili çalışmalara ağırlık verdi. Bu arada Petersburg Sovyet Hükümeti'nin yayınladığı 20 Kasım bildirisi Rusya'da millî yönetimler oluşturulmasına hükümetçe bir engelin olmadığını gösteriyordu. Lenin ve Stalin'in Doğu Halklarına hitaben kalem aldıkları bildiride, Rusya Müslümanları, Volga Boyu ve Kırım Tatarları, Sibiry ve Türkistan'ın Kırgızları (Kazakları – AK) ve Sartları, Türk Halkları ve Kafkasya Ötesi Tatarları, Çeçenleri ve Kafkasya'nın Dağlı Halklarına millî hayatlarını tanzim etmekte serbest olduklarını ifade etti.³⁸⁸ Türkistan'ın siyasî geleceğini belirlemenin zamanı gelmişti. Bunun için Türkistan Müslümanlarının IV. Olağanüstü Kurultayının toplanması kararlaştırıldı.³⁸⁹

³⁸³ Aynı yer.

³⁸⁴ Aynı yer. Ancak Çokay, milletvekili seçildiği Kurucu Meclis'in 5 Ocak tarihinde yapılan ilk toplantısına katılmadı. Zaten bu toplantı Kurucu Meclis'in aynı zamanda son toplantısı oldu. Ertesi günü sabah Bolşevikler Kurucu Meclisi dağıttılar. Böylece, Çokay'ın deyişiyle, Rusya esiri olan bütün halkların gözünde büyüttüğü ve ümidi olan Kurucu Meclis ortadan kalkmış oldu. Kurucu Meclis'in dağıtılmasıyla, Türkistan aydın ve politikacılarının da Rusya Federasyonu içinde millî muhtar bir yönetime sahip olma ümitleri de kırıldı. A.g.e., s. 70.

³⁸⁵ A.g.e., s. 69.

³⁸⁶ A.g.e., s. 70.

³⁸⁷ TOGAN, *Türkilli*, s. 363.

³⁸⁸ Bildirinin tam metni için bkz. DEVLET, s. 257.

³⁸⁹ Bu kararın ne zaman alındığına dair kesin bir bilgiye ulaşılamadı. Bazı araştırmacılar bu kararı Millî Merkezin Taşkent'te meydana gelen silahlı ihtilalden hemen sonra aldığına işaret eder. *Turkestan*, s. 81; A'ZAMHOCAEV, s. 125; BAYSUN, s. 31. Ancak Çokay, Kurultay kararının halka tebliğinden sonra, Kurultay gündemini yapmak için birkaç günün kaldığını belirtir. Buna göre,

Telgraflar çekilerek Kongre ilanı yapıldı. Buna göre Kongre 25 Kasım'da yapılacaktı. Millî Merkez üyeleri bu tarihe kadar kalan birkaç günü Kongre programı ve diğer hazırlıklar ile meşgul olarak geçirdi. Kongre programını belirleme aşamasında mahalli teşkilatların temsilcileri Hokand'a davet edilerek görüşleri soruldu.

Temsilciler, Kongreden bağımsız bir Türkistan devletinin ilan edilmesini belediklerini kesin bir dille ifade ettiler. Çokay ile Ubeydullah Hoca hariç Millî Merkez'in diğer üyeleri de bu görüşteydi. Çokay ile Ubeydullah Hoca ise, bağımsızlık ilanı için zamanın henüz erken olduğu düşüncesindeydiler. Onlara göre, tek bir askeri ve tek bir silahı mevcut olmayan Türkistanlılar için bağımsızlık şimdi değil, gelecekte düşünülmeliydi. Uzun tartışmalardan sonra Çokay ve Ubeydullah Hoca, Millî Merkez üyelerini ve temsilcileri muhtariyet ilanına ikna ettiler. Ayrıca, Taşkent Sovyet Hükümeti ile her ne surette olursa olsun bir birleşmeye gidilmemesi de kararlaştırıldı.³⁹⁰ Kurultayda ilan edilecek muhtariyetin esaslarını belirleme görevi İslam Şah Ahmetoğlu'na verildi. Ona bu görevinde Çokay, Behbudi ve Ubeydullah Hoca'nın yardımcı olacaktı.³⁹¹

Millî Merkezin, Türkistan Muhtariyeti stratejisinin belkemiğini Ruslar ile Müslümanları karşı karşıya getirmemek oluşturdu. Bunun için Rusların demokrat kesiminin desteği alınarak Türkistan Muhtariyetinin sadece Müslümanları kapsayan etnik ve dini bir muhtariyet değil, etnik Rus azınlıkları da içine alan genel bir muhtariyet olması amaçlandı. Fakat Millî Merkez Türkistan Muhtariyeti için Müslümanlarla birlikte siyasî çalışmalar yapacak yeterli sayıda Rus unsuru bulmakta zorlandı. Nalivkin gibi bazı demokrat Rusların dışında, Taşkent'teki bütün Rus grupları idarî mekanizmalarda Müslümanların çoğunlukta olduğu bir Türkistan Muhtariyetini istemiyorlardı. Onlara göre, Müslümanlar Ruslarla eşit siyasî haklara sahip olamazdı.³⁹² Bu sebeple bunlar muhtariyete destek vermekten kaçındılar. Muhtariyete destek veren Rusların sayısı çok azdı. Fergana bölgesinde ise İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti önemli isimlerinden Vadim Çaykin ile Buhara

Kurultay kararı 20 Kasım'dan sonra alınmış olmalıdır. Çokay, "Hokand Muhtariyeti", *Yeni Türkistan*, s. 9.

³⁹⁰ Aynı yer.

³⁹¹ 1917, s. 42.

Yahudilerinden Salomon Herzfeld Türkistan Muhtariyetine destek verenler arasındaydı.³⁹³

Millî Merkez, muhtariyet konusunda Rusların desteğini arttırabilmek için Rus İşçi ve Asker Temsilcilerinin bazı üyelerinin Bolşevik düşmanlığından yararlanma yoluna gitti. Millî Merkez başkanı Çokay'ın Bolşeviklerin devirdiği Rusya Geçici Hükümetinin atadığı Türkistan Komitesi üyesi olması, Bolşevik karşıtı Rusların muhtariyete desteğinin kazanılmasını kolaylaştırdı. Çokay, Geçici Hükümet taraftarlarını Bolşeviklere karşı Türkistan Muhtariyetine katılmaya davet ederken Türkistan Komitesi üyesi sıfatından faydalandı. Böylece, Rus İşçi ve Asker Temsilcilerinin Bolşevik saflarına katılmayan grubundan önemli destekler sağlandı.³⁹⁴

Millî Merkez'in taraftar kazanmadaki en önemli başarılarından biri Şura-i Ulema ile uzlaşma oldu. Şura-i Ulema başkanı Şir Ali Lapin'in kendisi ile yapılan görüşmeler sonucunda, Türkistan Muhtariyeti konusunda Millî Merkez ile birlikte çalışmayı kabul etti. Buna karşılık Şir Ali Lapin'e kurulacak Muhtariyette önemli bir görev verilmesi kararlaştırıldı.³⁹⁵

Hokand'da Millî Merkezin muhtariyet çalışmalarını dikkatle takip eden Taşkent Bolşevikleri, muhtariyet taraftarlarının gün geçtikçe çoğalmasından endişe etmeye başladılar. Türkistan Muhtariyetini engellemek için muhtariyetçileri parçalama arayışına girdiler. Bunun için öncelikle Türkistan Komitesi üyesi sıfatıyla Ruslar arasında aktif çalışmalar yapan Çokay'ı muhtariyetçilerden ayırma girişiminde bulundular. Bu amaçla, Çokay'ı Taşkent'e çağıran Bolşevik liderleri, onu yeni kurulmakta olan Sovyet hükümetine katılmaya davet ettiler. Çokay'a yeni hükümete başkanlık etmesi önerildi.³⁹⁶

Taşkent Bolşevikleri, Çokay'ın Taşkent'e gelerek kendi saflarına katılmasıyla, hem Türkistan Muhtariyeti çalışmalarının aksayacağını ve hem de Türkistan Komitesi üyesi Çokay'la birlikte Geçici Hükümet taraftarı Rusların da

³⁹² Aynı yer.

³⁹³ A.g.e., s. 42-43; HAYİT, s. 247.

³⁹⁴ Mustafa ÇOKAY, "Bir "İlmi" Yalganga Karşı II", *Yaş Türkistan*, Ocak 1932, No. 26, s. 12.

³⁹⁵ A.g.m., s. 13.

³⁹⁶ ÇOKAY, "Hokand Muhtariyeti", *Yeni Türkistan*, s. 8; ÇOKAY, "Bir İlmi..", s. 12.

Sovyet hükümetine dahil olacağını umud ediyorlardı. Fakat Çokay Bolşeviklerin hükümet başkanlığı teklifini kabul etmedi.³⁹⁷ Böylece, Bolşeviklerin Türkistan Muhtariyetini engelleme yolundaki önemli bir taktik girişimi sonuçsuz kaldı.

Kongre tarihine doğru mahalli delegelerin Hokand'a gelmeye başlamasıyla Kongre tarihi bir gün ertelenmek zorunda kaldı.³⁹⁸ Çünkü, Millî Merkez üyeleri, gelen delegelerin büyük çoğunluğunun kurultayda Türkistan'ın bağımsızlığının ilan edileceği beklentisi içinde olduklarını tespit etmişti. Bunları muhtariyet fikrine alıştırmak için zamana ihtiyaç vardı. Ayrıca Kurultay programının basımı da henüz bitmemişti. Bundan başka Kurultayda Türkistan'ın yeni yönetim şeklinin bir Hanlık olarak belirlenmesini isteyenler vardı. Bunları Şir Ali Lapin başkanlığındaki Ulema grubu oluşturdu. Bu grup Türkiye'deki Osmanlı şehzadelerinden birinin getirilerek yeni Hanlığın tahtına çıkarılmasını istiyorlardı. Bunun yanısıra, Türkistan yerli halkın içinden bir hanedan yaratılmasını savunanlar da vardı. Ancak bunların görüşleri ciddiye alınmadı.³⁹⁹

Türkistan Müslümanlarının IV. Olağanüstü Kurultayı 26 Kasım 1917'de Hokand şehrinde Han sarayında Çokay'ın konuşmasıyla açıldı.⁴⁰⁰ Bolşeviklerin Kurultayın yapılmaması için yaptığı bütün engellemeler boşa gitmişti. Neticede Bolşevikler de Komiser Poltaratski'yi temsilci olarak Kurultaya göndermek zorunda kaldılar. Kurultayda Taşkent'teki Sovyet halk komitesi⁴⁰¹ adına bir konuşma da yapan Poltaratski, Türkistan Muhtariyetini istediklerini açıkladı. Ancak, onun konuşması Kurultaya katılanlara inandırıcı gelmedi. Çokay Poltaratski'nin sözlerini samimi bulmamakla birlikte, onun Kurultaya katılması ve Kurultay çalışmalarını kutlayan bir konuşma yapmasının siyasi açıdan önemine işaret eder. Bu durum, ona göre, Türkistan'da Sovyet hükümetinin millî temelini yokluğunun açık ve seçik bir göstergesiydi.⁴⁰²

³⁹⁷ ÇOKAY, "Hokand ...", s. 8; ÇOKAY, "Bir İlmî...", s. 12.

³⁹⁸ Çokay'ın Kongrenin 29 Kasım ertelendiğini yazar. ÇOKAY, "Hokand ..." s. 10. Ancak bu bir dizgi hatasıdır. Çünkü, birkaç satır sonra, kongrenin 26 Kasım'da açıldığını belirtir. Bazı araştırmacılar Kurultayın posta ve telgraf işçilerinin grevi yüzünden bir gün gecikmeli başladığı görüşündedir. *Turkestan*, s. 81.

³⁹⁹ ÇOKAY, a.g.m., s. 10.

⁴⁰⁰ 1917, s. 43; *Turkestan*, s. 81; HAYİT, s. 247; SAFAROV, s. 116; A'ZAMHOCAYEV, s. 125.

⁴⁰¹ Sovnarkom

⁴⁰² 1917, s. 44.

Kurultaya katılım yüksek oldu. 203 delegenin katıldığı Kurultayda Fergana bölgesi 150 delege ile çoğunluğu teşkil ediyordu. Semerkant bölgesinden 21, Sirderya'dan 22, Buhara'dan 4, Hazarötesi'den 1 delege gelmişti.⁴⁰³ Üç gün devam eden Kurultay çalışmaları sırasında katılımcıların sayısı 250'ye kadar çıkacaktı.⁴⁰⁴

Kurultaya katılan delegeler arasında şehir duması temsilcileri, Tatar temsilcileri, Türkistan Yahudi teşkilatı Paoley Siondan temsilciler gibi yerli Müslümanların dışında da temsilciler vardı. **Ulug Türkistan** gazetesi 8 Aralık 1917'de çıkan sayısında Kurultay ile ilgili değerlendirmesinde, Kurultayın, katılımcıların çeşitliliğinden dolayı, Müslüman Kurultayı olarak değil, Türkistan halkları Kurultayı olarak adlandırmanın daha doğru olacağını belirtir.⁴⁰⁵ Türkistan Müslüman işçileri, köylüleri ve askerleri temsilcileri Sovyetinin organı **İşçi Dünyası** dergisi ise, Kurultaya Türkistan'ın her kesiminden temsilciler katıldığı için Türkistan'ın 10 milyon⁴⁰⁶ Müslüman ahalisinin menfaatlerini gözeterek kararları alma hakkına sahip olduğunu ifade eder.⁴⁰⁷

Üç gün süren Kurultay süresince katılımcılar, Türkistan bölgesinin gelecekteki siyasî yapısının nasıl olması gerektiği konusundaki görüşlerini ortaya koydular. Bunun neticesinde 27 Kasım gece geç saatlerde Türkistan Muhtariyetinin⁴⁰⁸ ilanına oy birliğiyle karar alındı.⁴⁰⁹ Kararda "*Yaşasın Türkistan Muhtariyeti! Türkistan Müslümanları IV. olağanüstü Kurultayı Türkistan bölgesinde yaşayan halkların isteği üzerine, Rusya devrimi tarafından belirlenen esaslara binaen federasyon temelinde kurulan Rusya Cumhuriyeti ile birlikte kaldığı halde Türkistan'ın toprak muhtariyetini ilan eder*" deniyordu.⁴¹⁰ Kurultay bununla birlikte Türkistan'da yaşayan azınlık halkların haklarını her cihetten koruyacağını da beyan etti.⁴¹¹

⁴⁰³ **Turkestan**, s. 81-82; HAYİT, s. 247; A'ZAMHOCAYEV, s. 126

⁴⁰⁴ Aynı yer.

⁴⁰⁵ Aynı yer.

⁴⁰⁶ Bu devrede Türkistan Eyaletinin nüfusu 6 milyon civarındadır. Çünkü 1911 yılı hesaplarına göre eyalette 6.086.085 yerli halk ve 406.607 Rus yaşamaktadır. PIERCE, s. 308.

⁴⁰⁷ Aynı yer.

⁴⁰⁸ Turkestanskaya avtonomiya

⁴⁰⁹ ÇOKAY, "Hokand ...", s. 10; **Turkestan**, s. 82; A'ZAMHOCAYEV, s. 127.

⁴¹⁰ A'ZAMHOCAYEV, aynı yer; **Turkestan**, aynı yer; HAYİT, aynı yer.

⁴¹¹ **Turkestan**, s. 82-83; A'ZAMHOCAYEV, s. 128.

28 Kasımda yeni teşkil edilen devlet “Türkistan Muhtariyeti” olarak adlandırıldı. Kurultayda ayrıca devletin anayasası ile icra organlarını belirleyecek olan Türkistan Kurucu Meclisi toplanana kadar ülkeyi yönetecek iki organ seçildi: Türkistan Geçici Sovyeti ve Türkistan Halk meclisi. Türkistan Geçici Sovyetinin üye sayısı Rusya Kurucu Meclisinde Türkistan için belirlenen milletvekili sayısı ile aynı olacak biçimde 32 olarak belirlendi.⁴¹² Bununla Türkistan Geçici Sovyeti üyelerinin, aynı zamanda Rusya Kurucu Meclisinde de görev yapmalarının öngörüldüğü anlaşılmaktadır.

54 üyeli Türkistan halk meclisinde gayri Müslim temsilcilere 18 koltuk ayrıldı. Bununla, halk meclisinde bütün Türkistan ahalisi nüfusu içinde sadece % 7’lik oranı temsil eden gayri müslimlere % 33’lik bir temsil hakkı verilmiş oluyordu.⁴¹³ Böylece Türkistan Muhtariyetinin kurucuları, ülkede azınlıkların haklarını koruyacağı hususundaki kararlarında samimi olduklarını gösteriyordu. Türkistan halk meclisi, Türkistan kurucu meclisi seçilene kadar geçici parlamento vazifesi de görecekti.⁴¹⁴

Türkistan halk meclisinde gayri müslimlere verilen % 33’lik temsil oranı, Türkistan kurucu meclisinde de aynen muhafaza edildi. 234 milletvekilinden oluşturulması kararlaştırılan Türkistan kurucu meclis için Müslüman ve Müslüman olmayan halklar için ayrı seçim bölgeleri tesis edilmesi uygun görüldü.⁴¹⁵

Kurultay, geçici halk meclisi için şu kişileri seçti: Ubeydullah Hoca, Mustafa Çokay, Taşpulatbek Narbutabekov, Sadreddinhan Şerifhocayev, Kongırhoca Hocinov, İsmetullah Ubaydillin, Saidnasır Mircalilov, Şir Ali Lapin, Said Caferbay Saidov, İslam Şahahmedov, Abdurrahman Orazayev, Hidayetbek Yurali Agayev, Nasirhan Töre Kamalhantorayev, Miradil Mırzaahmedov, Taşhoca Aşurhocayev, Abdulkadir Kuşbegiyev, Abidcan Mahmud, Camşidbay Korabekov, Solomon Abromoviç Herzfeld, Abdusamed Abdusalimov, Ubeydullah Derbisalin, Musa Akçurin, Mustafa Mansurov, Mahmud Hoca Behbudi, İbrahim Daşin, Muhammedcan Tınışbayev, Halil Şirinskiy, Talipcan Musabayev, Kamal Kazi

⁴¹² ÇOKAY, “Hokand ...”, aynı yer; *Turkestan*, s. 83; A’ZAMHOCAYEV, s. 129.

⁴¹³ *Turkestan*, aynı yer; A’ZAMHOCAYEV, aynı yer. HAYİT, aynı yer.

⁴¹⁴ Aynı yer.

⁴¹⁵ A’ZAMHOCAYEV, aynı yer.

Rahmanberdiyev, Alihantöre Şakirhantörejev, Sabircan Yusufov, Adilcan Omarov ve diğerleri.⁴¹⁶

Kongrede ele alınan bir diğer önemli bir mesele, Ural Kazaçilerinin lideri ve anti Bolşevik Ataman Dutov'un Güneydoğu İttifakına Türkistan'ın girmesi teklifiydi.⁴¹⁷ Dutov, Kurultay, İttifaka girme kararı aldığı takdirde, Bolşeviklere karşı askeri yardım yapılacağı⁴¹⁸ ve açlık zamanında Türkistan bölgesine pamuk, yün veya tekstil ürünleri karşılığında veya alım fiyatından ekmek verileceğini vaad etti.⁴¹⁹ Kurultay, bu konuda karar vermeyi kurulacak olan Türkistan hükümetine bıraktı.⁴²⁰ Çokay'a göre, bu Ataman Dutov'un teklifini baştan savmaktan başka bir şey değildi.⁴²¹

Kurultay çalışmalarının sona ermesinden iki gün sonra Türkistan geçici Sovyeti bir hükümet oluşturmak üzere toplandı. Çokay ve Ubeydullah Hoca, bir hükümet kurmak yerine, bir merkez komitesi oluşturulmasını teklif etti. Buna sebep olarak hükümet adını alan bir kurumun hükümet gibi davranması gerektiğini, oysa eldeki imkanların hükümet etmeye yeterli olmadığını ileri sürdü. Bu teklif çoğunluk tarafından reddedildi. Bunun üzerine Çokay ve Ubeydullah Hoca kurulacak zayıf hükümette görev almayacaklarını, muhtariyete hükümet dışında kalarak destek vereceklerini bildirdiler. Ancak Geçici Halk Şurası onların bu tekliflerini de kabul

⁴¹⁶ *Turkestan*, s. 84; A'ZAMHOCAYEV, s. 130; Başlangıçta Türkistan halk meclisi üyeleri arasında yer alan ve Halk meclisi başkanı seçilen Şura-i Ulema başkanı Şir Ali Lapin daha sonra adaylığını geri çekti. *Turkestan*, aynı yer.

⁴¹⁷ A.g.e., s. 85. Mustafa ÇOKAY, "Bir "İlmi" Yalganga Karşı (Hokand Muhtariyeti'nin 14ncü Yıldönümü Münasebetiyle)", *Yaş Türkistan*, Aralık 1931, No. 25, s. 11. Hayit, Ataman Dutov'un eski Hokand Hanlığı, Buhara Emirliği, Hive Hanlığı, Kazak bozkırları, Başkurt bölgesi ve Orenburg Kazaçilerinin bulunduğu sahayı kapsamına alan bir federasyona Türkistan'ın girmesi için teklif ettiğini yazar. HAYİT, s. 248. Oysa bu federasyon fikri Türkistan Muhtariyeti'nin Bolşevikler tarafından yıkılmasından 6 ay sonra ortaya çıkacaktı. Nitekim Hayit'in bu konuda kaynak olarak aldığı Togan'ın eserinde de Ağustos 1918 yıllarının olayları anlatılmaktadır. TOGAN, Türkili, s. 370. Muhtariyet sırasında söz konusu olan Güneydoğu İttifakıdır (yugo-vostoçnyı soyuz). Tam adı Kazaçi askeri kuvvetleri, Kafkas dağlıları ve Bozkırın hür halklarının güney-doğu ittifakı olan bu siyasî birlik 20 Ekim 1917 tarihinde Kafkasya'da kuruldu. Don Kazaklarının insiyatifi ile Sovyetlere karşı kurulan ittifak Kafkasya, Kırım ve Ukrayna'nın millî demokratik hareket liderleri arasında birlik oluşturulmasını amaçlıyordu. SAFAROV, s. 119-120; ÇOKAY, aynı yer; *Turkestan*, s. 85.

⁴¹⁸ ÇOKAY, aynı yer.

⁴¹⁹ *Turkestan*, s. 85.

⁴²⁰ ÇOKAY, "Hokand ...", s. 11; Mustafa ÇOKAY, "Bir "İlmi" Yalganga Karşı", *Yaş Türkistan*, Şubat 1932, No. 27, s. 6.

⁴²¹ ÇOKAY, "Hokand ...", s. 11.

etmediler ve hükümette en sorumlu mevkilere seçtiler.⁴²² Türkistan geçici Sovyetinin kendi üyeleri arasından seçtiği ve 12 üyeli olması planlanan hükümetin bakanları şu kişilerden oluştu:

Muhammedcan Tınışbayev, Başbakan ve İçişleri Bakanı.

İslam Sultan Şahahmedov, Başbakan Yardımcısı

Mustafa Çokay, Dışişleri Bakanı

Ubeydullah Hocayev, Savunma Bakanı

Yurali Agayev, Yeraltı ve Yerüstü Zenginlikleri Bakanı

Abidcan Mahmud, İaşe Bakanı

Abdurrahman Orazayev, İçişleri Bakanı Yardımcısı

Solomon Abramoviç Herzfeld, Maliye Bakanı⁴²³

8 Aralık 1917 tarihli **Ulug Türkistan** gazetesinde belirtildiğine göre, hükümette 4 bakanlık gayri müslim temsilcilerden aday gösterilmesi ihtimaline karşı boş bırakıldı.⁴²⁴

26-28 Kasım tarihleri arasında üç gün devam eden Türkistan Müslümanlarının IV. olağanüstü Kurultayının en önemli kararı, hiç şüphesiz Türkistan Muhtariyetinin ilanıdır. Bu karar, Türkistan halkı arasında büyük coşku ve sevinçle karşılandı. Muhtariyet, Türkistan'da Hokand, Namangan ve hatta Bolşevik hakimiyetinin olduğu Taşkent'tin dahil olduğu bir çok şehirde halk tarafından

⁴²² A.g.m., s. 10-11.

⁴²³ A'ZAMHOCAYEV, s. 129-130; *Turkestan*, s. 84. J. CASTAGNE, "Le Turkestan Depuis La Revolution Russe (1917-1921)", *Revue du Monde Musulman*, Haziran 1922, C. 50, s. 49. Hayit, Kurultayın 10 üyeli hükümeti teşkil ettiğini yazar. Hayit'in sıraladığı bakanlıklar arasında Çokay'ın seçildiği dışişleri bakanlığı yoktur. Buna karşılık Hidayet Yurghul-Ağa, Tarım Bakanı, Mir Adil, Selamet ve Sağlık Bakanı, Nasırhan Töre, Eğitim Bakanı olarak gözükmektedir. HAYİT, s. 247-248. Hayit tarafında ifade edilen bu üç bakanlık hükümetin ilk teşekkülü esnasında olmamakla beraber, geçen zaman içinde hükümete eklenmiştir. Ancak bunların hangi tarihte hükümete girdiği konusunda bir bilgiye rastmadık. Buna karşılık Çokay, yeri geldikçe bu bakanların ismini zikreder. Bkz. ÇOKAY, "Bir "İlmi" Yalganga Karşı II", *Yaş Türkistan*, Ocak 1932, No. 26, s. 5-16.

⁴²⁴ *Turkestan*, aynı yer; A'ZAMHOCAYEV, s. 130. Hayit, bakanlıkların Hokand ve Alaş hükümetlerinin birleşme ihtimaline karşı boş bırakıldığı görüşündedir. HAYİT, s. 247-248.

kutlandı.⁴²⁵ 1 Aralıkta Namangan'da 10 bin kişi muhtariyete destek yürüşü yaptı. Yürüyüşte “*yaşasın Türkistan Muhtariyeti ve hükümeti*” yazılı afişler taşındı.⁴²⁶ Buna benzer gösteri ve mitingler hafta içinde Türkistan'ın başka vilayetlerinde de devam etti. Bu konuda en görkemli toplantı ise 6 Aralıkta Taşkent'te yapıldı. Cuma camisinin içinde ve dışında 60 bin kişi toplandı. Toplantıyı Said Gani Mahdum, Münevver Kari ve Şir Ali Lapin idare etti. Toplantıda halk Türkistan Muhtariyetini desteklediklerini bildirdiler ve bundan böyle Türkistan Muhtariyeti geçici hükümetinden başka hiç bir hükümeti tanımayacakları konusunda karar aldılar.⁴²⁷

Bu olumlu atmosfer içinde çalışmalarına başlayan Türkistan Geçici Hükümeti ilk olarak silahlı kuvvetler kurulması, mali işlerin düzene konması, devlet kurumlarının teşkil edilmesi ve vergi sisteminin düzenlenmesi gibi bir devletin hayati unsurlarını gerçekleştirmeyi hedefleyen kendi programını belirledi.⁴²⁸ Hükümet, Türkistan kurucu meclisi seçimlerinin 20 Mart 1918'de yapılmasını karara bağladı.⁴²⁹ Türkistan Müslümanlarının IV. olağanüstü Kurultayı tarafından hükümete havale edilen Kazakçı lideri Ataman Dutov'un Güney-Doğu İttifakı meselesi ele alındı. Bu konuda kesin bir karar alınması, Dışişleri bakanı Çokay'ın II. Genel Kazak Kurultayı için gideceği Orenburg seyahatinden dönüşü sonrasında bırakıldı.⁴³⁰ Çokay'dan Kazak Kurultayı için gittiği Orenburg'ta Dutov'un ittifakının siyasi cephesi hakkında bilgi toplaması istendi.⁴³¹ Bundan sonraki bölümde etraflıca ele alınacak olan II. Genel Kazak Kurultayından dönüşünde Çokay, Güney-Doğu

⁴²⁵ Mustafa ÇOKAY, “Dekabr Hatıraları”, *Yaş Türkistan*, Aralık 1932, No. 37, s. 3; A. OMERKHAN, “A History of the Establishment of Soviet Rule in Turkestan”, *The East Turkic Review*, Vol. II, No. 3, Eylül 1960, s. 9.

⁴²⁶ A'ZAMHOCAYEV, s. 131.

⁴²⁷ A'ZAMHOCAYEV, s. 132-133; *Turkestan*, s. 86.

⁴²⁸ Türkistan Muhtariyeti konusunda yapılan incelemelerde, Türkistan Geçici Hükümetinin Bolşeviklerle mücadelesine geniş yer ayrılmasına rağmen, onun yeni devletin yapılandırılması ve ekonomik hayatın şekillendirilmesi ile ilgili yaptığı çalışmalar ve çıkardığı yasalar üzerinde durulmamıştır. Bu konudaki bilgilere genellikle Çokay'ın Türkistan Muhtariyeti ile ilgili olarak yazdığı makalelerde tesadüf ediyoruz.

⁴²⁹ ÇOKAY, “Bir ‘İlmi’ Yalganga Karşı II”, *Yaş Türkistan*, Ocak 1932, No. 26 s. 7.

⁴³⁰ ÇOKAY, “Bir ‘İlmi’ Yalganga Karşı”, *Yaş Türkistan*, Şubat 1932, No. 27, s. 6.

⁴³¹ ÇOKAY, “Hokand ...”, s. 11. Hıdıraliyev ise Hokand Hükümetinin Muhtariyetin varlığını korumak ve dış siyasetin temellerini atmak için Güneydoğu İttifakıyla işbirliği yollarını aramak için Çokay'ı Orenburg'a gönderdiği görüşündedir. HİDİRALİYEV, s. 72. Oysa daha önce belirtildiği gibi teklif Kazakçilerden gelmiştir ve Hokand Hükümeti bu ittifaka pek sıcak bakmamaktadır.

İttifakına girilmesi konusunda olumsuz rapor verdi. Bunun üzerine Bakanlar kurulu Ataman Dutov'un teklifinin reddine karar verdi.⁴³²

Türkistan Geçici Hükümeti millî ordu kurma meselesinde bir çok zorlukla karşılaştı. En önemli eksiklik Çarlık döneminde Türkistanlılar arasında hiç bir subayın yetiştirilmemesi idi. Bu yüzden hükümetin emrinde askerliği iyi bilen yetişmiş bir kimse yoktu. Hokand'da bulunan ve hükümeti destekleyen genç ve tecrübesiz subaylarla işe başlamak zorundaydılar. İki Tatar, ve biri emekli üç Leh asker ile ordunun nüvesi oluşturuldu.⁴³³

Bu şekilde kurulan Türkistan millî ordusunun gücü konusunda kaynaklarda çeşitli sayılar öne sürülmektedir. Bazı araştırmacılar Türkistan millî ordusunda görev yapan asker sayısının altmış kişiyi aşmadığını ileri sürerken **Ulug Türkistan** gazetesi bu sayının iki bin civarında olduğunu belirtir. Mezkur gazetenin 21 Ocak 1918 tarihli sayısında yer alan bir yazıya göre, Türkistan ordusunda görev alan askerlerin sayısı Ocak ayı başlarında bin civarındaydı. Ocak ayı içinde savunma bakanı Ubeydullah Hoca'nın millî ordunun güçlendirilmesi ile ilgili olarak düzenlediği bir mitingte halkı orduda görev yapmaya davet etmesi üzerine, orduya bin kişi daha katıldı. Böylece Türkistan millî ordusunun asker sayısı Ocak ayı ortalarında iki bin kişiye ulaşmış oluyordu.⁴³⁴

Ancak Türkistan Hükümetinin elindeki orduda görev alan askerler için yeterli silah ve cephane de yoktu. Hükümet bunları satın alacak mali kudrete de haiz değildi. Ocak ayının sonlarına doğru bu eksikliği giderme fırsatı doğdu. Kafkasya cephesinden dönmekte olan ve kime itaat edeceğini bilmeyerek başı boş dolaşan Kazaçi askerlerinin bir kısmı Semerkant civarında toplanıyordu. Elllerinde 25 bin kadar tüfek vardı. Savunma bakanı Ubeydullah Hoca askerleri, Bolşeviklere karşı

⁴³² ÇOKAY, "Bir "İlmi" Yalganga Karşı", *Yaş Türkistan*, Şubat 1932, No. 27, s. 6; Mustafa ÇOKAY, "Bolşeviklerin İftiraları Hücumları", *Yaş Türkistan*, Haziran 1937, No. 91, s. 26; Abdulvahap OKTAY, "Türkistan Milli Muhtar Hükümeti", *Dergi*, 1960, No. 19, s. 35-47. Çokay, Bolşeviklerin bu konuda devamlı surette çarpıtma yaparak, Türkistan IV. Kurultayının güney-doğu ittifakına girmeyi kabul ettiğini yaydıklarını belirtir. Aynı yer. Nitekim, Özbekistan'da sovyet kaynaklarına dayanılarak son yıllarda yapılan incelemelerde Türkistan IV. Olağanüstü Kurultayının Güney-Doğu İttifakına girmeyi kabul ettiği görüşü yer almaktadır. *Turkestan*, s. 85. Sovyet tarihçisi SAFAROV, Türkistan halkı Orenburg'un tahılına muhtaç olduğu için Türkistan Kurultayının bu ittifaka girme kararı aldığını yazar. SAFAROV, s. 119-120.

⁴³³ ÇOKAY, "Bir "İlmi" Yalganga Karşı", *Yaş Türkistan*, Şubat 1932, No. 27, s. 6-7.

⁴³⁴ *Turkestan*, s. 99-100.

kullanmak üzere silahlarını Türkistan Geçici Hükümetine teslim etmeye ikna etmek üzere Semerkant'a gitti. Çünkü, bu askerler Bolşevik karşıtıydı. Ancak, Türkistan Geçici Hükümetinden önce davranan Taşkent Halk Komiserleri Sovyeti oldu. Sovyet liderleri Uspenski, Tobolin ve Kolesov, askerleri panislamizm tehlikesi ile korkuttular. Bundan etkilenen Kazaçi askerleri, silahlarını Bolşeviklere teslim ederek dağıldılar.⁴³⁵ Böylece Türkistan Geçici Hükümetinin, Bolşevikler lehine olan silah üstünlüğünü dengeleyecek olan bir fırsatı değerlendirmesine, Bolşevik liderlerinin güçlü propagandası izin vermedi.

Türkistan Geçici Hükümetinin gerçekleştirilmesine büyük önem verdiği konulardan biri de eski Çarlık devlet kurumlarının kontrol altına alınmasıydı. Bunda kısmi başarı elde edildi. Özellikle Fergana bölgesindeki devlet kurumları Türkistan Geçici Hükümetine tabi olmayı kabul etti. Taşkent'teki bazı devlet kurumları ile devlet bankası da Türkistan Geçici Hükümetini tanıdı. Genelde Türkistan Muhtariyetine taraftar olmayan bu kurumların böyle bir karara varmasında, onların Bolşevik karşıtlığı etkin rol oynadı.⁴³⁶ Çokay, Çarlık döneminin devlet kurumlarının Türkistan Geçici Hükümetine tabi olmasına büyük önem atfeder. Ona göre, devlet kurumlarının daha kısa bir süre öncesine kadar yönetim kademesinde hiç bir hak ve hukuk vermek istemedikleri Türkistanlıların hakimiyetini tanımış olmalarını, onlardaki üstünlük kompleksinin törpülenmeye başladığının bir işareti olarak kabul etmek gerekir.⁴³⁷

Türkistan Geçici Hükümetinin Aralık ayı içinde yeni devletin yapılanması açısından çeşitli alanlarda önemli çalışmalar yaptı. Mali alanda düzenlemeler için yeni vergi kanunlarını belirlemek amacıyla vergi müfettişleri toplantısını gerçekleştirdi. Mili Eğitim bakanı Nasırhan Töre başkanlığında ilköğretim okulları ve eğitimin diğer işlerinin düzene sokulması yolunda kanunlar yapılmasına başlandı. İlaçe bakanı Abidcan Mahmut, Türkistan'da etkisini iyice hissettiren açlık sorununu hafifletmek amacıyla gıda maddeleri satın alınması için Kafkasya'da çalışmalar yaptı. Aralık ayı sonunda toprak ve arazi işleri ile ilgili kanunlar da hazırlandı. Bu konuyla ilgili olarak Tarım bakanı Hidayet Yurgul gerekli çalışmaları

⁴³⁵ TOGAN, *Türkili*, s. 365.

⁴³⁶ ÇOKAY, s. 8.

yürütüyordu.⁴³⁸ Çokay, Hokand Hükümeti'nin iki ay gibi kısa bir sürede devletleşme yolunda ciddi adımlar attığı görüşündedir.

Türkistan Muhtariyeti konusunda ilk kanlı hadise 13 Aralıkta Taşkent'te yaşandı. O günün mevlid-i şerif olması dolayısıyla Şeyhantaur camisinde kalabalık bir cemaat toplandı. Siyasi bir mitinge dönüşen toplantıda Müslümanlardan başka Rus, Yahudi, Ermeni ve diğer Müslüman olmayan grupların da temsilcileri bulunuyordu. Binlerce kişinin katıldığı ve Münevver Kari'nin konuşmasıyla başlayan mitingte söz alan konuşmacılar, kendilerini halk Komiserleri ilan eden Bolşeviklerin faaliyetlerinden şikayetçi oldular. Konuşmaların en heyecanlı bir anında kalabalık içinden bazı provokatörler, halkı yönlendirmeye başladılar. Halkı şehrin Bolşeviklerin kontrolündeki kısmında hapis bulunan Türkistan Komitesi üyelerinden T. İ. Dorrer'i ve diğer mahkumları kurtarmaya ve şehrin hakimiyetini ele geçirmeye davet ettiler. Bu sözlere kapılan halk kalabalık gruplar halinde hapishanenin ve halk Komiserleri Sovyetinin bulunduğu şehrin eski kısmına⁴³⁹ doğru harekete geçti. Bolşevik kuvvetleri başlangıçta olaylara seyirci kaldı. Halkın hapishane önüne gelmesi üzerine Taşkent şehir komutanı Godoeviç hapisane kapılarını açarak Dorrer ve diğer mahkumları serbest bıraktı. Bunun üzerine kalabalık mahkumlarla beraber geri döndü. Eski şehir ile Yeni şehiri birbirine bağlayan köprüünün üzerine gelindiğinde, Bolşevik askerleri ateş açtı. Halktan 16 kişi öldü. Dorrer ve diğer mahkumlar da yakalanarak öldürüldü.⁴⁴⁰

Bu olaylarla ilgili olarak Türkistan Geçici Hükümeti 15 Aralıkta yayınladığı bir bildiri ile olayın sorumlularını kınadı ve halkı sakin olmaya davet etti.⁴⁴¹ Taşkent Bolşevik hükümeti de bu kanlı olayları, Petersburg'a bildirerek bu konuda önlem alınmasını istedi. Sovyet hükümet başkanı F. Kolesov, Hokand'da burjuva sınıfı tarafından kurulan ve Türkistan proletarları tarafından tanınmayan hükümetin Türkistan şehirlerinde muhtariyet ilanını kabul ettirmek için çalışmalar yaptığını ve bu çerçevede 13 Aralık günü Taşkent'te muhtariyet ilan ettiklerini ifade ederek bu

⁴³⁷ Aynı yer.

⁴³⁸ ÇOKAY, s. 10.

⁴³⁹ O dönemde Taşkent şehri eski ve yeni olmak üzere iki kısımdı. Eski kısımda 500 bin ve yeni kısımda 75 bin kişi yaşıyordu. MY, s. 43. Çokay'a göre ise bu rakamlar 250 bin ve 60 bindir. Mustafa ÇOKAY, "Vospominaniya" Türkeli, Aralık 1951, s. 23.

⁴⁴⁰ YT, 1932, No. 37, s. 4-6; A'ZAMHOCAYEV, s. 134-137; Turkestan, s. 88-89.

konuda kendilerine talimat verilmesini istedi.⁴⁴² Petersburg'un verdiği cevap Taşkent Sovyet hükümetini bu konuda istediği şekilde davranmakta serbest bırakıyordu. Petersburg Taşkent Sovyetine bölgede yetkili olduğunu ve problemi kendilerinin halletmesi gerektiğini bildirdi.⁴⁴³ Böylece Petersburg, 20 Kasım'da kendisinin yayınladığı Doğunun Müslüman İşçi ve Emekçilerinin kendi kendini idare etme hakkının olduğunu ifade eden bildiriye aykırı düşüyordu. Petersburg hükümeti halkın çoğunluğunun desteklediği Türkistan Geçici Hükümetinden yana değil, azınlık Bolşevik hükümetinden yanaydı.

Bu arada Türkistan Geçici Hükümetine güçlü bir destek daha geldi. 25 Aralıkta Hokand'da çalışmalarına başlayan Müslüman işçi, asker ve köylü temsilcilerinin I. olağanüstü Kongresi geçici hükümeti desteklediğini açıkladı. Türkistan'da hakimiyet ve yönetim şeklinin gündemin ana maddesini oluşturan Kongreye 200 kadar temsilci katıldı.⁴⁴⁴ Türkistan askeri Şura başkanı Arif Klevbeev, Türkistan Geçici halk meclisi adına İslam Şahahmedov ve Es-Er Miller, Kazan Müslümanları askeri Şura temsilcisi İsmail Ubaydullin, Kafkas Müslümanları adına Piri Murselzade, Semerkant İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti adına Ponomarev ve Hokand belediye başkan yardımcısı Abidcan Mahmudov'un birer konuşma yaptığı Kongrede Kasım ayında kurulan Türkistan Geçici Hükümetini destekleme kararı alındı ve bu hükümette görev alacak temsilcilerin seçimi yapıldı.

Ayrıca Türkistan Geçici Hükümetini desteklemesi için Petersburg Sovyet hükümetine çağrı yapılmasına karar verildi. Çünkü, V. I. Lenin'in Türkistan Muhtariyetine destek vereceği ve hatta bu konuda Türkistanlılara yol göstereceği ümit ediliyordu.⁴⁴⁵ 27 Aralık 1917'de Kongre adına Lenin'e destek çağrısı yapan bir telgraf çekildi. Telgrafta, Türkistan'da Halk Komiserleri Sovyetinin ilan ettiği prensipler doğrultusunda muhtariyet ilan edildiği ve bu nedenle muhtariyetin Türkistan şehirlerinde destek gördüğü belirtildikten sonra, Türkistan Müslüman işçi,

⁴⁴¹ A'ZAMHOCAYEV, s. 138.

⁴⁴² Aynı yer.

⁴⁴³ Aynı yer. .

⁴⁴⁴ A.g.e., s. 139. Kongreye 93 kişi Fergana'dan, 40 kişi Semerkant'tan, 30 kişi Sirderya bölgesinden, 5 kişi Hazarötesi bölgesinden, 4 kişi Buhara'dan ve diğer bölgelerden geldi. Çokay, bu sırada Orenburg'ta bulunuyordu. Bu sebeple Kongre çalışmalarına katılamadı. Kongre bittiği gün Hokand'a geldi. Mustafa Şokay Tañdamalı, s. 160.

⁴⁴⁵ A'ZAMHOCAYEV, s. 140.

asker ve köylü temsilcilerinin I. Olağanüstü Kongresinde kabul ettikleri kararlar ilgili olarak Lenin'den Rusya demokratik cumhuriyetinin başkanı sıfatıyla, Türkistan Geçici Hükümetini desteklemesini istedikleri belirtildi. Ayrıca telgrafta Lenin'den Türkistan'daki disiplinsizlik ve iki başlılığı ortadan kaldırmak için Taşkent Sovyet hükümetinin hakimiyetine son verilerek sadece Türkistan Geçici Hükümetinin tanınması istendi.⁴⁴⁶

Telgrafa cevap bir hafta içinde Petersburg Sovyet hükümetinin milletler işlerinden sorumlu Komiser J. Stalin tarafından verildi. 5 Ocak 1918 tarihinde gönderdiği telgrafta Stalin şöyle diyordu: "*Taşkent'teki Sovyet hükümetini ortadan kaldırmak için Petersburg'a müracaat etmeye lüzum yoktur. Eğer bu hükümeti istemiyorsanız, onu güç kullanarak yok edebilirsiniz.*"⁴⁴⁷ Stalin bunları yazarken Türkistan Geçici Hükümetinin elinde Taşkent'teki Sovyet hükümetini yıkacak askeri gücü olmadığını biliyordu. Bu sebeple, Stalin'in telgrafı, Petersburg Sovyet hükümetinin Türkistan Geçici Hükümeti ile Müslüman işçi, asker ve köylü Sovyetine diplomatik dille ifade edilen bir savaş ilanından başka bir şey değildi.⁴⁴⁸

Ocak ayı başında, Türkistan Geçici Hükümetinde devlet masraflarına kaynak temini için devlet bankalarına el koyma kararı krize sebep oldu. Bu kriz hükümet başkanı Tınışbayev'in görevden azledilmesiyle sonuçlandı. Çokay'a göre, Tınışbayev başkanlığındaki hükümet mali konularda çok yavaş ve tedirgin davranmaktaydı.⁴⁴⁹ Bakanlar kurulu Ocak ayının ilk haftasındaki oturumunda Hokand'daki Rus devlet bankalarındaki paralara el konulması yolunda karar aldı. Ancak, başbakan Tınışbayev'in bu kararı uygulamada tereddüt etmesi, Bolşeviklerin önce davranarak bankaların içini boşaltmasına yol açtı.⁴⁵⁰ Bolşevikler Hokand bankalarındaki 8 milyon ruble civarındaki paraya el koyarak Taşkent'e götürdüler.⁴⁵¹

⁴⁴⁶ Turkestan, s. 92; Mustafa ÇOKAY, "Mefkure Meydanında Küreş", Yaş Türkistan, Aralık 1930, No. 13, s. 9; Mustafa Şokay Tañdamalı, aynı yer; A'ZAMHOCAYEV, s. 140-14.

⁴⁴⁷ HAYİT, s. 248; A'ZAMHOCAYEV, s. 141.

⁴⁴⁸ HAYİT, s. 248-249.

⁴⁴⁹ ÇOKAY, "Bir "İlmi" Yalganga Karşı", Yaş Türkistan, Şubat 1932, No. 27, s. 8.

⁴⁵⁰ Çokay'a göre Tınışbayev, bankalardaki paraya el konmasının Taşkent Rus Bolşevik hükümetinin Türkistan hükümetine öfkesini doğuracağından endişe ediyordu. YT, 1930, No: 13, s. 7. Çokay, isim vermeden zikrettiği bu olayda bir bakanın bankalardaki paralara el koymada ağır davrandığını ve hatta sabotaj yaparak kararın gerçekleştirilmesini engellediğini yazar. ÇOKAY, "Bir "İlmi" Yalganga Karşı", Yaş Türkistan, Şubat 1932, No. 27, s. 8.

⁴⁵¹ Turkestan, s. 98.

Böylece, Bolşevikler Türkistan Geçici Hükümetinin Hokand devlet bankalarındaki paralara el koymasına fırsat vermediler. Bunun üzerine Bakanlar kurulu 2 Ocak 1918'de Tınışbayev'i başbakanlık görevinden aldı. Onun yerine Müslümanların menfaatlerini kararlılıkla koruyacağı ümit edilen Çokay atandı.⁴⁵²

Çokay'ın başbakanlık görevine atanmasından sonra, Türkistan Geçici Hükümeti daha aktif çalışmalar yapmaya başladı.⁴⁵³ Hükümet maddi sıkıntıları aşabilmek için 30 milyon ruble değerinde devlet tahvili çıkardı. Hükümet üyeleri bu tahvilleri halka satmak için Türkistan'ın çeşitli vilayet ve illerine gittiler.⁴⁵⁴ Türkistan Geçici Hükümetinin bu tahvillerine devlet bankasının Semerkant ve Fergana şubelerinden büyük talep oldu. Tahvillerin böylesine başarılı olması, Taşkent'teki Bolşevik temsilcilerini telaşlandırdı. Çünkü, Çokay'ın fikrine göre, bu durum Hokand hükümetinin oyun olmadığını, aksine ciddi bir devlet teşkilatının doğmakta olduğunu gösterdi. Bu ise sadece Sovyet hükümetine değil, Türkistan'daki umumi Rus menfaatlerine zarar getirebilirdi.⁴⁵⁵ Ancak bu tahvillerin satılan kısmından elde edilen gelirler ve toplanan bağışlar hükümetin mali sorunlarını çözmesine yeterli olmadı.⁴⁵⁶

Bu arada Şura-i İslamiyenin Hokand Şehir Sovyeti Bolşeviklerin Hokand bankalarındaki paralara el koymasından sonra olağanüstü toplandı. Toplantıda Hokand kalesinde bulunan Hokand Bolşeviklerinin Soyvetinin dağıtılması kararı alındı. Kaleye Bolşevik karşıtı Rus subayı M. Mansurov kumandasında asker gönderilmesi kararlaştırıldı.⁴⁵⁷ Ancak sovyet bu kararını uygulamaya koyamadı.⁴⁵⁸

Diğer taraftan Taşkent halk Komiserleri Sovyeti Aralık ayında meydana gelen olaylardan sonra Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde kendi hakimiyetini tesis etme

⁴⁵² Aynı yer; Helene Carrere D'ENCAUSSE, "Civil War and New Governments", *Central Asia 120 Years of Russian Rule*, Haz. Edward Allworth, Duke University Press, Durham and London, 1989, s. 227; *İz İstorii Rossiyskoy Emigratsii Pis'ma A.-Z. Validova i M. Çokaeva (1924-1932)*, Der. ve Haz. S. M. İshakova, Rusya İlimler Akademisi Sosyal Reform, Hareket ve Devrim Tarihi İlimi Konseyi, Moskova, 1999, s. 121; TOGAN, *Türkili*, s. 365. Hıdıraliyev, Tınışbayev'in Hükümetin bazı hareketlerinin Taşkent'teki Rus Bolşeviklerinin tepkisine yol açacağı endişesiyle istifa ettiğini yazar. HİDİRALİYEYEV, s. 72.

⁴⁵³ *Turkestan*, s. 99.

⁴⁵⁴ Aynı yer.

⁴⁵⁵ ÇOKAY, s. 9.

⁴⁵⁶ *Turkestan*, s. 99.

⁴⁵⁷ A.g.m., s. 100.

⁴⁵⁸ A.g.m., s.100-101.

çalışmalarını hızlandırdı. Bunun için Türkistan Geçici Hükümetinin etkisinin az olduğu bölge olan Hazarötesi vilayeti kontrol altına alındı ve Türkmen askeri birlikleri dağıtıldı.⁴⁵⁹

Hokand Hükümeti olası bir Sovyet saldırısına karşı tedbir almaya çalıştı. Buhara Emirliğinden askeri yardım istedi. Ancak bu isteğine olumlu cevap verilmedi. Taşkent'teki silahların Hokand'a nakli de mümkün olmadı.⁴⁶⁰

Taşkent halk Komiserleri Sovyeti başlangıçta Hokand muhtariyetini ortadan kaldıracak silahlı güce sahip değildi. Fakat Kızılordu'nun 19 Ocak 1918'de Orenburg'u Aklardan temizlemesiyle, Petersburg hükümeti ile Taşkent Sovyeti arasında ulaşım engelleri ortadan kalkmış oldu. Bundan sonra, Taşkent halk Komiserleri Sovyeti askeri teçhizat ile donanma imkanına sahip oldu.⁴⁶¹

29 Ocak gecesi Türkistan Muhtariyetini destekleyen kimliği belirsiz bir takım askerler Hokand kalesini muhasara etti. Kalenin önünde nöbet tutan askerler tesirsiz hale getirilerek esir edildi. Ancak, kaleyi sabaha kadar kuşatan askerler Hokand Sovyetinin başkanı E. A. Babuşkin'i ele geçiremedi.⁴⁶² Sabahleyin muhtariyetçi askerlerin çekilmesinden sonra, Babuşkin işçileri toplayarak kendi başkanlığında bir devrimci komite (revkom) oluşturdu. Bundan sonra, kalede çıkarılan çan ve silah sesleriyle şehirdeki demiryolu işçileri kalede toplandı. Toplanan işçilere silah dağıtıldı.⁴⁶³ 30 Ocak günü Hokand devrimci komitesi Türkistan Geçici Hükümetine bir ultimatom vererek, üç saat içinde tutuklanan askerlerin salıverilmesini ve kaleye saldırı düzenleyenlerin teslim edilmesini istedi. Ayrıca devrimci komite başkanı Babuşkin, Çokay, Zigel ve hükümet sekreterini tutulması için devrimci komite üyesi Nikolaenko Sazonov iki askerle birlikte Türkistan Geçici Hükümetin yerleştiği Han sarayına gönderdi.⁴⁶⁴

⁴⁵⁹ A'ZAMHOCA YEV, s. 144.

⁴⁶⁰ BAYSUN, s. 31.

⁴⁶¹ A'ZAMHOCA YEV, s. 146.

⁴⁶² Bu saldırıya kimin ön ayak olduğu bugüne kadar anlaşılamamıştır. Ancak, bunun başında Rus subaylarının olduğu yönünde şüpheler mevcuttur. Başarısızlıkla sonuçlanan bu saldırı, bundan sonra başlayacak olan trajik olayların tetiklenmesinin ana sebebi olacaktır. *Turkestan*, s. 101.

⁴⁶³ A.g.m., s. 100-101.

⁴⁶⁴ A.g.m., s. 102. Hıdıraliyev, ultimatomun verilme tarihi hakkında yanlışlığa düşer. Ultimatomun Hokand'da Türkistan güçleri ile Bolşevikler arasında dokuz gün boyunca çarpışmalar yapıldıktan ve Korbaşı Ergeş Han ilan edildikten sonra verildiğini belirtir. *HIDIRALİYEV*, s. 78-79. Oysa, ileride

Bu arada Bolşevik kuvvetleri şehri ateşe tutuyor, el bombaları patlatıyordu. Böylesine bir iç savaş atmosferinde Türkistan geçici hükümet başkanı Çokay, devrimci komitenin taleplerini bildirmek için Han sarayına gelen Sazanov'u kabul etti.⁴⁶⁵ Sazanov bu konudaki hatıralarında, Çokay'ın kendisini çok nazik davrandığını ve bir misafir muamelesi yaparak çay ikramında bulunduğunu söyler.⁴⁶⁶ Sazanov, Hokand kalesine yapılan saldırı ile ilgili Hokand devrimci komitesinin ultimatomeni bildirir. Ancak, Sazanov kaleye yapılan geceki saldırıdan bahsettiğinde, Çokay'ın benzi attı ve sinirlenerek yardımcısına bağırdı: *"Hükümet Başkanı benim. Benden onay almadan, nasıl böyle bir şey yapıyor. Hani nerede kaldı Sovyet hükümeti ile barış anlaşması?"*⁴⁶⁷

Sazanov'un kendisini tutuklama talebine ise, Çokay şu cevabı verdi: *"Bolşevikler şehri ateşe tutmayı derhal durdursunlar ve halka karşı şiddet göstermemeye söz versinler ve kendileri de başkanlarını bizim Millî Merkezimize teslim etsinler, ben de kendimi Hokand devrimci komitesine güvenle teslim hazırım."*⁴⁶⁸ Bu cevap üzerine taraflar arasında bir anlaşma sağlanamadı.

Devrimci Komite Türkistan Geçici Hükümetine talepleri kabul ettirecek güce henüz sahip değildi. Bu sebeple Taşkent, Yeni Margilan (Skobelev), Andican ve Namangan şehirlerinden takviye kuvvetler istemişti. 30 Ocak günü akşamı Yeni Margilan'dan K. Osipov kumandasında takviye kuvvetlerin gelmesiyle, Hokand Devrimci Komitesinin pozisyonu kuvvetlendi. Osipov'un yanında 140 asker, 4 top ve 4 makineli tüfek vardı.⁴⁶⁹ Devrimci komite Osipov'u şehirdeki sovyet güçlerinin baş kumandanı tayin etti. Ertesi günü devrimci komite Türkistan geçici hükümet başkanına tekrar bir ultimatom gönderdi. Bu arada Osipov'un askerleri Hokand şehrinin Müslümanların yoğun olduğu eski kısmını top ateşine tutmaya başladı.⁴⁷⁰ Sazanov başkanlığındaki heyet ultimatomeni bildirmek için Han sarayına gitti.⁴⁷¹

teferruatıyla anlatılacağı gibi ultimatomeni Hokand Muhtariyeti güçleriyle Bolşevikler arasında silahlı çatışmanın başlamasından ve Korbaşı Ergeş'in ortaya çıkmasından evvel verilmiştir.

⁴⁶⁵ 1917, s. 44.

⁴⁶⁶ *Turkestan*, s. 102.

⁴⁶⁷ Aynı yer.

⁴⁶⁸ 1917, s. 44.

⁴⁶⁹ *Turkestan*, s. 103.

⁴⁷⁰ SAFAROV, s. 128.

⁴⁷¹ *Turkestan*, s. 104.

Ertesi sabah saat 11.20'de heyet Çokay tarafından kabul edildi.⁴⁷² Sazanov hatıralarında, Çokay tarafından bir gün evvelki gibi nazik bir muamele ile karşılandıklarını belirtir. Sazanov bir zarf içinde ultimatomu Çokay'a verdi.⁴⁷³ Ultimatom şu talepleri içeriyordu:

1. Türkistan Geçici Hükümeti, Sovyet hakimiyetini tanıyacak,
2. Türkistan halkını Sovyet hükümetine itaat etmeye çağıran bir bildiri yayınlayacak,
3. Ahali silahsızlandırılacak ve bütün toplanan silahlar Bolşeviklere teslim edilecek,
4. Türkistan Geçici Hükümetinin millî ordusu derhal dağıtılacak.⁴⁷⁴

Bu sırada Çokay'ın yanında hükümet üyelerinden Miradil, Abdurrahman Orazayev, Hidayet bey Yorgulu bulunuyordu.⁴⁷⁵ Çokay, ultimatomu onlara da okudu.⁴⁷⁶ Hükümet üyeleri bu ultimatomu kabul etmedi. Hükümet adına konuşan Çokay, Bolşeviklere şu cevabı verdi: *“Güç sizin tarafınızda. Bizde ise kendi millî hakkımızı tanımaktan başka bir güç şimdilik yok. Bununla birlikte sizin hakimiyetinizi, Türkistan'da Sovyet hakimiyetini tanımayı reddediyoruz.”*⁴⁷⁷

Çokay ve Türkistan Geçici Hükümetinin üyeleri, kendilerinden kuvvetçe üstün Bolşeviklere boyun eğmek istemeyişlerinin temelinde, onların hakimiyetinin kalıcı olmayacağı doğrultusundaki inançları yatmaktaydı. Bu yüzden, Bolşevik hakimiyetini kabul ettikleri takdirde hem Bolşeviklere karşı Türkistan'da yürütülecek mücadeleye katılma hakkından mahrum olacaklarını ve hem de Türkistan'ı layıkıyla temsil edip edemediklerinin sorgulanacağından endişe ediyorlardı.⁴⁷⁸ Bolşevik temsilcileri, ultimatom üzerinde tekrar düşünmeleri için 3 saat mühlet vererek

⁴⁷² 1917, s. 44.

⁴⁷³ *Turkestan*, s. 104.

⁴⁷⁴ 1917, s. 44.

⁴⁷⁵ Aynı yer.

⁴⁷⁶ *Turkestan*, aynı yer.

⁴⁷⁷ 1917, s. 45.

⁴⁷⁸ Aynı yer.

ayrıldılar.⁴⁷⁹ Bunun için saatlerini Türkistan hükümeti üyeleriyle karşılaştırdıktan sonra oradan ayrıldılar.⁴⁸⁰

Fakat Bolşevikler mühletin dolmasını beklemediler. 20 dakika sonra Hokand hükümetine karşı saldırıyı başlattılar. Bu, Bolşevik ultiatomundaki şartları müzakere etmekte olan hükümet başkanı Çokay ve kabinenin diğer üyeleri için beklenmedik bir hadise oldu. Çokay daha sonra **Birlik Tuvi** gazetesinde yayınlanan mektubunda⁴⁸¹ bu konuyla ilgili olarak şunları söyleyecekti: *“Bolşeviklerin bu hareketi ultiatomda kendilerinin koydukları şartlara aykırı idi. Onlar ultiatomdaki şartları görüşmemiz için üç saat süre vermişlerdi; bu süre saat 2'den 20 dakika geçtiğinde bitecekti. Böylece Bolşevikler kendi şartlarını kendileri bozarak anlaşma yolunu tıkadılar.”*⁴⁸²

Bolşeviklerin silahlı saldırılarının başlaması üzerine Hokand hükümeti üyeleri hükümet binasını terk etmek zorunda kaldılar. Çokay, bundan sonra bir daha hükümet üyelerinin bir araya gelemediğini belirtir.⁴⁸³ Zaten halk bu esnada ellerine sopa, kürek ve balta gibi silah olarak kullanabileceği ne geçerse alarak sokağa dökülmeye başlamıştı.⁴⁸⁴ Hükümetin uzlaşma yolları arıyoruz, Bolşeviklere karşı silahlı saldırıya kalkışmayın şeklinde Bolşevik saldırısından önce yapmış olduğu ikaza uyan kimse kalmamıştı. Çokay, halkın bu davranışını normal bulur. Çünkü, halk Bolşeviklerin mühletin bitimini beklemeden tek taraflı saldırıya geçmesini, sadece Hokand hükümetine değil, kendilerine karşı da düşmanlık yapacaklarına yorumlamışlar ve kendilerini koruma içgüdüleriyle hareket etmeye başlamışlardı. Her şey kontrolden çıkmıştı. Çokay'a göre, bu durumda hükümetin yapacak bir şeyi kalmamıştı.⁴⁸⁵

⁴⁷⁹ Aynı yer.

⁴⁸⁰ **Turkestan**, aynı yer.

⁴⁸¹ Çokay, Hokand'da Bolşevik saldırılarından kaçarak sığındığı Fergana dağlarında başından geçenleri anlatarak bir mektup kaleme alır. 24 Şubat 1918'de kaleme aldığı bu mektup **Birlik Tuvi Gazetesi**'nin 7 Mart 1918 tarihli sayısında yayınlanır. Bu konu ileride ayrıntılarıyla ele alınacaktır.

⁴⁸² Keñes, NÜRPEYİSOV, **Alaş Häm Alaşorda**, Atatek Yayınevi, Almatı, 1995, s. 234.

⁴⁸³ Aynı yer.

⁴⁸⁴ NÜRPEYİSOV, s. 234; **Turkestan**, s. 105.

⁴⁸⁵ NÜRPEYİSOV, s. 234.

Hükümetin dağılmasından sonra Hokand şehrinin müdafaasını üstlenen millî güçler, korbaşı Küçük Ergeş'in komutası altında toplandı.⁴⁸⁶ Ancak, silahça üstün ve eğitilmiş orduya sahip Bolşevik kuvvetleri karşısında Ergeş'in komutasındaki düzensiz ve genellikle ellerinde balta, sopa ve kürek gibi aletlerden başka silah olmayan halk milisleri fazla tutunamadı. Müslüman kuvvetler 22 Şubatta Bolşeviklere teslim olduğunda, Hokand şehri korkunç bir manzara arz ediyordu. Harabeye dönen şehrin büyük bir kısmı yanıyordu. Şehrin en az üçte biri oturulamayacak bir haldeydi. Şehir sakinlerinden on bin kişi öldürüldü. Şehir Bolşevik kuvvetlerince yağma ve talana maruz kaldı.⁴⁸⁷ Bolşeviklere boyun eğmeyen bazı gruplar, dağlara çıkarak, Sovyet iktidarına karşı belli bir süre mücadelesini devam ettirdi. Bu baş kaldırı tarihe Basmacı Hareketi olarak geçti.⁴⁸⁸

Böylece Hokand Muhtariyeti Bolşevikler tarafından sona erdirildi. Hokand muhtariyetinin geçici Türkistan hükümeti iki ay kadar yaşayabildi. Çokay hatıralarında, kendi kendisine "*Hokand hükümeti iki ay içinde neler yapabildi?*" diye sorar ve şöyle cevaplar: "*O bir cihetten az ve diğer cihetten çok iş yaptı. Tarihi vaziyetin şartlarını göz önünde bulundurduğumuzda az; fakat o devir Türkistan'ın çağdaş ilim, siyaset ve teknik cihetinden geri kaldığını dikkate alırsak, Hokand Hükümetinin çok iş başardığını söyleyebiliriz.*"⁴⁸⁹

Çokay, Türkistan'daki millî siyasî hareketleri değerlendirirken devrimin getirdiği fırsatlardan yararlanamadıklarını kabul eder. Bunun sebeplerini de şöyle izah eder: "*Uzun zaman karanlıkta kalan bir kişinin aniden ışığa çıktığında gözünü açamadığı gibi, uzun zaman Çarlık Rusyasının sömürge siyasetinin karanlıklarında sürünen Türkistanlılar da devrimin getirdiği hürriyet aydınlığına çıkar çıkmaz*

⁴⁸⁶ *Turkestan*, s. 106. Sovyet tarih yazıcılığı 5 Şubatta Ergeş'in ve Şura-i Ulema taraftarlarının Hokand hükümetini devirdiklerini ve Çokay'ın onlara teslim olduğunu yazma eğilimindedir. Özbekistan'da yapılan son araştırmalarda bunun etkisi halen görülmektedir. A'zamhocayev, Şura-i Ulemacların 5 Şubatta Çokay başkanlığındaki Hükümeti devirdiğini yazar. A'ZAMHOCAYEV, s. 148. Oysa, 31 Ocaktan itibaren ortada devrilecek herhangi bir hükümet yoktur.

⁴⁸⁷ Hokand şehrinde Müslüman kuvvetler ile Bolşevikler arasında cereyan eden savaş hakkında daha geniş bilgi için bkz. *Turkestan*, s. 104-108; HAYİT, s. 250-251; A'ZAMHOCAYEV, s. 147-151.

⁴⁸⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Baymirza HAYİT, "*Basmacılar*" *Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)*, Ankara, 1997; Joseph CASTAGNE, *Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi*, Orkun Yayinevi, İstanbul, 1980; HAYİT, *Türkistan Rusya ile...*, s. 145-158; Michael RYWKIN, *Moscow's Muslim Challenge Soviet Central Asia*, Armonk-New York-London, 1982, s. 34-44.

⁴⁸⁹ ÇOKAY, "Bir 'İlmi' Yalganga Karşı", *Yaş Türkistan*, Şubat 1932, No. 27, s. 6.

gözleri kamaşmış ve önlerini göremez olmuştu. Kamaşan gözlerin bocalamasını, Türkistanlıların kendi karanlığı daha da arttırmaktaydı.”⁴⁹⁰

⁴⁹⁰ 1917, s. 46.

1.7. Hokand ve Alaş Orda Hükümetleri Arasındaki İlişkiler

Hokand muhtariyeti tarihinin en çok tartışılan ve bugüne kadar tam aydınlığa kavuşturulamayan meselelerinden biri, onun kendisinden yaklaşık iki hafta sonra kurulan Alaş Orda Kazak hükümeti ile olan ilişkileridir. Bu ilişkilerin kilit adamının Çokay'ın olması sebebiyle bu konu, araştırmamızı yakından ilgilendirmektedir. Bundan dolayı bu meseleyi ayrı bir bölüm olarak etraflıca ele almayı gerekli gördük.

Hokand muhtariyeti ile Alaş Orda Kazak Hükümeti ile ilgili araştırmalar Özbekistan ile Kazakistan'ın 1991 yılında bağımsızlıklarını kazanmasından sonra hız kazandı. Özellikle, Özbek ve Kazak araştırmacıları tarafından ideolojik baskılardan uzak tarafsız bir biçimde yapılan tarih araştırmaları Çokay'ın Hokand ve Alaş Orda hükümetlerinde son zamanlara kadar karanlıkta kalan rolünü aydınlatmamıza olanak vermektedir.

Çokay'ın Petersburg'ta üniversite yıllarında Bökeyhanov ile birlikte yaptıkları çalışmaları ve Nisan 1917'de Kazakların ilk siyasî Kurultayı olan Orenburg vilayet Kurultayına katıldığını bundan önceki bölümlerde ele almıştık. Kazakistan'da son yıllarda yapılan Alaş Orda Hükümeti ile ilgili araştırmalar ve özellikle **Kazak** gazetesindeki yazılar, bize Çokay'ın Türkistan'daki siyasî faaliyetlerin bilfiil içinde olduğu günlerde de, Orenburg'taki Kazak siyasî faaliyetlerinin de pek dışında olmadığını ve Alaş Orda liderlerinin kendisine büyük bir güven beslediğini açık seçik ortaya koymaktadır.

21-26 Temmuz 1917'de Orenburg şehrinde yapılan I. genel Kazak Kurultayına Sirderya Kazakları adına davetliydi. Taşkent'teki siyasî faaliyetlerin yoğunluğu sebebiyle Kurultaya katılamamasına rağmen, Çokay, Petersburg'taki Bütün Rusya Müslümanlarının Millî Şurasına⁴⁹¹ seçilen 8 Kazak temsilcinin arasında yer alıyordu. Kurultay ayrıca Kazakların kendi siyasî partisini kurmasını da karara bağladı. Demokratik federatif parlamenter cumhuriyet esasları temelinde çalışacak olan partinin program ve tüzüğüne taslağının hazırlanması görevi Millî Şuraya

⁴⁹¹ Millî Şura, 1917 Mayıs ayında Moskova'da toplanan Bütün Rusya Müslümanları Kurultayında oluşturuldu. Şura, Rusya Müslümanlarının bütün siyasî teşkilatlarının ortak politikalar belirleyerek koordineli çalışmasını sağlamayı amaçlıyordu. Bu konuda geniş bilgi için bkz. DEVLET, s. 104.

seçilen Çokay ve yedi arkadaşına verildi.⁴⁹² Bu, Millî Şuraya seçilen sekiz üyeye⁴⁹³ Kurultay tarafından verilen önemin bir göstergesidir. Bunlar, Petersburg'ta bir yandan Millî Şurada görev yaparken diğer yandan bu taslağı hazırlayacaklardı. Ancak, Millî Şurada Kazakları temsil etmek için Cihanşa Dosmuhammedov ile Velihan Tanaşev'den başka kimse Petersburg'a gidemedi. Bu yüzden Kazak partisi ile ilgili çalışmayı Orenburg'ta Bökeyhanov ile Baytursunov başkanlığındaki bir komisyon hazırladı.⁴⁹⁴

Ayrıca, I. genel Kazak Kurultayında, Rusya kurucu meclisi seçimleri için adaylar da belirlendi. Kurultay, Çokay'ı Sirderya ve Amuderya bölgesi olmak üzere iki yerden aday gösterdi.⁴⁹⁵ Böylece Çokay hem Türkistan halkını ve hem de Kazak halkını Rusya kurucu meclisinde temsil etmek üzere seçimlerde iki yerden aday gösteriliyordu.

Kısacası Çokay, Türkistan bölgesinde aktif siyasî çalışmalarda bulunurken, Orenburg'taki Kazak siyasî oluşumlarında da önemli konumlarda ismi geçiyordu. Diğer bir deyişle, Çokay hem Türkistan'daki ve hem de Bozkır bölgesindeki millî hükümet kurma çalışmalarında ağırlığı olan bir isimdi. Aslında bunun böyle olması Çokay'ın şahsi yeteneklerinin yanısıra, temsil ettiği Sirderya bölgesinden de kaynaklanıyordu. Sirderya vilayeti Türkistan Eyaletinde yer aldığı için Çokay, Türkistan'daki siyasî çalışmalara katılmak zorundaydı. Diğer yandan Sirderya Vilayetinin Rusya vilayetleri içinde en çok Kazak nüfusuna sahip olması⁴⁹⁶ Çokay'ı Kazak siyasî çalışmalarının önemli bir delegesi haline getiriyordu.

⁴⁹² KOYGELDİYEYEV, s. 301-302.

⁴⁹³ Bu sekiz üye şunlardı: Akmola'dan Aydarhan Turlubay, Semey'den Abikey Satbayev, Torgay'dan Alcan Baygurin, Oral'dan Cihanşa Dosmuhammedov, Bökey'den Velihan Tanaşev, Yedisu'dan Bazarbay Mametov, Sirderya'dan Mustafa Çokay, Fergana'dan Abdurrahman Orazayev. KOYGELDİYEYEV, s. 302.

⁴⁹⁴ KOYGELDİYEYEV, s. 309-310; Hazırlanan Alaş Partisinin programı için bkz. **Kazak**, 21 Kasım 1917, No: 251. Programın Rusça tercümesi için bkz. Arhip K. BOGAÇOV, **Alaş-Orda Kratkiy İstoriçeskiy Oçerk o Natsional'no-Burjuaznom Dvijenii v Kazahstane Perioda 1917-1919**, Calın Yaynevi, Almatı, 1996, s. 149-252.

⁴⁹⁵ **Kazak**, s. 407-408.

⁴⁹⁶ 1897'de Çarlık Rusya Hükümeti tarafından yapılan nüfus sayımında Kazak nüfusu 4 milyon 84 bin olarak tespit edildi. Alaş liderlerinin Kazakların yıllık % 1.5 nüfus artışını göz önüne alarak yaptıkları nüfus tahminine göre, 1917'de Kazak nüfusunun bölgelere göre dağılımı şöyleydi:

Semey	754.000
Akmola	557.000
Torgay	486.000
Oral	586.000

Bu yüzden Çokay, Orenburg'ta 5-13 Aralık tarihlerinde yapılan II. Genel Kazak Kurultayına da davetliydi. Ancak, Hokand'da kurulan yeni hükümet çalışmaları sebebiyle Kurultaya zamanında katılamadı. Duvlatov'un 29 Kasım 1929'da OGPU⁴⁹⁷ memurlarına verdiği ifade tutanaklarında, kesin bir tarih vermemekle birlikte, Çokay'ın Kurultayın sonlarına yetiştiğini beyan eder.⁴⁹⁸ Buradan yola çıkarak biz Çokay'ın Aralık'ın 10'undan sonra Kurultaya katıldığını tahmin edebiliriz.⁴⁹⁹

Kurultayın en önemli kararlarından biri Alaş Orda isminde geçici bir Kazak hükümetinin kurulması oldu. 25 üyeli hükümetin 10 üyeliği Kazaklar arasında yaşayan başka halkların temsilcileri için boş bırakıldı. Kalan 15 üyeliğin 7'si vilayet temsilcilerinden oluştu: Bökey'den Velihan Tanaşev, Oral'dan Halil Dosmuhammedov, Akmola'dan Aydarhan Turlıbayev, Torgay'dan Ahmet Birimcanov, Semey'den Halil Abbasov, Yedisu'dan Sadık Amancolov ve Sirderya'dan Mustafa Çokay. Kazak hükümetine Alihan Bökeyhanov, Cihanşah Dosmuhammedov, Alimhan Ermekov, Muhammedcan Tınışbayev, Baktıkerey Kulmanov, Yakup Akbayev, Bazarbay Mamıtoev ve Otınşı Alcanov ise hiçbir vilayete bağlı olmaksızın seçildi. Hükümet başkanlığına Alihan Bökeyhanov seçildi.⁵⁰⁰ Böylece Çokay, Türkistan hükümetinden sonra Alaş Orda Hükümeti'ne de üye seçiliyordu.

Hazar Ötesi	82.000
Sirderya	1.021.000
Yedisu	971.000
Fergana	431.000
Semerkant	91.000
Astrahan	320.000

Kazak, s. 411 (Kazak, 4 Temmuz 1917, No. 235).

⁴⁹⁷ Birleşik Devlet Siyaset İdaresi.

⁴⁹⁸ KOYGELDİYEV, s. 345.

⁴⁹⁹ Çokay'ın kendisi de Aralık ayı başlarında Orenburg'a gittiğini yazar. ÇOKAY, "Hokand ...", s. 11.

⁵⁰⁰ KOYGELDİYEV, s. 332-333; Bu konuda bazı araştırmacılar Alaş Orda Hükümetinin bakanlık dağılımını da yaparlar. Buna göre, Başbakan Alihan Bökeyhanov, Başbakan Yardımcısı Halil Abbasoğlu, Dışişleri Bakanı Mustafa Çokay, Adalet Bakanı Ahmet Birimcanoğlu, İçişleri Bakanı Muhammetcan Tınışbayev, Savaş Bakanı Alimcan Ermekoğlu, Kültür Bakanı Ahmet Baytursunov, Alaş Orda Batı Bölgesinden Sorumlu Bakanlar Cihanşah Dosmuhammedov, Halil Dosmuhammedov ve Ahmet Bey Sarsan. TOGAN, *Türkili*, s. 369; Baymirza HAYİT, *Die Nationalen Regierungen von Kokand (Choqand) und der Alasch Orda*, yayınlanmamış doktora tezi, Münster Westf., 1950, s. 93-94; HAYİT, *Türkistan Rusya ile ...*, s. 253; Buna göre Çokay, her iki hükümette de Dışişleri Bakanıdır. Ancak, biz Alaş Orda Hükümeti'ndeki Bakanlık dağılımı yapıldığına dair bir bilgiye başka kaynaklarda rastlamadık. HAYİT, bu konuda Togan'ı kaynak olarak gösterir. Togan da bu bilgiyi 1922'de Almanya'ya tahsile gelen Azimbek Birimcanoğlu'ndan aldığını zikreder.

Duvlatov'un ifadesine göre, Kurultay katılımcıları 28 Kasım'da Türkistan Muhtariyetinin ilan edildiğini Çokay'dan öğrendiler.⁵⁰¹ O zamana değin bundan haberleri yoktu. Bu durum, yani yaklaşık iki haftalık bir zaman diliminde Orenburg'taki Kazak liderlerinin muhtariyet ilanından haberdar olmaması, Türkistan Muhtariyetini ilan edenler ile Kazak siyasî liderleri arasında herhangi bir iletişimin olmadığını açıkça göstermektedir.

Bunun en büyük sebeplerinden biri, Bökeyhanov'un Kazak siyasî çalışmaları ile Türkistan'daki siyasî çalışmaları birleştirmekten kaçınan tavrıydı. Bu konu Türkistan Muhtariyetinin ilanından çok önce Bökeyhanov'un zihnini meşgul eden meseleler arasında yer alıyordu. Kazaklar ile Özbeklerin siyasî faaliyetlerini birleştirerek bir muhtariyet çatısı altında toplanmalarının her iki topluma ne kazandıracığı meselesi onu çok düşündürdü. Bu düşünce onda özellikle 1917 sonbaharında son şeklini aldı ve Bökeyhanov Türkistan bölgesi ile ortak siyasî çalışmalara girilemeyeceği kanısına vardı. Ona göre, böyle bir işbirliği ne Özbek toplumuna ve ne de Kazak toplumuna bir şey kazandıracaktı.

Bökeyhanov bu konudaki görüşlerini **Kazak** gazetesine Ekim ayında yazdığı bir makalesinde şöyle ifade ediyordu: *"Biz Türkistan ile dindaş ve kardeşiz. Muhtariyet demek, ayrı bir devlet olmak demektir. Devlet kurup çalıştırmak kolay bir iş değildir. Bizim Kazaklarda siyasî işlerde çalışacak kimselerin katılığı çekilirken, bizim Kazakların genelinde cehalet hüküm sürerken, Türkistan halkının cehaleti ve uzmanlaşmış insanların yokluğu bizden on misli fazladır. Kazaklar Türkistan ile aynı muhtariyete girecek olurlarsa, muhtariyet arabasına deve ile eşeği aynı zamanda çekmiş oluruz. Bu arabaya binerek biz nereye gidebiliriz."*⁵⁰²

Bökeyhanov'u, Türkistan bölgesinde Kadimciliğin ve dini fanatizmin kuvvetli olması ve halkın yobaz mollaların etkisinde bulunması düşündürüyordu.⁵⁰³ Bu sebeple, ona göre Türkistan hükümeti ile Alaş Orda Hükümetinin birleşmesi, iki körün el ele tutuşarak bir yere gitmek istemesinden başka bir şey değildi.⁵⁰⁴ Bökeyhanov, ayrıca Türkistan ve Alaş Orda hükümetlerinin birleşmesi halinde

⁵⁰¹ KOYGELDİYEV, s. 345.

⁵⁰² A.g.e., 339-340.

⁵⁰³ HAYİT, s. 254.

⁵⁰⁴ KOYGELDİYEV, s. 340.

insiyatifin Kadimci güçlerin eline geçmesinden de endişe ediyordu.⁵⁰⁵ Çünkü, Taşkent'e giderek çalışmalarına katılmamakla birlikte Türkistan Komitesinin bir üyesi olarak, Taşkent'teki Kadimcilerin Millî Merkez siyasî faaliyetlerini engellemeye varan koyu dini taassuplarından haberdardı. Ekim ayında Semey'de yaptığı bir konuşmada Bökeyhanov, Kadimcilerin dini taassubunu dile getirerek, onların Taşkent belediye meclisinde, Allah'ın takdiri olduğunu iddia ettikleri veba hastalığına önlem alınmasını günah sayarak karşı çıktıklarını ifade etti.⁵⁰⁶ Bu sebeple Bökeyhanov, Duvlatov'un Sovyet döneminde Sovyet gizli polisinde alınan ifadesinde de belirttiği gibi, Türkistan'da Kadimcilerin dini taassubunun siyasî çalışmaları istenilen yönde yürütülmesine engel olacağı fikrindeydi.⁵⁰⁷

Bökeyhanov, Kazaklar ile Özbeklerin bir hükümet teşkil edip yürütecek alt yapıya sahip olmadığı görüşünde haksız sayılmazdı. Nitekim, böyle bir alt yapıya sahip halklar Rusya'da çarlık rejiminin devrilmesinden hemen sonra millî devletlerini kurarak Rusya'dan bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Polonya, Finlandiya ve Ukrayna ve hatta Kafkasya halkları Şubat İhtilali ile Ekim devrimi arasında geçen sürede millî cumhuriyetlerini kurmuş bulunuyorlardı.⁵⁰⁸ Fakat Türkistan böylesine somut siyasî oluşumları alt yapısının yetersizliği sebebiyle zamanında gerçekleştirememişti.

Bökeyhanov, Türkistan bölgesinden ziyade, Sibirya ile bir ittifak kurmaktan yanaydı. Böylece, Kazak halkının yetişmiş kadro yetersizliği Sibirya'nın yetişmiş insan gücüyle telafi edilebilecekti. Hatta bu maksatla, Bökeyhanov dokuz kişilik bir Kazak heyetiyle 8-15 Ekim 1917 tarihlerinde Tomsk şehrinde yapılan ve Sibirya muhtariyetinin tartışıldığı genel Sibirya Kurultayına iştirak etti ve Kazakların geçici olarak Sibirya muhtariyetine katılacağını beyan etti.⁵⁰⁹ Kurultay dönüşü, Semey'de yapılan bir toplantıda Sibirya muhtariyetine katılmanın sebebini açıkladı. Bökeyhanov'a göre, Kazak toplumu kendi başına bir muhtariyet kurmaya hazır değildi. Çünkü, muhtariyeti yürütecek kadrolar hemen hemen yoktu. Kazakları bu işe

⁵⁰⁵ A.g.e., s. 263.

⁵⁰⁶ NÜRPEYİSOV, s. 151.

⁵⁰⁷ KOYGELDİYEV, s. 340.

⁵⁰⁸ A.g.e., s. 327-328.

⁵⁰⁹ A.g.e., s. 328; NÜRPEYİSOV, s. 147-148.

tarih hazırlamamıştı. Bu yüzden Kazaklar toprağa dayalı muhtariyet şeklini⁵¹⁰ benimseyerek Sibiry muhtariyeti geçici olarak katılıyordu. Ne zaman kendi kendini yönetmeye yeterli hale gelirse, o zaman Sibiry'dan ayrılarak kendi muhtariyetini kuracaktı.⁵¹¹ Bütün bunlar, Bökeyhanov'un Sibiry hükümeti ile ilişkilerden Kazak toplumunun azami derecede faydalanacağı inancında olduğunu göstermektedir.

Kazak liderlerinin kendi muhtariyetlerini kurmadan önce bir başka muhtariyet çatısı altında hükümet kurma isteği onlarda muhtariyet konusunda bir özgüven eksikliği olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim II. Genel Kazak Kurultayında bu açık bir şekilde kendini gösterdi. Kurultayda, bir Kazak muhtariyeti kurulması kabul edilirken, muhtariyetin ilanının zamanı büyük tartışmalara yol açtı. Bu konuda Kurultaya katılanlar, muhtariyetin hemen ilan edilmesini isteyenler ve bunda acele edilmemesini isteyenler olarak ikiye ayrıldı.⁵¹²

Rusya Müslümanları arasında toprağa dayalı muhtariyeti savunmakla sivrilen Cihanşa Dosmuhammedov'un öncülüğündeki grup Kazak muhtariyetinin hemen ilan edilmesini savundu.⁵¹³ Dosmuhammedov'u Oral, Bökey ve Sirderya vilayetlerinin Kazakları destekliyordu. Buna karşılık Bökeyhanov'un liderlik ettiği grup muhtariyet ilanı konusunda acele edilmemesini ve bu konunun Alaş Orda Hükümetine bırakılmasını istedi. Bökeyhanov, muhtariyet ilanının Kazaklar arasında yaşayan Rus göçmenler ile Kazaçilerin tepkisine yol açmasından endişe ediyordu. Böyle bir durumda patlak vermesi muhtemel bir iç savaşta silahsız Kazakların kırılmasından çekiniyordu. Bu sebeple muhtariyetten evvel millî ordu oluşturulmasını ve bu arada Rus göçmenler ile Kazaçilerin Kazak muhtariyetine alıştırılmasını gerekli görüyordu.⁵¹⁴

⁵¹⁰ Bökeyhanov'un fikrine göre, üç tür muhtariyet vardır. 1. Kana dayalı (etnik) muhtariyet, 2. Toprağa dayalı (territorial) muhtariyet, 3. Ekonomiye dayalı muhtariyet. KOYGELDİYEV, s. 263.

⁵¹¹ Aynı yer.

⁵¹² A.g.e., s. 331.

⁵¹³ NÜRPEYİSOV, 156. Dosmuhammedov, Mayıs ayında Moskova'da yapılan bütün Rusya Müslümanları Kurultayında ünitaristlere karşı federalizm fikrini savunan hararetili konuşmalar yaptı. Togan onun ve kendisinin muhtariyet ile ilgili konuşmalarının ünitaristler tarafından hazırlanan Kongre tutanaklarından çıkarıldığını iddia eder. TOGAN, Hatıralar, s. 171.

⁵¹⁴ KOYGELDİYEV, s. 331. Buna benzer endişeleri, 74 yıl sonra 1991'de Sovyetler Birliği dağılma sürecine girdiğinde, Nursultan Nazarbayev başkanlığındaki Kazak Hükümeti de yaşadı. Diğer Sovyet Cumhuriyetleri birer birer Moskova'dan bağımsızlığını ilan ederken, Kazakistan bağımsızlığını ilan etmekte acele etmeyecek ve Moskova'dan bağımsızlığını ilan eden 15 Cumhuriyetin en sonuncularından biri olacaktı.

Tartışmalarda bir uzlaşma sağlanamayınca, oylamaya gidildi. Neticede muhtariyet ilan kararının hükümete bırakılmasını isteyenler 33'e karşı 42 oyla galip geldi. Fakat, muhtariyetin hemen ilan edilmesini savunanlar bu sonucu kabullenmek istemediler. Bunlar Kazak muhtariyeti Kurultayda ilan edilmediği takdirde, Türkistan Muhtariyetine gireceklerini bildirdiler. Böylece iki taraf arasında inatlaşmaya varan bir anlaşmazlık ortaya çıktı.⁵¹⁵

Alaş Orda üzerine araştırmalarıyla tanınan Nurpeyisov, her iki tarafın bir uzlaşmaya varmasında Çokay'ın etkili bir rol oynadığını belirtir.⁵¹⁶ Aslında Çokay Kazak muhtariyeti konusunda her iki gruptan da farklı düşünüyordu. Hokand'da Türkistan Muhtariyetinin geçici hükümetinde ilk çalışmaları yaptıktan sonra gecikerek Kurultay çalışmalarına katılan Çokay, başlangıçta Kazak muhtariyetinin kurulmasına karşı oldu. OGPU'nun Duvlatov'tan aldığı soruşturma tutanaklarından anlaşıldığına göre Çokay Alaş Orda Kazak hükümetinin Türkistan Muhtariyeti çatısı altında çalışmasının yerinde olacağı görüşünü savundu.⁵¹⁷ Türkistan Muhtariyetinin Kazak ve Özbek halklarının ortak muhtariyeti olduğuna Kurultaya katılanları ikna etmek isteyen Çokay, Türkistan hükümetinde Kazak olarak kendisinin ve Tınışbayev'in görev aldığını belirtti.⁵¹⁸

Kazaklar arasında Türkistan ile birlikte muhtariyet ilan etmenin gerekliliğine inanan kimseler de vardı. Onlar, Rus hakimiyetinden kurtulabilmek için Orta Asya halklarının bir birlik oluşturmasının gereğine inanıyorlardı.⁵¹⁹ Fakat, bunlar azınlıkta kaldı. Kurultay Çokay'ın bu görüşlerine destek vermedi ve Kurultayda yukarıda bahsedildiği gibi Kazak muhtariyetini kurma kararını aldı. Çokay da Kurultay delegelerinin çoğunluğunun desteğiyle alınan bu karara boyun eğmek zorunda kaldı. Çokay'ın muhtariyet ilanının zamanıyla ilgili hararetli tartışmalarda hangi tarafta olduğuna dair elimizde hiçbir bilgi yok. Ancak iki taraf arasında yatıştırıcı rol oynamasından onun bu konuda tarafsız olduğu hükmüne varabiliriz.

⁵¹⁵ KOYGELDİYEV, s. 331; NÜRPEYİSOV, s. 156.

⁵¹⁶ Aynı yer.

⁵¹⁷ Aynı yer.; KOYGELDİYEV, s. 345.

⁵¹⁸ Aynı yer.

⁵¹⁹ A.g.e., s. 340.

Çokay her iki grup içinde de etkili olabilen bir isimdi. Çünkü, Çokay hem Muhtariyetin hemen ilanını isteyen Sirderya Kazaklarının temsilcisiydi ve hem de muhtariyetin sonra ilan edilmesini isteyen grubun başı Bökeyhanov'a yakındı.

Neticede muhtariyet ilanı meselesinde bir uzlaşmaya varan taraflar şu kararları aldı:

1. Bir ay içinde Alaş Orda Hükümeti Türkistan bölgesindeki bütün Kazakları Alaş Orda Hükümetine alacak. Hükümetin bu Kazakları kendine tabi edip etmeme meselesi bir ay içinde çözümlenecek.
2. Eğer bir ay içinde bu gerçekleşmezse, Alaş Orda Hükümeti istediği zaman muhtariyeti ilan edebilir.
3. Eğer bir ay içinde Kazaklar Alaş Orda Hükümetine tabi olmazsa ve muhtariyet ilan edilmezse, herkes kendi başının çaresine bakacak.
4. Eğer Türkistan bölgesi Kazakları bir ay içinde Alaş Hükümetine katılırsa, muhtariyet ilanı tarihi konusunda karar Alaş Orda Hükümetine bırakılsın.⁵²⁰

Kararlardan anlaşıldığı gibi, muhtariyetin ilan zamanı konusunda anlaşmazlık Bökeyhanov'un isteği doğrultusunda çözüme kavuşturuldu ve konu hükümete bırakıldı. Tartışmalarda Muhtariyet ilan edilmediği takdirde Türkistan Muhtariyetine katılacaklarını ifade eden⁵²¹ Sirderya Kazaklarının Alaş Orda Kazak hükümetine tabi olup olmama meselesinin çözümünü de Kazak hükümetine bırakılmakta ve bir ay süre tanınmaktadır.

Alaş liderlerinde, Çarlık rejiminin idarî taksimatında Orenburg, Türkistan, Bozkır ve Sibiryâ umumi valiliklerine dağıtılmış olan tarihi Kazak topraklarında yaşayan tüm Kazakları Şubat İhtilali sonrası yeni siyasî yapılanmada bir yönetim altında toplamak düşüncesi hakimdi. Bu sebeple Şubat İhtilalinden sonra Türkistan ve Sibiryâ millî hareketlerine oradaki Kazakların haklarını savunmak üzere temsilciler gönderdiler.⁵²²

⁵²⁰ A.g.e., s. 345.

⁵²¹ A.g.e., s. 331.

⁵²² A.g.e., s. 328.

Kurultaydan sonraki ilk toplantısında, Alaş Orda Hükümeti, bütün Rusya Kazaklarını kendi idaresi altında toplama yolunda ilk adım olarak Sirderya Kazaklarının durumunu ele aldı. Çokay'ın da katıldığı toplantıda hangi muhtariyete katılacakları kararını Sirderya Kazaklarının kendilerinin vermesinin yerinde olacağı görüşü ağırlık bastı. Bunun için önceden Çokay ve arkadaşları tarafından 10 Ocakta toplanması kararlaştırılan Sirderya Kazakları Kurultayının 5 Ocağa alınması⁵²³ ve bu Kurultayda konunun görüşülmesi kararlaştırıldı. Orada, Alaş Orda Hükümetini Bakıtkerey Kulmanov, Mir Yakup Duvlatov ve Turagul Kunanbayev'in temsil etmesi uygun bulundu.⁵²⁴

Alaş Orda Hükümetinin bu kararları, Bökeyhanov ve Çokay imzasıyla Sirderya vilayetlerindeki çeşitli merkezlere çekilen telgraflarla bildirildi.⁵²⁵ Ayrıca bu telgraf metni **Kazak** gazetesinin 18 Aralık 1917 günkü sayısında yayınlandı.⁵²⁶ Çokay, hem Türkistan hükümetinin ve hem de Alaş Orda Hükümetinin üyesi olmasına rağmen bu konuda tarafsız kalamadı. Alaş liderlerinin hedefi Rusya'daki bütün Kazakları bir yönetim altında toplamaktı. Bunun için Hokand Hanlığında, daha sonra Çarlık döneminde Türkistan Eyaleti yönetiminde kalan Sirderya Kazaklarını kuzeydeki Kazaklarla birleştirmek önemliydi. Çokay bu önemli hedefe direnemedi ve Sirderya Kazaklarının Alaş Orda Hükümetine katılmasından yana oldu. Bu durum, **Kazak** gazetesinde yayınlanan Çokay'ın Sirderya Kazaklarına hitap eden bildirisinden açıkça anlaşılmaktadır. Bildiri **Kazak** Gazetesi'nin Sirderya Kazaklarının temsilcilerini 5 Ocaktaki Kurultaya davet eden telgraf metninin yer aldığı nüshasında yayınlandı.⁵²⁷ Çokay bildirisinde şöyle diyordu: "*Sirderya halkına şahsım adına söylemek istediğim, Alaş çocuklarının (Kazakların – AK) birleşecekleri gün bugündür. Ayrılırsak, bundan sonra bir daha halkı bir araya getiremeyiz. Alaş sloganına ilgisiz kalacak Kazak evladı olmaz. Sirderya Kazakları gecikmeden Alaş*

⁵²³ BÖKEYHANOV, *Şığarmalar*, s. 268. Bu tarih değişikliğine niçin lüzum görüldüğüne dair bir kayda rastlamadık. Fakat, bunun Rusya kurucu meclisinin 5 Ocakta açılmasıyla ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Böylece Sirderya Kazaklarının temsilcileri Rusya kurucu meclisinde hangi hükümeti temsil edecekleri zamanında belirlenmiş olacaktı.

⁵²⁴ KOYGELDİYEV, s. 347.

⁵²⁵ Aynı yer.

⁵²⁶ Telgraf metni için bkz. **Kazak**, 18 Aralık 1917, No. 255.; BÖKEYHANOV, *Şığarmalar*, s. 268.

⁵²⁷ **Kazak**, 17 Aralık 1917.

Bayrağının altında toplanır diye ümit ediyorum."⁵²⁸ Buradan da açıkça anlaşıldığı gibi, Çokay, Sirderya Kazaklarını Ocakta yapılacak olan Kurultayda Alaş Orda Hükümetine katılma yolunda karar almaya teşvik etmektedir.

Kurultaydan böyle bir karar çıktığı takdirde, iki hükümette aynı anda görev yapması imkansız olan Çokay'ın kendisinin hangi hükümeti tercih edeceği sorusu akla gelebilir. Bu durumda Çokay'ın Türkistan Geçici Hükümetinden istifa ederek Alaş Orda Hükümetinde siyasî çalışmaları devam ettireceğini tahmin edebiliriz. Çünkü Çokay gerek Taşkent'te ve gerekse Hokand'da yapılan siyasî çalışmalara Sirderya Kazaklarını temsilen katılıyordu.

Orenburg'ta yapılan II. genel Kazak Kurultayında ve Alaş Orda Hükümetindeki çalışmalar Türkistan Muhtariyeti konusunda Çokay'ın görüşlerinde radikal değişiklikler meydana getirdi. Çokay, Hokand'dan Kazak Kurultayı için Orenburg'a gelirken Kazakların Türkistan Muhtariyetine katılması fikrindeydi. Fakat, Orenburg'tan Hokand'a dönerken bu fikrini tamamıyla değiştirmiş, Sirderya Kazakları ile beraber Türkistan Muhtariyetinden ayrılarak Kazak hükümetine katılma düşüncesine gelmişti. 5 Ocaktaki Sirderya Kazakları Kurultayında muhtemelen bu fikri savunacaktı.

Ancak Sirderya Kazakları Kurultayının başlayacağı 5 Ocak tarihine kadar geçen sürede, yaşanan siyasal olaylar, onu bu pozisyonunu tamamen değiştirdi. Çünkü son gelişmeler, özellikle Türkistan Muhtariyetinin geleceğini nazik bir duruma sokmuştu. Taşkent ve Hokand'daki Bolşeviklerin Hokand hükümetine baskısı gün geçtikçe artıyordu. Petersburg Sovyet hükümeti ise 20 Kasım'da bir bildiri ile doğunun ezilen Müslüman halklarına verdikleri vaatleri unutmuş görünüyorlardı. 5 Ocakta Sovyet hükümeti adına bir telgraf çeken Halk Komiseri Stalin, Türkistan'daki Bolşevikler adına Hokand hükümetine meydan okuyarak, gücünüz yetiyorsa onları tesirsiz hale getirebilirsiniz diyordu.

Diğer yandan Hokand hükümeti'ndeki iç sorunlar, özellikle ekonomik sıkıntılar had safhaya ulaşıyordu. Bu sorunlar, Kurultayın başlamasından birkaç gün önce Tınışbayev'in yerine Çokay'ın hükümet başkanlığına getirilmesine yol açtı.

⁵²⁸ KOYGELDİYEV, s. 347, *Kazak*, No: 255.

Bu şartlar altında Sirderya Kazaklarının Türkistan'dan ayrılması Hokand muhtariyetinin durumunu daha da kötüleştireceği muhakkaktı. Bu sebeple Sirderya Kazakları Kurultayında Sirderya Kazaklarının ileri gelenlerinden bazılarının ve özellikle Çokay'ın Türkistan Muhtariyetinde kalma konusunda görüş belirttiklerine şüphe yoktur. Nitekim üç gün süren ve 72 delegenin katıldığı Kurultayın sonunda, Sirderya Kazaklarının şimdilik Türkistan Muhtariyetinde kalmasına karar alındı. Alaş Orda muhtariyeti ilan edilip iki muhtariyet arasında bir federasyon kurulursa, o zaman Sirderya Kazaklarının Alaş Orda Hükümetine katılması kararlaştırıldı. Kurultayda alınan kararlar şunlardı:

1. Sirderya vilayeti hali hazırda tamamen Türkistan Muhtariyetinde olması sebebiyle şimdilik Türkistan Muhtariyetinde kalacaktır.
2. Alaş Orda kendi muhtariyetini ilan ettikten sonra Türkistan Muhtariyeti ile bir birlik (soyuz) oluşturursa Sirderya Kazak-Kırgızları Türkistan Muhtariyetinden çıkarak Alaş muhtariyetine girmeye karar alacaktır.
3. Kurultayın bu kararı, Sirderya vilayetinden Türkistan kurucu meclisine seçilen temsilcilere talimattır.
4. Sirderya vilayetinin halkı Alaş muhtariyetine katıldığı takdirde bu vilayetten Türkistan kurucu meclisine seçilen vekilleri, Alaş muhtariyeti yasalarına uygun düştüğü takdirde, Alaş kurucu meclisine vekil sayılsın.
5. Alaş Orda Hükümeti (merkezi- A.K.) Türkistan şehrinde olsun.⁵²⁹

Bu kararlar içinde Sirderya Kazaklarının Türkistan Muhtariyetinde kalmasını uygun gören karardan daha dikkat çekici olanı, Kazak muhtariyetinin ilanından sonra Türkistan hükümeti ile bir birlik tesis edilmesinin dile getirilmesidir. Böyle bir birlik ihtimali daha önce ayrıntılı bir biçimde izah edildiği gibi Alaş Orda lideri Bökeyhanov tarafından kesin bir dille reddediliyordu. Demek ki, Sirderya Kazaklarının Ocak ayındaki Kurultayında, Alaş Orda liderlerinin bu konudaki katı tutumunda bir yumuşama söz konusudur. Bunun sebeplerinin başında Hokand muhtar hükümetinin devletleşme yolunda elde ettiği kısmi başarıların geldiğini söyleyebiliriz. Bununla Türkistan halkı muhtariyet için hazır değil, çünkü onların

muhtariyeti yürütecek kadrolarının yetersizdir şeklindeki fikirlerin temelsiz olduğu da ortaya çıkmıştı. Türkistan Muhtariyeti, kendi kendini idare meselesi fiiliyata döküldüğünde, halkın kendini yönetecek kadrolarını bağrından çıkarabileceğini kanıtlamıştı.

Ayrıca Türkistan hükümetinin çalışmaları, Alaş Orda liderlerinin Özbek ve Kazak halklarının siyasî işbirliği yapmasının önünde en büyük engel gördüğü Kadimcilerin siyasî hayata hakim olacakları endişesinin yersizliğini de ortaya çıkarmıştı. Hayati önem taşıyan konularda halkın sağduyulu davrandığı ve Kadimcilere karşı Ceditçileri tercih ettiği görüldü. Böylece, Türkistan hükümeti tamamen Ceditçi aydınların kontrolünde oldu. Hatta hükümetin başına Kazak olmalarına bakılmaksızın önce Tınışbayev ve sonra Çokay gibi iyi yetişmiş politikacılar getirilmişti. Bu da Türkistan'da çoğunluğu teşkil eden koyu dini taassup sahibi Kadimcilerin hükümette etkili olamayacaklarını gösteriyordu.

Böylece, Sirderya Kazaklarının Türkistan'dan ayrılarak Kazak hükümetine katılma konusunda bir karar alması için çağrılan Sirderya vilayet Kurultayı toplanma amacının tam aksi bir sonuçla biterek, Kazak hükümeti ile Türkistan hükümeti arasında işbirliğinin tohumlarının atılmasına vesile oldu. Fakat Ocak ayı içinde gelişen olaylar bu konunun hükümetler arası görüşmelerde ele alınıp daha ileri götürülmesine fırsat vermedi. 18 Ocakta Bolşevik kuvvetlerinin Orenburg'u işgal etmesiyle, Bökeyhanov başkanlığındaki Alaş Orda Hükümeti dağıldı.⁵²⁹ Ayın sonunda Türkistan hükümeti bir daha toplanmamak üzere Bolşevikler tarafından yıkıldı. Böylece Bolşevikler, Alaş Orda ile Türkistan hükümetleri arasında atılan birlik tohumlarının filizlenip yeşermesine imkan tanımadı.

⁵²⁹ KOYGELDİYEYEV, s. 348; Sarı Arka, 1918, No: 31.

⁵³⁰ Alaş Orda Hükümeti üyelerinin bir kısmı Semey'e geçerek Alaş Orda'nın doğu bölümünü kurdu. Diğer bir kısmı Oral vilayetindeki Cımpıyıtı şehrine yerleşti ve Alaş Orda'nın batı bölümünü kurdu. Bu konuda geniş bilgi için bkz. NÜRPEYİSOV, s. 159-160.

1.8. Hicret

Hokand Muhtariyeti'nin Bolşevikler tarafından silah gücü ile dağıtılması Çokay'ın hayatında yeni bir dönemin başlamasına sebep oldu. Çokay'ın hayatının bundan sonraki ilk üç yılı devamlı mekan değiştirmekle geçecekti. Rusya'nın çeşitli bölgelerinde, çeşitli siyasî gruplarla birlikte Bolşeviklere karşı siyasî mücadele verecekti. Bu mücadeleden Bolşevikler galip çıkacak, Çokay da mücadelesine uygun zemin bulmak için yurt dışına çıkacaktı.

Tehlike dolu bu üç yıllık mücadele 31 Ocak günü Hokant'ta başladı. O gün Bolşeviklerin verdikleri ultiatomdaki sürenin dolmasını beklemeden saldırıya geçmesi üzerine Çokay ve hükümetin o sırada Hokand'da bulunan üyeleri şehrin eski kısmına doğru kaçtılar. Çokay oradan Hokand şehri civarındaki Kışlaklara geçti. Burada 5-10 gün kadar saklandı. Sonra daha güvenli olduğunu tahmin ettiği Fergana'daki Özbek köylerine doğru yola çıktı.

Bolşeviklere yakalanmamak için bir köyden diğerine dolaşıp durdu. İşte bu sırada 7 Şubat günü Kumbastı kışlağında hiç beklemediği bir biçimde ölüm tehlikesiyle karşı karşıya geldi. Kumbastı kışlağında 20 kadar silahlı Özbek genci tarafından tutsak alındı. Bunlar Bolşeviklerle beraber Kazakları da dinsiz sayan ve düşman gören koyu dini taassup sahibi köylü gençlerdi; Bolşeviklere karşı oluşturulmuş bir çetenin mensuplarıydı. Çokay'ın bir Kazak olduğunu anladıktan sonra, Kazakların Müslüman olmadığını ve dolayısıyla onun öldürülmesi lazım geldiğini söyleyerek tartaklamaya başladılar. Çokay'ın Kazakların da, kendisinin de Müslüman olduğunu söylemesine önce aldırış etmediler. Daha sonra Çokay'ın Müslüman olup olmadığından emin olmak için onu ilmihal bilgilerinden sorguya çektiler. Çokay, Akmescit'te çocukken köy imamından öğrendiği bilgilerle bu sınavdan başarılı çıktı. Fakat bu da onları ikna edemedi. Bu esnada etraftan gelenlerle 70-80 kişiyi bulan grup son kararını verdi: dinsiz Çokay idam edilecekti. Bunun için bir ağaca ip atılarak hazırlık yapılmaya başlandı. Bu sırada toplanmış kalabalığa yeni katılan bir Özbek Çokay'ı tanıdı ve kalabalığa Çokay'ın Türkistan halkı için yaptığı hizmetler konusunda bir konuşma yaparak, onun Petersburg'taki üniversite günlerinden başlayarak Hokand Muhtar hükümetine kadar yaptığı

çalışmalardan uzun uzadıya bahsetti. Bu konuşmadan sonra, kalabalık büyük bir hata yaptıklarının farkına vararak Çokay'dan özür dilediler ve ona karşı büyük bir saygı göstererek serbest bıraktılar.⁵³¹

Bu olay Çokay'ı derinden yaraladı. Haklarını korumak ve insanca yaşamalarını temin etmek için siyasî çalışmalar yaptığı Türkistan halkına mensup bazı kişilerce düşmanca muameleye tabi tutulmak ona çok ağır geldi. Böyle bir olayı yaşamaktansa, daha önce ölmüş olmayı yeğledi ve 1917 Mayıs'ında Akmescitli Bolşeviklerin saldırısında ölmediğine pişman oldu. Bu hadiseden yıllar sonra kaleme aldığı **1917 Yılı Hatıra Parçaları** adlı eserinde Akmescit'te yaşadığı bu olayı anlatırken Çokay, "...1918 Şubat ayında, 1917 yılı Mayıs ayının son günlerinde olan bu olay sırasında Rus işçi ve askerlerinin elinde ölüp gitmediğimden dolayı hayıflandığım bir anım da olmuştur" diyecekti.⁵³²

24 Şubat 1918'de Fergana dağlarında Çokay, başından geçen bu olayları anlatan mektubu kaleme alarak bir yolcu vasıtasıyla Taşkent'te bulunan **Birlik Tuvi** gazetesine basılmak üzere gönderdi.⁵³³ Hala olayın etkisinde olduğu halde, kaleme aldığı mektubunda Çokay, Özbek köylülerinin kendisine karşı davranışından ölmeyi yeğleyecek derecede ağır rencide olmasına rağmen, bu olayın tüm Özbek halkına mal edilmesini istemedi. **Birlik Tuvi** gazetesine gönderdiği mektubunun sonunda şöyle dedi: "*Dost saydığım akrabalarımın düşmanlık gördüm. Yine de*

⁵³¹ NÜRPEYİSOV, s. 236-237. Çokay, kendisini kurtaran Özbek'in adını hatırlamamakla birlikte, onun 1916 yılında askere alınan gençlerden olduğunu ve bir yolunu bulup askerden kaçıp evine dönerken Petersburg'ta parasız ve aç dolaşırken kendisine yardımcı olduğunu söyler. Aynı yer.

⁵³² Çokay, 1917, s. 38.

⁵³³ Mektup kurşun kalemle yazıldığı için silinmeye yüz tutmuş bir halde gazeteye ulaştı. Gazete yöneticileri mektuptaki el yazısının Çokay ait olduğunu teşhis ettiler. Böylece halk arasında Çokay'ın Bolşevikler tarafından öldürüldüğü veya tutuklandığı şeklinde dolaşan çeşitli söylentilerin asılsız olduğu ortaya çıktı. Hatta bu söylentiler basına da yansdı. **Kazak** gazetesi 14 Şubat 1918 günkü sayısında, Çokay ile Abdurrahman Orazayoğlu'nun Hokand'ta tutuklandığını yazdı. SEYFULİN, s. 261. Çokay'ın sağ ve serbest olduğunu kanıtlayan mektup **Birlik Tuvi** gazetesinin 7 Mart 1918 tarihinde çıkan 24. sayısında yayımlandı. Bu mektup daha sonra, 18 Mart 1918'de Alaş Orda mensupları tarafından Semey'de çıkarılan **Sarı Arka** gazetesinde tekrar yayımlandı. Alaş Orda'ya muhalif Kazaklardan Seyfulin, **Sarı Arka** gazetesinden bu mektubu iktibas ederek ilk baskısını 1927 yılında yapılan **Tar Col Taygaq Keşüv** isimli kitabında yayınladı. Böylece Bolşeviklere karşı mücadele eden Çokay'ın Fergana kışlaklarında yaşadığı hadiseyi Sovyet Kazak toplumuna trajikomik bir biçimde sunmak istedi. Saken SEYFULLİN, **Tar Col Taygaq Keşüv**, Almatı 1977, s. 113-117. Mektup Kazakistan bağımsızlığına kavuştuktan sonra çeşitli dergi ve kitaplarda tekrar yayımlandı. Biz bunlardan Kenes Nurpeyisov'un **Alaş hem Alaş Orda** eserinin 233-238 sayfalarında yer alan metni kullandık.

Kumbastı'dan başka yer görmemiş, Özbek'ten başka halk tanımamış ulemacılardan bana yaptığı kötülüğü bütün Özbek halkına mal etmek istemem."⁵³⁴

Çokay Özbek – Kazak dostluğuna zarar getireceği endişesiyle, bu olaya bir daha yazılarında yer vermez. Daha önce bahsi geçen **1917 Yılı Hatıra Parçaları** eserinde de bu konuyla ilgili olarak 1917 Şubatında hayıflandığım bir anım olmuştur cümlesinin dışına çıkarak herhangi bir ayrıntıya girmez.⁵³⁵ Aslında mesele Özbek – Kazak halklarının düşmanlığı meselesi değil, Bökeyhanov'un Türkistan ile birlikte bir muhtariyet kurma konusunda engel olarak gördüğü cehalet ve dini taassup meselesiydi. Bu olay taassup ve cehaletin, kalabalıkları nasıl insanlık ve mantıktan uzaklaştırıp akıl dışı işler yaptırabileceğinin en açık kanıtlarından biridir.

Çokay, Fergana dağlarında kışlak ve köylerden geçerek Şubat sonu veya Mart başında Taşkent'e geldi. Bolşevikler her yerde Çokay'ı arıyor ve onun başı için bir milyon ruble ödül koymuş bulunuyorlardı.⁵³⁶ Bu yüzden Çokay çok temkinli hareket etmek zorundaydı. Taşkent'te tanınmamak için yanında bir Özbek muhafızı, üstünde Özbek kıyafetleri olduğu halde gündüzleri evde saklanıyor, geceleri hava almak için sokaklarda dolaşıyordu. 1916 senesinde Kerensky başkanlığındaki Duma heyetiyle birlikte Taşkent'e geldiği sırada tanıştığı bir Rus'un evinde kalıyordu. Ev General Yenikejev'in apartmanında bir daire idi. Taşkent Bölge Mahkemesinin bir üyesi olan bu ahbabı, birkaç ay önce karısından ayrılmış yalnız yaşıyordu.

Taşkent'e gelmesinden yaklaşık 10 gün sonra Çokay saklandığı evde, eski kocasını arayıp gelen Mariya Yakovlevna ile karşılaştı. Mesleği müzisyenlik olan Mariya, eski evinde kalan bazı eşyaları almak niyetindeydi. Fakat kocası evde yoktu. Onun yerine evde Çokay ile Özbek muhafızını buldu. Mariya, 1916 yılında Duma heyetiyle birlikte Taşkent'e geldiğinde Çokay ile tanışmıştı. Bu ziyaret esnasında, General Yenikejev'in Çokay'ın lise yıllarından arkadaşları olan iki kızı, Mariya ve

⁵³⁴ NÜRPEYİSOV, s. 238.

⁵³⁵ 1917, s. 38. Mariya Çokayeva, 1958 yılında Rusça kaleme aldığı eşiyile ilgili anılarının birinci bölümünde bu olaya kısaca değinir. M. ÇOKAYEVA, *Biografiya Mustafı Çokaeva, Prezidenta Autonomnogo Turkestana 1918 g.*, s. 15. Çokayeva'nın 1972 yılında *Eşinin Ağzından Mustafa Çokayoğlu* adıyla Türkçeye çevrilen anılarında bu bölüm yer almaz. Yayıncıları Özbek-Kazak dostluğuna zarar gelmemesi düşüncesiyle, bu bölümü çıkarmış olmalıdırlar.

⁵³⁶ MY, s. 27. *Birlik Tuvi* gazetesinin 5 Nisan 1918 tarihli sayısında belirtildiğine göre, Bolşevikler Çokay'ı her tarafta arıyorlardı. Ellerine geçirdikleri takdirde öldüreceklerini söylüyorlardı. SEYFULİN, s. 134

Çokay birkaç defa bir araya gelerek sohbet etmişlerdi. Bu görüşmeler hem Çokay'da ve hem de Mariya'da birbirleri hakkında olumlu intiba bırakmıştı.⁵³⁷ Bu sebeple Taşkent'ten çıkmasına yardımcı olacak güvenilir bir dost arayan Çokay, kocasından ayrılmış bulunan Mariya'yı arıyor, fakat bulamıyordu. Çokay, gökte aradığını yerde bulmuş, Mariya kendi ayağıyla gelmiş karşısında duruyordu.

Mariya da bu karşılaşmaya şaşırılmış görünüyordu. Çünkü, Hokand'daki Türkistan muhtar hükümetinin Bolşevikler tarafından dağıtıldığını ve onun başbakanı Çokay'ın öldürüldüğünü duymuştu. Fakat, Çokay şimdi hayatta ve hem de kendisinin eski evinde saklanmakta ve üstelik kendisini aramaktaydı. Şaşkınlığını üzerinden hemen atan Mariya, Çokay'ın yardım talebine olumlu cevap vererek kaldığı evin adresini verdi.⁵³⁸

Böylece Çokay kendisini Taşkent'ten çıkaracak olan kurtarıcısını bulmuştu. Mariya'nın yardımıyla Taşkent'in تنها semtlerinden birinde bahçeli bir ev kiraladı. Gündüzleri evin bahçesinden faydalandığından geceleri hava almak için sokaklarda dolaşmak ihtiyacı ortadan kalktı.⁵³⁹ Mariya da Çokay'ın gereksinimlerini şehirden temin ederek eve sık sık ziyarette bulunuyordu. Mariya ile Çokay arasındaki yardımlaşmaya dayanan bu ilişki zamanla aşka dönüştü ve 18 Nisan 1918'de bir Özbek imamın huzurunda nikahlandılar.⁵⁴⁰

Bu arada Hokand'taki Türkistan Muhtariyetini dağıtan Bolşevikler Petersburg Sovyet Hükümetinin yardımıyla Türkistan bölgesinde siyasî iktidarlarını

⁵³⁷ MY, s. 41

⁵³⁸ MY, s. 41

⁵³⁹ Aynı yer. Hıdıraliyev, Çokay'ın bu günlerde Taşkent'te çıkan bazı gazetelere maddi imkan sağladığı ve hatta Bolşeviklere karşı bir propaganda merkezi kurduğunu ileri sürer. HİDIRALİYEV, s. 82-83. Oysa, Bolşeviklerden saklanan Çokay'ın böyle faaliyetlere girişmesine imkan yoktur. Onun gazeteler yardım ettiği konusunda referans gösterdiği kaynak, sadece 1918 yılında Taşkent'te Noviy Turkestan ve Svobodniy Turkestan gazetelerine mali destek sağladığını belirtir. Bu desteği Çokay'ın, Hokand Muhtariyeti yıkılmadan önce Ocak ayında sağlamış olması akla daha yakın gözükmektedir. Diğer yandan onun Taşkent'te Bolşeviklere karşı propaganda merkezi kurduğu iddiası, kaynağı dikkatli okunmamasından kaynaklanmaktadır. Çünkü kaynakta Çokay'ın bu merkezi 1919 yılında Tiflis'te kurmaya çalıştığı belirtilmektedir.

⁵⁴⁰ MY, s. 42-43. Mariya Yakovlevna Çokayeva (1888-1969) evliliği boyunca Çokay'ın en büyük destekçisi oldu. Öldükten sonra Çokay'ın hatırasının yaşatılmasına çaba sarfetti. Mariya'nın 1958 yılında kaleme aldığı ve 1972 yılında İstanbul'da basılan hatıratı Çokay'ın yaşamı konusunda bize paha biçilmez bilgiler vermektedir. Mariya kocasından kendisine miras kalan özel evrakları ile kitaplarının korunmasına da özel itina gösterdi. Bunları daha sonra Paris'teki Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Enstitüsüne bağışlayarak Çokay'ın manevi mirasının araştırılması yolunda büyük bir

şekillendiriyorlardı. Nisan ayı sonunda RSFSR'a bağlı Türkistan Otonom S. S. Cumhuriyetini kurulduğunu ilan etti.⁵⁴¹

Çokay bahçeli evde rahat bir hayata kavuşmuştu. İhtiyaçları temin edildiğinden pek fazla sıkıntısı yoktu. Buna rağmen Taşkent'ten bir an evvel çıkması gerekiyordu. Ancak bunun için gerekli olan şehirden çıkış müsaadesi ve tren bileti yoktu. Bu problemleri Mariya çözdü. Bolşeviklerin kontrolündeki şehirden Çokay'ı çıkarmak için bir plan hazırladı. Bu plana göre, Çokay, Moskova'ya ameliyat olmak üzere giden başı gözü sargılı ağır bir hasta gibi trene binecekti. Taşkent'teki iç savaş sırasında hemşirelik vazifesi yaptığı bilinen Mariya'nın yanında bir hasta ile yolculuğa çıkması şüphe çekmeyecekti. Ayrıca Mariya'nın hasta rolündeki Çokay'a sahte bir kimlikle çıkış müsaadesi alması da zor olmadı.⁵⁴²

1 Mayıs 1918'de plan tatbikata konarak Mariya ile sargılar içindeki Çokay, trenin hareket saatine az bir zaman kala istasyona geldiler.⁵⁴³ Fakat burada alışılmadık bir durum ile karşılaştılar. Memurlar trendeki yolcuların çıkış müsaadelerini ve biletlerini tek tek kontrol etmekteydi. Bu durum Mariya ve Çokay'ı endişelendirdi. Fakat, tam kontrol sırası kendilerine geldiğinde kontrolör birden geri döndü ve biriyle konuşmaya başladı. Konuşması bitip kontrole kaldığı yerden devam etmek için geri döndüğünde, yanlışlıkla onların bulunduğu kompartımanı atladı. Böylelikle Çokay çifti olası bir tehlikeyi savuşturmuş oldu. Saat 13'te hareket etmesi gereken tren gecikmeyle 17'de Moskova'ya doğru hareket etti.

Tren Akmescit istasyonuna gelip durduğunda Çokay, biraz para temin edebilecek bir tanıdık görmek amacıyla pencereden dışarı bakmaya başladı. Çünkü yanlarında sadece 20 ruble vardı. Akmescit halkı tarafından tanınan ve sevilen Çokay'ın istasyonda bir tanıdık görmesi için bir mucize olması gerekmiyordu. Nitekim pencereden ilk gördüğü kimse, kendisine yardım elini uzatabilecek tanıdıklardandı. Onu hemen yanına çağırıp durumunu izah etti. Adam gitti ve birkaç

hizmeti gerçekleştirdi. Çokay'a hayatını adayan bu fedakar kadın, 15 Nisan 1969'da Paris Nogent Sur Marne'de hayata gözlerini yumdu.

⁵⁴¹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. *Turkestan*, s. 113-116.

⁵⁴² MY, s. 43-44.

⁵⁴³ MY, s. 44, 162.

dakika içinde temin ettiği 500 ruble ile döndü. Parayı ve üstündeki paltosunu Çokay'a teslim ederek uzaklaştı.⁵⁴⁴

Tren Akmescit istasyonundan hareket ettikten bir müddet sonra Aktöbe istasyonuna gelerek durdu. Trenin hareketleri çok düzensizdi. Bazı istasyonlarda saatlerce duruyor ve bazen hızlı gidiyor ve bazen de yavaşlayarak kaplumbağa hızı ile ilerliyordu. Aktöbe istasyonunda ise tren, Orenburg'taki savaş dolayısıyla demiryolu kesilmiş olduğundan tamamen durdu. Aktöbe istasyonunda daha önce Taşkent'ten gelen birkaç tren de yığılıp kalmıştı. Yolcular vagonlarda gayri sıhhi ortamda haftalardan beri trenin hareket etmesini bekliyordu. İstasyondaki pislik yüzünden tifo hastalığı yayılmaya başlamıştı. Bunun üzerine Çokay çifti istasyonu terk ederek şehirde bir yerde kalmaya karar verdi. Hanlarda ve misafirhanelerde yer olmadığından o sırada öğrencileri tatilde⁵⁴⁵ bulunan okullardan birine yerleştiler. Burada kalıp trenin hareket etmesini beklemeye başladılar.

10 gün sonra Oral'dan Bolşevik Jloba komutasında bir müfrezenin şehre doğru gelmekte olduğu söylentisi çıktı. Seçme eşkıyalardan oluşan bu birlik gittiği her yerde terör havası estirip her şeyi yağmalıyordu. Artık Çokay çifti için şehirde kalmak tehlikeli olabilirdi. Bu sebeple Çokay çifti, Jloba grubunun gelmeyeceğini umdukları ve şehirden 5 km uzaklıktaki Temir kasabasına gittiler. Kasabanın kaymakamı, Mustafa'nın bir tanıdığı çıktı. Kaymakam, Çokayları üç gün boyunca ağırladı. Dördüncü günü Jloba ve adamları kasabada belirdi. Ellerindeki listeye göre, kasabanın ileri gelenlerini bir bir yakalayarak hapsedtiler. O sırada Canay soyadıyla dolaşmakta olan Çokay'ın ismi listede olmadığından hapsedilmedi. Bolşevik müfrezesi sabaha dek ellerine kadar ne kadar mal ve erzak geçirdilerse hepsini arabalara yükleyip kasabayı terk ettiler.⁵⁴⁶

Bu olaydan sonra Çokay çifti tekrar yola koyuldu. Yol üstünde bir Kazak köyünde Mustafa'nın bir tanıdığının evinde bir gün geceledikten sonra Kızılkurt adında büyük bir Kazak-Tatar köyüne ulaştılar. Burada Alaş Orda'nın ileri gelenlerinden Halil Dosmuhammedov'un evinde bir gün misafir oldular.⁵⁴⁷

⁵⁴⁴ MY, s. 44-45.

⁵⁴⁵ O dönemde okullar 1 Mayıs'tan itibaren tatil ediliyordu. MY, s. 46.

⁵⁴⁶ MY, s. 48-54.

⁵⁴⁷ MY, s. 48-54.

Çokay çifti böylece Kazak bozkırlarında tanıdıklarında konaklayarak Samara üzerinden Ağustos ayı içinde Ufa'ya ulaştılar.⁵⁴⁸ Orada Zeki Velidî'yi bularak onun Yormatı'daki evinde kaldılar.⁵⁴⁹ Çokay, buradan Velidî ile Orenburg'a geçti. Burada Alaş liderleri ile bundan sonraki millî hareketin yönünü saptamak amacıyla görüşmelerde bulunacaklardı. 30 Ağustos – 7 Eylül 1918 tarihleri arasında Orenburg ve Samara şehirlerinde Çokay ve Velidî Alaş liderleriyle birlikte bir dizi toplantı yaptılar. Bu toplantılarda Alaş liderlerinden Bökeyhanov, Baytursunov, Duvlatov ve Tınışbayev hazır bulundu. Ayrıca Hokant hükümeti üyelerinden Ubeydullah Hoca da bu toplantılara iştirak edenler arasındaydı. Böylece Alaş Orda, Türkistan ve Başkurt hükümetlerinin en yetkili kişileri bir araya gelmiş bulunuyordu. Toplantıların sonucunda bu üç hükümetin “Güneydoğu Muhtar Müslüman Ülkeleri Birliği”⁵⁵⁰ adı altında bir federasyon oluşturması, Kazak ve Başkurt ordularının bir kolorduda toplanması kararlaştırıldı. Togan toplantılarda bu federasyon planının enine boyuna çok teferruatlı bir biçimde ele alındığını belirtir. Bu federasyon planı, yaklaşık olarak bugünkü Başkurdistan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ı içine alan 4.010.139 km²'lik bir bölgeyi ve % 82'si Müslüman olan 1917 senesi hesaplarıyla 15.673.680 nüfusluk bir halkı kapsıyordu.⁵⁵¹

Böylece, 5 Ocakta Türkistan şehrinde Sirderya Kazakları Kurultayında tohumları atılmaya çalışılan Alaş Orda ve Türkistan muhtariyetleri birliği çalışmaları, sekiz aylık bir kesintiden sonra, Orenburg'ta Başkurt hükümeti de dahil edilerek daha geniş bir biçimde devam ettirilmek üzere ele alınıyordu. Çünkü, artık kesin olarak ortaya çıkan bir gerçek vardı, o da Bolşeviklerin Rusya'nın Türk halklarına her ne surette olursa olsun kendi kendini idare hakkını vermeyecekleri idi. Bunu ancak silah gücüyle Bolşeviklerden savaşılarak alabilirlerdi. Bunun için de güç birliği yapılması şarttı. Bunun yolu da Orta Asya'nın Türk halklarının birlik oluşturmasından geçiyordu. Eylül 1918 yılında Alaş Orda, Türkistan ve Başkurt

⁵⁴⁸ MY, s. 94.

⁵⁴⁹ TOGAN, *Hatıralar*, s. 539.

⁵⁵⁰ Bu birliğin adı Togan tarafından çeşitli şekillerde ifade edilir: Güneydoğu Müslüman Ülkeleri Federasyonu, Şarki Rusya Müslümanları Federasyonu, Şarki Rusya Muhtar Müslüman Ülkeleri Birliği ve Türkistan Federasyonu. Bu konuda bkz. TOGAN, s. 229, 231 ve TOGAN, *Türki*, s. 370-371.

⁵⁵¹ TOGAN, s. 370. Togan bu federasyon planından sadece bir haritayı yurtdışına çıkarmayı başarır. Bu harita için bkz. a.g.e., s. 371.

hükümetleri liderlerinin toplantısında belirlenen bu strateji, Çokay'ın daha sonra Avrupa'da Bolşeviklere karşı yürüteceği fikri mücadelenin temelini oluşturacaktı. Çokay, hayatı boyunca Kazakistan'ın ve Kazak halkının değil, bütün Türkistan'ın ve orada yaşayan Türk halklarının bağımsızlığını savunacaktı. Başka türlü Kazakların güçlü Bolşevikler karşısında ayakta kalması mümkün değildi.

Orenburg'ta üç hükümetin yetkililerinin yaptığı toplantıda ayrıca bir "Doğu Rusya İttifakı" kurmak için Sibirya, Samara hükümetleri ile Ural ve Orenburg Kazaçilerine teklif götürülmesi kararlaştırıldı.⁵⁵²

Bu kararlardan sonra, Orenburg toplantısına katılanlar hep birlikte 8 Eylülde başlayacak olan Rusya Devlet Danışma Kongresi için Ufa'ya geçtiler.⁵⁵³ Bu Kongrenin amacı Bolşeviklere karşı mücadeleyi güçlendirmek için bir Genel Rusya hükümeti kurmaktı. Kongreyi, Samara'daki Kurucu Meclis temsilcileriyle Sibirya'nın Omsk şehrinde Bolşevik egemenliğine karşı kurulan Geçici Sibirya Hükümeti temsilcileri birlikte organize etti.

Kongre'ye şu teşkilatlar katıldı:

1. Sibirya Geçici Hükümeti,
2. Yekaterinburg Eyalet Hükümeti,
3. Kazaçiler,
4. Mahalli Belediyeler,
5. Alaş Orda Hükümeti,
6. Başkurt Hükümeti,
7. Hokand Hükümeti,
8. İç Rusya ve Sibirya Türk-Tatarları Millî

Ayrıca Rusya Kurucu Meclisi'nin hiçbir teşkilata bağlı olmayan bağımsız üyeleri de Kongrede hazır bulundular.⁵⁵⁴ Kongre Sibirya Geçici Hükümeti'nin sağcı

⁵⁵² TOGAN, *Hatıralar*, s. 229.

⁵⁵³ TOGAN, s. 228; TOGAN, *Türkili*, s. 370; Abdullah Battal TAYMAS, *1917'den 1919'a Rus İhtilali'nden Hatıralar 1*, Turan Kültür Vakfı, İstanbul, 2000, s. 116-117.

⁵⁵⁴ TAYMAS, s. 116; DEVLET, s. 293-294.

temsilcileri ile Kurucu Meclis'in solcu üyeleri arasındaki hararetli tartışmalara sahne oldu. Solcular Rusya Kurucu Meclisi'nin tanınmasını savunurken, sağcılar ve liberaller Bolşevik baskısı altında seçilen Kurucu Meclis'in yerine yeni bir Meclis oluşturulmasını istiyorlardı. Kongreye katılan Bökeyhanov, Velidî, Çokay, Abdullah Battal Taymas, Ayaz İshaki, Fuat Toktar ve İlyas Alkin gibi Türk soylu temsilciler⁵⁵⁵ sol grubu destelediler.⁵⁵⁶

İki hafta süren Kongre sonunda şu iki temel prensip üzerinde anlaşmaya varıldı:

1. Eski Kurucu Meclis'in tanınması ve 1919 yılı başlarında 250 üye toplanabilirse Meclis'in faaliyete geçmesi,
2. Kurucu Meclis toplanana kadar, bir hükümet vazifesi görmek üzere, beş üyeden oluşan bir direktorya kurulması.⁵⁵⁷

Direktorya'nın başkanlığına Avkentsev ve diğer üyeliklere ikisi sosyalist ve ikisi liberal görüşlü temsilciler seçildi. Kongre bitimine doğru Bolşevik kuvvetlerinin Ufa'ya yaklaştığı haber alındığından, Direktorya'nın Omsk şehrinde çalışması kararlaştırıldı. Burada bir Bakanlar Kurulu meydana getirildikten sonra, diğer ülke hükümetleri kendi kendini fesh edecekti.⁵⁵⁸

Kongrede karar alınmasına rağmen Kurucu Meclis'in toplanma ihtimali pek yoktu. Bu sebeple onun yerine Kurucu Meclis Üyeleri Kongresi adıyla yeni bir teşkilat meydana getirildi. Bu teşkilat kendine merkez olarak Yekaterinburg şehrini seçti.⁵⁵⁹

Bu Kongre çalışmaları sırasında Bökeyhanov, Velidî, Tımşbayev ve Çokay, Orenburg'ta oluşturmaya karar verdikleri Güneydoğu Muhtar Müslüman Ülkeleri Birliğine, Kongreye gelen diğer Müslüman temsilcilerin desteğini sağlamak için çalışmalar yaptılar. Sibiryaya otelinde Tatar aydınlarıyla bu konuda görüşmeler yapıldı. Fakat, Ayaz İshaki, Fuat Toktar, Albay Ekrem Bıglov ve Subay İskender İsmuhammedov gibi aydınlar bu federasyon fikrine sıcak bakmadılar. Bunlar onun

⁵⁵⁵ Kongreye katılan 27 Türk soylu üyenin isimleri için bkz. DEVLET, s. 294-295.

⁵⁵⁶ TAYMAS, s. 116-117.

⁵⁵⁷ TAYMAS, s. 117; TOGAN, *Hatıralar*, s. 228; TOGAN, *Türkili*, s. 370.

⁵⁵⁸ TAYMAS, s. 117-118; CARR, s. 322.

yerine kendilerinin hazırladıkları “Asya Şubesi” projesine destek istediler. Bu proje Sibiryâ hükümetinin himayesinde Rusya Müslümanlarının din ve eğitim işlerinin birleştirilmesini amaçlıyordu.⁵⁶⁰ Böylece Bökeyhanov, Velidî ve Çokay’ın Rusya’nın Türk halklarının siyasî çalışmalarını bir federasyon altında birleştirme teklifi, kabul görmedi.

Buna rağmen Orta Asya’nın üç hükümetinin temsilcileri Türkistan Federasyonuna destek arayışlarını sürdürmekten vazgeçmediler. Bu konuda ilginç bir görüşmeyi, Çokay, Bökeyhanov, Velidî ve Tımşbayev, Türk milliyetçiliğinin fikri esaslarını ortaya koyan Yusuf Akçura ile yaptılar. Akçura, Türkiye’nin Kızılay teşkilatı adına Rusya’daki savaş esiri Türk asker ve subaylarının Türkiye’ye iadesi meselesi⁵⁶¹ ile ilgili olarak Rusya’da seyahat etmekte idi. Ufa’da eski bir dostu olan Müftü Alimcan Barudi’nin misafiri olarak Rusya Müslümanlarının diyanet işleri başkanlığı sayılan Müslüman Ruhani Meclisinin binasında kalıyordu. Heyet, bu binada kendisini ziyaret ederek Güneydoğu Muhtar Müslüman Ülkeler Birliği hakkında bilgi verdi ve Fransızca’ya vakıf olması sebebiyle müstakbel federatif Müslüman millî hükümetinin dışişleri bakanı görevini deruhte etmesini rica ettiler. 12 Eylülde gerçekleşen görüşmede, Akçura kendisine anlatılan federasyon fikrini ciddi bulmadı⁵⁶² ve Türkiye vatandaşı olması sebebiyle Rusya içindeki herhangi bir siyasî hareketin içinde yer almasının mümkün olmadığını ileri sürerek kendisine teklif edilen görevi reddetti.⁵⁶³ Bununla birlikte Akçura, birliğin isminin “Doğu Türkleri Federasyonu” olarak koyulmasının daha uygun olacağı yönünde görüş bildirdi. Bökeyhanov, Ruslar bu birliği kanıksayıncaya kadar, birliğe Pantürkizm damgasının vurulmasına sebep olacak isimlerden kaçınmanın gerekli olduğunu, fakat

⁵⁵⁹ TAYMAS, s. 118.

⁵⁶⁰ TOGAN, Hatıralar, s. 229-230; TOGAN, Türkili, aynı yer.

⁵⁶¹ Rusya’daki savaş esiri Türk asker ve subaylarının iadesi meselesi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Esin GÜVEN, *I. Dünya Savaşında Rusya’daki Türk Esirleri ve Rusya Türkleri*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, İstanbul 1996; Oğuz KARAKARTAL, “I. Dünya Savaşı Sonunda Sibiryâ’daki Esir Türk Askerleri Sorunu ve Türk Dünyası Gazetesi”, *Sibiryâ Araştırmaları*, Haz. Emine Gürsoy-Naskali, İstanbul, 1997, s. 317-322.

⁵⁶² Mustafa ÇOKAY, “Yusuf Akçura”, *Yaş Türkistan*, Nisan 1935, No. 65, s. 11. Bu görüşmeden 7 yıl sonra, 28 Mayıs 1925’te İstanbul’da Velidî’yi ile tekrar karşılaştığında Akçura bu görüşmeyi hatırlayarak “Sizi Ufa’da gördüğüm vakit bir Han mı idiniz, Mareşal mı idiniz? Beş altı basmacıdan ne iş çıkar, terakki için Rusya’ya itaat ve huzur lazımdır” diyecekti. TOGAN, *Hatıralar*, s. 601.

⁵⁶³ TOGAN, s. 230-231; TOGAN, Türkili, s. 370; ÇOKAY, aynı yer.

zamanla o ismin de kabul olunacağını söyledi.⁵⁶⁴ Çokay ve arkadaşlarının Türkistan federasyonu fikrine Ufa'da destek arayışları bununla başarısız sonuçlanıyordu.

6 Ekimde Ufa'daki Kongre sona erdikten sonra, Çokay yanında eşi Mariya olduğu halde Kurucu Meclis Üyeleriyle birlikte Yekaterinburg şehrine hareket etti.⁵⁶⁵ Yekaterinburg'taki toplantıya da Çokay'ın Orenburg ve Ufa'da birlikte olduğu Bökeyhanov, Tınışbayev ve Velidi'nin gelmediğini görüyoruz. Buradan şu tahmini yapabiliriz ki, Alaş Orda ve Başkurt hükümetleri Bolşevikler tarafından henüz dağıtılmadığı için adı geçen liderler hükümet meseleleriyle meşgul olmak zorundaydılar. Bu yüzden Yekaterinburg'taki toplantılara gitmediler ve Güneydoğu Muhtar Müslüman Ülkeler Birliğini temsil etmek üzere Çokay'ın gitmesini uygun gördüler.

Yekaterinburg şehrinde Rusya'nın demokratik teşkilatlarının temsilcileri toplandı. Toplantıya katılanlar, Rusya kurucu meclisini dağıtan Bolşevik hükümetinin Rusya'yı temsil edemeyeceğine karar verdiler ve Rusya'nın bütün bölgelerinin kurucu meclis temsilcilerini temsil etmek üzere bir komite oluşturuldu. Bu komitenin başkanlığına Viktor Çernov ve başkan yardımcılığına da Çokay seçildi.⁵⁶⁶

Burada alınan bir kararla Çokay, Çaykin, Alkin ve Yusuf Minor Amerika Birleşik Devletlerine giderek başkan Wilson'a Rusya'da Bolşeviklerin anti demokratik uygulamalarını anlatacak ve Rusya'da demokrasinin yerleştirilmesine destek isteyeceklerdi. Bunun için gerekli olan vize, yolluk ve bilet gibi bütün hazırlıklar tamamlandı. Çokay, eşi Mariya'yı da yanında götürüyordu. Yolcular trenle Vladivostok'a, oradan gemiyle Amerika'ya gidecekti. Bunun için trenin hareket saatini, Rusya kurucular meclisi temsilcilerinin toplantısının yapıldığı Rusya isimli otelden bir hayli uzakta başka bir otelde dinlenerek bekliyorlardı.

Bu arada Omsk'ta beklenmedik gelişmeler yaşandı. Omsk'ı kontrolü altında tutan monarşist Generaller, Direktorya üyelerinin demokrasi ile halklara özgürlüğü ön planda tutan çalışmalarından hoşnut olmadılar. Onlar bu fikirleri Bolşeviklere

⁵⁶⁴ TOGAN, *Hatıralar*, s. 231.

⁵⁶⁵ TAYMAS, s. 118; DEVLET, s. 297.

⁵⁶⁶ TMH, s. 32.

karşı silahlı mücadelelerine engel olarak gördüler.⁵⁶⁷ Neticede 18 Kasım 1918'de Amiral Kolçak "Yüce Komutan" ilan edildi ve direktorya dağıtıldı. Üyeleri tutulandı.⁵⁶⁸

Ertesi günü akşam saat 5'te Yekaterinburg'ta otelde beklemekte olan Çokay ve arkadaşları şiddetli bir patlama sesi duydular. Çokay, patlamanın nerede olduğunu anlamaya çalışırken, odaya giren bir otel görevlisi, kurucu meclis üyelerinin kaldığı Rusya Oteline bomba atıldığını ve bir çok insanın öldüğünü haber verdi. Bunun üzerine Çokay, kurucu meclis üyelerinin akıbetini öğrenmek için patlama olduğu yere gitmeye karar verdi. Peşinden Mariya da çıktı. Rusya Oteli askerlerle çevrilmişti. Kimseyi içeri salmıyorlardı. Çokay'ın içeri girmek için ısrar etmesi üzerine bir subay, içeri girerlerse bir daha çıkamayacaklarını ve daha sonra hapsedilecekleri uyarısında bulundu.

Çokay buna rağmen eşiyle birlikte içeri girdi.⁵⁶⁹ Otelde Bütün Rusya ülkeleri kurucu meclis temsilcileri başkanı Çernov'u buldu. Fakat Çernov, Çokay'ın oraya gelmesinden hiç memnun olmadı. Otelin dışında serbest dolaşmasının Rusya'nın demokratik mücadelesine daha faydalı olacağını, oysa otele girmekle bir yerde kendisini ölüme mahkum etmiş olduğunu belirtti. Fakat olan olmuştu. Sonradan anlaşıldığına göre, patlamada sadece Moksunov adlı bir üye ölmüştü. Amiral Kolçak'ın emriyle Rusya Otelinde bulunan 120 kişi tutuklandı.⁵⁷⁰ Dışarı çıkamazlardı. Böylelikle Bolşeviklerin Petersburg'ta dağıttığı Rusya Kurucu Meclisinin bakiyelerini de monarşistler Yekaterinburg'ta dağıtmış oldu.⁵⁷¹ Bununla o sırada Rusya'da iktidar için birbiriyle kıyasıya çarpışan iki büyük grubun, yani Bolşevikler ile monarşistlerin halkın gerçek temsilcilerine ülke yönetiminde söz hakkı tanımak istememekte birleştikleri açıkça belli oluyordu. Diğer taraftan Amiral Kolçak bir taktik hatası işlemekteydi. Kurucu Meclis Temsilcileri Kongresini dağıtmakla Bolşeviklerin pozisyonunu güçlendirdiğinin farkında değildi.

⁵⁶⁷ TAYMAS, s. 133.

⁵⁶⁸ CARR, s. 322; TAYMAS, aynı yer.

⁵⁶⁹ Chenkeli, Çokay'ın bütün tanıdıklarına ve dostlarına şahsi menfaat ve hatta emniyetini düşünmeden yardıma koşma mizacında olduğunu belirtir. TMH, s. 55. Burada Çokay'ın bu mizacını açıkça görmekteyiz. Kendisinin tutuklanacağını bile bile askerlerle çevrili binaya girmektedir.

⁵⁷⁰ MY, s. 55-57; TOGAN, s. 236.

⁵⁷¹ MY, s. 68.

Çokay çifti geceyi Rusya Otelinde aç ve soğukta üşüyerek geçirdiler. Ertesi günü yani 20 Kasım⁵⁷² gününü sadece su içerek geçirdiler. Akşam gelen bir emirle, Rusya Otelinde bulunanların saat 22'de hareket edecek tren için istasyona gönderilmesi istendi. Çokay çifti, istasyona götürülmek üzere iki askere teslim edildi. Askerler, Ufa cephesinden iki saat önce dönmüş olan Başkurt gençleriydi. Çokay kendisini tanıttınca, askerler yarı yolda Çokay çiftini serbest bıraktılar. Saat daha 19'du ve trenin kalkmasına üç saat vardı. Bu fırsattan istifade ederek Çokay çifti kaldıkları otele döndüler. Yağmalanmış odalarından bazı eşyalarını ve hasta Çaykin'i yanlarına alarak tren istasyonuna geldiler.⁵⁷³

İstasyonda kendilerine tahsis edilen tren yük vagonları duruyordu. Çokay çifti, Çaykin ve Alkin dördü bir vagon bularak yerleştiler. Vagonda ayrıca iki muhafız ve iki küçük çocuğu ve karısıyla meclis katibi bulunuyordu. Rahatsız bir yolculuktan sonra 21 Kasım sabahı saat 2'de Çelyabinsk'e vardılar.⁵⁷⁴ Tren buradan Şadrinsk'e gidecekti. Ancak, Kolçak'ın emriyle Şadrinsk'e varmadan tren yolda durdurulacak ve vagondakilerin hepsi kurşuna dizilecekti.⁵⁷⁵ Daha sonra trene kaza süsü verilecekti. Çokay ve arkadaşlarının bu katliam planından haberleri yoktu. Buna rağmen akıbetlerinin iyi olmayacağını seziyorlardı. Tren Çelyabinsk'te beklemeye başladı.

O gece Çokay, Çaykin ve Alkin vagon içinde gizli bir toplantı yaptılar. Bu toplantının içeriğinden Mariya'ya bahsedilmedi. Sadece Çaykin, ona bu gece trenden kaçacaklarını ve kendisinden ayrılacaklarını bildirdi ve şu sözleri söyledi: "*Mariya Yakovlevna sizin (bundan sonraki – AK) kaderiniz sizin aklı seliminize ve şahsi yeteneklerinize bağlıdır. Bizim yokluğumuzda kendinizi nasıl idare edeceğinizi öğretecek değilim. Hayatınızda vuku bulacak olayları önceden görmek, ihtilal*

⁵⁷² Mariya, hatıratında bu tarihi yanlışlıkla 21 Kasım olarak verir. MY, s. 57. Fakat, hatıratının 62. sayfasında bu tarihin 20 Kasım olduğunu yazar.

⁵⁷³ MY, s. 58. Mariya, hatıralarında, askerler serbest bıraktıkları halde niçin tren istasyonuna geldiklerini anlamadığını söyler. Sadece artık kadere boyun eğdiklerini, kaçmayı ve saklanmayı düşünmediklerini belirtir. Aynı yer.

⁵⁷⁴ MY, s. 61-62. Çokay bu tarihi 22 Kasım olarak verir. Mustafa ÇOKAY, "Orunga Kelmey Kalgan Bir İnkilabi Hareket", *Yaş Türkistan*, Ocak 1935, No. 4 (62), s. 23.

⁵⁷⁵ Çokay, Kolçak'ın Kurucu Meclis üyelerini Rusya Devleti'nin düşmanı olarak gördüğünü ve bu sebeple idam emri verdiğini yazar. Mustafa ÇOKAY, "Bolşeviklerin İftirahı Hücumları", *Yaş Türkistan*, Haziran 1937, No. 91, s. 26; Mustafa ÇOKAY, "Fuad Bek Toktar", *Yaş Türkistan*, Şubat 1939, No. 111, s. 19.

zamanında zordur. Eğer hayatta isek biz size bilgi veririz; eğer hayatta olmayacak isek, siz yine de bileceksiniz. Allahaismarladık.” Mustafa ile Mariya'nın birbirlerinden ayrılışı hüzünlü oldu. Mariya ağlıyordu. Ancak kimse onu teselli etmedi. Herkes susuyordu. Mustafa da susuyordu. Sadece kuvvetle ellerini sıktı ve alnından öptü. Mariya hissediyordu ki, Mustafa da bu ayrılıktan büyük bir ızdırap duyuyordu ve ağlamamak için kendini zor tutuyordu.⁵⁷⁶

Böylece Mariya ihtilalin kargaşa ortamında tek başına kalıyordu. Ancak bu Çokay'ın kendi canını kurtarmak pahasına karısını terk etmesi değildi. Bu vatan için sevdiğinden fedakarlık yapmak manasını taşıyordu. Bununla birlikte Mariya'ya zaman zaman mektup ve pusulalar ile haberler gönderilerek güvenli bir yerde kocası ile buluşması sağlanacaktı. Bir kadın için iç savaşın hüküm sürdüğü bir zamanda yalnız yolculuk yapmak zor bir durumdu. Fakat başka çare de yoktu. Çokay, Çaykin ve Alkin Amerika yolculuğu için temin edilen Mariya'nın muhafaza etmekte olduğu 70 bin rublenin 60 binini yanlarına alarak o gece vagondan kaçtılar.⁵⁷⁷ Çokay ve arkadaşlarının gizli planı Çelyabinsk'te isyan çıkararak yük vagonlarındaki tutsakların kurtulmasını sağlamaktı. Bunun için Çaykin Çelyabinsk'teki işçileri, Alkin Başkurtları ve Çokay da Kazakları Kolçak kuvvetlerine karşı isyana sevk edeceklerdi. Bu plan başarıyla tatbik edildi ve 24 Kasım sabahı vagonlardaki yolcular kurtarıldı.⁵⁷⁸ Böylece Çokay ve arkadaşları hem kendilerinin ve hem de vagonlardaki yüz kadar Rus demokratının hayatlarını kurtararak Rus demokrasisine büyük bir hizmeti gerçekleştirdiler.

Çokay ve Çaykin Kasım ayı sonunda Başkurt ülkesine geldiler.⁵⁷⁹ Yanlarında vagonlardaki esaretten kurtulan Rusya Kurucu Meclis hükümeti başkanı Çernov, Samara Kurucu Meclis hükümetinin dışişleri bakanı Vedeniyapın ve daha bir çok Rus demokrati vardı. Hep birlikte önce İsterlitamak'a geldiler. Burada Velidî ile buluştular. Velidî Rusya demokratlarının kaymak tabakasından meydana gelen grubu Kızılmescit'te ağırladıktan sonra Orenburg'a getirdi. Yaşadıkları son olaylardan sonra, Bolşeviklere karşı Beyaz Ruslarla işbirliği yapılamayacağı açık bir biçimde

⁵⁷⁶ MY, s. 61-62.

⁵⁷⁷ MY, s. 61; ÇOKAY, “Orunga Kelmey Kalgan Bir İnkilabi Hareket”, s. 23; TMH, s. 32.

⁵⁷⁸ MY, s. 61-62.

⁵⁷⁹ ÇOKAY, aynı yer.

ortaya çıkmıştı. Hatta mücadele daha da zorlaşmıştı. Artık Beyaz Ruslara karşı da dikkatli olmak zorundaydılar. Rus demokratları iki ateş arasında kaldıklarından mücadele zorluğunu anlamışlardı. Bu yüzden mücadelenin Rusya dışında, Avrupa ülkelerinde devam ettirilmesi gerektiği fikrindeydiler. Bu sebeple Moskova'ya oradan Avrupa'ya gitmek üzere Uralsk'a doğru yola çıktılar. Çokay ve Çaykin ise Rusya'daki mücadelenin daha bitmediği inancını taşıyorlardı. Bu sebeple Rus demokratlarını Moskova'ya doğru uğurladıktan sonra Orenburg'ta kaldılar.⁵⁸⁰

Çokay ve Çaykin'in heyetten ayrılarak Orenburg'ta kalmalarının önemli bir sebebi vardı. Amiral Kolçak'ın yönetimindeki monarşist Akların Rusya'da demokrasi ile Türk halklarının muhtar hükümetlerinin önündeki en büyük engellerden biri olduğu ortaya çıkmıştı. Amiral Kolçak Yekaterinburg'taki Rus demokratlarının hükümetini dağıtmakla yetinmeyip, 21 Kasım'da Kazak ve Başkurt hükümetlerini de feshettiğine dair kararını da ilan etti.⁵⁸¹ Türkistanlı bu iki devrimci demokrat Başkurt askerleri ve Kazaçi kuvvetleriyle birlikte hareket etmenin yollarını arayacaklardı. Bunun için Kolçak'ın Orenburg'taki sağ kolu Ataman Dutov'u devirerek ağır bir darbe indirmeyi planlıyorlardı. Buna Orenburg'ta uygun bir zemin olduğunu da anlamışlardı. Ataman Dutov'un ordusunda bazı subaylar ondan rahatsızdı. Kazaçi subaylarından Ataman Kargin ile Albay Makhin Dutov'a karşı olduklarını ve fırsatını bulduklarında ona karşı darbe yapmaktan çekinmeyeceklerini ifade ediyorlardı. Bu darbe için Çaykin ile Çokay Velidî'nin de desteğini sağladılar.⁵⁸² Yapılan plana göre, adı geçen iki Kazaçi subayının yardımıyla Ataman Dutov tutuklanıp görevinden alınacaktı. Sonra Orenburg'ta Kazaçi, Kazak ve Başkurtların ortak bir hükümeti kurulacaktı. Bu hükümette Kazakları temsilen Alaş Orda Hükümetinin batı kanadının başkanı Seyit Azim Kızırbayev, Başkurtları temsilen Zeki Velidî ve Kazaçileri temsilen Ataman Kargin görev alacaktı. Hükümet ordusunun başkumandanlığına ise Albay Makhin getirilecekti. Çokay ve Çaykin de bu hükümette görev alacaktı.⁵⁸³

⁵⁸⁰ TOGAN, s. 238; ÇOKAY, aynı yer; V. TCHERNOV, *Mes Tribulations en Russie*, Paris, 1921, s. 18-19.

⁵⁸¹ TOGAN, s. 236.

⁵⁸² ÇOKAY, aynı yer.

⁵⁸³ TOGAN, s. 239; DEVLET, s. 246.

Ancak bütün bu planlar bir hain yüzünden alt üst oldu. Planın uygulanmasına bir gün kala, 1 Aralık 1918'de kendisine karşı yapılacak darbenin ihbarını alan Ataman Dutov, Orenburg'un dışındaki kendine sadık Kazaçi garnizonuna kaçtı.⁵⁸⁴ Darbe planının ortaya çıkması üzerine Çokay ve Çaykin Orenburg'u terketmek zorunda kaldılar. Bir hain yüzünden başarıyla uygulanma şansı yüksek bir planın gerçekleştirilememesi, Çokay'ın hayatı boyunca en çok hayıflandığı olaylardan birini oluşturdu. Bu yüzden bu olayı muhaceretteyken bile zaman zaman hatırlayıp muhasebesini yapmaktan kendini alamayacaktı.⁵⁸⁵

Böylece moralleri bozulmuş bir biçimde Orenburg'tan ayrılan iki teşkilatçı lider, Orta Asya'nın Türk halkları için yaptıkları siyasî mücadeleye uygun zemin aramak için Mangışlak'a geldiler. O sırada Türkmenistan İngiliz kuvvetlerinin kontrolündeydi. Aşkabat'ta İngilizlerin himayesinde bir anti-Bolşevik Rus hükümeti bulunmaktaydı.⁵⁸⁶ Buhara Emirliği de bu esnada anti-Bolşevik bir politika takip ettiğinden Aşkabad'ta temsilci bulunduruyordu. Çokay ve Çaykin, Bolşeviklere karşı mücadele için burada uygun bir zemin olduğunu düşündüler.

Türkistan ve Bozkır bölgesindeki Bolşevik saldırılarından kaçarak buraya gelen dağınık vaziyetteki millî güçleri bir araya toplamaya muvaffak oldular ve Aşkabat'ta Türkistan⁵⁸⁷ kurucu meclisini toplama komitesi adında bir teşkilat kurdular.⁵⁸⁸ Çokay ve Çaykin Türkistan'da gittikçe güçlenen Bolşevik iktidarına karşı Mangışlak'ta yaptıkları siyasî çalışmalarına Fransa, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri ve Japonya'dan oluşan müttefik devletlerden destek almayı umuyorlardı. Gerçi o dönemde bu devletler Bolşeviklere karşı bir politika güdüyordu. Fakat, onların Bolşevik karşıtı bu politikaları Amiral Kolçak'ın yönetimindeki monarşist hareketlere destek temeline oturtulmuştu. Bu yüzden Rusya'daki Müslümanların siyasî çalışmalarına sıcak bakmıyorlardı.⁵⁸⁹

⁵⁸⁴ ÇOKAY, s. 24; TOGAN, s. 239; *İz İstorii Rossiyskoy Emigratsii Pis'ma ...*, s. 125.

⁵⁸⁵ ÇOKAY, aynı yer.

⁵⁸⁶ TMH, s. 32; HAYİT, s. 270.

⁵⁸⁷ Buradaki Türkistan kelimesi, Çarlık Rusyası döneminde tesis edilen Türkistan Umumi Valiliğinin kapsadığı idari bölgeden daha geniş bir manayı, Eylül ayında Orenburg'ta kabul edilen Orta Asya'nın Türk halklarının yaşadığı toprakları ihtiva etmektedir.

⁵⁸⁸ TMH, s. 32.

⁵⁸⁹ TOGAN, s. 236; TMH, aynı yer.

Çokay ve Çaykin, müttefik devletlerin Türkistan Millî hareketlerine olan ilgisizliklerini I. dünya savaşında Müslüman Türkiye ile karşı saflarda bulunmalarından doğan güvensizliğe bağladılar. Bu yüzden bu savaş sona erip Türkiye ile bir ateşkes anlaşması imzalandıktan sonra bu güvensizliğin ortadan kalkacağına inanıyorlardı.⁵⁹⁰ Bu sebeple Çokay ve Çaykin, Avrupa ülkeleri nezdinde Türkistan halklarının demokrasi yolundaki çalışmalarına destek arayışına girdiler. Bu amaçla 21 Şubat 1919'da Türkistan kurucu meclisi toplama komitesi adına Versay Barış konferansına bir telgraf çektiler. Telgrafta Rusya'da halk tarafından genel bir kabul görmüş bir hükümet mevcut olmadığından Türkistan'da yaşayan halkların kendi siyasî iradelerinin Rusya demokratik federatif cumhuriyeti çerçevesinde ortaya koymalarının temin edilmesi istendi.⁵⁹¹

Ancak, bu geç kalmış bir hareketti. Telgrafın çekilmesinden sadece iki gün sonra müttefik kuvvetler 23 Ocak 1919'da Rusya'da Bolşevik hükümetini tanıdığını ve artık Rusya'nın işlerine karışmayacaklarını açıkladılar.⁵⁹²

Çokay ve Çaykin'in Mangışlak'taki siyasî çalışmaları uzun süreli olmadı. Onların demokratik çalışmaları Türkistan'ın Kadimci güçlerinin engeliyle karşılaştı. Çaykin ve Çokay'ın Türkistan kurucu meclisini toplama faaliyetleri Buhara Emirinin ve onun Şehrisebz'de mühim bir kuvvet toplamış olan amcası Seyid Ekrem Töre'nin tepkisine sebep oldu. Bunlar Buhara Emirliğindeki iktidarlarının geleceğini Moskova veya Petersburg'daki hükümetlerin ellerinde olacağını varsaydıklarından, Türkistan'daki millî hareketleri bu hükümetlere karşı yapılmış isyan telakki ederek, bazen Bolşevikler safında ve bazen de monarşistlerin safında hareket ediyorlardı.⁵⁹³ Çokay ve Çaykin onların Türkistan kurucu meclisini toplama komitesine itimatlarını kazanamadıkları gibi düşmanca tavırlarına hedef oldular. Bu sebeple Mangışlak'taki siyasî faaliyetleri aksamaya başlayan Çokay ve Çaykin Şubat sonunda Bakû'ye geçmek zorunda kaldı.⁵⁹⁴

⁵⁹⁰ TOGAN, *Türkili*, s. 375.

⁵⁹¹ Telgrafın üç maddelik metni için bkz. Mustafa ÇOKAY, "La Politique de la Russie et le Mouvement Nationaliste au Turkestan", *Orient et Occident*, Tome Cinquieme, 1923, s. 45-46; TOGAN, s. 481; TMH, s. 33.

⁵⁹² TOGAN, *Hatıralar*, s. 243.

⁵⁹³ TOGAN, *Türkili*, s. 373. Togan'a göre, Buhara Emiri ile maiyetinin son günlerinde Bolşevikleri Rus Çarlarının halefleri olarak bakıyorlar ve onlara sadakat göstermeye çalışıyorlardı. TOGAN, s. 419.

⁵⁹⁴ TMH, s. 32.

Çokay ve Çaykin siyasî çalışmalarını Bakû'de devam ettirdiler. O sırada Bakû, millî Azerbaycan Cumhuriyetinin kontrolü altındaydı. Çokay bir taraftan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ileri gelenleri temas ederken, diğer taraftan Çaykin ile birlikte basın toplantıları düzenleyip Türkistan'daki siyasî vaziyet ve Bolşeviklerin yaptıkları zulüm hakkında kamuoyunu bilgilendiriyordu.⁵⁹⁵ Çokay ve Çaykin'in Azerbaycan'daki çalışmaları, Bolşeviklerin burayı da işgal etmeye başlaması üzerine son buldu. Türkistanlı iki devrimci demokratın eski Çarlık Rusyası toprakları içinde Bolşevikler karşısında geri çekilebilecekleri son yer Gürcistan'ın başkenti Tiflis idi. Artık Bolşeviklere karşı en son aktif siyasî mücadele burada verilecekti. Burası da Bolşeviklerin kontrolüne geçtiği takdirde, Rusya terkedilecek, Türkistan halkının demokrasi mücadelesi demokrat Avrupa ülkelerinde devam ettirilecekti.

Çaykin ve Çokay, Nisan ayı içinde Bakû'den Tiflis'e geçtiler. Çokay Tiflis'te birkaç hafta sonra eşi Mariya'ya da kavuştu. Çokay'ın halkının siyasî mücadelesi uğruna 24 Kasım 1918'de Çelyabinsk'te terk etmek zorunda kaldığı fedakâr eşi Mariya, tek başına seyahat ederek nice maceralardan sonra 1 Mayıs 1919'da sağ salim Tiflis'e ulaştı.⁵⁹⁶ Aslında Çokay, bu uzun yolculukta karısını tamamen kendi kaderine terk etmemişti. Çokay, bir yandan Rusya'nın Bolşevik iktidarına karşı siyasî çalışmalar yaparken, diğer yandan arkasından yalnız gelmekte olan karısına ve ona yardımcı olması için dostlarına pusulalar göndererek onun Bakû'ye ulaşmasına yardımcı olmuştu. Bazı beklenmedik gelişmeler karşısında ise Mariya kendi yeteneklerini ve Çokay'ın kartvizitini göstererek bir çıkış yolu buluyordu. Ama yine de bu, Ekim Devrimi sonrasında oluk oluk kanların aktığı korkunç bir iç savaşın sürdüğü bu anarşi ortamından faydalanarak hırsız ve haydutların fütursuzca yağma ve talan yaptığı bir ülkede yalnız bir kadın için kolay bir yolculuk değildi.⁵⁹⁷

Tiflis'e gelmesinden önceki durağı olan ve Rusya'nın diğer bölgelerine nispetle daha huzurlu bir ortama sahip Bakû'ye 20 Nisan 1919'da ulaştığında Mariya, yaptığı tehlikeli yolculuktan sonra hala sağ olduğuna kendi de şaşırarak ve o günkü duygularını hatıralarında şöyle dile getirecekti: "*Benim cesaretime*

⁵⁹⁵ M. E. RESULZADE, "Çokay Oğlu Merhum için", *Türkistan Milli Hareketi ve Mustafa Çokay (Merhumun 60. Doğum Yılı Münasebetiyle)*, Haz. Abdulvahap Oktay, İstanbul, 1950, s. 51.

⁵⁹⁶ MY, s. 96.

İngilizler⁵⁹⁸ hayret ediyorlar. Devrim zamanında tek başıma Kazak çöllerini ve cephelerini geçmek suretiyle Sibiry'a'dan kaçmak ve kimsenin gadrine uğramamak... Şimdi ben kendim dahi şaşırıyorum: Lisan dahi bilmeden böyle bir yolculuğu nasıl yaptım? Beni Allah korudu ve fena insanların eline düşürmedi, yahut o zaman fena insanlar yoktu; yahut baştan çıkarmak için yetişemediler. İstedığınız gibi telakki ediniz. Fakat gerçek şudur: Genç bir kadın tek başına, parasız Sibiry – Ural bozkırları boyunca 24 Aralık⁵⁹⁹ 1918'de Çelyabinsk'ten yola çıkıp 20 Nisan 1919'da İngilizlerle birlikte zarif bir şileple Bakû'ye ulaştı.⁶⁰⁰

Bakû'den bir trenle Tiflis'e ulaşan Mariya'yı istasyonda Çokay, elinde gül demetiyle karşıladı. Böylelikle Kasım ayında Çelyabinsk'te başlayan ayrılık altı ay sonra Tiflis'te mutlu bir şekilde sona eriyordu. Birbirlerine kavuşmalarının bir mucize gibi inanılmaz bir biçimde gerçekleştiğinin farkında olan Mariya ile Mustafa birbirlerine sıkıca sarıldılar fakat heyecan ve sevinçten dilleri tutulmuş konuşamıyorlardı. Sadece anlaşılmaz bazı sesler çıkarıyorlardı. Uzun bir süre böyle kalarak hasret giderdiler. Kendilerine geldiklerinde ilk yaptıkları şey, birbirlerine artık bir daha ayrılmayacaklarına dair söz vermek oldu.⁶⁰¹

Ancak Çokay bu sözünü, özellikle Paris'e yerleştikten sonra, Mariya'nın ifadesiyle, bir kere olsun tutmadı. Daha doğrusu tutamadı. Avrupa'daki muhaceret hayatının sıkıntıları, Çokay'a bu sözünü yerine getirme imkanı vermedi ve genellikle tek başına seyahatlere çıkmak zorunda kaldı. Mariya hep evde kocasının seyahatten dönüşünü beklemek durumunda oldu. Her yeni yolculuğa çıkışında Çokay, eşine bir daha sefere birlikte seyahat edeceklerini vaat ederdi. Ama iki kişinin yolculuk masraflarını karşılayacak maddi imkanlar Çokay ailesinde hiçbir zaman olmadı.⁶⁰² Buna rağmen Mariya, kocasından hiçbir zaman şikayetçi olmadı. Çokay için Mariya fedakar ve sabırlı bir eş oldu. Zaten Çokay'ın seyahatleri de eğlence ve gezi amaçlı

⁵⁹⁷ Mariya Çokayeva'nın Çelyabinsk'ten Tiflis'e yaptığı maceralı yolculuğun tüm ayrıntıları için bkz. a.g.e., s. 62-96.

⁵⁹⁸ Mariya'nın bahsettiği İngilizler, Bakû'dan evvel geldiği Petrovsk şehrinde karşılaştığı İngilizlerdir. O sırada şehir İngilizlerin kontrolündeydi. Şehirden çıkış izni almak için gittiği İngiliz ordusu kumandanına başından geçenleri anlattı. İngiliz komutanı bunun üzerine Mariya'nın bir şileple Bakû'ya geçmesine yardımcı oldu. a.g.e., s. 90-91.

⁵⁹⁹ Doğrusu 24 Kasım.

⁶⁰⁰ A.g.e., s. 92.

⁶⁰¹ A.g.e., s. 96.

⁶⁰² Aynı yer.

olmayıp, hepsi onun Türkistan'ın bağımsızlığı ülküsüne hizmet eden konferans, seminer ve toplantı gibi faaliyetlere yönelikti. Bu sebeple Mariya kocasının beraber seyahat etme vaatlerini yerine getirememesine rağmen, onun seyahatlerine hiçbir zaman engel olmadı. Hatta destek oldu. Bu yüzden Çokay'ın Türkistan ile ilgili çalışmalarının, onun Paris'te yaşadığı Nogent Sur Marne semtine dostlarının Türkistan'ın geçici başkenti dedirtecek kadar başarılı olmasında en büyük payın Mariya'ya ait olduğuna şüphe yoktur. Taşkent'ten çıkmasına büyük emeği olan ve belki de hayatını borçlu olduğu eşi Mariya'ya Tiflis'te tekrar kavuşan Çokay, hayatının bundan sonraki bölümünde de onun özverili desteğini her zaman görecekti.

Çokay ailesi Tiflis'te Oryan Oteline yerleştiler. Bir iki hafta sonra Çokay'a, kendisini derinden sarsan çok üzücü bir haber ulaştı: Hokand Muhtariyeti çalışmaları sırasında birlikte çalıştığı Mahmud Hoca Behbudi öldürülmüştü. Behbudi Çokay'a yardımcı olmak için Tiflis'e geliyordu. Mangışlak'taki Türkistan kurucu meclis toplama komitesinin orada kalan üyeleri Mart ayı içinde Çokay'ın uluslararası kamuoyuna Türkistan meselesini duyurması yönünde bir karar almıştı. Bunun için 1919 Lozan konferansının uygun bir fırsat olduğu düşünüldü. Bununla Türkistan halkının Bolşevik yönetimini değil, kendi kendilerini yönetmek istediklerini uluslararası kamuoyuna duyurulması amaçlanıyordu. Komitenin bu kararını bildirmek ve kendisine bu konuda yardımcı olmak üzere Mahmud Hoca Behbudi ile Özbek pamuk tüccarı olan Seyit Nasır yola çıkarıldı. Fakat Çokay'ın Türkistan millî hareketinin en başından beri birlikte çalıştığı yakın dostu Behbudi 25 Mart 1919'de Karşi'de Buhara Emirliğinin Kadimci güçleri tarafından yakalanarak vahşice öldürüldü. Seyit Nasır ise İran üzerinden Tiflis'e ulaşmayı başararak bu üzücü haberi ve komitenin kararını ulaştırıyordu.⁶⁰³ Türkistan millî hareketinin önderlerinden Behbudi'nin karşı mücadele ettiği Bolşevikler tarafından değil, uğruna mücadele ettiği Türkistan'ın Buhara bölgesine ait millî güçler tarafından öldürülmesinin Çokay'ın acısını daha da katmerleştirdiği muhakkaktır.

Türkistan'dan gelen Seyit Nasır'ın Çokaylarla beraber oturmak istemesi ve otelin pahalı olması Çokayları bir ev kiralamaya sevketti. Tiflis zenginlerinin oturduğu bir semtte Griboyedov caddesinde bir köşkün iki odasını kiralayarak

⁶⁰³ BAYSUN, s. 33; TMH, s. 33; MY, s. 97; TOGAN, s. 373.

otelden ayrıldılar. Köşkün sahibi Çarlık devrinde yüksek kademe devlet memuru olan Alman asıllı Ludwig Ludwigoviç Perşke idi. Devrimden sonra bütün imtiyazları ve maaşı kesilen Perşke geçimine katkı sağlaması için on odalı köşkünün bir kısmını kiraya vermek zorunda kalmıştı. Kiraladıkları iki odanın birinde Çokay çifti ve diğerinde de Nasır kalıyordu. Çokaylar Tiflis'ten ayrılıncaya kadar bu evde oturmaya devam ettiler.⁶⁰⁴

Çokaylar bu eve yerleştikten sonra misafirleri çoğaldı; ev adeta bir siyasî toplantı merkezine dönüştü. Eve gelenlerin çoğunluğu Çaykin'in Es-Er partisinden arkadaşlarıydı. Çaykin'in kendi oturduğu ev müsait olmadığından haftada iki üç gün Çokaylarda toplanıyorlardı. Toplantıda konuşmalar genellikle konfederasyon hakkında yapılıyordu. Çaykin'in Tiflis'te en çok meşgul olduğu konu, 1918'de Bakû'de İngilizlerin emriyle kurşuna dizilen 26 Bolşevik Komiser hadisesi idi. Bu konunun iç yüzünü araştırarak gerçeklerin meydana çıkması için uğraştı. Daha sonra araştırmalarının sonuçlarını bir kitap halinde yayınladı. Kendisi bir anti Bolşevik olmasına rağmen Çaykin'in kurşuna dizilen Bolşevik Komiserlerle ilgilenmesi onun siyasetin kan dökerek değil barış yoluyla yapılmasından yana olduğunu göstermektedir.⁶⁰⁵

Çokay'ın Tiflis'teki geçiminin kaynağını gazete ve dergilere yazdığı makalelerin ücretleri oluşturdu. Çokay birkaç gazetede birden çalışarak hem geçimini temin etti ve hem de Türkistan'ın siyasî vaziyetini kamuoyuna duyurmaya çalıştı. Bu amaçla Ahmet Salihov'un çıkardığı **Vol'ny Goret's ve Bor'ba** isimli bir Gürcistan gazetesine yazılar yazdı.⁶⁰⁶

Bu arada Çokay, Türkistan'ın Bolşeviklerden kurtularak kendi yönetimini oluşturması konusunda, siyasîlerle görüşmeler yapmayı ihmal etmedi. Fransız sosyalistlerin liderlerinden Pierre Renaudel Tiflis'e geldiğinde, kendisini bularak bir görüşme yaptı. 1920 yılı içinde gerçekleşen bu görüşmede, Türkistan'daki siyasî vaziyet hakkında bilgi verdi. Bu görüşme konusunda intibalarını dile getiren Renaudel, Çokay'ın kendisiyle bir sosyalist olarak değil, bir demokrat olarak

⁶⁰⁴ MY, s. 97-98, 103.

⁶⁰⁵ A.g.e., s. 100. Çaykin'in kitabı için bkz. Vadim ÇAYKİN, **K Istorii Rossiiskoi Revoliutsii, Vypusk I, Kazn' 26 Bakinskikh Komissarov**, Moskova, 1922.

⁶⁰⁶ MY, s. 102-103.

görüştüğünü kaydeder. Renaudel'e göre, eğer Ekim devrimi onun ülkesine hürriyet ve demokrasi getirseydi, Çokay hiç tereddüt etmeden Bolşevik saflarında yer alırdı.⁶⁰⁷ Gürcistan'ın hükümet yetkilileriyle siyasî temaslarda bulunmayı ihmal etmiyordu. Gürcü hükümet başkanı Noy Jordania ve içişleri bakanı M. Ramışvili ile yaptığı görüşmeler başarılı oldu.⁶⁰⁸ Gürcü hükümeti ile Çokay, Türkistan ve Gürcü halklarının Bolşeviklere karşı ortak mücadele yapmasını öngören serbest ittifak anlaşmasını imzaladı.⁶⁰⁹ Ayrıca Çokay, Bolşeviklere karşı mücadelesine destek için Tiflis'teki Ukrayna temsilciliği ile temaslarda bulundu. 1918 Şubatında Bolşevikler tarafından Cumhuriyetleri lağvedilen Ukraynalılar, Gürcistan'da bir diplomatik misyon bulunduruyorlardı. Bu temas neticesinde Çokay Ukraynalıların desteğini kazandı. Gürcü hükümeti ve Ukrayna diplomatik misyonunun malî desteği ile bir dergi çıkardı.⁶¹⁰ Gürcü hükümetinden Türkistan'ın siyasî meselelerini dile getirmek üzere çıkaracağı dergisine mali destek de sağladı. Böylece Gürcü hükümetinin desteğiyle Rus dilinde aylık olarak **Na Rubeje** (Hudutta) dergisini yayınlamaya başladı.⁶¹¹ Bundan başka Çokay bir de Tiflis Türk cemaatinin desteğiyle **Şafak** isminde bir Türkçe dergi yayınlamaya muvaffak oldu.⁶¹²

Şafak dergisinde Çokay, sadece Türkistan meselesini değil, aynı zamanda 23 Nisan 1920'de Mustafa Kemal'in önderliğinde Türkiye Büyük Millet Meclisini kurarak ulus devlet olma yolunda ilk adımlarını atan Türkiye'nin meselelerine de geniş yer veriyordu. Bu hususta TBMM hükümetinin Tiflis temsilcisi Kazım Bey⁶¹³ ile görüşüyordu. Ondan aldığı Anadolu'nun kurtuluşu ile ilgili bilgileri **Şafak** dergisinde yayınlarak kamuoyunu bu konuda bilgilendiriyordu. Çokay'ın "Anadolu Mektupları" adı altında Türkiye'deki millî mücadele hakkında yazdığı yazılar kısa zamanda Tiflis'te her kesimden insanın dikkatle takip ettiği yazılar

⁶⁰⁷ Mustafa ÇOKAY, *Chez les Soviets en Asie Centrale*, Paris, 1928, s. 5.

⁶⁰⁸ Y. T., *Türkistan'da Türkçülük ve Halkçılık II. Bölüm*, Haz. A. Oktay, İstanbul, 1954, s. 65

⁶⁰⁹ TMH, s. 32-33.

⁶¹⁰ COPEAUX, s. 23.

⁶¹¹ MY, s. 103.

⁶¹² Bu konuda daha geniş bilgi için çalışmamızın ilgili bölümüne bakınız.

⁶¹³ Sonradan İzmir valisi ve Trakya genel müfettişi olacak olan Kazım Dirik 29 Ekim 1920'de Türkiye'nin Tiflis Elçiliğine atandı. Dirik'in Gürcistan'daki siyasî faaliyetleri için bkz. Serpil SÜRMELE, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, 2001, s. 584-616.

arasında yer aldı.⁶¹⁴ Çokay Tiflis'teki yazılarında, ayrıca Ermeni soykırımı meselesi ile ilgili olarak kendi görüşlerini ortaya koyan yazılar da yazdı.⁶¹⁵

Çokay, Tiflis'teki son günlerinde Kazım Bey vasıtasıyla, Ankara'da kurulmakta olan millî kütüphaneye ilk kitap bağışı yapan kimselerden biri oldu. 1921 yılının Ocak ayında⁶¹⁶ eski kitap satan dükkanların birinden Radloff'un **Türk Urugları Halk Edebiyatı Numuneleri** isimli eserini⁶¹⁷ ve Müslüman doğuya ait birkaç nadide kitabı gördü ve cebindeki bütün parasını vererek bunları satın aldı. Daha sonra Kazım Bey, bu kitapları incelemek üzere Çokay'dan aldı. Kazım Bey bu kitapları incelediğinde Türk tarihi araştırmaları için çok değerli kitaplar olduğunun farkına vardı. TBMM Başkanı Mustafa Kemal yeni kurulan ulus devletinin ideolojik temelleri için Türk tarihinin araştırılmasına büyük ehemmiyet vermekteydi. 23 Nisan 1920'de açılan TBMM'nin ilk işlerinden biri Meclis'te bir kütüphane kurulması oldu. Bu konudaki teklif 28 Eylül 1920'de Meclis'te görüşülerek kabul edildi.⁶¹⁸ Bu sebeple Kazım Bey kitapları Çokay'dan alarak Ankara Meclis kütüphanesine gönderdi.⁶¹⁹

Yeni kurulmakta olan Türkiye'nin ve Bolşevik hakimiyetinden kurtuluş ihtimali gün geçtikçe zayıflayan Türkistan'ın siyasî meseleleri konusunda yayın faaliyetleri yaparak Tiflis'te iki yıldan fazla bir zamandır bulunan Çokay, Gürcistan'a olan Bolşevik kışkacının her gün daha çok daraldığının farkındaydı. Bazı Rus demokratları Çokay ve Çaykin'e bir an evvel Tiflis'i terk etmeleri konusunda telkinde bulunuyorlardı. Tiflis'te Bolşeviklerin eline düşmelerinin kendileri için iyi bir netice vermeyeceğini söylüyorlardı. Çokay bu sözlere hak vermekle birlikte, son

⁶¹⁴ TMH, s. 34.

⁶¹⁵ Mustafa ÇOKAY, "Ermeni Meselesi I", *Yaş Türkistan*, Mart 1933, No. 40, s. 18.

⁶¹⁶ Çokay bu konuda kesin bir tarih vermez. Ancak 1921 yılı içinde olduğunu belirtir. Onun 16 Şubat'ta Tiflis'i terkettiği gözününde tutulursa, olay Ocak ayında geçmiş olmalıdır.

⁶¹⁷ Bu eser, *Obraztsii Narodnoy Literaturi Tyurkskikh' Plemen', Proben der Volks Literatur der Türkischen Stämme* adıyla 1866-1907 yılları arasında 18 cilt olarak yayınlandı. Eser Radloff'un 1860-1870 yılları arasında Rusya'da yaşayan çeşitli Türk halkları arasında yaptığı gezilerde topladığı dil malzemelerini ve onların Rusça tercümelerini ihtiva eder. Bu konuda bkz. TEMİR, s. 77-76.

⁶¹⁸ TBMM Kütüphanesinin kuruluş tarihi için bkz. Jale BAYSAL, *Resmi Daire Kütüphaneleri ve Dökümantasyon Merkezleri*, yayınlanmamış doçentlik tezi, Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu, İstanbul, 1972, s. 44-45.

⁶¹⁹ ÇOKAY, "Radloff Hakkında", s. 37-38; Abdolvahap OKTAY, Mustafa Çokay'ın Arşiv ve Kitapları, *Türkistan*, No: 6 Eylül 1953, s. 23. Çokay, 1937 yılında *Yaş Türkistan* dergisinde yazdığı bir yazısında, "Ankara kütüphanesinde Radloff'un kitaplarının olduğunu duydum, galiba şu benim kitaplar olsa gerek" demekten kendini alamaz. ÇOKAY, aynı yer.

dakikaya kadar Tiflis'ten ayrılmamaya kararlıydı. Son dakikaya kadar burada Bolşeviklere karşı mücadelesini devam ettirecekti. Bolşevikler Tiflis'e gelecek olursa, o zaman onların erişemeyeceği bir yere, Avrupa'ya geçecek, mücadelesini orada devam ettirecekti.⁶²⁰

25 Şubat 1921'de⁶²¹ beklenen kötü haber geldi. Bolşevik kuvvetleri Tiflis'i işgale başlamışlardı. Mariya bu haberi sabah saat 10'da aldığı anda evdeydi. Hemen yolculuk hazırlıklarına başladı. Evde yolculuk için gerekli bulduğu eşyaları masa örtüsüne sararak bir denk yapıp yanına aldı ve istasyona doğru koştu. Uzaktan silah sesleri geliyordu. İnsanlar sıra halinde aynı istikamete, istasyona doğru akın akın gidiyordu. İstasyonda bazı tanıdıklarına rastlayan Mariya, onların yardımıyla bir trene yerleşti.⁶²²

Bu sırada Çokay matbaada gazetesini bastırmakla meşguldü. Eşinin istasyona gittiğinden habersizdi. Gazetesinin son sayısının basımı tamamlandıktan sonra eve uğradı. Evde eşini istasyonda bulamadı. Ancak eşyaların toplanmasından onun istasyona gitmiş olduğu anlaşılıyordu. Çokay, ondan kalan bazı eşyaları alarak istasyonun yolunu tuttu. Fakat, eşi istasyonda da yoktu. Tanıdıklarından onun trenle Batum'a gittiğini öğrendi. Ancak tren bulmakta sıkıntı çeken Çokay, bir yük treni ile Tiflis'ten ayrıldı.⁶²³ Böylece Çokay Azerbaycan'dan sonra eski Rusya'da son tutunma noktası Gürcistan'ı da terketmek zorunda kalıyordu. Bu durum bize, Çokay'ın Türkistan'ı ve Rusya'yı mücadele etmeksizin terketmek niyetinde olmadığını göstermektedir. Ukrayna eski Dışişleri Bakanı Aleksandr Çulgin Çokay'ın Tiflis'te geçirdiği iki yıllık zamanı onun Türkistan'ın kurtuluşu için ümitli bekleyiş günleri olarak değerlendirir.⁶²⁴

⁶²⁰ MY, s. 99.

⁶²¹ Mariya, hatıralarında, Gürcistan'ın Bolşevik kuvvetleri tarafından işgal tarihi olarak 16 Şubat 1921'i verir. MY, s. 104. Oysa bu tarih 25 Şubat'tır. Bu konuda bkz. SÜRMELE, s. 636.

⁶²² MY, s. 103-104.

⁶²³ A.g.e., s. 104. Bu arada Kazım Paşa da Gürcü liderler Çenkeli ve Noy Jordan ile birlikte Tiflis'i terketti. Fahrettin ERDOĞAN, *Türk Ellerde Hatıralarım Bulgaristan, Romanya, Sibirya Esareti, Türkistan, Azerbaycan, Kafkasya Türkleri, Doğu Anadolu ve Kars*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1998, s. 300.

⁶²⁴ Aleksandr ŞUL'GİN, *Pamyatı Druga, Türkeli*, 1951, No: 4, s. 28.

Çokay dört gün sonra Batum'da eşini buldu.⁶²⁵ Çokay çifti ve Seyit Nasır burada bir hafta kadar kaldıktan sonra, bir İtalyan vapuru ile önce Trabzon ve oradan İstanbul'a geldi.⁶²⁶ Çokayların İstanbul'daki günleri şehrin çok sıkıntılı olduğu bir döneme denk geldi. Türk ve İslam dünyasının en büyük merkezi olan İstanbul o sırada İngilizlerin işgali altındaydı. Şehir Bolşeviklerden kaçan Rus mültecilerle doluydu. Bu sebeple şehirdeki tüm otel ve misafirhanelerde boş yer bulmak imkansızdı. Yanlarında yeterli paraları olmayan Mustafa, Mariya ve Seyit üçlüsü kalacak yer bulma konusunda sıkıntıya düştüler. Nihayet Pera civarında sokak arasındaki bir apartmanın dördüncü katında bir Rum kadına ait bir odayı kiralayabildiler.⁶²⁷

Birkaç gün sonra Çokay, İngiliz *Times* gazetesinde geçici bir iş buldu. Gazete ile Gürcistan'daki son siyasî gelişmeler üzerine beş makale yazmak üzere anlaştı ve biraz avans aldı. Böylece Çokay ailesi maddi olarak biraz rahatladılar. Fakat, bu yazı dizisi bitince Çokay yine işsiz kaldı.⁶²⁸ Bu arada Mariya evin geçimine katkıda bulunmak maksadıyla, mülteci Rus edip ve sanatçılarının yeni kurduğu Çehov Tiyatrosuna katıldı ve vokalist grubunda görev aldı. Tiyatro ilk gösterisini 22 Nisan 1921'de sunmak üzere çalışmalarına başladı. Meşhur Rus yazarı İlya Sarguçov başkanlığındaki tiyatro bunun için özel afişler hazırlattı. Afişte Rusya'nın ünlü yazarları Ribenzov, Averçenko, Kamenskiy, imparatorluk artisti Svobodin, Ardatov, Gordalov, Dalinski, Kostrova, Selivanova, Çokayeva, Runşteyn ve Slatin gibi isimler göze çarpıyordu. Fakat 22 Nisan günü gelip çattığında gösteri tam bir fiyasko oldu. Açılış günü tiyatroya tek bir seyirci dahi gelmedi. İstanbul'da barınma ve iâşe gibi temel ihtiyaçlarını karşılamakta zorlanan Rus mültecilerin tiyatroya verecek paraları yoktu. Böylece içlerinde Mariya'nın da bulunduğu Çehov Tiyatrosu üyelerinin para kazanmak ümidi suya düştüğü gibi, üstelik bir de tuttıkları salonun kirasını ve diğer masrafları ödeyerek zarar da ettiler.⁶²⁹

⁶²⁵ MY, aynı yer; *Posledniya Novosti*, 12.IV.1921.

⁶²⁶ Mariya Batum'dan İstanbul'a hareket tarihini 25 Şubat 1921 olarak gösterir. MY, s. 104. Ancak Tiflis'in işgal tarihini 9 gün öncesi olarak gösterdiğinden, bu tarih 7-8 Mart olmalıdır. Tahir Çağatay, Çokay'ın Gürcü heyetiyle birlikte İstanbul'a geldiğini söyler. Y. T., *Kızıl Emperyalizm VII*, s. 63.

⁶²⁷ MY, s. 105-106.

⁶²⁸ A.g.e., s. 108-109.

⁶²⁹ A.g.e., s. 109-110.

İstanbul'daki tüm sıkıntılara rağmen Çokay, burada da siyasî görüşmeler yapmaktan geri durmadı. Gürcistan'da edindiği intibaları ve müttefik devletlerin politikalarını tenkit ederek bir memorandum hazırladı ve bunu İstanbul'daki müttefik kuvvetler komutanlığına verdi.⁶³⁰ Çokay, İngiliz gazetesi için çalıştığı sırada, itilaf devletlerinin özellikle İngiltere'de Mustafa Kemal'in Kuva-yi Millîye hareketinin Bolşevikleştiği hususunda bir fikir oluştuğunu farkettiler. Bu yanlış bir düşünce idi. Bu yanlışlığı gidermek amacıyla, İngiliz müttefik kuvvetler komutanlığına bir memorandum verdi. Memorandumda Türk-Sovyet dostluğunun zaruri olduğunu, Kuva-yi Millîye'ne Bolşevik ideolojisini benimsemekte olduğu düşüncesinin temelsiz olduğunu ifade etti. Kemalist-Bolşevik dayanışmasını şartların gerektirdiğini belirtti.⁶³¹

Ayrıca İstanbul'daki Türk aydın ve politikacıları ile görüşerek Bolşevik baskısı altındaki Türkistan ile müttefik devletlerin işgalinden kurtuluş mücadelesi veren Türkiye'nin vaziyeti hakkında fikir alışverişinde bulundu. Bunlardan biri Yusuf Akçura idi. Çokay, onu evinde ziyaret etti. Bu sırada Akçura, bütün dikkatini Anadolu'da Mustafa Kemal önderliğinde yapılan mücadeleye vermiş ve mücadele hakkında İstanbul'a ulaşan haberleri heyecanla takip etmekte idi. Evde başka kimseler de vardı. Çokay onlara kendi siyasî faaliyetleri ile Bolşeviklerin Türkistan politikası hakkında bilgi verdi ve Türkistan'ın geleceği hakkındaki düşüncelerini açıkladı. Bu konular hakkında Akçura da kendi görüşlerini Çokay'a aktardı. Bu görüşmede, siyaset ve fikir adamı olarak görüşlerine büyük değer verdiği Akçura'nın şu sözlerini Çokay hiç unutmadı: *“İster Türkistan'ın, ister başka Türk ülkelerinin mukadderatı, Türkiye'nin mukadderatına bağlı. Eğer Türkiye kendini muhafaza edebilirse, Mustafa Kemal bir çaresini bulup Anadolu'yu ve Türkiye'yi kurtarabilirse, bu sizin Türkistan'ın da kurtuluşunun başlangıcı demektir.”*⁶³²

⁶³⁰ TMH, s. 34.

⁶³¹ Mustafa ÇOKAY, “Yığılganga Yumuruk”, *Yaş Türkistan*, Kasım 1934, No. 2 (60), s. 7; TMH, s. 34; Y. T., aynı yer.

⁶³² Mustafa ÇOKAY, “Yusuf Akçura”, *Yaş Türkistan*, Nisan 1935, No. 65, s. 11-12. Ancak bu görüş, Çokay'ın deyiimiyle, tarihçi Akçura'nın görüşleridir. Türkiye Cumhuriyeti devleti kurulduktan ve Ankara'da siyasî görevler yüklendikten sonra Akçura'nın bu fikirleri değişecektir. Siyaset adamı olarak Akçura Türkistan'ın bağımsızlık mücadelesi ile Türkiye'nin ilişkilendirilmesinin doğru olmayacağını söyleyecekti. Aynı yer.

İngilizlerin işgali altındaki İstanbul'da siyasi faaliyet imkanı bulamayan ve geçim sıkıntısı çeken Çokay, Avrupa ülkelerinden birine gitmek istiyordu.⁶³³ Ancak hangi ülkeye gideceğini bilemiyordu. Nihayet Berlin ve Paris'ten gelen gazetelerden okuduğu bir haber bu konudaki kararsızlığını çözmeye yardımcı oldu. Bu gazetelerden Rusya kurucu meclis komitesi üyelerinden Kerensky, Avksentiev, Çaykovsky ve başka Rus demokratlarının Paris'te olduğunu öğrendi. Çokay için gidilecek ülke belli olmuştu: Fransa. Çokay hemen Paris'te bu grupla temasa geçti ve onların yardımıyla Fransa vizesini temin etti.⁶³⁴ Böylece Çokay çifti Fransa için yolculuk hazırlıklarına başladı. Seyit Nasır ise memleketine dönmekte kararlı olduğundan İstanbul'da kalıyordu.⁶³⁵

Çokay çifti 1921 yılı ortalarında⁶³⁶ bir Fransız gemisiyle İstanbul'dan ayrıldı.⁶³⁷ Uzun zamandan beri sıkıntı çeken Çokay ve eşi ilk defa gemide her çeşit yiyecek ve içecekten tatma imkanı buldu. Rahat bir yolculuktan sonra Fransa'nın Marsilya limanına vardılar. O gün akşam Marsilya'dan bindikleri trenle Paris'e hareket ettiler.⁶³⁸ Böylece Çokay'ın 31 Ocak 1918'de Hokand şehrinden başlayan hicreti yaklaşık üç buçuk yıl sonra Paris'te noktalanıyordu. Artık Çokay Parisliydi. Hayatının geri kalan kısmı burada geçecekti. Bir daha doğduğu topraklara dönmek ona nasip olmayacaktı. Halbuki Rusya'yı terkederken Bolşevik iktidarının fazla uzun sürmeyeceğini, onlar yönetimden uzaklaştırıldıktan sonra vatanına tekrar geri döneceğini ümit ediyordu.⁶³⁹ Fakat bu ümidi gerçekleşmedi. Rusya'da Bolşevik

⁶³³ **Yaş Türkistan Dergisi** üzerine araştırmalarıyla tanınan Nüsiphan, Çokay'ın Velidî ile ilişkilerinin bozulması ve Türkiye'ne 16 Mart 1921'de Sovyetler Birliği ile dostluk anlaşması imzalamasının onu İstanbul'a terke mecbur ettiğini belirtir. Aytan NÜSİPHAN, "Kreml'din Tün Uykısın Tört Bölgen Mustafa Şokay Câne Onıñ Yaş Türkistan Curnalınan Sonı Dereker", **Kazak Adebieti**, 1 Mayıs 1998. Oysa bu tarihte Velidî ile Çokay ilişkilerinden bahsetmek mümkün değildir. Çünkü, Velidî daha Türkistan'dadır. 1922 sonlarında Türkistan'ı terkedecektir. Bu konuda ilerideki bölümlerde genişçe durulacaktır. Diğer taraftan 1921 yılında İstanbul Ankara hükümetinin kontrolünde değil, İngilizlerin işgali altındadır. Bu yüzden 16 Mart 1921 Türk-Sovyet Dostluk anlaşmasının Çokay'ı İstanbul'u terketmek zorunda bıraktığından bahsetmek mümkün değildir.

⁶³⁴ MY, s. 110.

⁶³⁵ Aynı yer.

⁶³⁶ Mariya Fransa'ya yolculuğun kesin tarihini vermiyor. Çokay'ın Nisan sonu veya Mayıs başında İstanbul'dan ayrıldığını tahmin ediyoruz. Çünkü, Posledniya Novosti gazetesinin İstanbul muhabiri B. Rossov, Nisan ayının ikinci haftasında yayınlanan yazısında, Çokay'ın Paris'e gelmek üzere olduğunu yazar. **Posledniya Novosti**, 12.IV.1921.

⁶³⁷ MY, s. 111.

⁶³⁸ A.g.e., s. 112-113.

⁶³⁹ Çokay, Rusya dışına çıkarırken, Türkistan'daki Bolşevik hakimiyetinin birkaç ay sonra sona ereceğini ve bağımsız demokratik bir Türkistan için geri döneceğini umud ediyordu. Çokay, Sovyet

iktidarının süresi Çokay ve arkadaşlarının 1921'deki tahminlerinin çok ötesinde olacaktır. Bolşevik iktidarının 1991'deki çöküşünü görmeye Çokay'ın ömrü yetmeyecekti.

2. MUHACERETTE

2.1. Paris'te İlk Günler ve Rus Demokratlarıyla İlişkiler

Paris tren istasyonunda Çokayları, Kazan Tatarlarından Fuat Toktar karşıladı.⁶⁴⁰ Petersburg'ta Rusya Müslümanlarının ortak siyasî çalışmaları sırasından beri Çokay'ı tanıyan Toktar,⁶⁴¹ bir seneden beri Paris'te bulunuyordu. Bu zaman zarfında biraz Fransızca öğrenmiş ve kendini Parisli sayacak kadar şehri biliyordu. Çokay çiftine Paris'i gezdirerek rehberlik eden Toktar, onların bir otele yerleşmesine de yardımcı oldu. Böylece Çokay çifti, ayak bastıkları gün Paris'te yabancılık çekmediler.⁶⁴²

Paris'te uzun bir müddet kalmak niyetinde olduklarından otel Çokaylar için geçici bir mekandı. Birkaç gün sonra Port Define yakınlarında ihtiyar bir gazetecinin yanında bir oda kiraladılar. Fakat bu oda bir aile için elverişli değildi. Bu yüzden bir hafta sonra Paris içinde Mozart sokağı 64 numaralı apartmanda iki oda ve bir mutfaktan oluşan mobilyalı bir daireye taşındılar.⁶⁴³ Bu uzun zamandan beri Çokayların hasretini çektikleri dört başı mamur bir evdi. 1918 Nisanında Taşkent'te evlendikleri zaman, تنها bir semtteki bahçeli bir evde topu topu iki hafta kadar yaşayabilmişlerdi. O zamandan beri dur durak bilmeden bir şehirden bir şehire göç etmişler, kâh çadırlarda, kâh okullarda ve kâh bir köşkün bir iki odasında kalmışlardı. 1921 yılının baharında, yani tam üç yıl sonra Paris'te Avenue Mozart'ta mutfaklı ve iki odalı müstakil bu eve taşındıklarında sevinçlerine diyecek yoktu. Özellikle bayan Çokay kendini çok mutlu hissediyordu.⁶⁴⁴

⁶⁴⁰ MY, s. 113; Mustafa ÇOKAY, "Fuad Bek Toktar", *Yaş Türkistan*, Şubat 1939, No. 111, s. 19.

⁶⁴¹ Çokay ile Toktar'ın dostlukları 1918 sonbahar ve kışında birlikte katıldıkları siyasî faaliyetlere dayanır. İkisi Türkistan ve İdil-Ural Türklerini temsilen Ufa ve Yekaterinburg'taki Rus demokratlarının çalışmalarına katıldılar. Kolçak'ın emriyle tevkif edildiklerinde, geceyi birlikte geçirdiler. Yekaterinburg'ta tutuklandıktan sonra yolları ayrıldı. A.g.m., s. 18-19.

⁶⁴² MY, s. 113

⁶⁴³ Aynı yer.

⁶⁴⁴ Aynı yer.

Fakat, bir yuvaya kavuşmaktan doğan bu sevinç uzun sürmedi. Birkaç hafta içinde elde avuçta olan para tükenmişti. Yiyecek, içecek ve diğer zaruri masrafları karşılamak için gelir getirecek bir iş bulunmalıydı. Ama Paris'e yeni gelmişlerdi. Dil bilmiyorlardı. Ne iş yapacaklardı? Bir iş bulup gelir temin edilmediği takdirde evin kirasını ödeyemeyecekler ve yıllardan sonra kavuştukları müstakil evden ayrılmak zorunda kalacaklardı.

Çareyi bayan Çokay buldu. Evi lokanta haline getirecek, Paris'teki bekar Rus mültecilerine ev yemekleri yapıp satacaktı. Bunun için elde kalan son 15 frankla gazeteye ilan verildi. İlanda "*Madam Çokay, 5 franka üç kaptan ibaret öğle yemeği. Önceden rezervasyon yaptırmak şarttır. Yemekler 12.00 ile 15.00 arasındadır.*" ifadesi yer aldı. Şansları yardım etti. Ertesi günü ilk müşterileri geldi. Bu Rusya'nın İran'daki eski elçisi idi. Bayan Çokay, eski elçiden bir sonraki gün için 10 frank avans alarak ilk ücretli yemeğini hazırladı.⁶⁴⁵

Böylece Çokay ailesi Eylül ayından itibaren evde Rus mültecilerine öğle yemekleri vermeye başladı. Mustafa da, yemek pişirme işinde eşine yardımcı oluyordu. Patates, soğan gibi sebzeleri temizleme ve ayıklama işini üstlendi.⁶⁴⁶ Bir zamanlar başbakanlık yapmış olan Çokay, bundan hiç gocunmadı. Bunu evin geçimini meşru yollardan alın teri ile temin etmenin doğal yollarından biri olarak gördü. Hatta evine gelen arkadaşlarından da bunu gizlemeye çalışmadı. Azerbaycan millî demokratik hareketinin liderlerinden Mehmet Emin Resulzade, Çokay'ın bu haline tanık oldu ve onun bu tabiiğine ve alçakgönüllülüğüne hayran kaldı. Azerbaycan'ın Bolşevikler tarafından işgal edilmesinden sonra Moskova'ya sürgüne gönderilen Resulzade oradan kaçarak Finlandiya ve Almanya üzerinden Fransa'ya geldiği ilk günlerde Paris'te bulunduğunu duyduğu Çokay'ı bir Azerbaycanlı dostuyla birlikte ziyaret etti. Çokay, evine gelen bu misafirleri sıcak bir şekilde karşıladı. Ancak, misafirleri geldiği sırada Çokay, müşterileri için öğle yemeği hazırlamakta olan eşine yardım etmekteydi. Bu sebeple bir taraftan misafirleriyle ilgilenip sohbet ediyor ve diğer taraftan patates soymakla meşgul oluyordu. Bunun için de onlardan özür diliyordu. Resulzade, yıllar sonra bu olayla ilgili hatırasını

⁶⁴⁵ A.g.e., s. 113-114.

⁶⁴⁶ A.g.e., s. 114.

kaleme aldığı yazısında, bu manzaranın Çokay'ın ne kadar sabırlı bir karaktere sahip olduğunu gösterdiğini ve kendilerinin bundan çok etkilendiğini belirtir.⁶⁴⁷

Paris'teki ilk günlerde yaşanan bu sıkıntıları atlatmada, Çokay'ın en büyük destekçisi eşi Mariya oldu. Mariya sadece evde mültecilere yemek hazırlamakla kalmadı. Aynı zamanda tiyatrodaki çalışarak evin geçimine daha fazla katkıda bulunmaya gayret etti. Öğleden önce yemek işleriyle meşgul olan bayan Çokay, öğleden sonraları Malçevsky Rus Korosuna giderek şarkılar söyledi. Koro ile birlikte Paris'in Elhamra, Olympia ve diğer tiyatro salonlarında sahneye çıkan Mariya, korodan evine dönüşünde ertesi günkü yemeklerin hazırlıklarına girişiyordu. Sebze ayıklayarak, yemek masalarını hazırlayarak eşinin ağır yükünü hafifletmeye çalışan Çokay da yayın organlarına yazılar yazarak ailenin gelirlerinin artmasına katkıda bulunuyordu. Bu arada Çokay, Fransızca öğrenmeye gayret ediyordu.⁶⁴⁸

Avrupa'nın büyük ve pahalı şehirlerinden olan Paris'te hiçbir kimse ve kuruluşa el avuç açmadan kendi imkanlarıyla tutunmak için Çokay ailesinin gösterdiği bu yoğun çaba ve çalışmalar, sonunda Mariya'yı hasta etti. Yoğun tempoda çalışmaya dayanamayan Mariya, 1923 yılında yatağa düştü. Maddi imkanların yetersizliği Çokay'ı eşini tedavi için Almanya'ya götürmesine sebep oldu. Çünkü, o dönemde Almanya'da enflasyon çok yüksek bir hızla seyrediyordu. Bu sebeple Almanya'da 100 frankla iyi bir pansiyonda aylarca kalmak mümkündü. Frankın Almanya'daki satın alma gücünün bu yüksekliğinden faydalanan Çokay çifti altı ay Almanya'da kaldılar. Mariya'nın iyileşmesinden sonra Paris'e döndüler.⁶⁴⁹

1923 yılı kışında Paris'e dönen Çokay çifti, Mozart sokağındaki evlerine dönmeyip, Paris'in dışında yer alan Nogent Sur Marne semtinde bir ev kiraladılar.⁶⁵⁰ Buna Paris'in merkezine göre dış semtlerde yaşamının daha ucuz olmasının sebep olduğu muhakkaktır. Böylece 1923 yılı başlarından itibaren Paris mülteci Rus basınında yoğun bir biçimde yazıları yayınlanmaya başlayan Çokay'ın bu

⁶⁴⁷ TMH, s. 51. Çok ilginçtir, Avrupa'da yürüttüğü siyasi faaliyetlerinde kendini sabık bir başbakan olarak gören Çokay, ülkesi bağımsızlığına kavuştuğunda hükümette görev almak gibi bir düşünceye sahip değildi. Eğer, sağlığında Türkistan bağımsızlığına kavuşacak olursa, yeni devleti gençlerin inşa etmesinden yanadır. Kendisi sadece tarih araştırmalarıyla yetinecektir. MY, s. 29.

⁶⁴⁸ MY, s. 114; TOGAN, *Hatıralar*, s. 539.

⁶⁴⁹ MY, s. 114-115.

⁶⁵⁰ A.g.e., s. 115.

yazılarından elde ettiği gelir yeterli oluyordu ve Mariya'nın müşteriler için geceli gündüzlü yemek hazırlamasına gerek kalmıyordu. Çokaylar, Nogent Sur Marne semtinde birkaç ev değiştirmelerine rağmen, hayatlarının sonuna kadar bu semtten ayrılmadılar.⁶⁵¹

Nogent Sur Marne semtinin adı, zamanla Çokay'ın özellikle Fransız dostları arasında özel bir mana kazandı. Bunlar, bu semte Türkistan'ın geçici başkenti gözüyle baktılar. Çünkü Çokay'ın evinde yapılan konuşmalar genellikle Türkistan tarihi ve kültürü ile ilgili konuşmalardı. Bu yüzden Fransız dostları, Çokay'ı görmek

⁶⁵¹ II. Dünya savaşında Türkistan Lejyonerlerinde görev yapan bazı askerler savaştan sonra Kazakistan'a döndüler. Bunlar, Çokay ile ilgili hatıralarında onun evinin Paris'in merkezinde ve iki katlı olduğunu iddia ederler. *Cas Alaş*, 20.XII.1991. Oysa Çokay 1923 yılından itibaren hep Paris'in bir banliyösü olan Nogent Sur Marne'de yaşadı. Çokay'ın Paris Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Enstitüsünde muhafaza edilen özel arşivinde bulunan mektup zarfları ile özel evraklarından ve Sur Nogent Marne belediyesi arşivlerindeki kayıtlardan Çokay'ın bu semtte oturduğu evlerin adreslerini ve sürelerini tespit ettik. Çokay ailesi 1923 yılında 16 Rue Bauyn de Perreuse adresindeki eve taşındılar. Mariya, hatıralarında sene vermekle birlikte ay belirtmez. Biz bu taşınmanın kış mevsiminde gerçekleşmiş olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü belediye vergi kayıtlarında Çokay'ın ismini 1924 yılından itibaren gözükmektedir. Bkz. *Matrice des Contribution 1924*. Arşiv görevlileri o dönemde vergi kayıtlarının Eylül ve Ekim aylarında tanzim edildiğini belirttiler. Buna göre Çokay ailesi 1923 yılında Ekim ayından sonra yani Kasım veya Aralık ayında Nogent Sur Marne semtine taşınmış olmalıdır. Çokay bu evde 1930 yılına kadar oturdu. Çünkü, 1930 yılına ait belediye vergi kayıtlarında Çokay'ın isminin 48 bis Rue Parmentier adresine kayıtlı olduğunu görüyoruz. *Matrice des Contribution 1930*, s. 397. 1933 yılından itibaren ise Çokay 7 Square de la Fontain adresine kayıtlıdır. Bkz. *Matrice des Contribution 1933*, s. 109. Çokay ailesi hayatlarının sonuna kadar bu adreste yaşadılar. Sonuç olarak Çokay ailesinin Nogent Sur Marne'deki adreslerini yıllara göre şöyle tanzim edebiliriz:

1923 – 1930	16 Rue Bauyn de Perreuse
1930 – 1933	48 Bis Rue Parmentier
1933 – 1969	7 Square de la Fontain

Square de la Fontain 7 numaralı bina bir blok apartman tarzında 1930 yılında inşa edilmiş olup yüz kadar daireyi bünyesinde barındırmaktadır. Belediye arşiv kayıtlarından Çokay ailesinin 41 nolu dairede kaldığını tespit ettik. *Nogent Sur Marne Regensement de la Population 1936*, s. 171. Kayıtlardaki apartman sakinlerinin mesleklerinden binada sanatçı, gazeteci ve yazar gibi semtin elit tabakasının yaşadığını anlıyoruz. 1941 yılında Çokay'ın ölümünden sonra da Mariya, 1969 yılında vefatına kadar bu evde yaşamaya devam etti. Bina çevresinde yaptığımız incelemeler ve bugünkü sakinleri ile görüşmelerimizde dış cephesinde yapılan restorasyonlara rağmen binanın 1930 ilk yapıldığı şeklini muhafaza ettiğini anladık. Ancak, bina sakinleri bu binada Çokay ailesinin yaşadığından habersizdiler. Aynı şekilde belediye ve arşiv görevlileri de Nogent sur Marne semtinde Türkistan tarihinde çok önemli görevler üstlenmiş bir kişinin kendi semtlerinde yaşamış olduğunu bilmiyorlardı. Bu sebeple Çokay ailesinin oturduğu Square de la Fontain 7 nolu bina ile yine 1930 yıllarındaki şeklini muhafaza ettiğine kanaat getirdiğimiz 48 Bis Rue Parmentier adresindeki iki katlı evin dış cephesine bu binalarda Mustafa Çokay'ın oturmuş olduğunu anımsatan plakelerin çakılmasının hem semte bir özellik kazandıracağını ve hem de bir devlet adamının hatırasının yaşatılmasına katkıda bulunacağı düşüncesine geldik. Bu düşüncemizi Egemen Kazakistan gazetesi muhabiri Sayasat Beyisbay'a yer ifade ettik. Bkz. Sayasat BEYISBAY, "Mustafa Şokay Muraları", *Egemen Kazakistan*, 9 Ocak 2001. Bundan yaklaşık dokuz ay sonra La Fontaine Square sokağına burada Çokay'ın yaşadığına dair bir anıt törenle dikildi. Törende Kazakistan'dan Başbakan Yardımcısı İymangaliy Tasmagambetov başkanlığında bir resmi heyet hazır bulundu. Abdulvahap KARA, "Eli Esimin Kasterlep Otr", *Egemen Kazakistan*, 17 Ekim 2001.

için Nogent Sur Marne semtine gidecekleri zaman “Türkistan’ın geçici başkentine” gidiyoruz diyorlardı.⁶⁵² Bu aynı zamanda Çokay’ın Avrupa’da Türkistan halkını hakıyla temsil ettiğinin ve Çokay’ın Türkistan’ın bağımsızlığı yolundaki mücadelesine inancın da bir göstergesidir. Bolşevik baskısı altında hayat bulamayan Türkistan’ın demokratik güçlerini Çokay temsil etmekteydi. O halde onun bulunduğu yer bir başkentti. Onun Avrupa’da bulunduğu yerin geçici başkent olarak adlandırılması da, eninde sonunda Türkistan’ın Bolşevik baskısından kurtularak bağımsız millî demokratik devletini kuracağına olan inançtan kaynaklanıyordu. İşte o zaman Nogent sur Marne’deki geçici başkent, Türkistan’daki ebedi başkentine taşınacaktı. Ancak o günleri görmek Çokay’a nasip olmayacaktı.

22 Aralık 1923 günü Nogent Sur Marne’de yeni taşındığı ev, Çokay için unutulmaz bir karşılaşmaya sahne oldu. 1913 yılından itibaren Rusya Müslümanlarının demokratik siyasî hakları için Petersburg’ta ve Taşkent’te birlikte mücadele ettiği ve 1918 Aralık ayında Orenburg’ta Ataman Dutov’a karşı başarısız bir darbe girişiminden sonra bir daha göremediği yakın arkadaşı Velidî, yanında Abdülkadir İnan olduğu halde kendisini ziyarete geldi.⁶⁵³ İki dostun beş yıl aradan sonra karşılaşması çok duygulu ve heyecanlı oldu. İkisinin de birbirine anlatacak çok şeyi vardı. Çünkü, 1918 yılında ayrıldıkları andan itibaren ikisinin mücadele şekilleri farklı olmuş ve farklı tecrübeleri baştan geçirmişlerdi. Çokay devamlı Bolşeviklere karşı saflarda mücadele ederken, Velidî, Orenburg hadisesinden sonra 15 ay kadar Bolşeviklerle aynı saflarda çalışarak Başkurt halkının siyasî haklarını elde etmek istedi. Ancak bundan bir netice elde edemeyeceğini anlayan Velidî, Türkistan’a geçerek millî güçleri Bolşeviklere karşı teşkilandırmak yoluna gitti. Fakat bundan da bir netice elde edemedi. Böylece Çokay ve Velidî Bolşeviklere karşı Rusya içindeki mücadelede başarısız olmuşlardı. Çokay, Bakû, Tiflis ve İstanbul üzerinden Paris’e ulaşırken, Velidî değişik bir güzergah üzerinden İran, Afganistan, Hindistan ve Türkiye üzerinden Paris’e iki yıl gecikme ile gelmiş bulunuyordu.⁶⁵⁴ Velidî, Paris’e gelir gelmez ilk aradığı kişi Çokay oldu, adresini buldu ve evine geldi. İki dostun beş

⁶⁵² TMH, s. 30, 38.

⁶⁵³ TOGAN, s. 538.

⁶⁵⁴ Aralık 1918 ile Aralık 1923 arasında Velidî’nin başından geçen olaylar için bkz. TOGAN, s. 239-468; Tuncer BAYKARA, Zeki Velidî Togan, Ankara 1989, s. 8-13.

yıldan sonraki bu ilk buluşmasında hasret giderme, Çokay'ın evinde tam üç gün sürdü.⁶⁵⁵

Bu sırada Rusya Müslümanlarının ileri gelenlerinden bir çok kişi Paris'e yerleşmiş bulunuyordu. Kazan Tatarlarının liderlerinden Sadri Maksudi,⁶⁵⁶ Ali Merdan Topçubaşı ve Fuat Toktar Paris'teydi. Bunlar sık sık bir araya gelerek Rusya Müslümanlarının demokratik haklarını elde edilmesi için Avrupa'da neler yapılabileceği konusunu görüşüyorlardı. Bunun için bazen Çokay'ın, bazen Maksudi'nin ve bazen de Topçubaşı'nın evinde bir araya gelerek sohbet ediyorlardı. Ayrıca bunların evleri, Rusya'dan Paris'e gelebilmiş olan Müslüman veya Rus bir çok demokrat politikacının olduğu gibi, Fransız ilim adamlarının da uğrak yeri idi. Fransız şarkiyatçıların Paul Pelliot, E. Blochet ve Joseph Castagne gibi önde gelen isimleri bunlar arasındaydı. Onlar Paris'e yerleşen Çokay, Maksudi, Topçubaşı ve Velidî ile Türkistan tarihi ve kültürü hakkında görüş alışverişinde bulunuyorlardı.⁶⁵⁷

Paris'te bulunan mülteci Müslüman demokratlar, mülteci Rus demokratlar ile ilişkiler konusunda ikiye bölündü. Bir grup Rusya Müslümanlarının Bolşeviklere karşı yürüttüğü demokrasi mücadelesinin demokrat Ruslarla birlikte yürütülmesinden yana olurken, diğer grup Rusya Türklerinin millî siyasî hareketlerinin Ruslardan bağımsız bir şekilde yürütülmesinin gerekli olduğu inancını taşıyordu. Çokay birinci grupta yer alıyordu. Togan'ın hatıralarında belirttiğine göre, Çokay, Ahmet Salihov, Fuat Toktarov ve özellikle Sadri Maksudi Bolşeviklere karşı mücadelede başarıya ulaşmak için Avrupa'daki mülteci Rus demokratlarıyla birlikte hareket etmenin şart olduğu fikrindeydi. Rusya, önce Bolşeviklerin proletarya diktatörlüğünden arındırılarak demokratik bir yönetime kavuşturulmalıydı. Sonra demokratik Rusya Cumhuriyeti içinde Rusya Müslümanlarının hakları savunulacaktı. Bu sebeple Çokay ve Maksudi, Paris'teki ilk yıllarında Rusya Türkleri için bağımsız siyasî yönetim değil, demokratik Rusya Cumhuriyetine bağlı muhtar yönetimler için mücadele etmeden yanaydı. Velidî ve Topçubaşı ise bu fikre şiddetle karşıydılar. Onlar,

⁶⁵⁵ TOGAN, s. 539.

⁶⁵⁶ Çokay'dan iki sene kadar evvel Paris'e gelen Sadri Maksudi, 1918 sonbaharında Rusya'dan Finlandiya'ya, oradan Almanya üzerinden 1919 Mayıs'da Paris'e ulaştı. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. AYDA, s. 115-139. O da Çokay gibi Nogent Sur Marne semtinde oturmaktaydı. TOGAN, s. 539.

⁶⁵⁷ A.g.e., s. 539-544.

Rusya'daki Bolşevik iktidarına karşı Rusya Türklerinin bağımsızlık mücadelesi vermesinin daha uygun olacağı tezini savunuyorlardı.⁶⁵⁸

13 Şubat 1924'te Topçubaşı'nın evinde yapılan bir toplantıda bu mesele iyice su yüzüne çıktı. Çokay, Velidî, Maksudi, Topçubaşı ve iki Azerbaycanlının hazır bulunduğu bu toplantıda, Avrupa'da yapılacak siyasî çalışmaların esasları tespate çalışılıyordu. Fakat, bu çalışmaların bağımsızlık esasında yürütülüp yürütülmeyeceği konusu anlaşmazlığa sebep oldu.⁶⁵⁹

Çokay'ın Paris'teki ilk yıllarında Bolşeviklere karşı siyasî faaliyetlerini mülteci Ruslarla birlikte yürütme fikrinde olması doğaldı. Çünkü, 1918 Kasım ayında Yekaterinburg'ta toplanan Rusya kurucu Meclis hükümeti başkan yardımcılığına seçildiğinden beri Rus demokratlarıyla birlikte çalışıyordu. Rus demokratları da, kendisi gibi, hem Bolşeviklerin ve hem de monarşistlerin saldırılarına hedef olmuştu. Bolşevikler, daha sonra, Çarlık rejimini geri getirmek isteyen monarşistleri yenilgiye uğratarak Rusya'ya hakim oldu. Avrupa'daki mülteci Müslüman güçlerinin cılızlığının farkında olan Çokay, Rus demokratlarıyla, ortak düşman Bolşeviklere karşı birleşerek güç birliği etmenin gerekli olduğu inancındaydı. Mülteci Rus demokratlarının da bu fikri desteklediğine kuşku olmasa gerek. Çünkü onlar da Çokay'a ilgi duyuyor ve onun Paris'e gelmesine yardım ediyorlardı.

Rusya Türklerinin demokratik hakları konusunda mücadeleyi Rus demokratlarının çalışmaları çerçevesinde yapma eğiliminde olan Paris'teki mülteci Müslümanlar da kendi aralarında ikiye ayrıldı. Çokay ve Maksudi, eski Kadet lideri Milyukov⁶⁶⁰ ile birlikte çalışmayı yeğlerken, Toktarov ile Salihov, Kerensky⁶⁶¹ ile yakın ilişkiler içindeydi. Ruslar ile siyasî işbirliğinden kaçınan Velidî, Topçubaşı ve Resulzade Rus mültecilerinden Es-Er lideri Viktor Çernov ve sol Es-Er gruplarıyla yakın görüşmekle beraber, siyasî faaliyetlerini onlardan bağımsız tutuyorlardı.⁶⁶²

⁶⁵⁸ A.g.e., s. 546-547.

⁶⁵⁹ Aynı yer.

⁶⁶⁰ Milyukov'un Avrupa'daki siyasî faaliyetleri için bkz. Thomas RIHA, *A Russian European Paul Miliukov in Russian Politics*, London, 1969.

⁶⁶¹ Kerensky'nin Avrupa'daki siyasî faaliyetleri için bkz. Alexander KERENSKY, *The Kerensky Memoirs, Russia and History's Turning Point*, London, 1965.

⁶⁶² A.g.e., s. 574.

Paris'teki Rusya Türklerinin liderlerinin Rus demokratlarıyla olan ilişkilerini kategorize eden yukarıdaki tasnif bu ilişkilerin ana hatlarını göstermesine rağmen kesin bir çizgi değildir. Müslüman liderler, yukarıda belirttiğimiz Rus demokratlarını kendilerine yakın bulmakla birlikte, diğer Rus aydınlarıyla da ilişkilerini devam ettiriyordu. Bunun en güzel örneğini Çokay'ın Rus demokratlarıyla olan ilişkilerinde görüyoruz. Milyukov'u kendine yakın bulan Çokay, aynı zamanda Kerensky ile de yakın ilişkiler içindeydi. Bunu Çokay'ın 1923 yılından itibaren hem Milyukov'un **Poslednia Novosti** gazetesine ve hem de Kerensky'nin **Dni** gazetesine aynı sıklıkta yazı vermesinden görmek mümkündür.⁶⁶³ Çokay, aynı zamanda Kerensky'nin düzenlediği siyasî toplantılara da katılmaktaydı.

Çokay, Rus demokratlarıyla ilişkilerinde ölçülüydü. Türkistan'ın siyasi geleceği için yaptığı mücadele çerçevesinde bir ilişkinin içindeydi. Bunun ötesine gitmekten yana değildi. Milyukov, bir keresinde ona Paris'teki Rusya Kurucu Meclis Komitesinde görev almayı teklif etti. Bu Çokay için cazip bir teklif idi. Çünkü, bu Komite oldukça mühim mali kaynaklara sahipti. Teklifi kabul ettiği takdirde, Çokay bu imkanlardan yararlanacak, Paris'teki sıkıntılı yaşamı biraz olsun rahatlayacaktı. Buna rağmen, Çokay teklifi reddetti. Rusya Kurucu Meclisi için çalışmadığını açıkça belirtti. Bu sebeple bu Komite'ye ait fondan yararlanamayacağı ve bu konuda herhangi bir taahhüt altına giremeyeceğini söyledi.⁶⁶⁴ Çokay, burada, siyasi mücadelesinde bağımsız olma prensibine sahip olduğunu görüyoruz. Rus demokratlarıyla birlikte, demokratik bir Rusya için mücadelesine vermesine rağmen, bununla ilgili bir fondan yararlanmak istememektedir. Çünkü, bu fondan yararlandığı takdirde, demokratik Rusya içinde Türkistan için mücadelesini engelleyecek bazı taahhütlere girmiş olacağının bilincindedir.

⁶⁶³ Rus göçmenleri Avrupa'da 1919'dan itibaren yayın faaliyetlerine giriştiler. Önceler SSCB'ye sınırdaş Baltık Ülkeleri ve Finlandiya'da gazete ve dergi çıkardılar. Daha sonra, Avrupa'nın Prag, Varşova ve Paris gibi merkezlerinde bu faaliyetlerini devam ettirdiler. 1920'lerden itibaren Berlin, Harbin, İstanbul, New York ve Sofya gibi merkezlere de yayıldılar. Hans-Erich VOLKMANN, *Die Russische Emigration in Deutschland 1919-1929*, Würzburg, 1966, s. 122-123. 1918-1922 Yılları arasında İstanbul ve diğer şehirlere iltica eden Rusların sayısı 1,5-2 milyon arasındaydı. K. POPOV, *Russkoe Zarubej'e i Arhivi*, Moskova, 1998, s. 54. Rus göçmenleri Rusya dışında çok geniş ve zengin bir yayın dünyası meydana getirdiler. Bunların 1917-1968 yılları arasında çıkardığı süreli yayınların sayısı üç binden fazlaydı. Bu yayınlar için bkz. Michael SCHATOFF, *Half a Century of Russian Serials 1917-1968*, IV. Cilt, New York, 1972.

⁶⁶⁴ Y. T., *Türkistan'da Türkçülük ve Halkçılık II. Bölüm*, aynı yer.

Mariya, hatıralarında Çokay'ın Paris'teki mülteci Rus demokratlarıyla ilişkilerini 1923 yılından itibaren en aza indirgeyerek göçmen Rus basınından koptuğunu ifade eder.⁶⁶⁵ Oysa tam tersine 1923 yılı Çokay'ın Rus göçmen basını ile ilişkilerini arttırmaya başladığı yıldır. Çokay'ın Rus göçmen basınında yer alan makalelerinin sayısı, bunu açık bir biçimde kanıtlamaktadır. 1922'de Rus göçmen basınında birkaç makalesi yayınlanan Çokay'ın bu sayıyı 1923 yılında 24'e çıkardığını görüyoruz.⁶⁶⁶

Çokay'ı bu seneden itibaren artan bir şekilde Paris Rus göçmen basınına yazı yazmaya iten iki önemli sebep vardı: yazılarından aldığı telif ücreti ile geçimini sağlamak ve yazılarında işlediği konularla Türkistan meselesini dünya kamuoyuna, özellikle Sovyetler Birliği halklarına duyurmak.

Çokay'ın Rus göçmen gazetelerinde yer alan makaleleri çoğunlukla Sovyetlerin Türkistan'da yürüttüğü politikaların yerli halkın aleyhine olduğunu vurgulamaya yönelikti. Çokay yazılarında Türkistan'ın yerli halkının devletin yönetici makamlarında ikinci planda yer aldığına dikkati çekiyor ve yerli halkın yönetimin her kademesinde aktif rol alması gerektiğini vurguluyordu. Sovyet hükümetini bu cihetten ağır bir biçimde tenkit ediyordu.

Bu sebeple Çokay, Sovyet Orta Asyasındaki sosyal ve siyasal değişimlerin yegane sesli muhalifine dönüşüyordu. Çünkü, Orta Asya'da yaşayan yerli aydınlar arasında bu değişimlere karşı olanlar var olsa bile, sıkı bir devlet kontrolündeki basın organlarında, muhalif düşüncelerini dile getirmek imkanına sahip değillerdi. Bunu başaranlar da halk düşmanı, burjuva işbirlikçisi gibi ithamlarla kovuşturmaya uğruyordu. Sovyetler Birliği dışında ise Türkistan'da meydana gelen siyasal ve sosyal reformları takip ederek yerli halkın çıkarları doğrultusunda onları yorumlayacak pek kimse yoktu. Böylece Çokay, Türkistan'daki değişimlerin sadece

⁶⁶⁵ MY, s. 25.

⁶⁶⁶ Paris Doğu Dilleri ve Medeniyetleri enstitüsündeki Çokay arşivinde yaptığımız incelemelerde Çokay'ın *Poslednia Novosti, Dni, Slovo ve Vozrojenia* gibi göçmen Rus basınında 130 kadar makalesinin yayımlandığını tespit ettik. Bunların yıllara göre dağılımı şöyledir: 1922'de 4 makale, 1923'te 24 makale, 1924'te 29 makale, 1925'te 32 makale, 1926'da 41 makale ve 1927'de 2 makale. Bu makalelerin ismi ve yayımlandığı gazete ve tarihleri için çalışmanın Çokay'ın makaleleri kısmına bakınız. Riskulov da, Çokay'ın 1924'te Paris'te mülteci Ruslarla fikri ve organik ilişki içinde olduğunu belirtir. Turar RISKULOV, "Emigratsiya o Turkestane", *Pravda*, 11 Haziran 1924.

Avrupa'daki değil, dünyadaki en etkili muhaliflerinden birine dönüşüyordu.⁶⁶⁷ Bu açıdan bakıldığında Çokay ülkesinde halkın iradesini temsil etmeyen iktidara karşı mücadele bayrağı açmış millî bir devrimcidir. Çokay'ın kendisi de bunun farkındaydı.⁶⁶⁸

Çokay'ın **Poslednia Novosti** ve **Dni** gibi Bolşevik karşıtı Rus göçmenlerin basın organlarında yazdığı makaleler Sovyet kamuoyunda etkili oldu. Bu sebeple, Sovyet basınının eleştirilerine hedef oldu. **Pravda Vostoka** gazetesinde 1925'te çıkan bir yazıda Çokay tenkit edildi. Onun Orta Asya'nın şovenist milliyetçi, liberal burjuvazi aydınlarının önde gelen liderlerinden biri olduğu belirtildi. Onun Paris'te Beyaz Ruslar arasında yaşadığı belirtilerek **Dni** gazetesinde çıkan yazıları eleştirildi.⁶⁶⁹

Kızıl Özbekistan gazetesinde R. A. Angamov imzalı bir yazıda ise, Çokay'ın Beyaz Orducu **Dni** ve **Posledniya Novosti** gazetelerinde yazı yazdığı ve böylece dar milliyetçilik yaptığı, kapitalistlere hizmet ettiği ve hatta din değiştirip Hristiyanlığı kabul ettiği ifade edildi.⁶⁷⁰

Aslında bu eleştiriler Moskova'nın Çokay'dan duyduğu rahatsızlığın neticesiydi. Çünkü, Sovyetler Birliği Komünist Partisi lideri Stalin Çokay'ın yazılarının Orta Asya aydınları üzerindeki etkisini farketmişti. Bu sebeple bu konuyla direkt ilgilendi. Çokay'ın Sovyet sistemini tenkit eden yazılarının etkili olmaya başladığını gören Stalin bu konuda 29 Mayıs 1925'te BKP (b) Kazak Ülke Komitesi büro üyelerine bir mektup gönderdi. Stalin'in bu mektubunun ana konusunu Türkistan Cumhuriyeti Merkez İcra Komitesi ile Türkistan merkez Parti komitesinin yayın organı olan **Ak Col** gazetesinde yayınlanan eleştirel görüşler oluşturuyordu. Gazetenin makalelerini takip ettiğini belirten Stalin'e göre, gazetede yer alan eleştiriler sıradan eleştiriler değildi. Avrupa ülkelerinde çıkan Rus göçmen basınında yer alan Çokay'ın makaleleriyle paralellikler arz ediyordu. Stalin,

⁶⁶⁷ M. KOYGELDIYEV-A. NÜSİPHAN, "Mustafa Şokay Cäne Türkistan", **Mustafa Şokay Tañdamalı**, Der. ve Haz. A. Nüsiphanov-M. Koygeldiyev, Āl-Farabi Kazak Devlet Üniversitesi Tarih İnceleme Merkezi, c. II, Kaynar Yayınevi, Almatı, 1998, s. 23; Mustafa ÇOKAY, "“Millî Aksülînkilapçı” mı Yoksa “Millî İnkilapçı” mı?", **Yaş Türkistan**, Ekim 1936, No. 83, s. 12.

⁶⁶⁸ ÇOKAY, aynı yer.

⁶⁶⁹ **Pravda Vostoka**, "Podozritel'noe "Ojivlenie" Mustafı Çokaeva", 02.11.1925, No: 255
11 Kasım 1925.

mektubunun sonunda, Kazak Komünist Partisi yetkililerine mezkur gazetede yer alan yazılara dikkat edilmesi tavsiyesinde bulunuyordu. Ayrıca Stalin, Çokay'ın Sovyet rejimi için büyük bir tehlike olduğunu da vurguluyordu. Stalin Çokay'ın görüşlerinin Kazakistan'da yayılmasının önüne geçilmediği takdirde, bu Kazakistan'da komünizmin ideolojik ve siyasî olarak çöküşü anlamına geleceği endişesini de taşıyordu.⁶⁷¹

Stalin'in Kazakistan Komünist Partisi yetkililerini ikaz eden bu mektubundan sonra, Sovyet yayın organlarında Çokay'a karşı saldırılar başladı. Ayrıca Çokay, Sovyet sisteminin düşmanlarını ima eden bir simgeye dönüştürüldü. Sovyet sistemini eleştiren veya herhangi bir sebeple sosyal veya siyasal değişimlere ayak uyduramayan yerli aydınlar Çokayçılık yapmakla suçlandı. Türkistan'ın bağımsızlığını savunanlar da Çokaycılar olarak adlandırıldı.⁶⁷² Bununla birlikte Stalin'in propaganda merkezleri Çokay'ın yazılarını büyük bir dikkatle takip etmeye başladı.⁶⁷³ Bu takip onun ölümünden sonra da devam etti. II. Dünya savaşından zaferle çıkan Moskova, Alman arşivlerindeki Nazi belgeleri ile birlikte Çokay'ın bazı yazılarını Moskova'daki arşivine götürdü.⁶⁷⁴

Diğer taraftan bu yıllarda yani 1920'li yıllarda Sovyet hükümeti Çokay'ı pasifize etmenin çarelerini de bulmaya çalışmış görünmektedir. SSCB Bakanlar kurulu arşivinde bulunan bir belgeden anlaşıldığına göre, Paris'te görev yapan Sovyet diplomatları Çokay ile temasa geçerek, vatana dönmesi çağrısında bulundular. Vatana döndüğü takdirde kendisine iyi bir görev teklif edildi. Fakat Çokay, bu çağrıyı reddetti.⁶⁷⁵

Bütün bunlar Çokay'ın Paris Rus göçmen basınında yazdığı yazıların etkili olduğunu gösterir. Bu yazılar Türkistan meselesini Sovyet ve dünya kamuoyuna

⁶⁷⁰ Kızıl Özbekistan, 23 Aralık 1925.

⁶⁷¹ Alikhan Bökeykhanov Şığarmalar, s. 75-76; KOYGELDİYEV-NÜSİPHAN, s. 22-23; ÇOKAY, s. 11.

⁶⁷² Mustafa ÇOKAY, YT, 1930, No: 5-6; RESULZADE, s. 52.

⁶⁷³ KOYGELDİYEV-NÜSİPHAN, s. 23.

⁶⁷⁴ Bu arşivlerden birinde, Çokay'ın 1917 Yılı Hatıra Parçalarının eserinin kendisi tarafından yapılan Rusça tercümesi bulundu ve 2001 yılında yayımlandı. Mustafa ÇOKAYEV, *Otrivki iz Vospominaniy o 1917 g.*, Der. ve Haz. S. M. İshakov, Islamic Area Studies Project Central Asian Research Series No.1, Tokyo-Moskova, 2001.

⁶⁷⁵ Amirhan BAKİROVA, *Operatsiya "Frants"*, Kızılorda, 2000, s. 22; ÇOKAYEV, *Otrivki iz Vospominaniy o 1917 g.*, s. IV.

duyurmada başarılı olmuştu. Sovyet yönetiminin Çokay'dan duyduğu rahatsızlığı sadece onun Rus göçmen basınında çıkan yazıları teşkil etmiyordu. Çokay'ın Türkistan'ın siyasal sorunları hakkında **Orient et Occident**, **Asiatic Review** gibi Avrupa'nın çeşitli dergi ve gazetelerinde de yazıları çıkıyordu. Bunun dışında Çokay, Avrupa'nın Paris, Berlin, Londra ve Prag gibi belli başlı merkezlerinde yapılan toplantılara da katılıyordu. Bu toplantılarda Çokay, Türkistan'daki Sovyet politikası konusunda Sovyet kaynaklarına dayanarak bilgi veriyordu.

Fakat bunların içinde Sovyet hükümetine en çok rahatsızlık verenin Rus göçmen basınında Rusça çıkan yazıları olduğuna şüphe yoktur. Çünkü bu yazılar Sovyet aydınları ve özellikle Orta Asya yerli aydınları tarafından da okunuyordu. Bu yüzden yukarıda bahsi geçen Stalin'in mektubunda belirtildiği gibi, engel olunmadığı takdirde, bu yazılar, Kazakistan'da komünizmin ideolojik ve siyasî kazanımları için tehlikeli olabilirdi.

Rus göçmen basınında çıkan yazıları Stalin'i endişelendirecek derecede Orta Asya aydınları üzerinde etkili olmasına rağmen Çokay, 1926 yılının sonlarında Rus göçmen basınına yazı vermeyi tamamen durdurdu.⁶⁷⁶ Buna Kerensky yönetimindeki **Dni** gazetesinde Orta Asya kadınlarını orangutana benzeten bir yazı sebep oldu. Çokay bunu Orta Asya'nı yerli halkına yapılan büyük bir hakaret olarak algıladı.⁶⁷⁷ Aslında, bu Çokay'ın Rus göçmen basını ile ilişkisini kesmesi için tek sebep değildi. Bu Çokay için bardağı taşıran son damla idi. Çünkü, Çokay bir süreden beri Rus göçmenlerinin siyasî liderlerinin artan bir şekilde Rusya'daki Bolşevik yönetimini kanıksamaya ve Türkistan'ın demokratik haklarını umursamamaya başladıklarını hissediyordu.

Daha 1924 yılında bir Rus liberali kendisine “*Görüyorsunuz ki, ben bir Rus'um siz de Kazaksınız. Buna rağmen sizinle birlikte oturup eşit hakka sahip insanlar gibi görüşüyorum*” demişti. Çokay'a göre bu Ruslarının en liberalinin bile Türkistanlılara küçümseyici nazarlarla baktığının açık bir göstergesiydi. Diğer

⁶⁷⁶ Çokay, bu tarihten sonra, sadece 1928 yılında Rus göçmen basınına bir yazı verdi. Çokay bu yazıyı Velidi'nin ısrarı üzerine kaleme aldı. Çokay, bir daha Ruslara yazı vermediğini belirtir. Mustafa ÇOKAY, “Yalgaçının Ayrığı Yanında”, **Yaş Türkistan**, Temmuz 1932, No. 32, s. 28-29.

⁶⁷⁷ Mustafa ÇOKAY, “Kerensky ve Türkistan Millî Hareketi”, **Yaş Türkistan**, Ekim 1930, No. 11, s. 13.

yandan Kerensky de Türkistanlılara bile eşitlik vereceğinden bahsediyordu. Rusya'da bir zamanlar başbakanlık yapmış Kerensky'ye kadar bir çok Rus'ta görülen bu bakış açısını, Çokay Türkistanlıları hakir görmek olarak algılar.⁶⁷⁸

Bu küçümseyici tavırları Paris'e geldiği ilk yıllardan itibaren fark etmesine rağmen, Çokay, Avrupa'daki göçmen Rus demokratlarıyla ilişkisini 1926 yılı sonlarına kadar devam ettirdi. Çünkü, Çokay'a göre bu ilişki, Türkistan'ın bağımsızlığı yolundaki siyasî hareketlerin başarıya ulaşması için gerekliydi.⁶⁷⁹ Bu nedenle, Velidî'nin göçmen Rus siyasî liderleri ile ilişkilerini kesmesi tavsiyesine de karşı çıkıyordu. Ona göre bolşevizme karşı mücadelede demokrat Rus göçmenleriyle birlikte yürütülmeliydi.⁶⁸⁰

Ancak, Dni gazetesinin 26 Kasım 1926 günkü sayısında, Kazakları orangutana, yani maymuna benzetilen yazının yer alması, Çokay'ın sabrını taşırdı. Bu yazının gazetenin sorumlusu Kerensky'nin bilgisi dahilinde yayınlandığına inanan Çokay, her şeye katlanabileceğini, fakat halkını hayvan derecesinde gören insanlara tahammülü olmadığını belirtir. İmalı küçümsemelere sadece halkının kendi kendini yönetme hakkına sahip olması için katlanan Çokay'ın onu orangutanla eş tutanlarla birlikte çalışmasına imkan yoktur.⁶⁸¹

Çokay'a göre, Kerensky gazetesinde Kazakları hayvana benzetecek derecede aşağılayan bir yazıyı yayınlamakla, Türkistan halkı nezdinde bütün Rus demokratlarının itibarına gölge düşürüyordu. Kerensky'nin bu tavrı, kendisinin sağındaki Milyukov'a ve solundaki Çernov'a ve hatta Abramoviçlere kadar bütün Rus demokratlarına zarar veriyordu. Çünkü, Türkistan halkının gözünde Kerensky, Rus demokratlarının en önde gelen şahsiyetiydi.⁶⁸²

Böylece 1926 yılı Kasım ayında mülteci Ruslar ile siyasî ilişkilerini tamamen koparan Çokay, Türkistan ile ilgili siyasî faaliyetleri için yeni müttefikler belirlemekte gecikmedi. Artık onun Türkistan'ın bağımsızlığı yolundaki mücadelesindeki yeni müttefikleri, Sovyetler Birliğindeki gayri Rus halkların

⁶⁷⁸ A.g.m., s. 12.

⁶⁷⁹ YT, 1930, No: 9-10, s. 19.

⁶⁸⁰ TOGAN, s. 589.

⁶⁸¹ ÇOKAY, "Kerensky ve Türkistan Millî Hareketi", s. 19.

⁶⁸² Aynı yer. .

Avrupa'daki temsilcileridir.⁶⁸³ 1927 Şubatın itibaren Ukrayna ve Kafkasya halklarının Avrupa'daki temsilcilerinin Prometheé Hareketine dahil oldu. Çokay'ın Türkistan'daki Sovyet idaresine karşı mücadelesinin odak noktasını teşkil eden bu hareket hakkında ileride genişçe duracağız.

Çokay, Bolşeviklere karşı mücadelesinde müttefiklerini değiştirmekte haklıydı. Çünkü, 1917'lerde Bolşeviklere karşı mücadelede başarısız olduktan sonra Avrupa'ya geçerek mücadelelerini orada devam ettiren Rus demokratları 1925'ten itibaren Bolşeviklere karşı muhalif tutumlarını değiştirme eğilimine girmiş bulunuyordu. Çünkü, Bolşevik yönetiminin politikaları göçmen Rus liderlerinin dünya görüşüne yaklaşan bir değişim içindeydi. Togan'a göre, 1925 yılına gelindiğinde, Bolşevik Rus sosyalizminin, emperyalist Rus milliyetçilerinin etkisine girdiği açık bir şekilde gözlemleniyordu. Bu durumu Avrupa'daki bazı sosyalist çevreler de fark etmişti.⁶⁸⁴ Togan'a göre, komünizm müstakil bir siyasî ideal olamayacaktı. Rus emperyalizminin bir aracı olacaktı.⁶⁸⁵

Bolşeviklerdeki bu değişiklik Avrupalı sosyalistler tarafından garipsenip buna karşı önlemler alınması gerektiği tartışılırken, Avrupa'daki Beyaz Rus göçmenler durumdan memnundular.⁶⁸⁶ Togan, Avrupa Rus göçmen liderlerinin Bolşeviklerin eski büyük Rusya geleneğini benimsemelerinin netice itibarıyla kendi lehlerine olduğu kanısını taşıdıklarını tespit etmektedir. Avrupalı Ruslar, Bolşeviklerdeki bu değişikliği o derece benimsiyorlardı ki, Togan'a göre, bunlar ya Rusya'ya geri döneceklerdi veya ücretli veyahut ücretsiz olarak Avrupa'da Sovyet emperyalizmine hizmet edeceklerdi. Togan, Kerensky ve Milyukov'un zaman içinde Sovyet dış siyasetini destekleyici bir tutum takınacaklarına emindi.⁶⁸⁷

Zaten 1925 yılında Avrupa Rus göçmen basınında çıkan bazı makaleler bunu açıkça belli etmeye başlamıştı. Kerensky, 15 Mart 1925'te yazdığı bir yazısında, 1916 isyanları esnasında Türkistan Genel Valisi Kuropatkin'in tuttuğu politikayı öve öve bitiremiyordu. Oysa, daha önceki bölümlerde bahsedildiği gibi, Kerensky 1916

⁶⁸³ Aynı yer.

⁶⁸⁴ TOGAN, s. 574.

⁶⁸⁵ A.g.e., s. 577.

⁶⁸⁶ A.g.e., s. 574.

⁶⁸⁷ Aynı yer.

olaylarını yerinde incelemek için Türkistan'a ziyarette bulunmuştu ve isyanlarda Kuropatkin'in politikalarının hatalı olduğunu tespit etmişti. Hatta bu sebeple, Kuropatkin'in elini bile sıkmaktan imtina etmişti. Aynı Kerensky, dokuz yıl sonra, Kuropatkin'i överek göklere çıkarıyordu. Demek ki, 1925'te değişim sadece Rusya'da Bolşevikler de değil. Avrupa'da Rus göçmen liderler arasında da yaşanıyor. Avrupa'da yaşanan gurbet hayatında yaşanan vatan hasreti, Rus göçmenlerinin demokratik görüşlerini törpüleyerek, panslavist görüşlerin daha ağırlık kazanmasına yol açıyordu.⁶⁸⁸ Çokay'ın Rus asıllı eşi Mariya da hatıralarında bu duruma dikkati çeker. Demokratik prensiplerden ziyade Panis Slavizm ideallerine gittikçe daha çok bağlanan mülteci Rus demokratları, Rus imparatorluğu içinde Türkistan halkına ve diğer gayri Rus halklara demokratik haklar vermekten yana değildi.⁶⁸⁹

Rus göçmenlerinin sağcı milliyetçileri yazılarında, Sovyet dış siyasetinin Rus millî emellerine uygun bir biçimde gelişmekte olduğunu açıkça belirtiyordu.⁶⁹⁰ Çokay, *Dni* gazetesinde yer alan bir makalenin bu durumu net bir şekilde ortaya koyduğuna işaret eder. Makale, Sovyetler ile Polonya arasındaki bir savaş ihtimaliyle ilgilidir. Bu durumda, Polonya'ya karşı Sovyet hükümetini desteklemenin millî bir görev olduğu ifade ediliyordu. Çokay, sorumlu olduğu gazetede böyle bir makaleye yer veren Kerensky'nin de aynı görüşü taşıdığından şüphe etmez.⁶⁹¹

Böylece 1930'lara gelindiğinde, Avrupa Rus göçmenleri arasındaki Bolşevik karşıtlığı gözle görülür bir biçimde azalmış bulunuyordu. Bu durumda, Çokay için Rus göçmenler ile birlikte siyasî mücadele edecek hiçbir ortak nokta kalmamıştı. Nitekim, Çokay 1930'da yazdığı bir makalesinde artık göçmen Rus demokratlarıyla yolunu kesin olarak ayırdığını ifade ediyordu. Bundan sonra Çokay, Türkistan'ın bağımsızlık mücadelesi için Rusların baskısı altında yaşayan halklarla ortak mücadele etmeye ağırlık veriyordu.⁶⁹²

⁶⁸⁸ A.g.e., s. 141.

⁶⁸⁹ MY, s. 24-25.

⁶⁹⁰ TOGAN, s. 574.

⁶⁹¹ ÇOKAY, s. 18.

⁶⁹² A.g.m., s. 16.

2.2. Türkistan Milli Birliği

1924'de Çokay'ın Paris'teki yeni yaşamı düzene girmeye başladı. Onun Paris'e ilk olarak geldiği 1921'den 1924'e kadar geçen üç yılı Avrupa'daki hayatına adaptasyon yılları olarak değerlendirebiliriz. 1923 yılının sonbaharında yerleştii Nogent Sur Marne semti ona hayatının sonuna kadar mekan olacaktı. Rus göçmen basınında 1924 yılında artarak devam eden yazıları ve çeşitli Avrupa şehirlerinde verdiği Türkistan ile ilgili konferanslar onun Bolşeviklere karşı Türkistan'ın siyasî haklarını savunan bir mücadele adamı olarak tanınmasına yol açtı. Nihayet 1924 yılında Türkistan Millî Birliği teşkilatına üye olmasıyla, Çokay'ın Avrupa'da yürüteceği siyasî çalışmaların şekil ve kapsamı belirlenmeye başlamıştı.

Çokay, 1920 yılında Türkistan'da Velidî'nin girişimleri neticesinde kurulan bu teşkilatın daha sonra en önemli siması haline gelecekti. Velidî'nin 1928 yılında ilmi çalışmalara ağırlık vererek, siyasî çalışmalardan çekilmesinden sonra, Çokay, bu teşkilat içinde giderek artan bir nüfuza sahip olacaktı.

1925'ten itibaren Avrupa ülkelerindeki Türkistanlı aydınlar ile gençlerin Türkistan ile ilgili siyasî ve kültürel çalışmalarını koordine eden bu teşkilatın kuruluşu Türkistan'daki Sovyet karşıtı mücadelenin bir parçasıydı. Anadolu'da millî mücadeleye önderlik eden Mustafa Kemal Paşa'nın da kuruluşunda dolaylı katkıları olan bu teşkilatın ortaya çıkmasına temel olan ilk siyasî çalışmalar 1920 Haziran ayı sonunda Buhara'da yapıldı. Buhara'da Bolşeviklere ve Buhara Emirine karşı bir Türkistan Millî Birliği oluşturmak için düzenlenen toplantıya Başkurdistan, Kazakistan ve Kulca'dan aydınlar ile Fergana Basmacı temsilcileri davet edildi. Toplantıya katılanlar arasında Başkurtlardan Zeki Velidî, Seyit Kerey Magazov, Fergana Basmacılarından Şir Mehmet Beğ, Ildırhan Mutin, Haris İglikov, Rahmankul Korbaşı, Mustafa Şahkul, Türkmenlerden Avukat Kakacan Berdiyev, Kazaklardan Alaş Orda temsilcisi Hayrettin Balgınbayev, Muhtar Avezov ve Dinşe vardı.⁶⁹³ Ayrıca Buhara ve Taşkent aydınlarını temsilen Münevver Kari, Abdulkadir Muhittinov, Feyzullah Hocayev ve Sadreddin Ayni gibi şahsiyetler temsil

⁶⁹³ TOGAN, s. 365-366.

ediyordu.⁶⁹⁴ Müzakereler neticesinde Özbekistan'ın Cedidler Fırkası ve Erk Fırkası ile Kazakistan'ın Alaş Orda Fırkasının ortak çalışmasına karar verildi. Bunun için Velidî tarafından teklif edilen yedi maddelik bir müşterek platform kabul edildi. Bu platform, "Orta Asya Müslüman Millî Avamı İhtilal Cemiyetlerinin Birliği" adı verildi.⁶⁹⁵ Platformun kabul ettiği yedi madde şunlardı:

1. İstiklal,
2. Demokratik Cumhuriyet,
3. Millî Ordu,
4. Ekonomik idarenin demiryolu inşasının ve kanallar tesisinin Türkistan'ın bağımsızlığına uygun olması,
5. Eğitimin modernleştirilmesi ve Batı medeniyeti ile direkt tanışılması, Rus aracılığının ortadan kaldırılması,
6. Millîyet meselesinin, eğitim ve doğal zenginliklerden yararlanma gibi meselelerin etnik unsurların nüfus nispetlerine göre çözümlenmesi,
7. Dine tam hürriyet verilmesi ve din ile dünya işlerinin birbirinden ayrılması.⁶⁹⁶

Ancak, müşterek platformun maddeleri kabul edilmesine rağmen, bir müşterek komite ve onun başkanını seçme işinde bir netice elde edilemedi. Bu anlaşmazlık, Togan'ın fikrine göre, Kazaklar, Taşkentliler ve Buharalıların birbirlerine olan güvensizliklerinden kaynaklanıyordu. Sorun, Mustafa Kemal Paşa'nın Orta Asya Türklerinin siyasî çalışmaları hakkında bilgi toplamak üzere Buhara'ya gönderdiği İsmail Suphi Soysallıoğlu tarafından çözüldü. Taraflar, birlik ve beraberliğe çağıran bir konuşma yapan Soysallıoğlu'nun teklifi üzerine müşterek komite başkanlığına Z. Velidî'yi seçtiler. Merkez komitesinin diğer üyeleri de belirlendi.⁶⁹⁷ Böylece 1941 yılına değin faaliyetini sürdürecektir olan Türkistan Millî Birliği teşkilatı Atatürk'ün dolaylı desteğiyle kurulmuş oldu.

⁶⁹⁴ A.g.e., s. 375.

⁶⁹⁵ TOGAN, *Türkili*, s. 409. Bu teşkilatın uzun ismi ileride görüleceği üzere Türkistan Millî Birliği olarak kısaltıldı.

⁶⁹⁶ TOGAN, *Hatıralar*, s. 366; TOGAN, *Türkili*, s. 408. Tahir Çağatay, TMB'nin kuruluşunda belirlenen bu yedi amacı üç kavramla özetler: milli birlik, milli hürriyet ve çağdaş milli kültür. Y. T., *Türkistan'da Türkçülük ve Halkçılık II. Bölüm*, s. 31.

⁶⁹⁷ TOGAN, *Hatıralar*, 375.

Türkistan Millî Birliği'nin bundan sonraki ilk Kongresi 5-7 Eylül 1920 tarihinde Semerkant'ta gerçekleşti.⁶⁹⁸ Bu Kongrede iki önemli karar alındı. 24 maddeden oluşan teşkilatın tüzüğü ve Türkistan millî bayrağının renkleri ve şekli kabul edildi. Bayrak o dönemde çeşitli bölgelerde Rusya'ya karşı bağımsızlık mücadelesi veren Türkistan Türkleri için ortak bağımsızlık bayrağı idi. Bayrağın rengini tespit eden ve üyeleri arasında Velidî, Törekul Canuzakov ve Münevver Kari'nin de bulunduğu komisyon bayrak rengi için Selçuklu, Karahan ve Timurlu devletinin al renkli bayrağından esinlendi. Ortasında ay ve yıldız bulunan bayrak dokuz şeritle süslenmişti. Bu şeritlerin beşi al renk ve dördü de beyaz idi. Ayrıca bayrağın dört kenarı mavi şerit ile çerçeveslendi. Bu şerit de Cengiz Han'ın bayrağından geliyordu.⁶⁹⁹

Orta Asya Millî Avami Cemiyetlerinin Federasyonunun III. Kongresi 18-22 Eylül 1922'de Taşkent'te 16 üyenin katılımıyla gerçekleşti. Togan'ın belirttiğine göre, bu toplantıda Kazak aydınları iyi temsil edildi.⁷⁰⁰ Türkistan'da yapılan son Kongre bu toplantıda teşkilatın geleceğini belirleyen önemli kararlar aldı. Üyeler, Türkistan'ın bir bütün olarak bağımsız devlet haline gelinceye dek mücadele etme konusunda görüş birliğine vardılar.⁷⁰¹ Bu toplantıda teşkilatın uzun olan ismi, Türkistan Millî Birliği olarak değiştirildi.⁷⁰² M. Tınışbayev, Dosmuhammedoğulları, Münevver Kari ve Talip Can gibi önemli aydınların katıldığı toplantıda Türkistan'ı bir bütün olarak görmeye, boy ve kabile esaslarına göre bölmemeye itina göstermek kararlaştırıldı. Böylece bir Uluğ Türkistan kavramı oluşturuldu. Uluğ Türkistan iktisadi ve coğrafi özelliklerine göre üç bölüme ayrıldı. Sirderya'nın güneyinde kalan

⁶⁹⁸ Bu Türkistan Millî Birliği merkez komitesinin teşkilinden sonra ilk Kongre olmakla birlikte millî birlik çalışmalarının VI. Kongresi idi.

⁶⁹⁹ Bayraktaki şekil ve renkler konusunda daha geniş bilgi için bkz. TOGAN, s. 383 ve TOGAN, *Türkili*, s. 420-421. Bayrağın renkli temsili resmi için bkz. *Yeni Türkistan*, 1928, No. 10-11-12, s. 2. Togan, bu bayrağın Türkistan millî bayrağı olarak kabul edilmesinden 31 yıl sonra, 1952'da yazdığı bir makalesinde, Sovyetler Birliği'nin Türk kökenli Cumhuriyetleri ile Doğu Türkistan'ın bir birlik (yani Türkistan Millî Birliği – AK) ve bir bayrak (1921 yılında Semerkant'ta kabul olunan bayrak – izahat Togan'ın) etrafında toplanmaları gerektiğini savunur. Zeki Velidî TOGAN, "Türkistanlıların Birleşme Davaları", *Türklüğün Mukadderatı Üzerine*, Haz. Tuncer Baykara, Yağmur Yayınları, İstanbul, 1977, s. 125.

⁷⁰⁰ TOGAN, *Hatıralar*, s. 447; TOGAN, "Türkistanlıların Birleşme Davaları", s. 122. İkinci eserde Togan, toplantının tarihi olarak 10-22 Eylül tarihlerini gösterir. Bunun dizgi hatası olduğu muhakkaktır. Çünkü, Togan'ın kendisinin belirttiği üzere, toplantı üç gün sürdü. Buna göre, toplantının tarihi 19-22 Eylül'dür.

⁷⁰¹ TOGAN, *Türkili*, s. 419; TMH, s. 28.

⁷⁰² TOGAN, *Hatıralar*, s. 447.

bölge Güney Türkistan, bu nehrin ve Harezmi'nin kuzeyinde kalan ve Kazakistan'ın Uludağ'ın doğu kısmında kalan bölgesi Orta Türkistan ve bu dağın batı kısmı Batı Türkistan olarak adlandırıldı.⁷⁰³ Ayrıca bu Kongrede Türkistan meselesini Rusya'nın bir iç meselesi olmaktan çıkarıp uluslararası bir dava haline getirme kararı da alındı.⁷⁰⁴ Bu karar, Türkistan Millî Birliği üyelerinin Rusya'da Bolşevik üstünlüğünü kabul ettiklerinin bir göstergesiydi. Artık Rusya'da Bolşeviklere karşı bir şey yapamayacaklarını anlayan teşkilat üyeleri, meseleyi uluslar arası platforma taşıma kararı alıyordu. Diğer yandan bu karar bir uzak görüşlülüğü simgeliyordu. Bu karar sayesinde, TMB faaliyetlerini yurtdışına kaydırıyordu. Böylece Bolşeviklerin tüm Türkistan'a hakim olmasından sonra, teşkilat kaybolup gitmeyecek, yurtdışında, özellikle Türkiye ve Avrupa ülkelerinde faaliyetlerini devam ettirecekti.

Bunun için Kongre, Velidî'nin Türkistan'da kalmayıp Türkistan'ın millî davasını Rusya dışında yürütmesini de kararlaştırdı. Bu karara göre Velidî, İran, Afganistan ve Hindistan yoluyla Avrupa'ya geçecekti. Avrupa'da Mustafa Çokay'ı Türkistan Millî Birliği üyeliğine almak suretiyle bir merkez oluşturacaktı.⁷⁰⁵

Türkistan Millî Birliğinin son Kongresinin, Velidî'nin Avrupa'da Çokay'la ortak çalışma yapma kararı vermesi rastgele alınmış bir karar değildi. TMB başkanı Velidî uzun bir süredir Paris'te bulunan Çokay ile mektuplaşıyordu. Bu sebeple onun Paris'teki çalışmalarından haberdardı. İkisi arasındaki muhaberatı Kabil'de bulunan Buhara eski Harbiye nazırı Abdulhamid Arifov sağlamaktaydı. Arifov, Çokay'ın mektuplarını Taşkent'e, Velidî'nin mektuplarını Paris'e ulaştırıyordu. Zaten, Velidî'ye Çokay'ın Paris'te bulunduğunu ilk haber veren de oydu. Velidî, mektuplarında Çokay'a Türkistan'daki millî siyasî gelişmeler ile Moskova'daki Sovyet hükümetinin politikaları hakkında ayrıntılı bilgi veriyordu.⁷⁰⁶ Çokay'ın Velidî'ye yazdığı mektupların içeriği hakkında elimizde bir bilgi olmamasına rağmen, onun da aynı şekilde Velidî'ye Avrupa'daki Türkistan meselesi ve Rus göçmenlerin siyasî faaliyetleri hakkında detaylı bilgi aktardığını tahmin edebiliriz.

⁷⁰³ TOGAN, "Türkistanlıların Birleşme Davaları", s. 122-123.

⁷⁰⁴ TOGAN, *Hatıralar*, aynı yer.

⁷⁰⁵ Aynı yer.

⁷⁰⁶ Velidî'nin bu mektuplarda gelişmeleri ne kadar ayrıntılı anlattığını görmek için Çokay'a yazdığı bir mektuptan yaptığı alıntılara bkz. a.g.e., s. 423-425.

Böylece Çokay, gıyabında Türkistan'daki son Kongrede Türkistan Millî Birliğine dahil ediliyordu.

Türkistan Millî Birliğinin, Türkistan dışındaki ilk toplantısı 26-28 Haziran 1923'te Afganistan'ın başkenti Kabil'de yapıldı. Buhara hükümeti eski başbakanı Osman Kocaoğlu, Abdulkadir İnan, Buhara Kabil elçisi Haşim Şaik, Mirza İsameddin ve başkalarının katıldığı toplantıda Türkistan'ın son durumu değerlendirildi ve bundan sonra yapılması gereken meseleler görüşüldü.⁷⁰⁷

Basmacı liderlerinden Hacı Sami ve arkadaşlarının da Türkistan'ı terkederek Afganistan'a gelmesiyle TMB'nin Türkistan'da faaliyet yapacak üyesi kalmamıştı. Bu sebeple toplantıda ilk olarak TMB'nin yurt dışı komitesinin yeniden teşkilatlandırılması ele alındı. Afganistan, Türkiye ve Avrupa'a çalışacak TMB görevlileri tespit edildi.

Buna göre Velidî, TMB iç ve dıştaki şubelerinin genel başkanı, Abdulhamid Arifov Kabil Şubesi başkanı, Osman Kocaoğlu Türkiye Şubesi başkanı ve Mustafa Çokay'ın Avrupa temsilcisi olması kararlaştırıldı. Haşim Şaik'in de Afgan hükümeti muvafakat ettiği takdirde Japonya'ya gönderilmesi uygun görüldü. Ayrıca, Velidî'nin Paris'te Çokay ile görüşerek TMB merkezi olarak İstanbul veya Berlin şehirlerinden birini belirlemesi kararlaştırıldı. Türkistan ideolojisinin ana hatlarının tespiti ile Türkistan konusunda bir derginin İstanbul'da neşredilmesi de alınan kararlar arasındaydı.⁷⁰⁸

TMB'nin Avrupa'daki ilk Kongresi 23-24 Kasım 1924 tarihinde Berlin'de gerçekleştirildi. Kongreye Çokay Paris'ten gelerek iştirak etti. Budapeşte şehrinde bulunan Alimcan Tagan da toplantıya katıldı. Çokay ve Tagan yemin ederek teşkilata üye oldular.⁷⁰⁹

Böylece Çokay, Taşkent ve Kabil Kongrelerinde gıyabında Avrupa temsilciliğine atandığı teşkilata resmen üye oluyordu. Ancak, Togan, Çokay'ın TMB'nin yedi amacı arasında birinci sırada yer alan Türkistan'ın bağımsızlığı

⁷⁰⁷ A.g.e., s. 493-495.

⁷⁰⁸ A.g.e., s. 494.

⁷⁰⁹ A.g.e., s. 561; TOGAN, *Türki*, s. 484.

dolayısıyla üye olmakta tereddütlü davrandığını yazar.⁷¹⁰ Çünkü Çokay, bu devrede Bolşeviklere karşı Rus demokratik cumhuriyeti için mücadele edilmesi gerektiği inancındadır. Türkistan bu cumhuriyet içinde yer alacaktır.

Kongrede Velidî, TMB başkanlığından istifasını sundu. Velidî'nin böyle bir harekete baş vurmasına, Avrupa Türkistan muhacirleri arasında aleyhinde çıkan söylentiler sebep oldu. Bu söylentiler bir Başkurt'un başkan olmasının Özbekler için onur kırıcı olduğu yönünde odaklanıyordu. Togan, Türkistanlılar arasında nispeten etkili olan bu propagandanın Sovyetler tarafından kasıtlı çıkarıldığı görüşündedir. Böylelikle onun Avrupa'da Türkistan için yürüttüğü faaliyetler engellenmek isteniyordu.⁷¹¹ Ancak Velidî'nin istifası TMB üyeleri tarafından reddedildi.

Kongrede Türkistan'ın Sovyetler tarafından Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan olarak beş cumhuriyete bölünmesi meselesi ele alındı. Kongre üyeleri bunu Türkistan'ın beş ayrı millete parçalama girişimi olarak değerlendirdi. Bu maksatla Sovyetlerin her cumhuriyet halkı için ayrı gramer ve ayrı sözlükler hazırlayarak lehçeleri ayrı birer dil haline getireceği kanaati belirtildi. Burada Sovyetlerin nihai hedefi Türkistan halklarının lehçelerini önce Türkçe dil grubundan ayırıp yaşama hakkını elinden almak, sonra onların yerine Rus dilini yerleştirmektir.⁷¹²

TMB Berlin Kongresinde buna karşı tedbir olarak yapılacak neşriyatlarda ortak edebi bir dil oluşturulması kararı alındı. Ayrıca yayınlarda Türkistan tabirinin kullanılmaya devam edilmesi de kararlaştırıldı. Kongre, Semerkant'ta kabul edilen Türkistan millî bayrağının muhafazasını kabul etti.⁷¹³

TMB, Avrupa'da Türkistan'ın bağımsızlık mücadelesi için çalışacak kadrolar hazırlama işine önem verdi. Bunun çekirdeğini Almanya ve Türkiye'de tahsil gören Türkistanlı gençler oluşturdu.⁷¹⁴

TMB'ye üye olmasıyla birlikte Çokay ile Velidî arasında görüş ayrılıkları sebebiyle çatışmalar başladı. Velidî, Çokay'ın TMB üyesi olarak Rus göçmen

⁷¹⁰ TOGAN, *Hatıralar*, s. 561.

⁷¹¹ A.g.e., s. 560-561.

⁷¹² A.g.e., s. 576-577.

⁷¹³ A.g.e., s. 561.

basınında yazılar yazmasının uygun olmayacağı görüşündeydi ve görüşünü Çokay'a bir mektupla iletliyordu.⁷¹⁵ Çokay, 25 Ocak 1925'te yazdığı bir mektupta, Velidî'ye bundan duyduğu rahatsızlığı bildiriyordu. Togan'ın belirttiğine göre, Çokay bunu Kadetlerle ilişkilerini bitir şeklinde algılamıştı. Bu sebeple Çokay'ın tepkisi sert oldu. Çokay, Velidî'ye yazdığı cevabında, onun sosyalist fikirlere sahip olmasını eleştirdi ve Türkistan'ı Kongrelerde⁷¹⁶ bir sosyalist olarak temsil edecekse, TMB üyeliğinden ayrılacağı tehditinde bulundu.⁷¹⁷ Çokay ile Velidî arasında böylece başlayan görüş ayrılıkları zaman içinde çeşitli sebeplerle şiddetlenecek ve iki dostun ilişkileri 1931'de bir daha onarılamayacak bir biçimde bozulacaktı.⁷¹⁸ Çokay, Velidî ile olan anlaşmazlığın kendisini **Yeni Türkistan** dergisine makale yazmaktan alıkoyduğunu ve bir süre TMB faaliyetlerinin de dışında kalmaya mecbur ettiğini belirtir.⁷¹⁹

Velidî Avrupa'da uzun süre kalmadı. Onun Rusça, Arapça ve Farsça gibi dillere vakıf olması ve bu dillerdeki Türk tarihi ile alakalı kaynak eserlere olan yakın ilgisi, Avrupa ilim çevrelerinde büyük ilgi görmesine yol açtı. Çeşitli ilmi kuruluşlardan bir çok iş teklifi aldı.⁷²⁰ Velidî bunların arasından Türkiye'den gelen teklifi kabul etti.⁷²¹ Türkiye eski millî eğitim bakanı Dr. Rıza Nur, 1925 Mart ayında Berlin'e gelerek Velidî ile bir görüşme yaptı ve onu Türkiye'ye yerleşmeye ikna etti. Nur, siyasî işleri başkalarına bırakarak, Türkiye'de ilimle özellikle Türk tarihi ile

⁷¹⁴ A.g.e., s. 579.

⁷¹⁵ A.g.e., s. 565; Mustafa ÇOKAY, "Yalğançımın Aygacı Yanında", **Yaş Türkistan**, Temmuz 1932, No. 32, s. 28.

⁷¹⁶ Çokay, burada Velidî'nin 24-25 Aralık 1924'de Sol sosyalist partilerin Berlin'deki Kongresine TMB'nin sosyalist kolu olarak katılmasını ima ediyor.

⁷¹⁷ TOGAN, s. 565. Çokay, Velidî'nin Rus gazetelerine yazı yazmaması hususunda kendisine yaptığı telkinleri unutarak, 14 Ekim 1927'de Rus gazetesine kendisi için bir yazı yazmasını istediğini belirtir. Velidî ondan İstanbul kütüphanelerinde bulunduğu nadir eserler hakkında yazmasını istiyordu. ÇOKAY, aynı yer.

⁷¹⁸ Bu tartışmalar bir esere konu oldu. Bkz. **İz İstorii Rossiyskoy Emigratsii Pis'ma A.-Z. Validova i M. Çokaeva (1924-1932)**, Der. ve Haz. S. M. İshakova, Rusya İlimler Akademisi Sosyal Reform, Hareket ve Devrim Tarihi İlimi Konseyi, Moskova, 1999.

⁷¹⁹ ÇOKAY, aynı yer. 1937'de yazdığı bir yazısında, Avrupa'daki ilk günlerinin çok sıkıntılı geçtiğini yazar. Türkistan meselesini destekleyecek hiçbir teşkilat ve grubun olmayışı sebebiyle belli bir süre eski dost ve tanıdıklarından faydalanmak zorunda kaldığını belirtir. Ancak bundan dolayı bazı dostlarının eleştiri ve suçlamalarına maruz kaldığından yakınıdır. Mustafa ÇOKAY, ""**Yaş Türkistan**"nın 9. Yılı (1929-Aralık-1937)", **Yaş Türkistan**, Aralık 1937, No. 97, s. 6.

⁷²⁰ Prof. Edward Brown ve Dennison Ross onu İngiltere'ye davet ederken, Fransız şarkiyatçıları Gabriel Ferrand ve Joseph Castagne Paris'e yerleşmesini teklif etti. Ayrıca Afganistan Paris elçisi Mahmud Han Tarazi de Kabil'e ve Türkiye Millî Eğitim Bakanı Rıza Nur da Ankara'ya davet etti. Bu konuda bkz. TOGAN, s. 555.

ilgili araştırmalarla meşgul olması gerektiğine işaret etti. İlim ve siyaset arasında bir tercih konusunda bocalamakta olan Velidî, Nur'un bu konuşması üzerine ilimde karar kılarak Türkiye'ye gelmeyi kabul etti.⁷²²

Velidî'nin 12 Mayıs'ta Berlin'den ayrılarak Türkiye'ye gidecek olması sebebiyle, TMB'nin Avrupa'daki ikinci Kongresi 9 Mayıs 1925'te Berlin'de toplandı. Kongreye Paris'ten Çokay ve Budapeşte'den Togan da katıldı.⁷²³ Bu Kongrede iki önemli karar alındı: TMB'nin merkezinin Türkiye'de olması ve İstanbul'da bir dergi yayınlanması. Ayrıca derginin yayın ve dil politikasının esasları belirlendi. Buna göre, dergide Kazak, Özbek, Tatar ve Başkurlar kendi lehçe hususiyetleri ile kelimelerini muhafaza etmekle birlikte etimoloji ve morfoloji hususlarında ortak kurallara dikkat ederek yazacaklardı. Togan bu kongrenin iyi geçtiğini ifade eder. Kongrede Velidî'yi rahatsız eden yegane husus, Çokay'ın Avrupa Rus göçmenlerinin siyasî liderleriyle olan ilişkilerini kesmeye yanaşmamasıydı. Togan, bu Kongrede Çokay'ın Türkistan'ın bağımsızlığı fikrine de sıcak bakmadığını, çünkü Bolşevizme karşı mücadelenin başarılı olabilmesi için Rus göçmenleriyle birlikte mücadele etmenin gerekliliğine inandığını belirtir.⁷²⁴

TMB'nin Türkiye'deki ilk Kongresi 1927'de Mart veya Nisan ayında İstanbul'da yapıldı.⁷²⁵ Kongre kararı 1926 Haziranında alınarak Paris'ten Çokay'ın çağırılması kararlaştırıldı.⁷²⁶ Kongre için Çokay Paris'ten İstanbul'a geldi. Buhara Halk Cumhuriyeti'nin eski Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu ile eski Maliye Bakanı Nasır Mahdum⁷²⁷, Mustafa şakuli, Abdulkadir İnan, Velidî ve başkalarının hazır bulunduğu toplantıda Çokay ile şakuli'nin teşkilatı Avrupa'da temsil etmesi kararlaştırıldı. Bu Kongrenin en önemli kararı İstanbul'da **Yeni Türkistan** adıyla

⁷²¹ A.g.e., s. 555.

⁷²² A.g.e., s. 581-582.

⁷²³ A.g.e., s. 587, 589.

⁷²⁴ A.g.e., s. 589.

⁷²⁵ Togan hatıralarında Kongre tarihi hakkında bir şey yazmaz. Ancak Çokay'ın Kazakistan'daki bir yakınına yazdığı ve KGB arşivlerinde muhafaza edilen mektubundan onun İstanbul'dan Paris'e Nisan sonunda döndüğünü öğreniyoruz. BAKİROVA, s. 48.

⁷²⁶ TOGAN, s. 609.

⁷²⁷ Buhara Halk Cumhuriyeti, Buhara Hanlığının yerine 6 Ekim 1920'de kuruldu. 20 Eylül 1924'de Sovyet yönetimi tarafından dağıtıldı. Bu konuda geniş bilgi için bkz. HAYİT, s. 259-267 ve Turkestan, s. 285-611.

Velidî ve İnan'ın yönetiminde bir dergi neşretme kararı oldu.⁷²⁸ Bu dergide Türkistan'ın tarih, edebiyat, sosyal ve ekonomik meselelerine dair ilmi yazılara yer verilmesi kararlaştırıldı. Çokay, 1926 Kasımında Rus göçmen basınına yazı yazmayı durdurduğundan **Yeni Türkistan** dergisine ağırlıklı olarak yazı yazmaya başladı. Çokay, derginin yayınlanması için büyük emek harcadığını belirtir.⁷²⁹

Dergi çıkar çıkmaz, Sovyetler Birliği'nde ilgiyle takip edilmeye başlandı. Sovyet makamları, **Yeni Türkistan** dergisinde yer alan Zeki Velidî, Mustafa Çokay ve Osman Kocaoğlu'nun yazılarını dikkatle analiz ettiler. Sovyet yazarlarından Arşaruni ve Gabudillin'e göre, **Yeni Türkistan** yazarları Türkiye modelinde, Orta Asya'da bağımsız bir devlet kurmak istiyorlardı. Onlar, Batı Türklerinin Türkiye gibi, Doğu Türklerinin Türkistan Devletini kurmak için çalışıyorlardı.⁷³⁰

TMB'nin İstanbul Kongresinde ayrıca Mustafa Çokay ile Buharalı Ahmet Naim Paris'te Ukrayna ve Kafkasyalılarla işbirliği yapmak, Milletler Cemiyeti ve devletler nezdinde teşkilat adına faaliyetlerde ve neşriyatta bulunmakla görevlendirildi. Bu çerçevede Ukrayna ve Kafkasyalıların kurduğu Prometheé teşkilatına TMB'nin de katılması uygun görüldü.⁷³¹

1927 Ocak ayında İstanbul'da Türkistanlı gençlere yönelik bir teşkilat kuruldu: Türkistan Gençler Birliği Cemiyeti. Cemiyetin 23 maddelik tüzüğü Dr. Mecdeddin Delil başkanlığındaki bir heyet tarafından hazırlandı ve bu tüzük 29 Eylül 1927 tarihinde resmi makamlarca onaylandı. Böylece Türkistan Gençler Birliği cemiyeti çalışmalarına resmen başladı.⁷³²

Derneğin kuruluşu ve tüzüğünün hazırlanması TMB çalışmalarından bağımsız bir şekilde gerçekleşmesine rağmen Türkistan Gençler Birliğini TMB'nin bir gençlik kuruluşu olarak görmek hatalı sayılmaz. İki teşkilat arasında herhangi bir

⁷²⁸ 1927 Haziran ayında yayın hayatına başlayan **Yeni Türkistan** dergisinin Ekim 1928'e kadar çıkan ilk 16 sayısı Velidî ve İnan, 17-27 sayıları Kocaoğlu ve Mecdeddin Delil ve 27-39 sayıları Nasır Mahdum ve Mecdeddin Delil tarafından yönetildi. Dergi, Eylül 1931'de kapatıldı. Bu konuda daha geniş bilgi için çalışmanın ilgili bölümüne bakınız.

⁷²⁹ ÇOKAY, "Yalgaçının Aygacı Yanında", aynı yer.

⁷³⁰ A. ARŞARUNİ-H. GABDULLİN, *Oçerki Panislamizma i Pantyurkizma v Rossii*, Moskova, 1931, s. 99-100.

⁷³¹ TOGAN, *Türkkili*, s. 484. Promete hareketi hakkında geniş bilgi için bir sonraki bölüme bkz.

⁷³² A.g.e., s. 485; BAYSUN, s. 192-193; Lowell BEZANIS, "Sovyet Muslim Emigres in the Republic of Turkey", *Central Asian Survey*, 1994, No. 13 (1), s. 160.

resmi bağlantı olmamakla birlikte, dernek kurucuları arasında Zeki Velidî, Osman Kocaoğlu, Dr. Mecdeddin Delil gibi TMB'nin aktif yöneticilerinin yer alması ve derneğin ilk çalışmalarını **Yeni Türkistan** dergisinin Babıali Gümüşhane sokağındaki bürosundan yürütülmesi, onu TMB'nin gayri resmi bir birimi olduğunu kanıtlamaktadır.

Zaten gençlere yönelik faaliyetler, TMB'nin en önemli amaçlarından birini teşkil ediyordu. 1920'li yıllarda Türkistan'dan gelerek bir çok gencin Avrupa ve Türkiye'de tahsil görmesi böyle bir teşkilatın kurulmasını kaçınılmaz kılıyordu. Bu duruma dikkat çeken Çokay, bir yazısında, Sovyetler dışındaki genç Türkistanlıları mukaddes Türkistan istiklali gayesi ve onun için yürütülecek olan mücadele cephesinde toplamak TMB'nin en mühim ve en birinci vazifesi olduğuna işaret ediyordu.⁷³³

Ancak uygulamada TMB ile TGB'nin birbirinden bağımsız teşkilatlar olmasına özen gösterildi. Bu TGB'yi siyasî faaliyetlerden uzak tutmak gayesinden kaynaklanıyordu. Nitekim TMB'nin 1939'da yapılan Kongre tutanaklarından anlaşıldığı üzere, TGB her türlü siyasî amaçlar dışında kendi tüzüğüne göre kültürel ve sosyal alanlarda öğrencilere yardım eden bir dernektir. Gayesi Türkistanlıların birbirleriyle yakınlaşmalarını sağlamak ve eğitim almalarına yardımcı olmaktır.⁷³⁴ Derneğin TMB ile bağlantısı, 1939 Kongre tutanaklarında açıkça ifade edildiği gibi, TMB'nin onu himaye etmesi ve yardımcı olmasından ibaretti.⁷³⁵

Dernek kısa bir süre sonra **Yeni Türkistan** dergisinin yazıhanesindeki geçici adresinden, Sultanahmet'te Mehmet Paşa yokuşundaki Özbek tekkesine taşındı.⁷³⁶

Türkistan Gençler Birliği, başlangıçta siyaset dışında kaldı ve tüzüğündeki amaçlar doğrultusunda faaliyetlerde bulundu. Rusya'daki Bolşevik baskısından kaçıp Türkiye'ye sığınan Türkistanlılara maddi ve manevi yardım edilmesini sağladı.

⁷³³ ÇOKAY, "Kerensky ve Türkistan Millî Hareketi I", s. 7.

⁷³⁴ **Türkistan Millî Birliği Keneş Meclisi Mazbatası (Berlin 24.III – 2.IV.1939)**, s. 7, Çokay Arşivi, Doğu Dillere ve Medeniyetleri Enstitüsü, Paris, V. Cartoon. (Bundan sonra sadece Mazbata olarak gösterilecektir. Arap harfleriyle Çağatay Türkçesinde tutulmuş Kongre zabıtları. 10 sayfalık bu zabıtlar TMB baş katibi Mecdeddin Delil tarafından 10 Nisan 1939 tarihinde kaleme alındı.)

⁷³⁵ **Mazbata**, s. 7.

⁷³⁶ BAYSUN, s. 193; BEZANIS, aynı yer. Özbek Tekkesinin tarihi için bkz. The Özbek Tekkes of İstanbul, Der Islam, No. 1, 1980, s. 130-139.

Özellikle Türkistanlı gençlerin iyi bir eğitim almalarına önem verdi. Onların meslek sahibi aydın kimseler olmasının yanında, Türkistan'ın tarihi ve kültürünü de bilen gençler olarak yetişmesini amaçladı.

Bu maksatlara yönelik olarak Türkistan Gençler Birliği haftalık ve aylık konferanslar düzenledi.⁷³⁷ Ayrıca gece toplantıları düzenlenerek gençlerin Türkistan tarihi ve kültürü hakkındaki bilgilerinin artırılmasına çalışıldı. Millî Eğitim Bakanlığının desteği ile devlet basımevi ile Türk Ocakları tarafından yayınlanan kitaplar ile iki binden fazla kitaba sahip iyi bir kütüphane oluşturuldu. Ayrıca yayınladığı broşür ve kitaplarla Türkiye'de Türkistan Türkleri'nin kültür ve tarihine olan ilgiyi arttırmaya gayret etti.⁷³⁸

Ancak zaman içinde Türkistan Gençler Birliğinin siyasete karışmama ilkesi bozuldu. Türkistan Millî Birliği'nin 1939 yılındaki Kongresinde TGB'nin faaliyetlerindeki bu sapma ele alındı. Kongre zabıtlarına yansıyan tespitlere göre, 1935 yılında TGB'nin bazı mensuplarının siyasete karışması derneğin amaçlarından sapsmasına yol açtı.⁷³⁹ Oysa, 1939 TMB Kongresi zabıtlarında kaydedildiği gibi, TGB hiçbir siyasî faaliyette bulunmamalıydı ve TMB de onu siyasî işlerine karıştırmaktan kaçınmalıydı.⁷⁴⁰

Nitekim, dernek 1939 sonlarında veya 1940 yılı başlarında kapatıldı. Kütüphanesine el koyuldu.⁷⁴¹ 1940 yılında Türk Kültür Birliği adında yeni bir teşkilat kuruldu. Bazı kaynaklarda, bu teşkilatın TGB'nin devamı olduğu ifade edilir.⁷⁴² TMB'nin 1939 Kongresinde, TGB'nin amaçlarındaki sapsmalardan dolayı, yerine yeni bir gençlik teşkilatının kurulması kararlaştırılmış olmasına rağmen, Türk

⁷³⁷ Bu konferansların önemli olanları broşür olarak yayımlandı: Türkistan, Türkistan Gençler Birliği Yayını, İstanbul 1936 ve Türkistan'ın Dünya Politikasındaki Mevkii, Türkistan Gençler Birliği Yayını, İstanbul 1936.

⁷³⁸ BAYSUN, s. aynı yer; Günay Göksu ÖZDOĞAN, "Turan'dan "Bozkurt"a Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946), İstanbul, 2001, s. 201.

⁷³⁹ Mazbata, s. 7. Türkistan Gençler Birliğinin kurucu başkanı Mecdeddin Delil'in 17 Haziran 1932'de istifasından sonra derneğin yönetiminde sık sık değişiklikler yaşandı. Dernek başkanlığına 17 Haziran 1932'de Doktor Salih Bey (soyadı tespit edilemedi), 25 Ağustos 1933 Kongresinde Nureddin Bey (soyadı tespit edilemedi), 8 Aralık 1935 Kongresinde Ahmet Can Okay seçildi.

⁷⁴⁰ Mazbata, s. 6.

⁷⁴¹ BAYSUN, aynı yer; BEZANIS, aynı yer. Derneğin kapatıldığı tarih konusunda elimizde kesin bir bilgi yok. Ancak TMB'nin Kongre zabıtlarından onun Nisan 1939'da faaliyette olduğunu anlıyoruz. Mazbata, s. 7.

⁷⁴² BAYSUN, aynı yer; BEZANIS, aynı yer.

Kültür Birliğinin onun devamı olduğu fikrine temkinli yaklaşıyoruz. Çünkü yeni teşkilat ile TMB arasındaki ilişkilerin derecesi hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Yine de Türkistan Gençler Birliğine göre, kurucuları ve amaçları daha kapsamlı olan Türk Kültür Birliği'nin Türkistan Millî Birliği'nin kontrolünün dışında oluşturulduğunu söyleyebiliriz.⁷⁴³

Türkistan Gençler Birliğinin kuruluş amaçlarından saparak siyasete kaymasında Velidî'den sonra, TMB'nin başkanlığına seçilen Osman Kocaoğlu'nun zayıf yönetiminin de etkisinin olduğu muhakkaktır. Kocaoğlu'nun TMB başkanlığına seçildiği tarih konusunda kesin bilgilere sahip değiliz. Ancak, bu tarihin 1928 yılı içinde olduğunu söyleyebiliriz. TMB'nin kurucu başkanı Z. Velidî'nin Türkiye'ye yerleştikten sonra, siyasî işleri bırakarak ilmi çalışmalara kendini adanması onu TMB üyeliğinden ve başkanlığından ayrılmasını gerektirdi.⁷⁴⁴

Böylece, Türkistan mücadelesinde Çokay ile Velidî'nin 15 yıllık beraberliği sona eriyordu. Bundan böyle ikisi ayrı sahalarda faaliyetlerine devam edeceklerdi. Velidî Türkistan'ın tarihi ve kültürü konularında yaptığı ilmi araştırmalarıyla dünya çapında bir üne sahip oldu. 1970 yılında İstanbul'da vefat ettiğinde arkasında çok önemli eserler bıraktı. Böylece, Çokay 1913 yılından beri Petersburg, Taşkent, Paris ve İstanbul'da birlikte siyasî çalışmalarda yaptığı Velidî ile yolları ayrıldı. Artık Türkistan konusundaki siyasî faaliyetlerini tek başına yürütecekti.

⁷⁴³ Türk Kültür Birliğinin kurucuları Rusya'dan gelen aydınların yanısıra, Türkiyeli Türkçü aydınlardan oluştu. Dernek kültür ve tarih çalışmalarını Türkistan coğrafyası ile sınırlamayıp tüm Türk dünyasını kapsamına aldı. Dernek, Ahmet Caferoğlu'nun yönetiminde **Türk Amacı** isimli bir dergi de yayınladı. Türk Kültür Birliği derneği 1943'te kapatıldı. ÖZDOĞAN s. 208-209. Türkiye'de Türkistan Gençler Birliği'ne benzer dernekler Çokay'ın ölümünden sonra kurulmaya başladı. İstanbul'da 1952'de Türkistanlılar Kültür derneği kuruldu. Buna karşılık olarak Çokay'ın takipçileri Ankara'da 1953'te Türkistanlılar Yardımlaşma derneğini kurdu. BEZANIS, s. 160. Ayrıca, 1928'de Türkistan'ı ve Azerbaycan'ı öğrenme derneği kuruldu. Z. Velidî, Dr Mehmet Ağaoğlu, Dr Hanzade Mirza, Mehmet Ayıt ve Doçent Ahmet Caferoğlu gibi Türkiye'deki Türkistanlı ve Azerbaycanlı ilim adamları tarafından kurulan bu dernek bilimsel amaçlıydı. Derneğin başkanlığını Velidî, 1932 yılında Viyana'ya gidene kadar 4 yıl sürdürdü. TOGAN, s. 485; ÖZDOĞAN s. 201-202.

⁷⁴⁴ Velidî, 26 Ocak 1927'de üniversiteye intisap etti. Zeki Velidî TOGAN, **On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey**, İstanbul, 1934, s. 57. İlimi çalışmalara yönelmesi sebebiyle Velidî, 1928 yılında siyasî amaçlar taşıyan TMB'nin yayın organı **Yeni Türkistan** dergisinin imtiyaz sahibi ve sorumlu müdürü görevinden de istifa etti. Ancak teşkilatçı bir ruha sahip Velidî, siyasî çalışmaları bıraktıktan sonra, Türkistan ile ilgili bir ilmi cemiyetin kurulmasında önemli rol oynadı. 1928'de Türkistan'ı ve Azerbaycan'ı öğrenme derneği kuruldu. Z. Velidî, Dr Mehmet Ağaoğlu, Dr Hanzade Mirza, Mehmet Ayıt ve Doçent Ahmet Caferoğlu gibi Türkiye'deki Türkistanlı ve Azerbaycanlı ilim adamları tarafından kurulan bu dernek bilimsel amaçlıydı. Derneğin başkanlığını Velidî, 1932 yılında Viyana'ya gidene kadar 4 yıl sürdürdü. TOGAN, **Türkkili**, s. 485; ÖZDOĞAN s. 201-202.

Velidî'den boşalan TMB başkanlığına Osman Kocaoğlu getirildi. 1939 TMB Kongre zabıtlarında teşkilata girdiğinden beri uyumsuzluk gösterdiği belirtilen Kocaoğlu, başarılı bir yönetim sergileyemedi. Özellikle mali konuların idaresinde zayıf olduğu ortaya çıktı. Bu sebeple, TMB üyeleri 1930'da yapılan Kongrede başkanlık görevinden alınmasını istedilerse de, Kocaoğlu'nun azline Çokay engel oldu. Ancak başkanlık yetkileri kısıtlandı.⁷⁴⁵

Osman Kocaoğlu başkanlığındaki TMB'nin en önemli faaliyeti 1933 yılında Kaşgar'da Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla ilgiliydi. Hoca Niyaz başkanlığında 12 Kasım 1933'de Kaşgar'da bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin ilan edilmesi haberi TMB üyeleri arasında büyük bir heyecanla karşılandı. Onlar bunu Sovyetlerin idaresindeki Batı Türkistan'ın bağımsızlığının ilk adımı olarak telakki ettiler.⁷⁴⁶ Doğu Türkistan'daki millî mücadelenin başarıya ulaşması, SSCB'nin menfaatlerine ve sömürge politikalarına tehlike oluşturacaktı.⁷⁴⁷ Bu önemli gelişme üzerine TMB olağanüstü Kongresi toplandı ve Doğu Cumhuriyetindeki gelişmeleri yakından takip etmek üzere TMB baş katibi Meceddin Delil'in Kaşgar'a gönderilmesi kararı alındı. Böylece Doğu Türkistan Cumhuriyeti hakkında birinci elden bilgi alınması sağlanacaktı.⁷⁴⁸ Çokay'ın bu sıralarda **Yaş Türkistan** dergisinde yazdığı bir makalesinde Doğu Türkistan'daki mücadeleye katkıda bulunma görevini yüklüyordu.⁷⁴⁹ TMB bu kararıyla, dünya kamuoyunu bilgilendirmeyi de amaçlıyordu. Çünkü, Çokay'a göre, bazı Rus mülteci gazeteleri Doğu Türkistan mücadelesini haberlerinde saptırma eğilimindeydiler. Bunları tekzip edip doğrusunu yazmak Türkistanlılar için bir görev olmalıydı.⁷⁵⁰ Nitekim Delil'in gönderdiği haberler Çokay'ın yönetiminde Berlin'de yayınlanan **Yaş Türkistan** dergisinde düzenli olarak yayınlandı.

TMB kararı hemen uygulamaya konarak Delil 18 Eylül 1933'de İstanbul'dan Kaşgar'a doğru hareket etti. Delil, Kaşgar'da Türkistan Cumhuriyeti hükümetiyle

⁷⁴⁵ Kocaoğlu, mali konulardaki istismarı dolayısıyla, **Yeni Türkistan** dergisinin imtiyaz sahibi görevinden alındı. **Mazbata**, s. 5-6.

⁷⁴⁶ **Mazbata**, s. 5. BAYSUN, s. 190.

⁷⁴⁷ Mustafa ÇOKAY, "Şarki Türkistan Meselesi Etrafında", **Yaş Türkistan**, Eylül 1933, No. 46, s. 8.

⁷⁴⁸ **Mazbata**, s. 5. BAYSUN, aynı yer. .

⁷⁴⁹ ÇOKAY, aynı yer.

temasa geçti. Bir yandan cumhuriyet ile ilgili gelişmeleri TMB üyelerine iletirken, diğer yandan da Kaşgar şehrindeki eğitim çalışmalarına katkıda bulundu. 1937 yılına değin dört sene Kaşgar'da bulunan Delil, 1937 yılı başlarında Hindistan'a geçti. 1938'de İstanbul'a döndü.⁷⁵¹

TMB Başkanı Kocaoğlu, 1935'te İstanbul'da bir Kongre düzenledi. Ancak bu Kongrede tartışılan konular ile alınan kararlar konusunda bilgi veren bir kaynağa rastlayamadık. 1939 TMB Kongre zabıtlarından bu Kongreye katılmayan üyelerin de bu Kongrenin kararlarından habersiz olduğu anlaşılmaktadır. 1939 Kongresinin katılımcıları, hakkında hiçbir bilgi sahibi olmadıkları bu kararları geçersiz saydılar.⁷⁵²

TMB'nin son Kongresi 24 Mart – 2 Nisan 1939 tarihinde Berlin'de yapıldı. Kongreye Çokay, Tahir Şakir,⁷⁵³ Meceddedin Delil, Şakir İbrahimioğlu Türkistanlı ve Dr. Oktay İshakoğlu⁷⁵⁴ katıldı. Varşova'da bulunan TMB başkanı Osman Kocaoğlu çağrılı olduğu halde Kongreye iştirak etmedi.⁷⁵⁵

Bu toplantıda Osman Kocaoğlu'nun üyelikten ve başkanlıktan çıkarılması kararlaştırıldı. Bu kararın alınmasına Kocaoğlu'nun son yıllarda birlik üyelerine danışmadan başına buyruk hareket etmesi sebep oldu. Kocaoğlu'nun ferdi hareketleri, TMB Baş katibi Meceddedin Delil'in Doğu Türkistan'a gitmek için İstanbul'dan ayrılmasından sonra özellikle belirgin hale geldi.⁷⁵⁶ Bundan dolayı Kongrede, Kocaoğlu'nun yerine birliği, TMB'nin Avrupa temsilcisi Çokay, TMB merkez baş katibi Meceddedin Delil ve Dr. Tahir Şakir Bey'den oluşan bir heyet tarafından idare edilmesi kararlaştırıldı.⁷⁵⁷

TMB'nin son Kongresi ayrıca üç önemli konu hakkında daha karar aldı:

⁷⁵⁰ Aynı yer.

⁷⁵¹ BAYSUN, s. 190-191

⁷⁵² Mazbata, s. 4.

⁷⁵³ Türkiye'de Çağatay soyadını aldı.

⁷⁵⁴ Abdulvahap Oktay

⁷⁵⁵ Mazbata, s. 1. Kocaoğlu, 1939 yılı başında Ankara Hükümeti'nin talebi üzerine Türkiye'yi terk ederek Varşova'ya yerleşti. Timur KOC AOĞLU, "Yenilik Hareketleri ve İhtilaller Arasında Osman Hoca (Kocaoğlu)", *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924 Osman Hoca Anısına İncelemeler*, Haz. Timur Kocaoğlu, SOTA, Haarlem, 2001, s. 29; Patrik von zur MÜHLEN, *Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyet Doğu Halkları'nın Milliyetçiliği*, Mavi Yayınlar, Ankara, 1984, s. 36.

⁷⁵⁶ Mazbata, s. 6.

1. TMB merkezinin İstanbul'dan Avrupa şehirlerinden birine kaydırılması kararlaştırıldı. Çünkü Türkiye'nin 1939 yılındaki politikaları TMB'nin faaliyetlerini kısıtlayıcı nitelik taşımaktaydı.⁷⁵⁸ Ayrıca TMB'nin İstanbul'daki üyelerinin hemen hepsi İstanbul dışına çıkmak zorunda kalmıştı. Bir kısmı Türkiye dışına çıkarken, kalanı Anadolu'nun muhtelif şehirlerine dağılmıştı. Türkiye'de merkez diye bir şey kalmamıştı.⁷⁵⁹

2. TMB'nin Doğu Türkistan politikası tespit edildi. TMB'nin baş katibi Mecdeddin Delil'in Doğu Türkistan'daki çalışmalarından edindiği intibalar ışığında Kongre üyeleri teşkilatın Türkistan'ın her iki bölgesi için ortak faaliyetler yürütülmesini gerekli gördü. Doğu ve Batı Türkistan için genel bir Türkistan merkezi kurmayı ve bunun için hazırlık yapılmasını uygun buldu.⁷⁶⁰ Bunun için TMB'nin Doğu Türkistan'ın yetkili kişileri ile temaslarda bulunmasına karar verildi.⁷⁶¹ TMB üyeleri Doğu Türkistan meselesini kendi vatanlarının meselesi gibi algılamaktaydı. Ancak bu durum onlara, Doğu Türkistanlıların katılımı olmaksızın, bir Doğu Türkistan Komitesi kurma hakkı vermiyordu.⁷⁶²

3. 1927 yılında kabul edilen Türkistan millî bayrağının rengiyle şekli değiştirildi. Buna bayrakta renk çeşidinin fazla ve kompleks şeklinden dolayı yapımının zor olması sebep oldu. Böyle bir bayrağın üretiminin muhaceretin ağır şartlarında daha zor olduğu göz önüne alınarak Türkistan millî bayrağının daha sade olmasına karar verildi. Buna göre, yeni bayrağın Timur devletinin tok kıvırmalı rengi ile Türkistan cumhuriyetinin gök renginden oluşan zemin üzerinde ay yıldız olması uygun görüldü.⁷⁶³

⁷⁵⁷ A.g.e., s. 9.

⁷⁵⁸ A.g.e., s. 2. Türkiye'nin Rusya'dan gelen mülteciler ile derneklerine yönelik politikaları 1930'lı yıllardan itibaren radikal değişiklikler meydana geldi. Bu durum Türkiye'nin yakın komşusu Sovyetler Birliği ile olan dostluk ilişkilerine gittikçe artan bir önem vermesinden kaynaklanıyordu. Özellikle 1931 yılından itibaren bu ilişkilere zarar vereceği endişesi ile Türkcülük faaliyetleri ile birlikte Rusya göçmeni Türk kökenli aydınların yayın organları ile derneklerinin faaliyetlerini kısıtlama yoluna gitti. Bu konuda geniş bilgi için bkz. ÖZDOĞAN s. 204-207.

⁷⁵⁹ Mazbata, s. 2.

⁷⁶⁰ A.g.e., s. 5.

⁷⁶¹ A.g.e., s. 10.

⁷⁶² ÇOKAY, "Şarki Türkistan Meselesi Etrafında", s. 11.

⁷⁶³ Mazbata, s. 7-8. Bayrağın temsili resmi için bkz. The Flags of Central Asian Khanates, www.fotw.stm.it/flags/casia.html, 17.05.2001.

TMB Berlin’de yaptığı bu son Kongreden sonra önemli herhangi bir faaliyete girişmeye fırsat bulamadı. 1939 yılında başlayan ve gittikçe şiddetlenen II. Dünya savaşının ağır şartlarında teşkilatın faaliyet yapmasına imkan yoktu. 1929 yılından beri 10 yıldır kesintisiz yayınlanan **Yaş Türkistan** dergisi de savaş sebebiyle o sene Eylül ayından itibaren yayını kesildi. İki yıl sonra 1941’de Çokay’ın Berlin’de vefat etmesiyle, lidersiz kalan TMB’nin faaliyetleri tamamen durdu. Böylece 1921’de Velidî’nin gayretleriyle Semerkant’ta kurulan ve 1928 yılından itibaren Çokay’ın manevi önderliğinde faaliyetlerini Türkiye ve Avrupa’da devam ettiren TMB 20 yıl boyunca Bolşevik karşıtı Türkistan millî hareketlerine yön verdi. Çokay’dan sonra, Tahir Çağatay, TMB’nin misyonunu devam ettirmek istedi. Ancak, başarılı olamadı.⁷⁶⁴

II. Dünya savaşının sona ermesinden sonra TMB teşkilatının misyonu Türkeli⁷⁶⁵ adıyla kurulan derneklerle devam ettirilmek istendi. İlk Türkeli derneği Türkeli Türkistan Azatlık Komitesi adıyla 20 Mart 1950’de Karis Kanatbay tarafından Münih’te kuruldu. Dernek **Türkeli** isminde Rusça ve Çağatay Türkçesinde bir dergi de yayınladı.⁷⁶⁶ Dergi ilk sayısından itibaren Çokay’ın görüşlerine yer verdi. Onun daha önce yayınlanmış makalelerini tekrar yayınladı. **Türkeli** dergisinin Aralık 1951’de çıkan sayısını, ölümünün 10. Yıldönümü vesilesiyle, 27 Aralık 1941’de vefat eden Çokay’ın hatırasına hasretti. Derginin bu sayısının ilk sayfasında Türkeli Komitesinin bu sayıyı Türkistan halklarının unutulmaz lideri Mustafa Bey Çokayoğlu’nun hatırasına ithaf ettiği belirtildi. Ancak bu komite uzun yaşamadı. Birkaç yıl sonra dağıldı.⁷⁶⁷

Tahir Çağatay, II. Dünya Savaşı’nda sonra Avrupa’da oluşan grupların fırsat düştükçe Çokay’ın manevi mirasından istifade etmeye çalıştığına dikkati çeker. Bunun için onların Mustafa Çokay’ın manevi şahsına bağlı olduklarını ve onun yolunu takip ettiklerini dile getirdiklerini ifade eder.⁷⁶⁸

⁷⁶⁴ Saadet ÇAĞATAY, “Prof. Dr. Tahir Çağatay (27.3.1902 – 27.7.1984)”, *Türk Kültürü*, Ocak 1985, No: 261, s. 57.

⁷⁶⁵ Türkeli kelimesi, Türkistan ile eşanlamlıdır. Farsça –istan son eki yerine Türkçe –eli kelimesi ile türetilmişti. Türkistan gibi o da Türk yurdu manasına geliyordu.

⁷⁶⁶ **Türkeli Dergisi** 1951-1952 yıllarında 10 sayı yayımlandı.

⁷⁶⁷ **Büyük Türkeli**, 1984, s. 71.

⁷⁶⁸ İSTİKLALCİ, *Türkistan’a Dair Bazı Cereyanlar Hakkında Görüşlerimiz*, Haz. Abdulvahap Oktay, İstanbul, 1952, s. 21.

2.3. Prometheé Birliği

Avrupa'daki Rus siyasî gruplarıyla ilişkisini kesen Çokay'ın, siyasî çalışmalarını Ruslardan bağımsız ve hatta Ruslara karşı yürütmesinde Prometheé Birliği bir sığınak oldu. Prometheé Birliği Ukrayna ve Kafkas Halklarının Avrupa'daki temsilcileri tarafından, Polonya Hükümeti'nin himayesinde, Kasım 1926'da Sovyetlere karşı kurulan bir teşkilattı. Teşkilatın kuruluş tarihi, Çokay'ın 1917 yılından beri Bolşeviklere karşı aynı saflarda omuz omuza mücadele verdiği Rus demokratlarıyla yollarını ayırdığı döneme denk geliyordu.

O dönemde Avrupa'daki Rus demokratlarıyla ilişkisini kesen yalnızca Çokay değildi. Rusya'daki vatanları için Bolşeviklerle mücadele eden diğer gayri Rus halkların temsilcileri de Rus Demokratlarından uzaklaşmıştı. Böylece 1926 yılına gelindiğinde, 1918'de Bolşeviklere karşı kader birliği ederek Rusya dışına çıkan Rus ve gayri Rus siyasî mülteciler yol ayırımına geliyordu. Artık iki grup mücadelelerini birbirinden bağımsız yürüteceklerdi.

Böylece Rus siyasî gruplarından ayrılan gayri Rus temsilciler Prometheé Birliği'nin çatısı altında faaliyetlerini birleştirdiler. 1926 yılında kurulan birliğin II. Dünya Savaşı'nın en kızıştığı bir dönem olan 1940 yılına kadar devam etmesi ve dış sebepler yüzünden faaliyetlerini durdurması, birliğin bir boşluğu doldurduğunun açık bir göstergesidir.

Avrupa'daki gayri Rus mültecilerin siyasî faaliyetlerinin koordinesinde önemli rol oynayan Promete Birliği konusunda araştırmalar yeterli değildir. Bu yüzden onun faaliyetlerinde olduğu gibi kuruluşu hakkında da geniş bir malumata sahip değiliz. Onun ortaya çıkışı hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Mühlen, 1916'da Lozan Konferansı'na katılan Rus olmayan Duma mensuplarını Prometheé hareketinin ilk temsilcileri olarak görür. Tahir Çağatay ve Copeaux ise Prometheé Birliği'nin kuruluşunu Çokay'ın 1919'da Tiflis'te Gürcü ve Ukraynalılar ile kurduğu anti Bolşevik Blok'a kadar götürür.⁷⁶⁹

Çokay'ın 1919'da Tiflis'te Gürcü Hükümeti ile Ukrayna diplomatik temsilciliğinin destekleriyle çıkardığı **Na Rubeja** (Hudutta) dergisini Prometheé

dergisinin prototipi olarak kabul etmek mümkündür. Zaten Çokay da çok sonra, 1939 yılında bir yazısında, Bolşeviklere karşı Türk halkları, Slavlar ve Gürcüler arasında bir birlik oluşturmayı ilk düşünenlerden biri olduğunu yazar.⁷⁷⁰ Bununla birlikte, Çokay'ın bu faaliyetini 1926 yılında Paris'te kurulan Prometheé Birliği ile doğrudan ilişkilendirmek doğru olmayacaktır. Çünkü, Çokay, ileride görüleceği gibi Prometheé'nin kurucuları arasında yoktur.

Prometheé Birliği'ni kurmak fikri, aslında, tamamen Rusya mülteci teşkilatlarının dışında aramak gerekir. Birliğin kuruluşu ile ilgili gelişmelere göz önüne alındığında fikrin babasının, Birliği oluşturacak olan grupların değil, Sovyet Rusya'ya karşı ittifak arayışı içindeki Polonya Hükümeti'nin olduğu görülebilir. Bu konuda ilk teşebbüsler 1924 yılında Polonya'nın Berlin Telgraf Ajansı Müdürü Stempovsky tarafından başlatıldı.

Stempovsky, bildiğimiz kadarıyla bu konuda ilk teklifi, Haziran 1924'te Velidî'ye yaptı ve Baltık Devletleri, Kafkasya, Türkistan ile Ukrayna temsilcileri arasında Rus istilası ve yutma siyasetine karşı bir birlik oluşturulmasından bahsetti. Velidî'nin hatıralarından anlaşıldığına göre, Stempovsky'ye böyle bir birlik kurma ilhamını Velidî'yle daha önce yaptığı bir görüşme vermiştir.⁷⁷¹ Stempovsky, Velidî ile yaptığı ilk görüşmeden sonra, Polonya Hükümeti'nden gayri Rus halkların birliğini oluşturma konusunda onay aldı.⁷⁷²

Velidî bu konuda ikinci bir teklifi Ukrayn Sosyalistlerinin lideri Şapoval'dan aldı. Şapoval Velidî'ye Rusya mahkumu milletlerin ortak bir organını birlikte çıkarmak önerisinde bulunur. Ayrıca Şapoval, Çek ve Lehlielerin yardımıyla, Türkistan ve Kafkasya için ayrı ayrı dergiler yayınlamanın faydalı olacağı görüşündedir. Togan'a göre Şapoval ile Stempovsky'nin teklifleri arasında belirgin bazı farklılık da vardı. Şapoval yayın organının kapsamını, Stempovsky'nin bahsettiği yayına göre daraltıyordu. O daha çok millî sosyalist partilerin bir yayın

⁷⁶⁹ TMH, s. 32-33; COPEAUX, s. 23.

⁷⁷⁰ Aynı yer.

⁷⁷¹ Togan, bu görüşmenin içeriğini açıklamamakla birlikte, Velidî'nin o sıralarda Türkistan Millî Birliği'nin bir yayın organını çıkarabilmek için sağa sola müracaat ederek malî destek arayışında olduğunu biliyoruz. Muhtemelen bu görüşmede Velidî bu yöndeki görüşlerini dile getirdi. Bunun üzerine Stempovsky, gayri Rus halklarının temsilcilerinden güçlü bir yayın birliği oluşturmaları fikrine gelmiş olabilir.

organını kurmaktan söz ediyordu. Ayrıca Şapoval yayın organına Lehlilerin dışında Çeklerin de destek vereceğini ifade ediyordu. Bütün bunlara rağmen, Togan, Şapoval ile Stempovsky'nin bu konularda daha önce birbirleriyle görüştikleri tahmininde bulunur.⁷⁷³

Her iki taraftan teklifler Velidî için cazipti. Çünkü, Berlin'e ayak bastığı günden beri Türkistan Birliği için malî kaynak arıyordu. Bu konuda Almanlara yaptığı müracaatlara olumsuz cevap aldı. Bu sebeple Polonya Hükümeti'nden Rusya mahkumu milletlerin ortak bir yayın organı fikri ummadığı bir gelişme idi. Konunun önemini kavrayan Velidî, Çokay'ı Paris'ten Berlin'de çağırarak meseleyi enine boyuna görüştü. Ona Stempovsky'nin planlarını ayrıntılarıyla anlattı ve Çokay'ı bu oluşumu desteklemeye ikna etti.⁷⁷⁴

Ancak, Rusya mahkumu milletlerin birliğini oluşturma fikri hemen hayata geçirilemedi. Onun kurulması için bir sene daha beklemek gerekti. Prometheé Birliği (Ligue Prometheé) Stempovsky ile Velidî arasındaki ilk görüşmeden iki yıl geçtikten sonra kurulabildi. 1926 yazında Paris'teki Rusya mülteci liderlerinden Çeheidze'nin intiharı, bu birliğin kuruluş çalışmalarını tetikledi. Önemli bir siyaset adamının gurbette yaşadığı sıkıntılara dayanamayarak intihar etmesi, özellikle Mareşal Pilsudsky'yi etkiledi. Bu konuda Polonya'nın Paris elçiliğinin ve özel katibi Stempovsky'nin hazırladığı raporlar, Pilsudsky'yi hükümeti nezdinde harekete geçmeye teşvik etti. Hükümete, Sovyetlerin hakimiyeti altındaki milletlerin Polonya'nın kaderi ile yakından ilgili olduğu ve bu sebeple bu milletlerin Rusya dışındaki, özellikle Avrupa ülkelerindeki millî temsilcilerine özel alaka göstermesini tavsiye etti.⁷⁷⁵ Böylece Prometheé Birliği 1926 sonbaharında kurularak Kasım ayından itibaren faaliyete geçti.

Birliği kurma fikrinin ortaya atılması ile gerçekleştirilmesi arasında iki buçuk yıla yakın bir zaman geçmesinin sebepleri vardı. En önemli sebep, fikrin ortaya atıldığı 1924 yılında Avrupa'da mülteci olarak Bolşeviklere karşı siyasî faaliyet

⁷⁷² TOGAN, s. 556.

⁷⁷³ A.g.e., s. 574, 578.

⁷⁷⁴ Velidî Prometheé Birliği'nin kuruluşuna yaptığı katkıları ve Çokay'ı bu teşkilata katılmaya razı etmesini, Türkistan dışındaki ilk başarısı olarak kabul eder. TOGAN, s. 579.

⁷⁷⁵ Saadet ÇAĞATAY, "Muhammed Ayaz İshaki" Muhammed Ayaz İshaki Hayatı ve Faaliyeti 100. Doğum Yılı Dolayısıyla, Ankara, 1979, s. 279.

gösteren Ruslar ile gayri Ruslar arasında ciddi bir bölünme henüz meydana gelmemiştir.⁷⁷⁶ Bu nedenle fikrin başlangıçta Velidî ve Şapoval gibi birkaç kişinin dışında destek bulamadığını tahmin edebiliriz. Diğer yandan Prometheé Birliği projesine büyük destek veren Rusya karşıtlığıyla tanınan Mareşal Joseph Pilsudsky'nin Polonya Hükümeti'ndeki görevi de etkili olduğunu söyleyebiliriz. 1923 yılında politikayı bırakan ve emekli olan Pilsudsky 1926 yılında tekrar politikaya atılarak Polonya Hükümeti'nde etkili oldu. Birliğin kuruluşunu, Pilsudsky'nin hızlandırdığını söyleyebiliriz.⁷⁷⁷

Prometheé Birliği'nin kuruluşunda Türkistan halkının teşkilatı olan Türkistan Millî Birliği yoktur.⁷⁷⁸ Bu yüzden Birlik, 1926 Kasımında Ukrayna ve Kafkasya halklarının birliği olarak faaliyetlerine başladı. Dolayısıyla, Prometheé dergisinin ilk sayıları da "Ukrayna ve Kafkasya Halklarının Millî Savunma Organı" olarak çıktı. Prometheé Birliğine Çokay'ın Türkistan Millî Birliği adına katılımı 1927 ilkbaharında gerçekleşti. 1927'de İstanbul'da yapılan Kongrede Türkistan Millî Birliği'nin Prometheé Birliği'ne girmesine karar verildi. Kongre, Paris'te Ukrayna ve Kafkasyalılarla işbirliği yapılması ve Milletler Cemiyeti ve devletler nezdinde faaliyetlerde bulunması için Çokay ve Buharalı Ahmet Naim'i görevlendirdi.⁷⁷⁹ Bu kararın alınmasından kısa bir süre sonra, İstanbul'da Türkistan Millî Birliği'nin yayın organı olarak **Yeni Türkistan** dergisi çıkmaya başladı. Bu durum, **Yeni Türkistan** dergisinin Prometheé Birliği tarafından finanse edilme ihtimalini kuvvetlendirmektedir. **Prometheé** dergisinde Çokay'ın yazıları da 1928 Haziranından itibaren çıkmaya başladı. Bu sayıdan itibaren derginin iç kapağındaki

⁷⁷⁶ O dönemde Velidî'nin Ruslarla işbirliğine yanaşmadığını biliyoruz. Belki de bu nedenle Stempovsky, Prometheé Birliği konusunda ilk teklifi ona yaptı.

⁷⁷⁷ Çokay, Pilsudsky'nin hayatını Polonya'yı Rusya'nın etkisinden kurtarmaya adanmış olduğunu belirtir. Çokay'a göre, ülkesi için en büyük tehlikenin Rusya'dan geleceğine inanan Pilsudsky, devamlı Rusya'ya karşı ittifak oluşturma arayışı içinde oldu. Çokay'ın Pilsudsky hakkındaki düşünceleri için bkz. Mustafa ÇOKAY, "Marşal Yosef Pilsudsky 5.XII.1867 – 12. V. 1935", *Yaş Türkistan*, Haziran 1935, No. 67, s. 29-34. Hostler, Pilsudsky'nin Promethee ile Batı Avrupa, Balkanlar, Yakın Doğu, Ortadoğu ve Uzakdoğu'nun Sovyetler Birliği'ne karşı dinamik gruplarını bir çatı altında birleştirmeyi amaçladığını belirtir. HOSTLER, s. 124. Pilsudsky'nin hayatı ve siyasî faaliyetleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Lord KENNET, "Pilsudski", *The Cambridge History Of Poland From Augustus II to Pilsudski (1697-1935)*, Cambridge, 1941, s. 589-615.

⁷⁷⁸ Hıdıraliyev, Çokay'ın Prometheé'nin kurucularından olduğunu ileri sürer. HİDİRALİYEV, s. 176. Oysa Çokay, Prometheé'nin ilk kurucuları arasında yoktur.

⁷⁷⁹ TOGAN, *Türki*, s. 484.

Prometheé başlığının altındaki “Ukrayna ve Kafkasya Halklarının Millî Savunma Organı” yazısına Türkistan’ın da eklendiğini görüyoruz.

Yunan mitolojisinden alınan Prometheé ismini teşkilata kimin verdiği bilinmemektedir.⁷⁸⁰ Ancak isim birlik üyelerinin durumuyla çarpıcı bir biçimde özdeşiyordu. Yunan mitolojisine göre, Premetheus insanlığa ateş yakmayı ve sanatları öğreten Tanrı’dır. Ancak insanlığa yaptığı bu hizmetlerden dolayı Zeus tarafından cezalandırılır ve bir dağa zincirlenir. Daha sonra Herkül’ün yardımıyla özgürlüğüne kavuşur.⁷⁸¹ Prometheé hareketine katılanlar da, kendi halklarına özgürlük ve demokrasi getirmek için mücadele etmiş insanlardır. Bu yüzden Bolşevikler tarafından cezalandırılarak ülkelerini terketmek zorunda kalmışlardı. Özgürlük ve demokrasi taraftarı devlet ve teşkilatların yardımıyla bir gün ülkelerini Bolşeviklerden kurtaracaklar ve ülkelerine kavuşacaklardı.

Prometheé Birliği aslında siyasî faaliyetler merkezî olmaktan çok, bir yayın koordinasyon merkeziydi. Birlik, **Prometheé** adındaki ortak bir dergi ile birliğe mensup teşkilatların yayın organlarının çalışmalarını koordine ediyordu. Bunun dışında birliğe üye teşkilatların bağımsız yayın organları vardı. Paris’te Gürcülerin **Şaharthvelo**, Köstence’de Kırım Tatarlarının **Emel**, Varşova’da Kuzey Kafkasyalıların Rusça **Severnıy Kavkaz** ve Türkçe **Şimali Kafkasya**, Azerbaycanlıların **Kurtuluş**, Berlin’de İdil-Ural Tatarlarının **Yanga Millî Yol**, Türkistanlıların önce İstanbul’da **Yeni Türkistan** ve daha sonra Berlin’de **Yaş Türkistan** dergileri yayınlanıyordu.⁷⁸² Prometheé Birliği’nin resmi üyesi olmamakla birlikte, Varşova’daki Orient Entitüsünün Lehçe ve İngilizce iki dille yayınlanan **Orient-Wschod** dergisini de bu gruba dahil edebiliriz. Çünkü derginin yayın politikası Prometheé Birliği dergilerine paralel bir şekilde yürütülüyordu. İşte

⁷⁸⁰ Togan’a göre, harekete bu ismi Kafkasyalılar tarafından verildi. TOGAN, **Hatıralar**, s. 579.

⁷⁸¹ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Azra ERHAT, **Mitoloji Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 254-257; Pierre GRIMAL, **Mitoloji Sözlüğü Yunan ve Roma**, Çev. Sevgi Tamgüç, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1997, s. 693-694; Walter PÖTSCHER, “Prometheus”, **Der Kleine Pauly Lexikon der Antike**, München 1972, s. 1174-1177. Promethee Birliği’nin uyum içinde başarılı çalışmalar yapması, bazı Türk soylu üyeleri Promethee kelimesinin etimolojisinin Türkçe olduğunu iddia etmesine yol açtı. Azerbaycan millî hareketinden Mirza Bala, Prometheus’un aslında Oğuz Destanı’na temel olan Hun Hakanı Mete olduğunu ileri sürdü. Ona göre, Bozkurt Mete manasında söylenen Böri Mete, zamanla Baromete haline dönüşmüş ve bu sonra Yunan mitolojisine geçerek Promethee şeklini almıştır. Mirza Bala MEHMETZADE, “Azerbaycan Tarihine Ait Notlar II Promete-Baromete”, **Odlu Yurt**, No. 23 (11), Aralık 1930, s. 478-483 ve No. 1 (26), Mart 1931, s. 25-27.

Prometheé Birliği bütün bu dergilerin bir eşgüdüm içerisinde yayın yapmasını sağlıyordu. Bu yönüyle Prometheé Birliği, SSCB'ye karşı bir fikirler kulübüydü.

Birliğin yayın organı olan **Prometheé** dergisi Gürcü Georges Gvazava'nın yönetiminde Kasım 1926'da yayına başladı.⁷⁸³ Dergiye, Kafkasya, Türkistan ve Ukrayna teşkilatları temsilcileri yazı yazdı. Ancak dergide birliğe mensup olmayan kişilerin yazılarına da rastlamak mümkündür. Bu sebeple dergiye yazı yazan yüzlerce kişi sayılabilir. Derginin kalabalık yazarları arasında Ukrayna eski Dışişleri Bakanı Aleksandr Çulgin, M. Danko, Kuzey Kafkasyalı Şafi Rostan, Gürcistan eski Devlet Başkanı Noe Jordania ve onun Cenevre temsilcisi Kariton Şavişvili gibi Rusya'nın tanınmış simalarını görmek mümkündür. Bununla birlikte, **Prometheé** dergisinin bütün sayıları üzerinde inceleme yapan Fransız araştırmacı Copeaux'nun tespitlerine göre, derginin en üretken yazarları M. E. Resulzade, M. Çokay, G. Gvazava ve Kuzey Kafkasyalı hukukçu Mir Yakup Mehtiyev'tir. Ancak **Prometheé** dergisinde yazısı çıkanların hepsini tespit etmek mümkün değildir. Çünkü pek çoğu isminin baş harfleri veya müstear isimlerle yazmışlardır.⁷⁸⁴

Çokay'ın Avrupa göçmen Rus demokrat çevresiyle ilişkisini birden keserek Prometheé çevresine girmesi, onun için kolay olmadı. Çünkü, Çokay, lise yıllarından itibaren Rus muhiti ile yakın ilişkiler içinde bulundu. Aslında o Rus demokratları ve aydınlarıyla birlikte olmaktan, onlarla fikir alışverişinde bulunmaktan da haz alırdı.⁷⁸⁵ Onun için Şubat İhtilalinden sonra Petersburg'tan ayrılmak ona zor gelmişti. Aynı şekilde, her ne kadar Türkistan'ın demokratik mücadelesinin Avrupa göçmen Rus demokratlarıyla birlikte yürütülemeyeceğine tam kanaat getirmiş olsa bile,

⁷⁸² MÜHLEN, s. 21.

⁷⁸³ Dergi 1938 yılına kadar yayına devam etti ve 137 sayısı yayınlandı.

⁷⁸⁴ Örneğin biz Prometheé dergilerini taradığımızda, Çokay'ın da müstear isimleri kullandığını tespit ettik: Janai, Tourdibek, J. B., M. T., M., Omar Ogly. Bazı araştırmacılar Sokli Kai müstear isminin Çokay'a ait olduğunu öne sürerler. Oysa bu isim Togan'a aittir. Sokli Kay Togan'ın mensup olduğu kabilenin adıdır. Bu konuda bkz. TOGAN, s. 2-8. Çokay'ın kendi adına yazdığı makalelerin altında koyduğu isminde bir standart yoktur. Onun isimleri şu şekillerde yer aldı: M. Tchokai Oghly, Moustapha Tchokaieff, Tchokai-Oghly Moustafa. Bunun sebebini belki şöyle izah edebiliriz. Çokay Prometheé dergisine büyük ihtimalle makalelerini Rusça gönderdi. Bu makaleler her zaman aynı şahıslar tarafından Fransızca'ya çevrilmedi. Böylece Çokay'ın ismi kril harflerinden latin harflerine transkribe edilirken değişik yazılışlar ortaya çıktı. Çokay'ın bazı yazıları da imzasız olarak dergide yer aldı.

⁷⁸⁵ Çokay bir yazısında Petersburg şehrini kendisine sevdiren en büyük etkenin, öğrencilik yıllarında Rus aydın ve politikacılarıyla birlikte bulunduğu sohbet ve tartışma ortamları olduğunu söyler. 1917, s. 12-13.

Çokay, onlarla olan ilişkilerini koparmakta zorlandı. Belki de bu sebeple, **Prometheé** dergisine yazdığı yazılarda ilk bir yıl boyunca gerçek adını kullanmadı. Makalelerini müstear isimlerle yayınladı. Çokay'ın altında kendi ismini yer aldığı ilk makalesi derginin Mayıs 1928 sayısında yer aldı.⁷⁸⁶ Çokay'ın bu tutumunu Togan şöyle değerlendirir: “*Beyaz Rus muhitinden ayrılmayı Rusya ile alakayı kesmek telakki eden ve bunu aklına bile getirmek istemeyen Çokay için Prometheé’de kendi imzası ile makale neşretmek büyük bir değişiklikti.*”⁷⁸⁷

Çokay'ın **Prometheé** dergisinde yer alan yazılarındaki ikinci büyük değişiklik, Türkistan'ın Rusya'dan tam bağımsız olmasını savunmasıydı. Avrupa'ya geldiği andan itibaren Rus demokratlarıyla işbirliği yapmaktan kaçınan ve Türkistan'ın bağımsızlığını savunan Velidî, yakın arkadaşı Çokay'ın siyasî hedefinde meydana gelen bu değişikliği hemen farketti. Togan, Çokay'ın Türkistan'ın bağımsızlığı fikrine geldiğini ve bunu **Prometheé** dergisinin 1928 Kasım sayısında ilk defa ilan ettiğine dikkati çeker.⁷⁸⁸ Togan, bununla Çokay'ın Rusların sadece “kızıl emperyalizmine” değil, aynı zamanda “beyaz emperyalizmine” karşı da mücadele başlattığını ifade eder.⁷⁸⁹

Aslında Çokay, Avrupa'ya geldiği ilk günlerden itibaren Türkistan'ın bağımsız olması gerektiği fikrindeydi. Ancak, tek başına bu hedefe ulaşamayacağını farkındaydı. Politikayı imkanları değerlendirme sanatı olarak gören ve imkanların dışına çıkmayı maceraperestlik olarak telakki eden Çokay, bağımsızlık hedefiyle yalnız kalmaktansa, ortak düşman Bolşeviklere karşı Rus demokratlarıyla birlikte çalışma yoluna gitti. Bunun için de millî siyasî hedefinde küçültme yaptı. Nitekim onun **Prometheé** dergisinde Kasım 1928'de yayınlanan makalesinden çok önce Türkistan için bağımsızlık fikrini savunduğunu görürüz. 1923'te Paris'teki Rus demokratlarıyla ilişkilerini henüz geliştirmedeği bir dönemde yazdığı bu makalesi **Orient et Occident** dergisinde yayınladı.⁷⁹⁰ Ancak, Çokay 1924 yılından itibaren Rus Demokratlarıyla birlikte siyasî faaliyetlerini yürüttüğünden Türkistan'ın

⁷⁸⁶ Mustafa ÇOKAY, “Les Soviet et l’Afghanistan”, *Prometheé*, Mayıs 1928, No: 18, s. 18-21.

⁷⁸⁷ TOGAN, *Türkili*, s. 484.

⁷⁸⁸ Aynı yer. Çokay'ın bahsi geçen makalesi için bkz. Mustafa ÇOKAY, “L’Ideologie separatiste au Turkestan”, *Prometheé*, Kasım 1928, No. 24, s. 20-24.

⁷⁸⁹ TOGAN, aynı yer.

bağımsızlığı konusundaki görüşlerini bir tarafa bırakarak, Rusya'da demokratik bir yönetim tesis edilmesine öncelik verdi. Nitekim Çokay bir yazısında, çoktan beri bağımsızlık fikrinde olmasına rağmen Rus demokratları ile çalıştığını söyler.⁷⁹¹

Çokay, 1927'de katıldığı Prometheé Birliği'yle siyasî hedeflerine daha uygun bir müttefik buldu. Artık Türkistan'ın bağımsızlığını dile getirmesine yeni müttefikleri açısından bir sakınca yoktu. Çünkü, birlikteki Ukraynalı ve Gürcü üyelerin de hedefi aynıydı. Çokay'ın **Prometheé** dergisinde bağımsızlıkla ilgili görüşlerini, birliğe üye olduktan bir yıldan fazla bir zaman sonra ifade etmeye başlamasının sebepleri konusunda elimizde somut bir bilgi yok. Ancak, onun Prometheé Hareketi konusunda ihtiyatlı davrandığını, onun geleceğine güven getirdikten sonra görüşlerini açıkça dile getirmeye başladığını varsayabiliriz.

Çokay'ın siyasî söylemlerindeki radikal değişiklik, Paris Rus siyasî çevreleri için de beklenmedik bir gelişmedir. Özellikle Kerensky, Çokay'ın Türkistan için Rusya'dan bağımsızlık istemesini yadırgar. Bu konuda "Artık Çokayev'i de mi kaybettik?" başlıklı bir yazı kaleme almaktan kendini alamadı ve Çokay'ı saf değiştirmekle itham etti.⁷⁹² Kerensky sadece Çokay'ı değil, Prometheé hareketine katılarak Rusya'dan bağımsızlık talep eden diğer millî hareket üyelerini de eleştirdi. Kerensky onları kendi çevresinde toplanarak genel demokratik amaç ve prensipler için mücadele etmemekle suçladı.⁷⁹³ Kerensky'nin kendisine yönelttiği suçlamalara cevap veren Çokay, değiştiğini kabul etti. Ancak, Çokay'a göre değişen yalnız kendisi değildir, Kerensky de değişmiştir. Kerensky, özellikle Rusya'da 1917 yılında Duma üyesi olduğu dönemlere kıyasla çok değişmiştir. Ancak, Çokay ile Kerensky arasında bir fark vardır: Çokay kendisindeki değişikliği kabul ederken, Kerensky kendisinde değişiklik meydana geldiğini kabullenmek istemedi. Çokay bu duruma dikkat çekerek, şöyle der: "*Başkalarının değiştiğini görüp hatalarını eleştiren ve ikaz eden Kerensky, kendisinininkini görmek de bilmek de istemez.*"⁷⁹⁴

⁷⁹⁰ Bkz. Mustafa ÇOKAY, "La Politique de la Russie et le Movement nationaliste au Turkestan" **Orient et Occident**, 1923, c.V, s. 15-47.

⁷⁹¹ Mustafa ÇOKAY, "Kerensky ve Türkistan Millî Hareketi", **Yaş Türkistan**, Ekim 1930, No. 11, s. 18.

⁷⁹² **Dni**, 1929, No: 41'den naklen TOGAN, aynı yer; Mustafa ÇOKAY, "Kerensky ve Türkistan Millî Hareketi I", **Yaş Türkistan**, Ağustos-Eylül 1930, No. 9-10, s. 25.

⁷⁹³ Aynı yer.

⁷⁹⁴ aynı yer.

Çokay, Kerensky'nin Türkistan'da demokrasinin kurallarının gerçek manada tatbik edilmesinden vazgeçtiği görüşündedir. Bu görüşüne delil olarak, onun **Dni** gazetesindeki bir yazısında Çarlık dönemi Türkistan'ın son Genel Valisi Kuropatkin'in siyasetine övgüler düzen yazısını gösterir.⁷⁹⁵ Çokay'a göre, Kerensky'de artık demokratlık kalmamıştır. Onun demokratik prensipleri, zaman içinde bürokratik prensiplere dönüşmüştür.⁷⁹⁶

Çokay'a göre, Kerensky'nin Rusya'dan bağımsızlık talep eden halkların birliğine tahammülü yoktur. Bu yüzden gayri Rus milletlerin temsilcilerinin bu birlikten çekilmesini istemektedir. Kerensky'nin bu isteğini yersiz bulan Çokay, Türkistan'ın bağımsızlığı yolundaki mücadelesini Prometheé Birliği içinde kararlılıkla devam ettireceğini şu sözlerle ifade eder: *“Hayvan, orangutan gibi isimler takan ve bundan fazla bir değer vermeyen pogromcuların⁷⁹⁷ zulmünden bir kere kurtuluş yoluna düşen Türkistanlılar, Rus zulmünden bezen mazlum milletlere ve onların hareketlerine dostluk gözü ile bakacaklardır ve onlarla bir safta bağımsızlık mücadelesinden hiç çekilmeyeceklerdir.”⁷⁹⁸* Çokay'a göre muhtariyet talebi artık tarihte kalmış bir olgudur. Bir daha tekrarlanmayacaktır. Türkistan Muhtariyeti, Türkistan'ın siyasi tarihinin çocukluk devresidir.⁷⁹⁹

Rusların yanısıra, bazı Kafkas grupları da, Prometheé Birliği'ne muhalefet bayrağını kaldırdılar. Ermenistan eski Dışişleri Bakanı Arşak Camalyan ve Gürcü Prensi Vaçnadze'nin birlikte kurdukları dini birlik Prometheé'ye muhalifti. Bunlar, Hristiyan Ermeni ve Gürcü temsilcilerini bir çatı altında toplayıp Müslümanlardan uzak tutmak istiyorlardı. Ancak bu birlik göçmenler arasında önemli bir varlık gösteremedi.⁸⁰⁰

Prometheé'ye bundan çok daha etkili muhalefet eden Kafkas grubu, Kuzey Kafkasyalı eski Bakan Haydar Bammat ve Alihan Kantemir'in çevresindeki gruptu.

⁷⁹⁵ Çokay'ın bahsettiği yazı **Dni**'nin 15.3.1925 günkü sayısında yer aldı. ÇOKAY, aynı yer. Daha önce bahsedildiği gibi, Kerensky 1917 yazında Türkistan'a yaptığı ziyaret sırasında, Kuropatkin'i binlerce kişinin ölümüyle neticelenen 1916 isyanlarında hatalı bulmuş ve bu yüzden onun uzattığı elini sıkmamıştı.

⁷⁹⁶ A.g.m., s. 26.

⁷⁹⁷ Katliamcılar

⁷⁹⁸ ÇOKAY, “Kerensky ve Türkistan Millî Hareketi”, **Yaş Türkistan**, Ekim 1930, No. 11, s. 16.

⁷⁹⁹ Mustafa ÇOKAY, “Muhtariyetden İstiklalga”, **Yaş Türkistan**, Aralık 1930, No. 13, s. 2.

⁸⁰⁰ MÜHLEN, s. 21.

Bu ikili, **Kavkaz** isminde Prometheé üyelerine cephe alan bir dergi yayınladı. 1934'te yayın hayatına başlayan dergi Rusça, Türkçe ve Fransızca olmak üzere üç dilde çıktı. Kuruluşundan kısa bir süre sonra **The Caucasian Quarterly** adıyla İngilizce olarak da neşredildi. 1937'den sonra **Der Kaukasus** adıyla Almanca nüshası da faaliyete geçti. Yazı heyeti Paris'te bulunan dergi Berlin'de basıldı. Japon Büyükelçiliği tarafından finanse edilen dergi dış politikada Almanya ve İtalya gibi faşist devletleri destekledi.⁸⁰¹

Kafkas dergisi etrafında toplananlar, tüm Kafkasya'yı temsil etme iddiasında oldukları için, Prometheé'ye muhalif Kafkas güçlerinin hepsini kendilerine çekmeye çalıştılar. Resulzade'ye muhalif Azerbaycan eski bakanlarından Halil Hasmehmet de bu grubun yanında yer aldı. C. Kvinitzade, Prof. Zurab Avalişvili ve Gürcistan'ın eski Berlin Büyükelçisi Lado Ahmeteli gibi milliyetçi demokrat Gürcüler de **Kafkas** dergisi grubundaydı. Ancak, **Kafkas** dergisinin lideri Bammat'ın İslamcı ve Türkçü olması sebebiyle, Ermeni grupları dergiden uzak durdu.⁸⁰²

Bu gelişmeleri değerlendiren Mühlen, Avrupa'daki gayri Rus mülteci grupların kendi aralarında iki gruba bölündüğüne dikkati çeker: Prometheé Birliği'ni destekleyenler ve ona karşı olanlar. Mühlen'in değerlendirmesine göre, Prometheé'yi destekleyenler milliyetçiliğin anayasal, eşitlikçi, demokratik ve kısmen de ihtilalci özelliklerine sahipti. İkinci grup ise anti liberal, zümreci, otoriter ve münferiden ırkçı kimselerden oluşmuştu. 1930'ların sonunda faşist Almanya ile İtalya'nın Avrupa'da etkili olmasıyla, bu grup da güçlenecekti.⁸⁰³

Prometheé Birliği'nin esas faaliyeti yayıncılık olmakla birlikte, çalışmaları bununla sınırlı değildi. Birlik, üyelerini sık sık bir araya getirmek için düzenli olarak toplantı ve konferanslar tertipliyordu. Her toplantının bir konuşmacısı ve bir konusu vardı. Konuşmacılar Çokay, Resulzade, Mehtiyev ve Gvazava gibi grup üyelerinden biri olabildiği gibi, Birlik dışından da konuşmacılar davet ediliyordu. Toplantıların dinleyicileri de üyelerle sınırlandırılmadı. Birliğe üye olmayanlar, hatta Kerensky gibi Rus göçmen liderleri ve onların gazetelerinin muhabirleri de dinleyiciler arasında yer alabiliyordu. Bu toplantıların tartışmalı ve çok canlı geçtiği, Prometheé

⁸⁰¹ A.g.e., s. 22.

⁸⁰² A.g.e., 22-23.

dergisi ve grupların kendi dergilerinde toplantılarla ilgili haber ve yorumlardan anlaşılmaktadır.⁸⁰⁴

Prometheé'nin önemli etkinliklerinden bir diğeri, Birlik üyelerinin cenaze törenleri ile anma günleri vesilesiyle yapılan toplantılardı. Bu toplantılarda, ölenin anısına, millî mücadelenin önemli olayları ve şahsiyetleri ile ilgili anılar tazeleniyordu. Böylece Birlik üyelerinin millî ruhu ve heyecanları canlı tutulmaya çalışılıyordu.⁸⁰⁵

Türkiye, Prometheé hareketine hiçbir zaman destek vermedi. Türkiye'nin Prometheé Birliği'ne mesafeli davranmasının ardındaki en önemli sebep Sovyetler Birliği ile olan dostane ilişkilerine bir zarar geleceği endişesiydi. Türk kökenli üyeleri de, Prometheé Birliği'nin Türkiye ilişkilendirilmemesi için azami gayret sarf ettiler.

Türk Hükümeti ile Prometecilerin ortak endişesi, Panturanizm suçlamasına maruz kalmaktı. Copeaux, Prometecilerin Moskova'nın Panturanizmi bir silah gibi kullandığına inandıklarına dikkati çeker. Copeaux'nun değerlendirmelerine göre, Panturanist veya Türkçü suçlaması o dönemde Türkiye ile Türkiye dışında yaşayan Türk toplulukları arasında bir kültür ortaklığı, bir manevi akrabalık ve hatta sadece duygusal bağlar bulunduğunu dile getiren hemen herkese yöneltiliyordu.⁸⁰⁶

Çokay'ı Prometheé Birliği'ne sıkı sıkı sarılmaya yönelten önemli sebeplerden bir de, işte bu Panturanist suçlamasına maruz kalmamaktı. Bir yazısında bu endişesini açıkça dile getiren Çokay, harici sebeplerden dolayı bir Türk birliği teşkilatı kuramadıklarını ve bundan dolayı Prometheé teşkilatına sadıkane çalışmayı sürdürmeleri gerektiğini ifade eder. Onun düşüncesine göre, bu teşkilatın içinde Türkistanlılar, İdil-Urallılar ve Kıyımlılar kültürel ilişkilerini arttırabilirler.⁸⁰⁷

⁸⁰³ A.g.e., s. 25-26.

⁸⁰⁴ COPEAUX, s. 9-45. Böyle toplantılardan birinde konuşmacı Çokay'dı. Dergi toplantıya geniş yer ayırdı. Bu konuda bkz. "Reunions "Prometheé" Un Rapport de M. Moustapha Tchokaev", Prometheé, No: 64, Mart 1932, s. 26-29.

⁸⁰⁵ COPEAUX, s. 33.

⁸⁰⁶ COPEAUX, s. 40-41. Diğer yandan Moskova, panturanizmi SSCB'nin Türk halklarının yaşadığı bölgelerde ulus karşıtı enternasyonalist propagandayı dünya kamuoyunda haklı göstermek için de kullanıyordu. Aynı yer.

⁸⁰⁷ Mustafa ÇOKAY, "Türk Birliği Etrafında Çıkarılğan Orunsuz Gavga Münasebetiyle", Yaş Türkistan, Temmuz-Ağustos 1939, No. 116-117, s. 39.

Diğer taraftan Çokay, uygun şartlar oluşup Türk birliği kurulsa bile, bunun Rusya'nın Türk halklarının bağımsızlık mücadelesini başarıya götüreceğinden kuşkuludur. Ona göre, Sovyet Rusya'ya karşı yapılacak millî mücadelede din ve ırk ayrımı yapmadan Rusya mahkumu bütün halkların güçlerini bir araya toplamaları elzemdir.⁸⁰⁸ Prometheé işte buna hizmet etmektedir.

Çokay, Sovyet hakimiyetine karşı mücadele eden çeşitli halkların güçlerini bir çatı altında birleştiren Prometheé gibi bir teşkilatın dışında, ayrıca bir de Türk birliği teşkilatını kurmayı siyasî basiretsizlik olarak görür.⁸⁰⁹

Bu sebeple Çokay, Prometheé Birliği'ne paralel olarak bir Türk birliği teşkilatının kurulmasından yana değildir. Çokay'a göre Türk halklarının siyasî birliği jeopolitik olmaktan çok, bir mücadele stratejisi veya siyasî konjonktür meselesidir. Teşkilatlar veya birlikler eğer mücadelenin tabiatına göre hareket etmezlerse, millî mücadeleye hizmet edemezler.⁸¹⁰

Çokay, Türk Dünyasında sadece Türkistan coğrafyasının jeopolitik durumunun Türk birliğinin taleplerine uygun düştüğüne dikkati çeker. Bu bölgenin geniş coğrafyasının ekonomik kaynakları ile kalabalık insan gücünü bir Türk birliği bayrağı altında birleştirmek mümkündür. Fakat Türk Dünyasının diğer bölgeleri için aynı şey söylenemez. Çokay, bu konuda Azerbaycan ve Kırım'ı örnek verir. Ona göre, Azerbaycan'ın millî mücadelesinin başarısı, coğrafi konumu itibarıyla, Türkistan halkından ziyade Kafkas halklarıyla yakınlaşmasından geçer.⁸¹¹ Diğer yandan Kırım'ın da siyasî ve ekonomik menfaatleri Türkistan'dan ziyade Ukrayna ile ortak hareket etmesinde yatmaktadır. Bununla birlikte Çokay, türlü menfaat gruplarına giren Türk halklarının kültürel ve manevi değerlerde birbirlerini desteklemeleri gerektiğini söyler.⁸¹² Bütün bunlar bize Çokay'ın Prometheé Birliği'ne ne denli önem atfettiğini göstermektedir.

⁸⁰⁸ Mustafa Şokay Tañdamalı, c.II, s. 222; Mustafa ÇOKAY, "Aladurgan Vaziyetimiz Açık Bolsun", *Yaş Türkistan*, Nisan 1931, No. 17, s. 3-4.

⁸⁰⁹ Mustafa ÇOKAY, "Cephemizni Birleştiriş Hakkında", *Yaş Türkistan*, Haziran 1932, No. 31, s. 10.

⁸¹⁰ Mustafa Şokay Tañdamalı, aynı yer.

⁸¹¹ ÇOKAY, aynı yer; Mustafa Şokay Tañdamalı, c. II, s. 221.

⁸¹² Aynı yer. Bu konuda Çokay ile Atatürk'ün görüşleri birbirleriyle örtüşmektedir. Atatürk de, Türk halklarının siyasî birlikten ziyade kültürel birliğe yönelmelerinden yanadır. Atatürk'ün bu konudaki

18 Eylül 1934 tarihi Prometeciler için bir dönüm noktasını teşkil etti. Bu günde beklenmedik bir siyasî gelişme meydana geldi ve SSCB Birleşmiş Milletlere (BM) kabul edildi. Bununla, 1917'de kurulan SSCB, 17 yıl sonra dünya devletleri ve özellikle Batı Devletleri tarafından resmen tanınmış oluyordu. Bunun Prometeciler için anlamı, Prometheé yayınlarında düzenli olarak dile getirilen SSCB'nin gayri Rus Cumhuriyetlerindeki baskı ve kısımların bu devletler tarafından ciddiye alınmamasıydı. Artık, Prometheé üyeleri arasında Sovyet rejiminin yakında çökeceği inancı, yerini büyük bir hayal kırıklığına terk ediyordu.⁸¹³

SSCB'nin BM'e üyeliği Prometeciler için böylesine büyük bir önem taşıyordu. Bu sebeple SSCB, BM'e üye olmamalıydı. Onun için Prometheé Birliği, SSCB'nin bu konuda BM'e başvuru yapmasından itibaren büyük bir protesto hareketini başlatmalıydı. BM'in etkili üyelerine memorandumlar gönderilerek, SSCB'nin üyelik başvurusuna ret oyu vermeleri sağlanmalıydı. Ancak, bir yayın birliği olarak kurulan Prometheé'nin yapısı bu tip faaliyetlere uygun değildi. Bu yüzden siyasî amaçlı yeni bir teşkilat kurulmalıydı.

Aslında, Prometecilerin bir siyasî teşkilata gereksinimleri ilk defa ortaya çıkmıyordu. 1932'de Japonya ile SSCB arasında bir savaş ihtimali belirince de bu konu gündeme gelmişti. Japonya'nın Mançurya'yı işgali, Prometheé üyeleri arasında iki devletin birbiriyle savaşa tutuşacakları beklentisini doğurdu. Eğer böyle bir savaş çıktığı takdirde, Prometeciler, doğal olarak, Japonya'nın üstün gelmesini istiyorlardı. Ancak Çokay'a göre, bunu sadece istemek yeterli değildi, Sovyetlerin yenilgisini hızlandırmak ve bunu millî menfaatler doğrultusunda kullanmak da gerekliydi. Bunun için, Kafkas, Ukrayna, Türkistan, İdil-Ural, Kırım ve özgürlükçü Kazaçiler güç birliği yapmalıdır. Çünkü, Çokay böyle bir birlik için Prometheé'nin uygun olmadığını belirtir.⁸¹⁴ Çokay'ın bu teklifi diğer gruplar arasında büyük destek gördü. Bu konuda çalışmalar yapılmaya başlandı. Ancak, beklenen savaş ihtimali gerçekleşmeyince, çalışmalara devam edilmedi.

görüşleri için bkz. Abdülkadir İNAN, "Atatürk ve Dış Türkler", *Türk Kültürü*, No. 13, Kasım 1963, s. 114-115.

⁸¹³ COPEAUX, s. 30.

⁸¹⁴ Mustafa ÇOKAY, "Cephemizi Birleştirelik", *Yaş Türkistan*, Nisan 1932, No. 29, s. 23-25.

SSCB'nin BM'le üyelik başvurusuyla bir siyasî teşkilat kurulması tekrar gündeme geldi ve Prometeciler Temmuz 1934'te Paris'te, Kafkasya, Türkistan ve Ukrayna Halkları Dostluk Komitesi adıyla bir teşkilat kurdu. Teşkilat'ın 11 üyesi vardı: Azerbaycan Millî Merkezi'nden 2, Kuzey Kafkasya Millî Merkezi'nden 2, Ukrayna Millî Merkezi'nden 2, Türkistan Millî Birliği'nden 1,⁸¹⁵ Prometheé'yi temsilen 2,⁸¹⁶ Teşkilatın başkanlığına Ukrayn Aleksandr Çulgin, başkan yardımcılığına Türkistanlı Mustafa Çokay ve katipliğine Azerbaycanlı Atam Ali Beyli Abbas seçildi.⁸¹⁷

Ancak, Kafkasya, Ukrayna ve Türkistan Halkları Dostluk Komitesinin çalışmaları bir sonuç vermedi. BM'nin 18 Eylül 1934 günkü oturumunda SSCB'nin üyelik başvurusu kabul edildi.⁸¹⁸ Bu Prometheé Birliği için büyük bir darbe oldu. Prometeciler için SSCB'nin kuruluşu uluslararası hukuk ve siyaset açısından gayri kanuniydi. Bu sebeple uluslararası alanda dışlanmalıydı. Oysa Milletler Cemiyeti'ne üye olmakla, SSCB artık uluslararası platformda kendini kabul ettirmiş oluyordu. Böylece Prometeciler arasında Sovyetlerin geçici olduğu yönündeki inanç temelinden sarsıldı. Sovyetler Birliği artık geçici değil kalıcı olduğununun ilk somut işaretini veriyordu.

Bununla birlikte, Kafkasya, Ukrayna ve Türkistan Halkları Dostluk Komitesi çalışmalarını devam ettirdi. Komite, SSCB'nin BM'e kabul edildiği gün olan 18 Eylül 1934'te bu kararı protesto eden memorandumlar hazırladı ve BM'e üye ülkelere gönderdi. Memorandumda üye ülkeler SSCB'yi Milletler Cemiyeti'ne almakla, onun bünyesindeki gayri Rus halklara yaptığı baskı ve zulüm politikasının

⁸¹⁵ Çokay, Türkistan Millî Birliği'nin Dostluk Komitesi'ne üye yapacak ikinci kişinin Paris'te olmadığından bir üye verdiğini belirtir. Mustafa ÇOKAY, "Türk Birliği Etrafında Çıkarılğan Orunsuz Gavga Münasebetiyle", *Türkistan*, Temmuz-Ağustos 1939, No. 116-117, s. 30.

⁸¹⁶ ÇOKAY, aynı yer.

⁸¹⁷ *Yaş Türkistan* Kasım 1935, No: 72, s. 1; Başkanlığa daha sonra Gürcistan'ın eski Paris Büyükelçisi Çenkeli getirildi.

⁸¹⁸ Aslında Çokay'a göre, SSCB'nin BM'e üye olması büyük bir tezattı. Çünkü Moskova, bu zamana kadar BM'e atmadığı iftira ve yüklediği bir suç bırakmamıştı. Çokay, Moskova'nın BM için "Uluslararası Hırsızlar Birliği", "Yağmacı Emperyalistlerin Uluslararası Bürosu" ve hatta "Randevu Evi" gibi en ağır sıfatları yakıştırdığını hatırlatır. Ayrıca SSCB'nin Türkiye BM'e üye olduğu zaman, bunu "Kemalistlerin Avrupa kapitalistlerinin önünde baş eğmesi" olarak değerlendirdiğine dikkat çeker. Çokay, Moskova'nın bir zamanlar böylesine acımasızca eleştirdiği teşkilata üye olmasını iki yüzlülük olarak görür. Mustafa ÇOKAY, "Milletler Cemiyeti'nde Sovyet Hükümeti", *Yaş Türkistan*, Ekim 1934, No. 59, s. 12-14.

suçuna iştirak ettiklerine dikkat çekildi.⁸¹⁹ Komite her yıl SSCB'nin BM'lere kabul edildiği 18 Eylül tarihinde protesto memorandumlarını göndermeyi ve bunları dergilerinde yayınlamayı gelenek haline getirdi.

Diğer yandan SSCB'nin Milletler Cemiyeti'ne kabulü, Prometheé Birliği'nin faaliyetlerini yeniden yapılandırmasını gerektirdi. Çünkü SSCB Prometheé mensuplarının faaliyetlerini kendi işlerine müdahale olarak görmekteydi. BM'nin SSCB'yi tanınması, ona üye ülkelerin de onu tanınması anlamına geliyordu. Bu durumda, SSCB, BM'e üye ülkelerden Prometheé Birliği'nin faaliyetlerini kısıtlamasını isteme hakkına sahip oluyordu. Nitekim BM üyesi Türkiye SSCB'nin Cemiyet'e üye olmasının hemen ardından Ekim 1934'te aldığı bir kararla **Yaş Türkistan** dergisinin ülke içine sokulmasına yasak koydu.⁸²⁰ Böyle bir duruma tekrar yol açmamak için bazı tedbirlerin alınması şarttı.

Prometeciler, bu nedenle, Dostluk Komitesi ile Prometheé'nin faaliyetlerini birbirinden bağımsız yürütmek için büyük bir özen gösterdiler. Bunda o derece başarılı oldular ki, bazı gruplar Dostluk Komitesi'nin Prometheé'ye alternatif olarak kurulduğu düşüncesine sahip oldular.⁸²¹ Ancak bu özenin 1930'lu yıllarının sonuna doğru terkedildiği görülmektedir. Çünkü, 1939 yılında Çokay'ın Dostluk Komitesi'nin Prometheé Birliği tarafından kurulduğunu açıkça ifade eden bir yazısına rastlıyoruz.⁸²² Bu dönemde savaş rüzgarları esmektedir. Bütün Avrupa, birbirleriyle saldırmazlık paktı imzalayan Sovyetler Birliği ile Almanya'ya karşı cephe almış durumdadır. O yüzden Sovyetlere karşı yapılan siyasî faaliyetlere hiçbir baskı beklenmemektedir.

Dostluk Komitesi diğer faaliyetlerinin önemli bir kısmını Paris'te SSCB üzerine yapılan toplantı ve konferanslar oluşturdu. Prometheé Birliği adına yapılan

⁸¹⁹ Mustafa ÇOKAY, "Türkistan; Kafkasya ve Ukrayna Protestosu", **Yaş Türkistan**, Ekim 1935, No. 71, s. 2-4. Memorandumun Fransızca tam metni için bkz. **Yaş Türkistan**, Ekim 1935, No. 71, s. 10-14; Ayrıca **Prometheé**, 1938, No: 95, s. 19-23.

⁸²⁰ **Cumhuriyet**, 11.10.1934; **Millet**, 7.10.1934; Mustafa ÇOKAY, "Yığılganga Yumuruk", **Yaş Türkistan**, Kasım 1934, No. 2 (60), s. 6.

⁸²¹ Ayaz İshaki, Dostluk Komitesini Amiyti Cephesi olarak isimlendirir ve Prometheé'ye karşı kurulduğunu iddia eder. Çokay, İshaki'nin bu yazısına verdiği cevapta, böyle bir cemiyet olmadığını Fransızcası Comite d'Amitie olan Dostluk Komitesi'nin olduğunu ve bununla Prometheé'nin kardeş teşkilatlar olduğunu, Komite'yi kurma fikrinin Prometheé tarafından ortaya atıldığını ve Komite'nin tüzüğünün Prometheé başkanı tarafından onaylandığını belirtir. ÇOKAY, "Türk Birliği Etrafında Çıkarılğan Orunsuz Gavga Münasebetiyle", s. 29-30.

toplantıları artık Dostluk Komitesi düzenliyordu ve konular SSCB üzerine yoğunlaşıyordu. Dostluk Komitesi'nin düzenlediği toplantılardan biri 8 Mayıs 1937'te Paris Coğrafya Derneği'nde gerçekleştirildi. Toplantının konuşmacısı Ukraynalı Maksim Antonoviç Slavinsky ve konusu "Sovyetler Birliği'nde Millî Devlet Meselesi" idi. Dinleyiciler arasında Kerensky de vardı. Konferans hakkında Rus göçmen basınında haber ve yorumlar yer aldı.⁸²³

Çokay Kafkasya, Türkistan ve Ukrayna Halkları Dostluk Komitesi'nin çalışmalarını başarılı bulur. Bu görüşünü ispat için Çokay, İdil-Ural ve Kırım teşkilatlarının Dostluk Komitesi'ne üyelik için müracaatta bulunmasını gösterir.⁸²⁴ Çokay'ın kendisi de bu komitede etkin bir isim oldu. Dostluk Komitesi'nin üyelerinden ve Gürcüstan eski Dışişleri Bakanı Çenkeli Çokay'ın Kafkasya, Türkistan ve Ukrayna Halkları Dostluk Komitesinde önemli bir yer işgal ettiğini belirtir.⁸²⁵

Prometheé Birliği için en büyük tehlikeyi, beklenildiği gibi komünizm değil, faşizm oluşturdu. 1933 yılında Almanya'da iktidara gelen Nazilerin 1936 Martından itibaren Avrupa'yı tehdit eder hale gelmesi ve komünizme ve Sovyetlere karşı güçlü bir kampanya başlatması Prometheé Birliği'nin çalışmalarını olumsuz yönde etkiledi. Bu etki Prometheé için hem dahili ve hem de harici neticeler doğurdu. Almanya'daki faşist Nazi yönetiminin giderek Avrupa'da yayılma eğilimi göstermesi, Avrupa kamuoyunun dikkatlerini komünizmden faşizme kaydırды. Ayrıca, Komintern de aldığı bir kararla, faşizm tehlikesine karşı, o güne değin baş düşman kabul edilen sosyalist partilerle ittifak yapılmasını teşvik etti. Bu yeni politika, üyelerinin çoğunluğu sosyalist görüşte olan Prometecilerin Avrupa sosyalist partilerindeki etkisini azalttı. Sosyalist çevrelerde yaygın bir silah olarak kullanılan antikomünizm artık aşırı sağın tekeline geçiyordu. Avrupa sosyalistleri için asıl tehlike artık

⁸²² Aynı yer.

⁸²³ Mustafa ÇOKAY, "Sovyetler İttifakında Millî Devlet Meselesi", *Yaş Türkistan*, Haziran 1937, No. 91, s. 11-12. Bu konferans hakkında Rus göçmen basınının haber ve yazıları için bkz. *Poslednia Novosti*, 12.5.1937; *Novoya Rossiya*, 23.05.1937.

⁸²⁴ İdil-Urallılar adına Ayaz İshaki ve Kırmılılar adına Cafer Seydahmet Kırmirer tarafından yapılan müracaatlar kabul edilmez. Çokay, Dostluk Komitesi Yönetim Kurulunun bu müracaatları niçin kabul etmediğini belirtmez. ÇOKAY, "Türk Birliği Etrafında Çıkarılğan Orunsuz Gavga Münasebetiyle", s. 31.

⁸²⁵ TMH, s. 54.

komünizm değil, Nazizm ve faşizmdi. Böylece Prometeciler Avrupalı sosyalist müttefiklerinin güçlü desteklerinden mahrum kalıyordu.⁸²⁶ Bu durum Prometeciler açısından bir paradokstu. SSCB'deki komünist yönetime karşı mücadeleyi ana ilke olarak alan bir teşkilat olan Prometheé Birliğine komünizmden ziyade, komünizmi baş düşmanı ilan eden Nazizm'den zarar görüyordu.

Diğer taraftan Avrupa'da faşizmin güçlenmesinin, Prometheé'nin kendi içinde de sonuçları oldu. Avrupalı sosyalistlerin komünistlerle ittifaka girmesi ve öte yandan Nazilerin antibolşevik ve antikomünist politikalara ağırlık vermesi Prometheé teşkilatının faşist cepheye kayma tehlikesini doğurdu. Bu durum, teşkilat üyelerinin ikiye bölünmesine yol açtı. Üyelerin ekseriyeti düşmanımın düşmanı dostumdur ilkesinden yola çıkarak Sovyetlere düşmanlığını açıkça ilan eden Almanya ile işbirliğini destekledi. Bu grubun başını çeken 1926 yılından beri Prometheé dergisinin yönetmekte olan Gvazava olmalıdır. Çünkü, dergi 1934 yılından itibaren gittikçe artan bir dozda faşist görüşleri destekleyen yazılara yer verdi. Fransız ırkçı aşırı sağın yayın organları **Je Suis Partout** ve **Gringoire** gibi gazetelerden sıkça alıntılar yaptı. 1936 yılından itibaren Fransız faşistlerinin lideri Jacques Doriot'a üstü kapalı hayranlık ifade eden makaleler de yayınlandı.⁸²⁷

Prometheé'nin ikinci grubu ise Nazilerin Bolşeviklerden farklı olmadığını bilincindeydi. Bu iki grubun tartışmaları hakkında ve faşizme hangi üyelerin destek verdiğini ve hangi üyelerin karşı çıktığı konusunda yeterli bilgiye sahip değiliz. Sadece, 1938 yılında Gvazava'nın yönetiminde çıkmakta olan **Prometheé** dergisinin yayın hayatına son verdiğini ve yerine Çulgin yönetiminde **La Revue du Prometheé** isminde yeni bir derginin çıkarılmaya başlandığını biliyoruz.⁸²⁸

Bu değişikliğin faşizm taraftarlığı ve karşıtlığı çarpışmasından doğduğunu tahmin edebiliriz. Çokay'ın bu iki gruptan faşist karşıtı grupta yer aldığını kesinlikle ileri sürebiliriz. Çünkü derginin faşizme kaymaya başladığı 1934 yılından itibaren Çokay'ın dergiye yazı yazmadığını görüyoruz. Ayrıca bir yazısında Çokay, TMB'nin Ocak 1938'den itibaren **Prometheé** dergisiyle hiçbir ilgisinin kalmadığını ifade eder. Çokay derginin bu tarihten itibaren sadece Azerbaycan, Gürcistan ve Kuzey

⁸²⁶ COPEAUX, s. 30-31.

⁸²⁷ A.g.m., s. 31.

Kafkasya millî gruplarının yayın organı olduğunu belirtir.⁸²⁹ Buradan yola çıkarak, faşizme karşı olan diğer üyelerin de Çokay gibi faşist politikaların ağır bastığı Prometheé faaliyetlerinden kendini geri çektiğini varsayabiliriz.⁸³⁰

Bu durum bize, **Prometheé** dergisinin kapanış sebebini de açıklar. Çokay ve arkadaşları faşizme katı muhalefet etmekle birlikte, Prometheé Birliği üyeliğinden istifa etmediler. Bu durum onların Prometheé'deki faşist eğilimlerin geçici olduğu inancını taşıdıklarını gösterir. Nitekim, Nazilerle temasta olan Prometeciler zamanla yanlış yolda olduklarının farkına vardılar. Bunlar, Nazilerin Prometheé Birliği'nin maksat ve ideallerinin gerçekleşmesine hiçbir katkı sağlamayacağını anladılar ve Nazilerden uzaklaşmaya başladılar.⁸³¹ Böylece Prometheé'deki faşist ideolojinin hakimiyeti sona erdi. 1938 yılı ortalarında Gvazava yönetimindeki **Prometheé** dergisi kapandı. Yerine, Ekim 1938'den itibaren Çulgin yönetiminde **La Revue du Prometheé** adıyla yeni bir dergi çıkmaya başladı.⁸³² Çokay da 1934 yılından beri ara verdiği yazılarına tekrar başladı. İlk sayıdan itibaren yazıları dergide yer aldı. Prometheé Birliği'nin yeni yayın organına artık faşist ve Nazist ideolojiye destek verenler hakim değildi. Ancak bununla beraber Prometheé Birliğinde bu eğilimi taşıyan üyeler tamamen bertaraf edilmiş de değildi. Çünkü, Türkistan Millî Birliği'nin 1939 baharında Berlin'de yapılan Kongresinde, Prometheé ile olan ilişkiler de görüşüldü ve TMB ile Prometheé arasında cephedaşlığı tehlikeye düşüren unsurlar ile mücadele kararı alındı.⁸³³ Kongre zabıtlarında bu unsurlar açık bir biçimde yer almamakla birlikte, bunun faşist eğilimlerin yönetime tekrar hakim olma endişesi olduğunu varsayabiliriz.

Prometheé'nin Nazi karşıtı üyelerinin haklılığı çok geçmeden ortaya çıktı. 23 Ağustos 1939'da Almanya ile Sovyetler Birliği arasında saldırmazlık paktının

⁸²⁸ Dergi 1938 –1940 yılları arasında 9 sayı çıktı.

⁸²⁹ Mustafa Şokay Tañdamalı, c. II, s. 159.

⁸³⁰ Prometheé Birliği'nde Türkistanlı olarak sadece Çokay bulunduğundan, onun çekilmesiyle Türkistan millî grubu da Birlik'ten çekilmiş oluyordu. Bu sebeple Birlikte artık Türkistan yoktur. Ancak, diğer bir millî gruplarda birden fazla kişiyle temsil edildiğinden, bir çekilse bile, bir diğeri o millî grubu Birlikte temsile devam etmiş olmalıdır.

⁸³¹ Y. T., *Türkistan Kurtuluş Hareketi İle İlgili Olaylardan Sahneler*, Yaş Türkistan Yayını, İstanbul, 1959, s. 12-13.

⁸³² Gvazava'nın yazıları yeni dergide yer almadı. COPEAUX, s. 19. Bu da bize onun faşizm karşıtı grupla birlikte çalışmak istemediğini gösterir..

⁸³³ *Mazbata*, s. 1-2.

imzalanması, Nazi gerçeğinin anlaşılmasına sebep oldu. Bu durum, Bolşeviklere karşı mücadeleyi faşist odaklarla işbirliği yapmayı sürdürenlerde şok etkisi yaparken,⁸³⁴ Nazilerle Bolşevikleri aynı kefeye koyanları haklı çıkarıyordu. Prometheé'nin bazı üyeleri için Nazilerle işbirliğini savunmak için hiç bir sebep kalmamıştı. Artık her üye aynı zamanda Nazi karşıtıydı. Bu yüzden Prometheé'nin faşist yanlısı üyeleri hatalarının farkına vardılar ve eskisi gibi **La Revue Prometheé** dergisine yazmaya başladılar. Bu birliktelik dergi vasıtasıyla okuyuculara duyuruldu. Derginin bir başka sayısında, Çokay, Çulgin, Mehtiyev ve Jordania imzalı yazıda Alman ve Sovyet koalisyonuna hep birlikte karşı olacakları ifade edildi.⁸³⁵

Fakat, Almanların Polonya ve Fransa'yı işgali, Prometheé Birliği'nin Alman ve Sovyet karşıtı faaliyet yapmasına imkan vermedi. Almanların 1939 Eylülünde Polonya'yı⁸³⁶ ve 1940 Mayısında Fransa'yı işgaliyle Prometheé Birliği faaliyetlerini durdurmak zorunda kaldı.⁸³⁷ Avrupa'da amansız Sovyet karşıtlığıyla tanınan bir teşkilatın, yine amansız bir Sovyet karşıtı olan Naziler tarafından sona erdirilmesi tarihin garip bir tezatlarından biridir. Çokay'ın Türkistan'ın bağımsızlığı yolundaki mücadelesinde 13 yıl kader birliği ettiği Prometheé teşkilatı yoktu. Artık mücadelesinde yalnızdı. Çokay bundan sonra güçlü Sovyetlere karşı kimlerle birlikte mücadele edecekti? II. Dünya savaşı bütün şiddetiyle devam ediyordu. Bu ortamda Sovyetlere karşı omuz omuza kiminle mücadele verecekti? Çokay için savaş ortamında artık Bolşeviklere karşı mücadele söz konusu değildir. Şimdi önemli olan

⁸³⁴ Prometheé karşıtı Kafkas grubunun lideri Haydar Bammat'ın daha büyük şok yaşadığı kuşkusuz. Faşist desteğiyle Bolşeviklere karşı yayın yapan Bammat'ın Kafkas dergisi, bu paktın imzalanmasından sonra Naziler tarafından kapatıldı. Böylece sadece faşistlere olan güveni değil, Bolşevik karşıtı grubu da ortadan kalkan Bammat küskün bir şekilde İsviçre'ye çekildi. İki yıl sonra Alman-Sovyet başladığında bile, Nazi rejimine olan güvensizliği devam ediyordu. MÜHLEN, s. 35.

⁸³⁵ COPEAUX, s. 31; Almanya'nın Türkiye Elçisi Franz von Papen 5 Ağustos 1941 tarihinde Alman Dışişleri Bakanlığına gönderdiği gizli raporunda, Prometheé'nin Türk kökenli üyelerinin Almanya'ya karşı bir zamanlar dostça tavır takınmadıkları konusunda uyarır. **Alman Dışişleri Dairesi Belgeleri: Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943)**, İstanbul 1977, s. 27-30.

⁸³⁶ Almanların Polonya'yı işgali sırasında Varşova'da Azerbaycanlı Mehmet Emin Resulzade, Mirza Bala Mehmetzade ve Ali Azertekin, Şimali Kafkasyalı Sait Şamil ve Bilatti, Ukraynalı Smal Stocky, Gürcü İnnayidzi, Kırmımlı Edige Kırmımlı gibi üyeler bulunmaktaydı. Polonya Hükümeti, 6 Eylül gecesi bu üyelere araç tahsis ederek Polonya dışına çıkmasını sağladı. Muhammed Ayaz İSHAKİ, "Lehistan'dan Gidiş", Emel, No. 141-145, Mart-Aralık 1984, s. 87-104. Polonyalı bir yetkili Saadet Çağatay'a, 1947'de Londra'da Promethee mensupları için şunları söyledi: "*O bir devirdi. O büyük adamlar bizim misafirimizdi. Büyük rehberimiz J. Pilsudsky onları tanımıştı, artık onlar gibi harika kimseler kolay kolay ortaya çıkmazlar.*", Saadet ÇAĞATAY, "Çokayoğlu, M. Y. "Eşinin Ağzından Mustafa Çokayoğlu"", Emel, Eylül-Ekim 1972, s. 23.

savaşın bitmesini beklemek ve savaşın sonuçlarını görmektir. Ancak, Çokay'ın kaderinde, Paris'in banliyösü Sur Nogent Marne semtindeki evinde oturup savaşın bitmesini beklemek yoktu. Karşısına savaş ortamında bile Bolşeviklere karşı mücadelesini devam ettirmesini isteyen yeni bir müttefik çıkacaktı: Almanlar. Ancak, bu müttefiğin, Çokay'ın diğer müttefiklerinden önemli bir farkı vardı. Çokay, bundan önceki müttefiklerini kendi seçmiş ve kendi iradesiyle işbirliği yapmıştı. Bu sefer durum farklıydı. Almanlar onu bulmuş, Sovyetlere karşı birlikte çalışmayı teklif ediyordu. Teklif Sovyet ordusundan esir düşen Türkistanlı askerlerden oluşturulmakta olan "Türkistan Lejyonerlerine" önderlik etmesiydi. Çokay bu teklifi kabul edecek miydi? Bu sorunun cevabını ve Çokay'ın hayatının en tartışmalı konularından birini teşkil eden Türkistan Lejyonerlerinin kuruluşuna olan katkısını bundan sonraki bölümde bulmaya çalışacağız.

⁸³⁷ MÜHLEN, s. 22. Polonya'nın işgaliyle bir çok Prometheé üyesi Almanların eline düştü. Polonya'da siyasî faaliyet yasakları kondu. A.g.e., s. 35-36.

2.4. Türkistan Lejyonerleri

Hitler'in Nazi Partisinin yönetimindeki Almanya'nın savaş çılgınlığı Çokay'ın hayat düzeninin tamamen değişmesine sebep oldu. Alman ordularının Polonya'yı işgal etmesi, Avrupa'da savaş rüzgarlarının esmesine yol açtı. Sadece Çokay'ın değil, tüm Avrupa ülkeleri, özellikle Almanya'ya komşu Fransa halkının hayatı alt üst oldu. Alman ve Sovyet orduları tarafından paylaşılan Polonya'nın başkenti Varşova'da bulunan Prometheé Birliği'nin faaliyetlerinin durması normaldi. Fakat, henüz savaşa iştirak etmemiş olan Fransa'da da normal hayat düzeni bozuldu. Savaş tehlikesi sebebiyle buradaki mültecilerin her türlü yayın faaliyeti durdu. Bunların arasında Çokay'ın 1929 yılından beri kesintisiz çıkara geldiği **Yaş Türkistan** dergisi de vardı.

Böylece Çokay, 1916 yılından beri dur durak bilmeden Türkistan halkı için yürüttüğü siyasî faaliyetlerine ilk defa ara vermek zorunda kalıyordu. Bu yüzden bütün dikkatini Avrupa'daki savaşa verdi. Sovyetler Birliği ile Almanya'nın yayılmacı hareketlerini takip etmeye gayret ediyordu. Almanya'nın Polonya'yı ve Sovyetler Birliği'nin Polonya'nın ardından Finlandiya'yı işgalinin nereye varacağını, iki devletin hegemonya hırsının dünyanın siyasî düzenine ne gibi değişiklikler getirebileceğini tahmin etmeye çalışıyordu.⁸³⁸

Bunun için savaş haberlerinin bir tekini kaçırmamacasına olayları izliyordu. Onun en önemli haber kaynağı lambalı eski radyosuydu. Onda bu dönemde radyo dinlemek ifrat derecesindeydi. Radyosunun başından gece gündüz ayrılmıyordu. Kışın soğuk günlerinde radyoyu evin en sıcak yeri olan mutfığa alıyordu. Radyoda çeşitli istasyonları karıştırarak savaşla ilgili haberleri, çeşitli kanallardan takip ediyordu. Radyosu iyi çekmediği veya dinlemekte olduğu haberin bir yerinde kesintiler olduğu, ya da parazitler sebebiyle iyi dinlenemediği zaman çok sinirleniyor ve hatta bir çocuk gibi üzülüyordu. Bu sebeple eşi Mariya mutfakta yemekle meşgul olduğunda, kendini çok sessiz hareket etmek zorunda hissediyordu. Mariya, Çokay'ın radyo dinlerken yaşadığı ruh halini şöyle tasvir eder: "*Onun haber dinlemek için nasıl uğraştığını sözle ifade etmek güçtür. Onu bizzat görmek gerekir.*

⁸³⁸ MY, s. 120-133.

Kâh uzun, kâh kısa ve kâh orta dalgaları çevirerek Alman, Türk, İsviçre ve Rus istasyonlarını arar."⁸³⁹

Çokay için radyo haberleri savaşın gidişini anlamak için yeterli değildi. Zihninde savaşın dünyayı nereye götüreceği hakkında beliren soruların cevabını bulmak için tarih kitaplarına yöneldi. Sık sık Millî Kütüphane'ye giderek özellikle siyasî tarih ve felsefe kitapları okumaya başladı. Bu kitapların yardımıyla, Almanya ile Sovyetlerin varmak istediği hedefleri ve bunda ne kadar başarılı olabileceklerini tayin etmeye çalışıyordu. Özellikle bu iki devletin başındaki Hitler ve Stalin'in kişisel hırslarının dünyanın başına ne tür belalar açabileceği sorusunun cevabını arıyordu.

Çokay'a göre bunların her ikisi de kusurlu ve zalimdir. Onlar doğaları itibarıyla siyaset ve zulümde eşittir. Aralarındaki en büyük fark, birinin Nazist, diğerinin enternasyonalist olmasıdır. Diğer bir deyişle, Hitler sadece Alman halkının babası, Stalin ise halkların babasıdır. Çokay, bunlardan birinin sonunun diğerinin eliyle olacağı kanaatindeydi. Eğer bunlar dünyaya hükmetmekte güçlerini birleştirecek olurlarsa, önlerinde kimse duramazdı. Ancak, Çokay bunların dostluklarının geçici olduğu inancındaydı.⁸⁴⁰

Çokay, kütüphanede okuduğu kitaplardan ilham alarak kafasında oluşan bu ve diğer düşüncelerini evde eşiyle paylaşıyordu. Zaten ondan başka çevresinde düşüncelerini anlatabileceği pek kimse de yoktu. Prometheé Birliği'nden birlikte faaliyet gösterdiği arkadaşlarının Polonya'da yaşayanları Almanlar tarafından tutuklanmıştı. Paris'te bulunanları ve devamlı görüştüğü siyasî Rus mültecilerinin büyük bir kısmı ise şehri terk etmiş bulunuyordu. Onların çoğu Fransa ile Almanya arasındaki savaş tehlikesi endişesiyle Portekiz üzerinden Amerika Birleşik Devletleri'ne gitti.⁸⁴¹

Bu tehlikeyi Çokay da sezmekteydi. Buna rağmen Çokay, Fransa'yı terk etmek niyetinde değildi. Çünkü, zor günlerinde kendisine kucak açan Fransa'yı vatani olarak görüyordu. Bu sebeple, onun düşüncesine göre, savaş tehlikesi

⁸³⁹ A.g.e., s. 120.

⁸⁴⁰ A.g.e., s. 123.

⁸⁴¹ A.g.e., s. 124, 151.

sebebiyle vatani terk etmek doğru değildi.⁸⁴² Eğer Fransa'da bir savaş olacaksa, onun sıkıntılarına Fransız halkıyla birlikte katlanmaya razıydı.⁸⁴³

Sonunda korkulan oldu. Nisan 1940'ta önce Danimarka'ya ve ardından Norveç'e saldıran Alman orduları Mayıs ayında Belçika ve Hollanda'yı işgale başlamışlardı. Artık savaş Fransa sınırlarına dayanmıştı. Fransa Alman saldırısına karşı Maginot'da birliklerini yığarak bir savunma hattı oluşturdu.⁸⁴⁴

Ancak, cepheden gelen haberler Parisliler için iç acıcı değildi. Alman askerlerinin Belçika'yı işgal ettikleri ve Maginot hattını sarsmaya başladıkları bildiriliyordu. Alman ordularının hattı yarararak Paris'e girmesi an meselesiydi. Halk akın akın Paris'ten kaçıyordu. Şehirde tam bir panik havası hüküm sürüyordu. Mağaza sahipleri dükkanlarını bırakarak gitmişti. Sahipsiz dükkanlara giren istediğini alıp çıkıyordu.⁸⁴⁵

Çokay, Ukrayn, Gürcü ve Azerbaycanlı arkadaşlarıyla bu durumunun bir değerlendirmesini yapmak üzere, Paris'in merkezine gitti. Onlarla Alman işgali sırasında ne yapacaklarını kararlaştırmak istedi. Fakat onları Bordo şehrine gitmek üzere Paris'i terk etme hazırlığı içinde buldu. Arkadaşları kendileriyle gelmelerini teklif ettiyse de Çokay kabul etmedi. Ne pahasına olursa olsun Paris'ten ayrılmamak hususunda kararlıydı. Alman işgaline karşı tedbir olarak, sadece arşivini ve değeri pek fazla olmayan hisse senetlerini bir bankanın kasasında muhafaza altına almakla yetindi.⁸⁴⁶

İlk işgalci Alman kuvvetleri, Çokay'ın evinin bulunduğu Nogent Sur Marne'de 14 Haziran 1940 günü görüldü.⁸⁴⁷ Çokaylar işgalin ilk gününü evde oturarak geçirdiler. Her an Alman askerlerinin eve gelerek kendilerini tartaklamalarını ve başlarına gelecek diğer akıbetleri beklediler. Ancak korkulan

⁸⁴² A.g.e., s. 124.

⁸⁴³ Saadet Çağatay, Çokay'ın gazeteci kimliği ile İsviçre'ye geçerek yerleşmesinin mümkün olduğunu, fakat vatani olarak gördüğü Fransa'yı düşmana terkedip kaçmak istemediğini söyler. ÇAĞATAY, aynı yer.

⁸⁴⁴ Fahir ARMAOĞLU, XX. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1980, Ankara 1984, s. 367.

⁸⁴⁵ MY, s. 124-125.

⁸⁴⁶ A.g.e., s. 124.

⁸⁴⁷ Mariya, Alman işgal kuvvetlerinin 13 Mayıs 1940'ta Nogent Sur Marne'ye geldiğini yazar. A.g.e., s. 125. Oysa, Alman ordusunun Paris'i işgale başlama tarihi 14 Haziran 1940'tır. ARMAOĞLU, aynı yer. O halde bu tarih 13 Mayıs değil, 14 Haziran olmalıdır.

olmadı ve eve kimse gelmedi. Zamanla şehirde hayat sakinleşti. Evlerini terk edenler geri dönmeye başladılar. Almanlar şehir halkına nazik davranmaya gayret ediyordu. Çarşıdan aldıkları malların bedelini ödüyorlardı. İşgal için sadece boş binaları tercih ediyorlardı. Yine de hayat sıkıntılıydı. Şehirde yiyecek sıkıntısı olduğundan karne sistemi uygulandı. Halka yiyecek ölçülü verildi. Her tarafta sessizlik hüküm sürüyordu. Paris bir çöle dönmüştü.

Alman askerlerinden şahsına yönelik herhangi bir baskı görmemekle beraber, işgal altındaki hayat Çokay için büsbütün sıkıcıydı. Hiç boş duramayan, devamlı bir telaş içinde faaliyet halinde bulunmaya alışmış Çokay için yazısız, mektupsuz, temassız oturmak çekilmez bir durumdu. Asabileşmişti. Evde oturamıyor, savaşın ve işgalin bir an evvel bitmesini istiyordu.⁸⁴⁸

Günler böyle tek düze ve sıkıcı bir biçimde geçerken, bir ilkbahar günü eve Berlin'den umulmadık bir ziyaretçinin gelmesi Çokay için büyük bir değişiklik oldu. Gelen ziyaretçi kırk yaşlarında esmer ve sempatik bir Özbek genciydi. Bu genci Çokay ve eşi tanımıyorlardı. İlk defa görüyorlardı. Özbekçe konuşan genç kendini tanıttı. Adı Veli Kayum'du.

Çokay, Veli Kayum ile daha önce hiç tanışmamakla birlikte, hakkında olumsuz bir çok şey işitmişti. Berlin'deki tanıdıkları Veli Kayum hakkında kendisini uyarılmışlardı. Ona Alman polisinde çalıştığı için güvenmediklerini ve bundan dolayı ondan uzak durduklarını söylemişlerdi. Bir defasında da kendisine mektup yazıp 15 Temmuz 1904 doğumlu ve Türkistan'ın saf kan yerlilerinden olduğunu bildiren bir belgeyi kendisine TMB adına hazırlayıp vermesini istemişti. Bu belge evlenebilmesi için gerekiyordu. Çokay onun bu dileğini yerine getirmişti.⁸⁴⁹ İşte bu genç şimdi Çokay'ın evindeydi. Çokay bu ziyaretten hoşlanmadı. Bu yüzden sabah kahvaltısında olduğu halde, hoşnutsuzluğunu belli etmek için, Veli Kayum'a, Kazakların geleneksel misafir ağırlama kurallarının dışına çıkarak, çay ikram etmedi. Çokay, soğuk bir yüz ifadesiyle Veli Kayum'un anlattıklarını dinledi.⁸⁵⁰

⁸⁴⁸ MY, s. 125-126

⁸⁴⁹ Y. T., *Türkistan Kurtuluş Hareketi İle İlgili Olaylardan Sahneler*, s. 13.

⁸⁵⁰ A.g.e., s. 126-127. Mariya, hatıralarında, bu görüşmenin sonbaharda (1940) olduğunu yazar. Ancak bu görüşme 1941 ilkbaharında yapılmış olmalıdır. Nitekim, Mariya, daha sonra, Veli Kayum'un iki hafta sonra Nisan ayında ikinci kez geldiğini yazar. Buna göre Veli Kayum'un ilk ziyaret Mart ayının

Görüşme bir saat kadar sürdü. Veli Kayum gittiken sonra, Çokay sıkıntılı bir hal aldı. Çünkü, Veli Kayum'un getirdiği haber hiç hoşuna gitmemişti. Bir Alman hükümet görevlisi görüşme yapmak için kendisini Berlin'e davet ediyordu.⁸⁵¹ Bu davet Çokay'ı endişelendirdi. Çünkü, Almanların kendisini Berlin'e çağırmasına bir anlam veremiyordu. Almanların Polonya işgali öncesinde, Prometheé Birliği çalışmaları sırasında Nazi karşıtı görüşlerini açıkça ortaya koymuştu. Nazilere muhalif olduğu biliniyordu. Bu yüzden Almanların bu görüşmede kendisinden ne isteyeceklerini veya hangi alanda faydalanmak isteyeceklerini tahmin etmek istiyordu. Fakat, bir sonuca varamıyordu. Veli Kayum ise bu konuda kendisine hiçbir şey söylemiyordu. Diğer taraftan daveti kabul etmeyip görüşmeye gitmeyecek olursa, Fransa'yı işgalleri altında tutan Almanlar eğer ihtiyaçları varsa, onu isteği dışında Berlin'e getirebilirlerdi.⁸⁵²

Bu düşünceler içindeki Çokay, ihtiyatlı davranarak Veli Kayum'a görüşmeye gidip gitmeme konusunda kesin bir cevap vermedi. Nisan ayında Veli Kayum, Çokay'la ikinci kez görüşmek üzere Nogent sur Marne'ye geldi. Veli Kayum, bu görüşmede de Çokay'ı Berlin'e gelmeye ikna edemedi. Çokay hala kararsızdı. Sadece, bu kararsızlığını yenmek ve Berlin'de kendisiyle yapılacak görüşmenin mahiyeti öğrenmek maksadıyla, Von Mende'ye mektup yazdı ve bunu Veli Kayum aracılığıyla gönderdi.

Von Mende'den gelen cevabın içeriğini bilmiyoruz. Ancak, bu cevap Çokay'ı Veli Kayum ile birlikte Berlin'e gitmeye ikna etti.⁸⁵³ Böylece Çokay, Berlin'e geldi. Berlin'de kendisini davet eden Alman yetkililer Çokay'dan Sovyetlerin askeri gücü

ikinci yarısında yapılmış olmalıdır. Veli Kayum da Çokay'ı ilk olarak 1941 yılı içinde ziyaret ettiğini belirtir. Veli Kayum HAN, "Mustafa Çokaybekni Eslab", *Halk Sozi*, 27 Şubat 1992.

⁸⁵¹ MY, s. 127. Bu yetkilinin kim olduğunu konusunda kaynaklarda net bir bilgiye rastlamadık. Ancak tahminimize göre bu yetkili Alman Dışişleri'nde Rusya Komitesini kurmakla görevli Kont Schulenberg olmalıdır. Veli Kayum'un bu ziyaretinde Çokay'a, Prof. Gerhand von Mende vasıtasıyla, Berlin Üniversitesi Doğu Enstitüsü için çalışma teklifi getirdiği ifadesi pek inandırıcı gelmemektedir. Veli Kayum, a.g.m. II. Dünya savaşı sonrasında dünyada Nazi işbirlikçilerine duyulan nefret, Kayum'u Çokay'ı davet eden siyasî kurumu gizleyerek, yerine Berlin Üniversitesi gibi bir ilmi kuruluşu yazmaya sevk etmiş olmalıdır. Nitekim, daha sonra Berlin'e gidip gitmemek konusundaki tereddütlerini yenmek için Çokay, daha önceden tanıdığı Von Mende'ye mektup yazar. A.g.e., s. 128. Eğer, Veli Kayum, Von Mende vasıtasıyla bir iş teklifi getirmiş olsaydı, Çokay'ın böyle bir mektubu yazmasına ihtiyaç olmaz ve tereddütsüz Berlin'e giderdi. Schulenberg, 27 Aralık 1941'de Çokay'ın ölümünden sonra, Türk kökenli yeni mülteci liderler bulması için Veli Kayum'u tekrar Paris'e gönderecektir. MÜHLEN, s. 69.

⁸⁵² MY., s. 128.

hakkında bildiklerinden istifade etmek istediklerini söyledi. Fakat, Çokay bu konuda hiç bilgisi olmadığını, kendisini Sovyetlerin sadece Türkistan bölgesinin ilgilendirdiğini belirtti. Bunun dışında Sovyetler hakkında fazla malumatı olmadığını ifade etti. Çokay Berlin’de bir hafta kaldıktan sonra Paris’e geri döndü. Artık rahattı. Almanların kendisiyle bir işi kalmamıştı.⁸⁵⁴

Ancak bu rahatlık uzun sürmedi. Bu görüşmeden yaklaşık iki ay sonra, 22 Haziran 1941’de Almanya’nın Sovyetler Birliği’ne karşı savaş ilan etmesi, Çokay’ın hayatının en sakin ve durgun geçen günlerinin sonunu getirdi. Bu önemli haberi Çokay, öğleye doğru komşusundan duydu. O gün pazardı. Lambalı radyosu bir gün önce bozulduğu için sabah haber dinleyemedi. Çokay, eşiyle birlikte, bir Rus lokantasında yemek yemek için Paris’in merkezine gitmek üzere evden çıktı. Yolda rastladıkları bir komşusu, savaştan hangi tarafın galip çıkabileceğini sorması üzerine, Çokay’ın savaş ilanından haberi oldu. Haberi, heyecanla karışık şaşkınlıkla karşıladı. Aklına ilk gelen, Alman ordusunda genç subayların yaşlı subaylara baskın çıktığı oldu. Çünkü, Çokay, Berlin’de bulunduğu sırada, Alman ordusunda Sovyetler Birliği’ne saldırılıp saldırılmayacağı konusunda tartışmaların yaşandığını öğrenmişti. Genç subaylar, İngilizler karşısında uğranılan kayıpları, Sovyetlere karşı savaşta kazanımlar elde ederek telafi edilmesi gerektiğini savunuyordu. Buna karşılık yaşlı ve tecrübeli subaylar, gücü hakkında yeterli bilgiye sahip olmadıkları Sovyetler Birliği ile savaşa tutuşmaktan kaçınmanın gerekliliğini öne sürüyorlardı.⁸⁵⁵

Almanların Sovyetlere savaş ilan etmesini, Çokay, beklememekle birlikte, Türkistan’ın Moskova’nın boyunduruğundan kurtulabilmesi için olumlu bir adım olarak gördü. Bu yüzden heyecanlandı. Eşiyle Paris’e doğru giderken, devamlı konuşuyordu. Eliyle havada Türkçe yazı yazar gibi işaretler yapıyordu.⁸⁵⁶ Çokay, eşinin ifadesiyle, önemli kararlar alacağı zaman hep böyle yapardı. Bu durumdan faydalanmak gerektiğini, bunun için toplanılmasını ve konunun müzakere edilmesini söylüyordu.⁸⁵⁷

⁸⁵³ Aynı yer; HAN, aynı yer.

⁸⁵⁴ MY, s. 128.

⁸⁵⁵ A.g.e., s. 133-135.

⁸⁵⁶ A.g.e., s. 134. Hıdıraliyev, Çokay’ın bu hareketlerini dengesiz hareketler olarak değerlendirir. HİDIRALİYEV, s. 132.

⁸⁵⁷ MY, s. 134.

Konu tartışılmalıydı. Ama kiminle? İşgal altındaki Paris'te Sovyetlere karşı siyasî fikirleri müzakere edebileceği arkadaşlarından pek kimse kalmamıştı. Dolayısıyla, Çokay'ın eşine bu sözler, bilinçli olarak söylememişti. Çünkü çevresinde bu konuyu müzakere edecek hiç kimse yoktu. Bu durum, Çokay'ın önemli gelişmeler karşısında nasıl karar aldığı konusunda bize ışık tutmaktadır. Böyle durumlarda Çokay, kararları acele ve tek başına almadığını, etrafındakilerle danışarak bir karara vardığını gösteriyordu. Fakat, şimdi durum farklıydı. Etrafında Alman-Sovyet savaşından Türkistan için nasıl faydalanmak gerektiği konusunda istişare edecek kimse yoktu.

Çokay bu düşünceler içinde eşiyile birlikte şehrin merkezine yaptıkları geziden döndü. Eve henüz girmişlerdi ki, üç Alman askeri gelerek Çokay'ı tutukladılar. O gün Paris'te tutuklanan sadece Çokay değildi. Paris'i terk etmeyen Sovyet karşıtı Rus mültecilerinin ileri gelenleri de tutuklandı. Bunların hepsi Compiègne'deki bir kampa götürüldüler.⁸⁵⁸

Aslında kamp tutukevinden ziyade, Alman yetkililerini eğitme kampıydı. Almanların Sovyet karşıtı mültecilerin Sovyetler konusundaki bilgilerinden istifadesine yönelikti. Almanlar, bu maksatla mülteciler arasında Sovyetler üzerine konferanslar ve tartışmalar düzenledi. Çokay da burada Türkistan üzerine bir konuşma yaptı.⁸⁵⁹

Burada Çokay'ın Türkistan konusunda verdiği konferans dinleyicilerin beğenisini kazandı ve bu konuda ikinci bir konuşma daha yapması istendi. Çokay bunu memnuniyetle kabul etti. Ancak, bu konuşmayı yapacak kadar kampta kalamadı. Çünkü, Çokay'ın konferansını beğenenler yalnızca tutuklular değildi. Kampın Alman yetkilileri de beğenmişti. Ondan Sovyet karşıtı böyle bir konuşmayı,

⁸⁵⁸ A.g.e., s. 115, 135-136. Compiègne-Royallieu kampı siyasî tutuklular için düzenlenmiş bir nevi eğitim kampıydı. Burasını Alman işgalinden önce, Fransızlar askeri hastahane olarak kullanıyordu. Almanlar Fransa'yı işgal ettikten sonra, burasını önce İngiliz ve Fransız savaş esirleri için askeri kamp olarak kullandı. Sovyetlere karşı savaş ilanı ile birlikte, kamp siyasî tutukluları eğitimi için askeri kamp kullanmaya başladı. Kampın bu amaçla kullanımı 28 Ağustos 1944 tarihine kadar devam etti. Compiègne-Royallieu kampı geniş bilgi için bkz. Gérard BOUAZIZ, *La France Torturé, F.N.D.I.R.P.*, Paris, 1979, s. 273-285.

⁸⁵⁹ *Yaş Türkistan (Molodoy Turkestan)*, Paris 1949-1950, s. 8. (Mariya Çokay'ın eşinin 60. yaş günü için yayınladığı kitap); MY, s. 138.

Türkistanlılara hitaben radyodan yapmasını istediler.⁸⁶⁰ Prensipite sıcak bakmakla birlikte, Çokay teklifi hemen kabul etmedi. Çünkü, ona göre Türkistan üzerine Türkistan'ın yerlileri ile Türkistan dışındaki yabancılara konuşma yapmak arasında büyük farklar vardı. Türkistanlılara kendi vatanı hakkında konuşma yapacağı zaman çok dikkatli olmalıydı ve özellikle ülkenin siyasî gerçekleri konusunda hata yapılmamalıydı. Aksi halde, konuşma fayda yerine zarar getirebilirdi.⁸⁶¹

Oysa Çokay son iki yıldır dünyadan kopuk bir vaziyette yaşıyordu. Bu sebeple Türkistan'daki son siyasî gelişmelerden de habersizdi. Ayrıca, Türkistan'da yirmi yılı aşkın bir süredir Sovyet eğitimiyle yetişmekte olan Türkistanlıların siyasî ve kültürel eğilimlerini bilmiyordu. Bunlar, Türkistan'ın geleneksel tarihi ve edebi geçmişinden kopuk yetiştirilmiş olabilirdi. Bundan dolayı, her şeyi Sovyet gözlüğüyle değerlendirmeye alışmış bir topluma hitap ederken çok dikkatli olunmalıydı. Bunlara hitap etmeden evvel bu toplumu tanımalıydı. Bunun için Almanlara esir düşen Türkistanlı askerlerle konuşmalı ve onların millî konulardaki düşünce ve görüşlerini öğrenmeliydi. Ancak ondan sonra, Türkistanlılara hitaben bir konuşma yapabilirdi.⁸⁶²

Almanlar Çokay'ın bu düşüncesini makul buldular ve esirlerle görüşme yapma konusunda izin alması için Berlin'e gönderme kararı aldılar. Böylece Çokay'ın Compiègne'deki kamp hayatı sona eriyordu. Ona ilginç gelen bu hayat üç hafta sürmüştü.⁸⁶³ Compiègne'deki fikrî atmosfer Çokay'ın çok hoşuna gitti. Onun

⁸⁶⁰ ÇOKAY, "Vospominaniya", s. 17. Almanların Çokay'dan istediği konuşmanın mahiyeti hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte ondan Türkistanlıları Sovyet yönetimine isyan ederek Alman ordularına yardımcı olmasını teşvik edici bir konuşma istendiğini tahmin edebiliriz. Örneğin, 23 Ekim 1941 tarihinde Alman radyosundan Azerbaycan bölgesine yapılan Türkçe yayında şöyle deniyordu: "Azerbaycanlılar! Tüfekler ve makineli tüfeklerle silahlanın! Gizli teşkilatlar kurun! Yenilmek üzere olan düşmanlarınız Bolşeviklere karşı savaşın. Onlardan korkmayın! Yurdunuzun kurtarılması için savaşın ve bu şekilde millî hissiyatınızı ispat edin!" MÜHLEN, s. 172.

⁸⁶¹ ÇOKAY, s. 7.

⁸⁶² A.g.m., s. 17; MY, s. 138-139.

⁸⁶³ Sovyet kaynakları Çokay'ın Compiègne kampında bir yıla yakın kaldığını iddia eder. ÇOKAY, *Otrivki iz Vospominaniy o 1917 g.*, s. V. Bu iddia gerçeği yansıtmamaktadır. Zaten Sovyet kaynaklarının güvenilirliği şüphelidir. Çünkü, Sovyet arşivlerindeki belgeler, çoğunlukla, Almanlara esir düşen ve lejyonerlerde görev alan ve savaştan sonra Sovyetlere iade edilen askerlerden alınan ifade tutanaklarıdır. Bu askerler Çokay'ı az bir zaman gördükleri için bilgilerinin çoğu rivayetlere dayalıdır. Ayrıca bu ifadelerin alınması esnasında askerlere baskı uygulanmıştır. Bu sebeplerle bu tutanakları kullanırken çok ihtiyatlı olmak lazımdır. Nitekim tutanaklarda Almanların Çokay'ı tutukladığı zaman da yanlışır. Tutanaklarda, Çokay'ın Almanların Fransa'yı işgalleri sırasında 1940 Haziranında tutuklandığı bilgisi vardır. Aynı yer. Bu da daha önce gördüğümüz gibi gerçeklerle bağdaşmaz. Caroe ise Almanların Çokay'ı Veli Kayum ile birlikte tutukladığını yazar. Olaf CAROE, *Soviet Empire*.

hoşuna giden şey, orada tartışılan konulardan ziyade, fikir alışverişinin yapıldığı akademik bir ortamın olmasıydı. Alman işgallerinin başladığı 1939 yılından beri fikri tartışma ortamlarından uzak sakin ve sıkıcı bir hayat sürmekte olması bu ortama olan özlemini katmerleştirmişti. O yüzden Compiègne'nin tartışma ortamını sevdi. Bu durum ona Petersburg'ta öğrencilik günlerini hatırlattı. Daha sonra bu duygularını eşine şu sözlerle anlatacağı: *"Biliyor musun? Ben kendimi orada manen gençleşmiş hissettim. Öğrencilik günlerim, tebliğler, Petersburg öğrencilerinin toplantıları hatırıma geldi. Compiègne'de açık havada önemli tebliğler okundu, siyasî tartışmalar yapıldı."*⁸⁶⁴

Çokay, Berlin'e hareket etmeden evvel iki günlüğüne evine uğradı. Berlin seyahati için gerekli hazırlıklarını yaptı. Bütün gece daktilosunun başında yazı yazdı. Sabah erkenden Paris'e gitti. Döndükten sonra bir süre daha yazdı.⁸⁶⁵ Temmuz ayının ortalarında Paris'ten Berlin'e askeri bir araçla hareket etti.⁸⁶⁶

Çokay, Berlin'e giderken Sovyet devrinde yetişmiş Türkistanlı gençlerle ilk defa karşılaşacak olmanın heyecanını yaşıyordu. Bu görüşmelerde, özellikle 1922 yılından beri muhacerette Türkistan hakkında yazdıklarında haklı olup olmadığını da anlamak istiyordu. Bu yazılarında, Türkistan'dan çok uzaklarda, Avrupa'nın ortasında sadece Sovyet basınında yer alan verilere dayanarak yorum ve değerlendirmelerde bulunmuştu. Türkistan'a gidemediği için bunlarda ne derece isabet ettirdiğini bilemiyordu. Esirlerle konuşmalarında bu durumu anlamaya çalışacaktı. Ayrıca Almanlara esir düşen Türkistanlı esirlerin Sovyet eğitiminde yetişen gençler olması ayrı bir husustu. Bu eğitimin nasıl bir Türkistanlı genç tipini ortaya çıkardığını da anlayacaktı.⁸⁶⁷ Özellikle onların kendisi hakkında ne düşündüklerini öğrenmek istiyordu. Ancak gençlerin kendisinden haberdar olması

The Turks of Central Asia and Stalinism, London, 1967, s. 247. Oysa Veli Kayum Almanlar tarafınan hiçbir zaman tutuklanmadı.

⁸⁶⁴ Mariya ÇOKAYOĞLU, *Kak Eto Bılo, Yaş Turkestan (Molodoy Turkestan)*, s. 8.

⁸⁶⁵ Mariya, Çokay'ın ne yazdığını bilmemektedir. Ancak ölümünden sonra, Almanlar tarafından Mariya'ya teslim edilen şahsi eşyaları arasından Türkistan'ın özellikle kültür ve düşünce hayatını tanıtan Rusça bir makale çıktı. Daha önce hiçbir yerde yayınlanmamış olan bu makalenin o yazı olması büyük ihtimal dahilindedir. Mariya daha sonra bu makaleyi neşretti. Makalenin Rusça orijinal metni için bkz. Mustafa ÇOKAY, "Turkestan", *Yaş Turkestan (Molodoy Turkestan)*, Paris 1949-1950, s. 9-17.

⁸⁶⁶ ÇOKAY, "Vospominaniya", s. 17; MY, s. 138-139.

⁸⁶⁷ A.g.e., s. 133; ÇOKAY, s. 18-19.

şüpheliydi. Bu konudaki düşüncelerini şöyle ifade ediyordu: “...*Esirlerle karşılaşmanın heyecanı içindeyim. Onlarla anlaşabilecek müşterek bir dil bulunacak mı? Halbuki gençlik benim hakkımda hiçbir bilgiye sahip değildir. Hiçbir şey duymamıştır. Benim hariçteki faaliyetlerimden habersizdir. Bunun için müthiş heyecanlıyım.*”³¹

Ancak, Çokay Berlin’e vardığında, savaş esirleriyle hemen görüşmek imkanını bulamadı. Kampları ziyaret için altı hafta kadar beklemek zorunda kaldı.³² Çokay’a kampları ziyaret izninin hemen verilmemesinin sebepleri konusunda elimizde hiçbir bilgi yoksa da, bunun Alman işgali altına giren Sovyet topraklarının yönetimi konusunda NSDAP³³ ile Dışişleri Bakanlığı arasındaki yetki kavgasının sebep olduğuna şüphe yoktur.

Daha Sovyetlere savaş ilanından birkaç ay öncesinden, iki kurum birbirinden habersiz olarak, Sovyet işgali konusunda hazırlık çalışmalarına başladı. Bu konuda ilk çalışmaları başlatan NSDAP’ın Dış Siyaset Dairesi oldu. 31 Mart 1941’de bu daireye bağlı olarak “Doğu Meseleleri Merkezî Siyasî Bürosu” kuruldu ve başkanlığına Alfred Rosenberg tayin edildi. 20 Nisan 1941’de Doğu Avrupa Sahası Meseleleri Merkezî İşlem Görevlisi olarak bir unvan da alan Rosenberg kadrosunu kurmaya başladı. Rosenberg’in ilk kadrosunda Prof. Gerhard von Mende ve Georg Leibbrandt gibi isimler yer aldı.³⁴ Böylece Rosenberg Alman ordularının işgali altına girecek olan Sovyet topraklarındaki Alman yönetiminin planlarını yapmaya girişti.³⁵

Rosenberg’in başkanlığındaki bu birimin hükümette resmi bir sıfat alması, savaştan sonraki günlere, Çokay’ın Berlin’e ayak bastığı günlere denk düştü. 16 Temmuz 1941’de Hitler’in huzurunda önemli bir toplantı yapıldı. Bu toplantıda Sovyetler Birliği’nde işgal edilen bölgelerle meşgul olacak yeni bir bakanlığın kurulması ve bu bakanlığın yetkileri kararlaştırıldı. “İşgal altındaki Doğu Bölgeleri

³¹ MY, s. 138.

³² A.g.e., s. 139. Hıdıraliyev, Çokay’ın Berlin’e getiriliş sebebi hakkında birbiriyle çelişen bilgiler verir. Önce Çokay’ın esir kampları ile ilgili olarak kurulan komisyonlara katılmak ve Türkistanlı esirlerin listelerini çıkarmak, mektuplarını okumak için geldiğini söyler. Sonra, Türkistanlı esirlerle yüz yüze görüşmek istediğini ileri sürer. HİDİRALİYEV, s. 133. Oysa yukarıda belirtildiği gibi Çokay Berlin’e geldiği sıralarda esir komisyonları kurma konusunda hiçbir çalışma yoktur.

³³ Almanca uzun adı “Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei” (Millî Sosyalist Alman İşçi Partisi) olan Nazi Partisi.

³⁴ MÜHLEN, s. 72.

Böylece Çokay'ın ziyaret etmek istediği esir kamplarından da sorumlu olan ve kısaca Doğu Bakanlığı (Ostministerium) olarak adlandırılan yeni bakanlık 17 Temmuz 1941 tarihinden itibaren çalışmaya başlamış oluyordu.⁸⁷³

Doğu Bakanlığının teşkilatlanması kapsamlı ve ilginç bir yapı arz eder. Siyaset, ekonomi ve idare gibi üç ana bölümden oluşan bakanlığın siyasî bölümü konumuz açısından bizi yakından ilgilendirmektedir. Bu bölümün başına Ministrialdirektor (Bakanlığa bağlı Müdür) ünvanıyla Rosenberg'in yakın mesai arkadaşı Leibrandt tayin edildi.⁸⁷⁴ Siyaset bölümü de kendi içinde 10 bölüme ayrıldı.

1. Genel Siyaset, sorumlusu Dışişlerinden Otto Bräutigam,
2. Ostland,⁸⁷⁵ sorumlusu Dışişlerinden Peter Kleist,
3. Ukrayna, sorumlusu SS Oberführer⁸⁷⁶ Wilhelm Kinkel,
4. Rusya,⁸⁷⁷
5. Kafkasya,⁸⁷⁸ sorumlusu von Mende,
6. Kültür,

⁸⁷² A.g.e., s. 38.

⁸⁷³ A.g.e., s. 72; Johannes GLASNECK, *Türkiye'de Faşist Alman Propagandası*, Onur Yayınları, İstanbul (Tarihsiz), s. 203.

⁸⁷⁴ Sovyet kaynakları, Çokay ile Leibrandt'ın 1933 yılından beri tanıştıklarını iddia eder. Buna göre, Hitlerin Almanya'da iktidara gelmesinden sonra, 1933'te Çokay Berlin'de NSDAP Dış İşleri Burosu görevlisi Leibrandt ile bir görüşme yaptı. Bu görüşmeden Leibrandt çok etkilendi. Bundan yıllar sonra, 1938 Martında Rosenberg'e yazdığı raporunda Türkistanlıların lideri olduğunu ve yüksek politik ve kültür birikimine sahip olduğunu vurguladı. ÇOKAY, *Otrivki iz Vospominaniy o 1917 g., Otrivki*, aynı yer. Bu bilginin doğruluğunu ihtiyatla karşılamak gerekir. Çünkü, Leibrandt ile Rosenberg arasındaki ast-üst ilişkisi 1941 yılı başlarında başladı. Bu sebeple 1938 Martında böyle bir raporun yazılma ihtimali uzaktır. Kaldı ki, Doğu Bakanlığının mülteci liderler ile ilgilenmesi ve esir komisyonlarının oluşturması 1941 Ağustos ayından sonradır. Yine de eğer, Sovyet kaynaklarının Çokay ile Leibrand ile 1933 yılında herhangi bir sebeple bir görüşme yaptığını doğru kabul etsek bile, bu görüşmenin bir işbirliğine dönüşmediğini kuvvetle iddia edebiliriz. Çünkü, Çokay, Hitler'in iktidara gelmesinden hoşnut değildir. Çünkü, o zamana değin *Yaş Türkistan* dergisinin basımına nezaret etmek amacıyla Berlin'e yaptığı sık ziyaretleri asgariye indirir. Temir, daha önce Berlin'de sık sık gördüğü Çokay'ı Hitler'in iktidara gelmesinden sonra hiç görmediğini ifade eder. Ahmet TEMİR, *60 Yıl Almanya (1936-1996) Bir Yabancınnın Gözü ile Geziler-Araştırmalar-Hatıralar*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1998, s. 160.

⁸⁷⁵ Ostland, yani Doğu ülkesi Baltık ülkeleri ile Beyaz Rusya'yı kapsar. Bkz. MÜHLEN, s. 67.

⁸⁷⁶ SS Oberführer üst düzey bir SS rütbesi.

⁸⁷⁷ Bu birim ismen mevcut olmasına rağmen, Rusların yaşadığı bölgeler hiçbir zaman Alman hakimiyetine geçmediği için pek fazla faaliyet göstermedi.

⁸⁷⁸ Bu bölüm, Kafkas halklarıyla birlikte Kazak, Özbek ve Tatar gibi Sovyetlerin etnik Türk halklarıyla da ilgilendiği için Rusya bölümünün aksine Doğu Bakanlığının en geniş ve aktif organı haline geldi.

7. Yerleşim,
8. Basın.
9. Gençlik,
10. Kadın.⁸⁷⁹

Savaş öncesi dönemde, Alman Dışişleri Bakanlığı da Sovyetlere karşı yapılacak savaşla ilgili hazırlıklara girişti. Ancak, bu konuda NSDAP'ın da çalışmalar yaptığından habersizdi. İki kurum arasındaki bu koordinesizlik, zamanla rekabete dönüştü. Ancak, hazırlıklara önceden başlayan ve Hitler'in desteğine sahip Rosenberg, Sovyet işgalindeki topraklar konusunda yetki almada Dışişleri Bakanlığını devre dışı bırakmayı başardı.

Eldeki veriler, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Sovyet işgaline yönelik olarak ilk yapısal çalışmaları 1941 Nisan ayında yaptığını göstermektedir. Bu ayda, Bakanlıkta işgal edilecek Sovyet toprakları konusu ile ilgilenmek üzere bir Rusya Komitesi oluşturuldu. Bu komitenin başkanlığına sefaret müşaviri Georg Grosskopf tayin edildi. Fakat, Rusya Komitesinin çalışmaları NSDAP'ın Doğu Meseleleri Merkezî Siyasî Bürosunun çalışmalarının gerisinde kaldı. Çünkü ondan önce çalışmalara başlayan büro, Sovyetler konusundaki uzmanların çoğunu bünyesinde toplamış bulunuyordu. Bu nedenle, Grosskopf'un von Mende ve Leibrandt gibi uzmanları Rusya Komitesine alma girişimlerinden bir netice çıkmadı. Bu yüzden Grosskopf'un çalışmaları, işgal edilecek Ukrayna, Kafkasya ve Kırım gibi bölgelerde oluşturulacak Alman yönetimi için Dışişleri mensuplarından yönetici kadroların listesini hazırlamaktan öteye gidemedi.⁸⁸⁰

Grosskopf'un Rusya Komitesinin yetki ve sorumlulukları Sovyetler ile savaşın başlamasından sonra belirlendi. Savaşın başlamasından bir hafta sonra, Werner Otto von Hentig Güneydoğu Sovyet kavimlerinin (Kafkasyalılar, Kırgızlar, Tatarlar vs.) meselelerinin sorumlusu olarak tayin edildi.⁸⁸¹ Rusya Komitesi ayrıca Vineta Şark dairesinin propaganda işlerini bir bölümünü üstlenerek Sovyetler Birliği'nin gayri Rus halkları konusunda broşürler hazırlamaya başladı. 16 Ağustos

⁸⁷⁹ A.g.e., s. 73.

⁸⁸⁰ A.g.e., s. 65-66.

1941 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Rus Komitesi Sovyet ordusundan esir düşen Tatar, Özbek, Kazak gibi doğu halklarına hitaben “Doğu Türk” adı verilen bir broşür hazırlamaya başlamıştı. Bunu Dışişleri Bakanlığı Rusya Komitesinde çalışan Kazanlı Alimcan İdrisi yapıyordu.⁸⁸²

Sonuçta şunu diyebiliriz ki, Çokay Temmuz ayının ortasında Berlin’e geldiğinde,⁸⁸³ esirlerle görüşme yapma konusunda bir yetki karmaşasıyla karşılaştı. Büyük bir ihtimalle Çokay’dan Türkistanlılara hitaben bir radyo konuşması yapmasını isteyen ne Doğu Bakanlığı ve ne de Rusya komitesi idi. Çokay’dan böyle bir istekte bulunan, büyük bir ihtimalle, Nazi Hükümeti Propaganda Bakanlığına bağlı Vineta teşkilatıydı. 1941 ilkbaharında Sovyetlere yönelik el ilanı, broşür ve plaklarla yapılacak propagandayı yürütmek üzere kurulan Vineta teşkilatı radyo yayınları ile ilgileniyordu. Savaştan bir hafta kadar önce, on kadar Rus, Ukrayn, Kafkasyalı ve Türk-Tatar’a Kızıl ordu askerlerini firara davet eden çağrılarını okutarak plaklara kaydetti. Bu plaklar daha sonra radyodan yayınlandı.⁸⁸⁴

Bu sebeple, Çokay’dan Türkistanlılar hitaben bir radyo konuşması yapmasını isteyen kurumun Vineta teşkilatı olması akla yatkın görünmektedir. Ancak, Çokay böyle bir konuşma yapmadan evvel Türkistanlı esirlerle görüşme yapmak istiyordu. Bu izni ise Vineta teşkilatı veremezdi. Bu izni verecek hükümet organı Çokay Berlin’e geldiği sıralarda yeni belirleniyordu. 17 Temmuzda Doğu Bakanlığının kurulmasıyla, Sovyet esirleri konusunda yetki Grosskopf’tan Rosenberg’e geçiyordu. Böylece Çokay, Berlin’de Grosskopf’un yönetimindeki Rusya Komitesinin Türkistanlı esirlerden sorumlu olması gereken von Hentig ile değil, Rosenberg’in Doğu Bakanlığı’nın Sovyet Türk halklarından sorumlu müdürü von Mende ile muhatap oldu. Doğu Bakanlığı’nın ise esirler konusunda Rusya Komitesine göre değişik planları vardı. Çokay, bu planların uygulanmaya konmasını beklemek zorundaydı.

⁸⁸¹ GLASNECK, s. 200; MÜHLEN, s. 65.

⁸⁸² A.g.e., s. 66.

⁸⁸³ Bazı kaynaklar Çokay’ın 1941 sonbaharında Berlin’e geldiği iddiasındadır. Bkz. a.g.e., s. 92. Ancak Çokay’ın kendisinin ve eşinin hatıralarından, onun Temmuz ayının ortalarında Berlin’e geldiği kuşkuyla yer bırakmayacak bir biçimde anlaşılmaktadır.

⁸⁸⁴ A.g.e., s. 168, 172.

Aslında Doğu Bakanlığı'nın savaşın başlangıcında esirler konusunda hiçbir planı yoktu. Bunlardan yardım kıtaları oluşturmak ise hiç düşünülmemişti. Naziler, sadece esirlerini kategorilere ayırmakla yetiniyorlardı. Esirler içinde tespit ettikleri Komünist Partisi üst düzey yöneticileri ve devlet yüksek kademe memurları, Yahudiler ve Asyalıları öldürüyorlardı. Ayrıca Asyalı Müslüman esirlerin sünnetli olması bunların Yahudiler ile karıştırılmasına sebep oluyordu. Böylece binlerce esir öldürüldü.⁸⁸⁵

Zaten, Sovyet ordusundan esir düşen Türk asıllı askerler ile Kafkasyalı Müslüman askerleri Alman ordusunda veya herhangi resmi görevlerde kullanmak Nazi ideolojisine aykırıydı. Çünkü Nazilerin ırk sınıflandırmasına göre, Tatar ve Orta Asya'nın Türk Boyları "düşük değerli Asyalılığı" temsil ediyordu. Onlar, Nazilere göre Slavlardan da aşağı bir ırktı. Hatta onlar insandan aşağı tiksindirici bir varlıktı (untermensch).⁸⁸⁶ Bu sebeple, Alman-Sovyet savaşının başlangıcında, Almanlarda Sovyet esirlerinden faydalanma düşüncesi hiç yoktu. Bu düşünce savaşın başlamasıyla birlikte şekillenmeye başladı.

Bu arada Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırması, çeşitli ülkelerdeki Ukrayn, Kafkas, Türk asıllı mültecileri de harekete geçirdi. Onlarda Almanya'nın savaştan galip çıkmasıyla, vatanlarının Sovyet hakimiyetinden kurtulacağı ümidi ortaya çıkmıştı. Bu sebeple mülteci liderlerinde Sovyet yenilgisini hızlandırmak ve vatanlarının siyasî geleceğinin şekillendirilmesinde rol almak için Alman hükümeti ile işbirliği yapmak isteği belirdi.⁸⁸⁷ Bunun için çeşitli ülkelerden Alman elçiliklerine müracaatlar yapıldı. Müracaatlarda Alman Hükümeti'ne Sovyetlere karşı savaşta gönüllü olarak yardım etme isteği bildirildi. Buna karşılık Alman Hükümeti'nden ülkelerinin bağımsızlığa kavuşturulmasını istiyorlardı.⁸⁸⁸

⁸⁸⁵ A.g.e., s. 38-42.

⁸⁸⁶ A.g.e., s. 40. SSCB'nin Tatar, Kırgız ve Moğol halkları da bu kavramın içine giriyordu. Aynı yer. Bu yüzden Temir, esir kamplarındaki çalışmalarına ilgili olarak Alman makamlarına verdiği raporlarında Tatarların untermensch kategorisinin dışında tutulmasını gerektiğini üzerinde durur. Temir'in bu raporunun Almanca metni için bkz. TEMİR, 238-248.

⁸⁸⁷ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Müstecip ÜLKÜSAL, *Kırım Yolunda Bir Ömür Hatıralar, Kırım Türkleri, Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları No:3, Ankara, 1999, s. 282-284.*

⁸⁸⁸ MÜHLEN, s. 52.

Diğer taraftan Sovyet ordusunda savaşan bazı gayri Rus askerlerin savaşmadan Almanlara teslim olduğu görülmüyordu. Bunların çoğu Rus dilini bilmedikleri için Sovyet ordusunda ikinci sınıf asker muamelesi görüyorlardı. Bunların bir kısmı eğitim verilmeden ve hatta eline silah tutuşturulmadan cepheye sürülmüş askerlerdi. Almanlara savaşmadan teslim olanların arasında rejim karşıtı olan askerler de vardı.⁸⁸⁹

Mülteci liderlerin Alman ordusuna yardımcı olma isteği ve Sovyet ordusundan bazı askerlerin Alman ordusuna meyilli olmaları, Alman ordusunda Sovyet gönüllülerinden yardımcı birlikler teşkil etme fikrini doğurdu. Fikir, Doğu Bakanlığı ve karşı istihbarat ve Dışişleri Bakanlığı temsilcilikleri tarafından destek gördü. Ancak bu fikrin ilk olarak ne zaman ve kimden geldiği belli değildir.⁸⁹⁰

Bu gelişmeler üzerine Doğu Bakanlığı Ağustos ayında esirler ile ilgilenecek bir komisyon kurdu. Bu komisyonun başına NSDAP'ın SA taburundan Sturmabführer Geibel getirildi. Bu komisyonda başlangıçta milliyetlerine göre esirlerle ilgilenecek yedi kişiye görev verildi: Tatar, Başkurt ve Fin esirler için Ahmet Temir, Türkistan'ın Özbek, Kazak, Kırgız ve Türkmen esirleri için Veli Kayum, Kuzey Kafkasya için Ali Han Kantemir, Azerbaycan için Mehmet Bey⁸⁹¹, Gürcü ve Ermeni esirler için iki kişi ve Mustafa Çokay. Müslüman ve etnik Türk esirler ile ilgili görevlilerin başkanı tayin edilen Çokay, kendisine yaver ve tercüman olarak Veli Kayum'u seçti. Komisyon üyelerinin görevi, esirleri milliyetlerine göre tespit etmek ve esirlerle konuşup bilgi toplamaktı.⁸⁹²

Esir Komisyonu ilk çalışmasını yapmak üzere 26 Ağustos tarihinde Hannover yakınlarındaki Oerbke ve Bergen-Belsen esir kamplarına gitmek üzere yola çıktı. Nihayet Çokay'ın, Berlin'de bir buçuk aydır heyecanla beklediği görüşmeler

⁸⁸⁹ Baymirza HAYİT, "Türkistan II Dünya Savaşı Yıllarında (1939-1945)", *Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, TDAV, İstanbul 1987, s. 201; MÜHLEN, s. 55-57.

⁸⁹⁰ A.g.e., s. 53, 6-67. Özdoğan esirlerden yardımcı birlikler teklifini ilk ortaya atanların Çokay ile Veli Kayum olduğunu öne sürer. Fakat bu iddiasına bir kanıt göstermez. Ayrıca Doğu Bakanlığı tarafından onaylanan bu fikrin Hitler tarafından teşvik edildiğini iddia eder. ÖZDOĞAN s. 163. Oysa Hitler, aksine bu fikre karşıydı. Onu ikna etmek kolay olmayacaktı.

⁸⁹¹ Bu şahsın soyadı tespit edilemedi. Ancak bunun Mehmet Emin Resulzade olmadığını biliyoruz. Çünkü, Mehmet Emin Resulzade, o sırada Polonya'da bulunuyordu. Resulzade, Berlin'e Alman Dışişleri Bakanlığının davetlisi olarak 1942 Nisanında gelecektir. Bu konuda bkz. MÜHLEN, s. 68 ve ÜLKÜSAL, s. 386.

⁸⁹² TEMİR, s. 218-219; MÜHLEN, s. 39, 53, 92-93; ÜLKÜSAL, s. 294-295.

gerçekleşiyordu. Ancak kamplara varıldığında, Çokay hiç ummadığı bir durumla karşılaştı ve büyük bir hayal kırıklığına uğradı. Kamplarda esirler en ağır şartlarda yaşam savaşı veriyorlardı. Yiyecek, içecek ve barınak sıkıntısı had safhadaydı. Bu yetmiyormuş gibi, Alman askerlerinin Nazi ırkçılığından kaynaklanan zulmü altında eziliyorlardı. Nazi askerleri, özellikle Tatar ve Türkistanlı esirleri en ufak kusurlarında kurşuna dizmekten çekinmiyorlardı. Bu durumu görmek Çokay için son derece ağır geldi. Buna şahit olmaktansa ölmeyi yeğledi. Eşine daha sonra gizlice gönderdiği mektubunda⁸⁹³ savaş esirlerinin yürekler sızlatan ağır durumunu tafsilatıyla anlattı. Buna göre, Alman askerleri esirlerle alay ediyorlar ve en küçük bir kusurlarında kurşuna diziyorlardı. Aç bırakılan askerler, ölen arkadaşlarının yürek ve ciğerlerini yiyerek hayatta kalmaya çalışıyorlardı. Gördüğü bu feci manzara karşısında Çokay, insan olduğundan utandığını yazıyordu eşine.⁸⁹⁴

Böylece Çokay, daha ilk günden Nazilerle birlikte Sovyetlere karşı Türkistan'ın siyasî hakları için mücadele etmenin anlamsız ve hatta zararlı olduğunu anlamış bulunuyordu. Buna rağmen, kendisi de bir nevi tutsak olduğu için esir komisyonlarındaki görevinden istifa edemezdi. Bu yüzden Çokay görevini devam ettirmek zorundaydı. Ancak, bu zoraki görevinde birinci hedefi, Alman ordusunun Sovyetler Birliği'ne karşı yürüttüğü savaşta galip gelmesi değil, esirlerin içinde bulunduğu ağır şartların iyileştirilmesi oldu. Bütün mesaisini ve hatta hayatını bu işe adadı.

Gerçekten de savaşın ilk haftalarında esirlerin vaziyeti korkunçtu. Çünkü, başlangıçta ne kamplarda toplanan yüz binlerce esirin problemleri ve ne de Sovyet doğu halkları mensubu esirlerden yardımcı kıtaların teşkili düşünülmüştü. Bu dönem ile ilgili araştırmalar da yetersiz gıda, barınak ve gayri sıhhi şartlar ile Nazi ırkçılığından doğan şiddetten dolayı binlerce esirin öldüğünü doğrulamaktadır.⁸⁹⁵

⁸⁹³ Çokay, mektubu Berlin'e döndükten sonra, güvenilir bir tanıdığı ile yolladı. Eşinden mektubu okuduktan sonra hemen imha etmesini istiyordu. Mektubu getiren de Mariya'dan mektubu kendi huzurunda yakmasını rica etti. Bunun üzerine Mariya, mektubu iki kere okuduktan sonra yaktı. MY, s. 140-141. Bu durum bize Çokay'ın Nazilere güvenmediğini ve onlara karşı çok ihtiyatlı hareket ettiğini göstermektedir.

⁸⁹⁴ MY, s. 139-141.

⁸⁹⁵ MÜHLEN, s. 38-39.

Çokay, esir kamplarında bir çok Müslüman esirin sebepsiz yere kurşuna dizilmesine mani oldu. Özellikle Almanların sünnetli olduklarından dolayı Yahudi zannederek Müslüman esirleri kurşuna dizmesi olaylarının azalmasında etkili rol oynadı.⁸⁹⁶ Çokay, kamp ziyaretlerinin birinde 35 Müslüman esirin sırf sünnetli oldukları için kurşuna dizilmek üzere olduğunu gördü. Olaya müdahale ederek bu askerleri mutlak ölümden kurtardı.⁸⁹⁷ Ayrıca ileride buna benzer hataların tekrarlanmasını önlemek amacıyla, bu konuda Alman yetkililerini aydınlatmaya çalıştı. Doğu Bakanlığı, Alman Silahlı Kuvvetler Komutanlığı ve SD temsilcilerinin hazır bulunduğu bir toplantıda Müslümanların sünnet geleneği hakkında bilgi verildi. Bu bilginin kimin tarafından verildiği belli olmamakla beraber, Çokay'ın bu toplantının düzenlenmesinde rolünün bulunduğu kuvvetle ihtimaldir. Mühlen, 1941 Ağustosundan itibaren sünnetli oldukları için Müslümanların kurşuna dizilme olaylarında azalma olduğunu ifade etmektedir.⁸⁹⁸

Çokay'ın esirlerin ağır şartlarının düzeltilmesi konusunda hiçbir yetkisi yoktu. Yapabileceği tek şey Alman üst makamlarına bir rapor yazarak bu durumun iyileştirilmesini istemektir. Gördükleri karşısında hissettiği duyguların etkisinde ağır bir dille raporunu kaleme aldı. Raporunda şöyle diyordu: *“Siz Almanlar, kendinizi Avrupa'nın en medeni ve kültürlü milleti olarak görüyorsunuz. Eğer sizin kültürünüz, benim bu gördüklerimse, ben de sizlere esirlerin içinde bulunduğu aynı felaket ve mahvolmayı temenni ederim. Siz XX. Asırda, XII. Asırda Cengiz Han'ın yaptığından beterini yapıyorsunuz.”* Bu raporu Veli Kayum vasıtasıyla Almanca'ya tercüme ederek yetkili subaylara teslim etti. Raporu teslim alan subay, fikrini fazla cesaretle ifade ettiğini söyledi. Buna, Çokay, *“Eğer siz bundan dolayı beni kurşuna dizez veya asarsanız ben buna hazırım. Böyle medeni bir cemiyette yaşamaktansa ölmeyi tercih ederim. Bu kabustan dolayı yaşama sevincimi kaybettim.”* şeklinde karşılık verdi.⁸⁹⁹

⁸⁹⁶ Mühlen, savaşın ilk günlerinde sünnetli oldukları için yahudi zannedilerek bir çok Türkistanlı, Tatar ve Müslüman Kafkasyalı esirin kurşuna dizildiğini yazar. MÜHLEN, s. 41. Kurşuna dizilmek üzereyken kurtulanlardan biri de sonradan ünlü bir tarihçi olan Baymirza Hayit'tir. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Erol CİHANGİR, “Dr. Baymirza Hayit'in Hayat Hikayesi”, Dr. Baymirza Hayit Armağanı, (Haz. Rasim Ekşi – Erol Cihangir), İstanbul 1999, s. 40.

⁸⁹⁷ MY, s. 140; TMH, s. 55.

⁸⁹⁸ MÜHLEN, s. 42.

⁸⁹⁹ MY, s. 140, 165.

Çokay'ın kamp şartlarının iyileştirilmesi yolundaki ikaz ve çalışmalarının boşa gitmediği kaynaklardan anlaşılmaktadır. Araştırmacı Mühlen'in belirttiğine göre, 1941 Ağustosundan itibaren Sovyet Müslümanlarının kitle halinde ölümlerinde gözle görülür bir azalma olmuştur.⁹⁰⁰ Bir lejyoner, Çokay kamplarına gelip gittikten sonra durumlarında iyileşme sağlandığını belirtir. Çokay'ın ziyaretinden sonra, kampta esirlere temizlik yapma, banyo ve duş imkanı sağlandı ve yemeklerde düzelme oldu.⁹⁰¹

Çokay, esirlerin kampların ağır şartlarına dayanabilmesi için ümitleri ile morallerinin yüksek olmasının gerekli olduğunu biliyordu. Bunun için öncelikle elinde hiçbir yetki olmamasından ve Almanların Nazi ideolojisinin zulmünden doğan kendi ümitsizliğini ve karamsarlığını onlara belli etmemeye çalıştı. Sonra, onların morallerini yüksek tutmak için bile bile yalan söyledi ve yalan vaatlerde bulundu. Mariya'ya yazdığı mektupların birinde şöyle diyordu: *“Benim yardımımı rica eden, bana ümit bağlayan bu talihsiz zavallılara hiçbir yardımda bulunamadığımdan dolayı ızdırap çekmekteyim; ben onlara yardım vaadinde bulunuyorum ve teselli maksadıyla bile bile yalan söylüyorum.”*⁹⁰²

Çokay'ın bu konuda az çok başarılı olduğunu esirlerden birinin hatırasından anlıyoruz. Çokay'ın ziyaret ettiği esir kampların birinde olan ve savaştan sonra Kazakistan'a dönen Maksut Nebiyev bununla ilgili hatırasında şöyle diyordu: *“Bir Kazak aydını geldi ve Türk asıllı askerlerin hepsini bir araya topladı. Onun o zaman ne söylediğini tam olarak hatırlamıyorum. Fakat sözleri yüreğimize sıcak geldi. Fikirleri hoşumuza gitti. Sıradan biri olmadığı, çok kültürlü olduğu belli oluyordu. Daha sonra anladık ki, bu kişi Mustafa Çokay'mış.”*⁹⁰³

Bu arada Çokay, esirlerle olan görüşmelerinden Türkistan'ın siyasî vaziyetini de öğrenmek imkanını buldu. Bundan yıllarca muhacerette Türkistan'daki Sovyet yönetimi hakkında yaptığı yorum ve tenkitlerde isabetli görüşlerde bulunduğunu anladı. Yorum ve tenkitlerinde aşırıya kaçmamıştı ve hatta eksik bile yazmıştı.⁹⁰⁴

⁹⁰⁰ MÜHLEN, s. 42.

⁹⁰¹ Amantay KÄKEN, *Türkistan Legionu*, Astana, 2000, s. 53.

⁹⁰² MY, s. 164.

⁹⁰³ KÄKEN, aynı yer.

⁹⁰⁴ MY, s. 141.

Esir komisyonunun Hanover yakınlarındaki Oerbke ve Bergen-Belsen'deki çalışmaları 27-28 Ağustos 1941 tarihlerinde iki gün sürdü. Burada çalışmalarını tamamlayan komisyonun ikinci durağı Doğu Prusya'daki kamplardı. 6-25 Eylül 1941 tarihinde burada bulunan yedi kamp ziyaret edildi. Bunlar 1. Thorn, 2. Prostkan, 3. Suvalki, 4. Schirwindt, 5. Metziken, 6. Pogege ve 7. Ebenrode kampları idi.

Komisyonun üçüncü çalışma bölgesi Polonya ve Ukrayna'daki kamplar oldu. 7 Ekim – 30 Kasım tarihlerinde gerçekleşen bu gezide beş kamptaki esirlerle görüşüldü. Bu kamplar, 1. Lemberg, 2. Jaroslau, 3. Kochanovka, 4. Deba ve 5. Samosch idi.⁹⁰⁵

Esir komisyonları çalışmalarına devam ederken, Nazi Hükümeti'nin üst düzeyinde esirlerden yardımcı kıtaların oluşturulmasına olan direnci kıran gelişmeler yaşanıyordu. Bunda Ankara'daki Alman Büyükelçisi Franz von Papen büyük rol oynadı. Papen, Türkiye'nin tarafsızlığını Almanya lehine bozarak savaşa katılmasını temine gayret ediyordu. Bu amacını gerçekleştirmek için Türk politikacı ve aydınlarının Türkçülük duygularını harekete geçirmek istiyordu. Papen'in yakın ilişkide olduğu kişiler eski askerlerdi. Bunlardan biri Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa (Killigil) idi. Papen Eylül ayında Nuri Paşa'nın Berlin'de Alman Dışişleri yetkilileri ile görüşmesini sağladı. Bu görüşmenin tutanaklarından anlaşıldığına göre, Nuri Paşa, Müslüman ve etnik Türk savaş esirlerinden özel birlikler oluşturulmasını ve bu konuda yardımcı olabileceklerini ifade ediyordu.⁹⁰⁶

Savaş esirlerinden lejyonlar teşkil edilmesi fikrinin Hitler'e kabul ettirilmesinde yine Papen'in önemli rol oynadı. Papen uzun süredir iki Türk generali ile daha temastaydı. Bunların biri İstanbul Harp akademisi komutanı General Ali Fuad Erden ve ikincisi **Cumhuriyet** ve **Son Posta** gazetesinin milliyetçi yazarı Emekli General Hüsnü Emir Erkilet idi. Papen bunların 1941 Ekiminde Berlin'e

⁹⁰⁵ TEMİR, s. 221-222.

⁹⁰⁶ Alman Dışişleri Müsteşarı Woerman'ın 26 Eylül 1941'de tuttuğu tutanak metni için bkz. **Documents on German Foreign Policy, 1918-1945, Series D. V. 13. The War Years**,: U.S. Government Printing Office, Washington, 1964, s. 571-575; Belgenin Türkçe çevirisi için bkz. ÖZDOĞAN s. 315-319; İskander GİLYAZOV, **Na Drugoy Storone Kollaboratsionisti iz Povoljsko-Priural'skih Tatar v Godı Vtoroy Mirovoy Voynı**, Kazan, 1998, s. 65-66.

seyahatini sağladı.⁹⁰⁷ Almanya'nın Sovyetlere karşı savaştan zaferle çıkacağına inanan iki general işgal edilecek Sovyet Türk bölgelerinde millî devletler kurulmasını temine çalışıyorlardı. Bu maksat doğrultusunda Alman hükümeti ile işbirliği yapmayı ve gerekirse Türkiye'nin de Alman tarafında savaşa katılmasını sağlamaya çalışıyorlardı. Ayrıca Sovyet Türk esirlerine iyi davranılmasını ve bunlardan bir ordu kurulmasının faydalı olacağı fikrini savunuyorlardı.⁹⁰⁸

Erden ve Erkilet Paşalar, Berlin'de Dışişleri Bakanlığı yetkilileri ile görüşmelerden sonra, savaşın doğu cephesini de ziyaret ettiler. Bu sırada Hitler tarafından kabul edildiler.⁹⁰⁹ Bu kabulde iki Paşa, Hitler'e görüşlerini iletiler. Hitler'in bu iki Paşa'dan etkilendiğini söyleyebiliriz. Çünkü, araştırmacılar Hitler'in esir askerlerden yardımcı kıtalar oluşturulmasına bu görüşmeden sonra onay verdiği konusunda hemfikirdirler.⁹¹⁰

Böylece Alman üst düzey yöneticileri arasında doğu halklarından yardımcı birlikler teşkili konusundaki tereddütler tamamen ortadan kalktı ve lejyonların teşkili için ön çalışmalar başlatıldı. Rosenberg, Müslüman ve etnik Türk esirlerden yardımcı birliklerin oluşturulması yönündeki projesini Aralık ayı başında Hitler'e arzetti. Hitler projeyi onayladı ve 22 Aralık 1941'de Alman silahlı kuvvetlerinde Türkistan, Ermeni, Gürcü ve Kafkas Müslümanları Lejyonlarının teşkili emrini verdi.⁹¹¹

Lejyon projesi konusunda Çokay'ın nasıl bir tutum takındığı konusunda kendi notlarında herhangi bir bilgiye rastlamıyoruz. Yine de Çokay'ın bu projeye sıcak bakmadığını ve proje dışında kalmaya çalıştığını söyleyebiliriz. Çünkü Çokay'ın bu projeye dahil olmaması için önemli sebepler vardı. Bunların başında doğu halklarını küçümseyen, onları aşağı insan olarak gören Nazi ideolojisi gelmektedir. Naziler, özellikle Kazak, Kırgız, Özbek ve Tatar gibi Çokay'ın yıllardır siyasî haklarını savunmak için mücadele verdiği halklara aşağılayıcı bir tutum

⁹⁰⁷ Bu seyahat hakkında geniş bilgi için bkz. H. Emir ERKİLET, *Şark Cephesinde Gördüklerim*, İstanbul, 1943.

⁹⁰⁸ MÜHLEN, s. 79-81; GLASNECK, s. 164.

⁹⁰⁹ Aynı yer; ERKİLET, s. 216-228. Erkilet Paşa Hitler ile savaşın gidişatı ile ilgili konuşmalarını ayrıntılarıyla aktarır, fakat esirlerle ilgili hiçbir konuşmaya yer vermez.

⁹¹⁰ MÜHLEN, s. 81; Äbcämi BAYŞUVAKULI, "Türkistan Legiyonu Tuvralı Şındık", *Kazak Adebieti*, 27 Kasım 1992, s. 10.

içindeydi. Bu tutum Nazi yönetiminin en üstündeki Hitler'den başlayarak en alt kademedeki Nazi partisi üyesine kadar her kesimden Nazi'de görülüyordu. Hitler de bu tutumu teşvik edici beyanlar vermekten geri kalmıyordu. 11 Aralık 1941'de Reichstag'ta yaptığı bir konuşmasında Hitler, savaşta Bolşevikler galip geldiği takdirde, Avrupa barışını dikte edeceklerin Moğollar ve Tatarlar olacağını ve bunun bütün Avrupa için büyük bir afet getireceğini ifade ediyordu.⁹¹² Hitler'in bu sözleri, Nazilerin Moğol ve Tatarları dost değil, düşman olarak gördüğünü açık bir biçimde ortaya koyuyordu.⁹¹³

Hitler'in, Türkistan halklarını aşağılaması had safhadaydı. Ona göre, Almanya Sovyet topraklarına hakim olursa, Orta Asya'nın Türk halklarıyla hiçbir şekilde münasebetler tesis edilmeyecekti. Sadece tesir altında tutmak için her yıl bir grup Kırgız Alman başkentine getirilerek gezdirilecekti. Bunun dışında onlarla hiçbir temas kurulmayacaktı.⁹¹⁴ Oysa Çokay, bir siyaset adamı olarak, halkını küçümseyen bir görüşün mensupları ile işbirliği yapamazdı. Daha önceki bölümlerde bahsedildiği gibi, Çokay için halkının onurunu korumak her şeyden önce gelmektedir. Bolşeviklere karşı siyasî alanda yıllarca birlikte mücadele ettiği Kerenky'den yollarını ayırmasının en büyük sebebi, onun sorumluluğundaki **Dni** gazetesinde, Türkistanlı kadınları orangutana benzeten bir yazının basılması olmuştu. Bu benzetme Çokay için tahammül edilemez bir hakaretti. Oysa, Nazilerin bütün Türkistan halkını horlaması bunun çok ötesindeydi. Böyle bir aşağılamaya Çokay'ın katlanması mümkün değildir. Ülkesini böyle bir zihniyete teslim etmek için Çokay, SSCB'ye karşı savaşamazdı.

Nazilerin Sovyetler Birliği'ndeki Türk halklarına hiçbir siyasî hak vermeye niyetli olmadıkları o dönemde başkalarının da dikkatinden kaçmamıştır. Kırım'ın demokratik millî yönetiminin kurulması için 7 ay boyunca görüşmelerde bulunan Ülküsal sonunda bu işbirliğinin Kırım'ın menfaatine olmadığını anladı. Ülküsal'a göre, Almanlar Sovyetlerde işgal ettiği Türk bölgelerine demokratik haklar

⁹¹¹ MÜHLEN, s. 53-54; GİLYAZOV, s. 70. Kafkas Müslümanları lejyonu daha sonra Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya lejyonları olarak ikiye ayrıldı. Böylece ilk olarak beş lejyonun kurulması kararlaştırıldı.

⁹¹² ÜLKÜSAL, s. 300.

⁹¹³ Hayit de Bolşevizmin ana kaynağının Moğol ve Asyalılar olduğu iddiasının Türkistanlı esirlerde güvensizlik yarattığı görüşündedir. HAYİT, s. 202.

vermekten yana değildir. Bolşevikler gibi Nazilerin de gayesi Türk bölgelerini sömürmektir. Almanlar bunu Ruslardan daha kaba ve hızlı bir biçimde yapacaklardı. Almanların hakimiyeti, neticede Sovyet Türkleri için efendi değiştirmekten başka bir şey olmayacaktı.⁹¹⁵ Bu sebeple bütün mücadelesini Türkistan bağımsızlığına adayan Çokay'ın Hitler'in Nazi Partisi'yle siyasî konuda herhangi bir işbirliğine gitmesi mümkün değildi.

Çokay, Nazi ırkçılığının Türk-Tatar halklarını hor gören görüşlerinin doğurduğu sonuçların sıkıntılarına da katlanmak zorunda kaldı. Bir keresinde esir kamplarını dolaşırken, doğulu olduğu için kendisini küçümseyen bir Nazi askeri, yol vermediği bahanesiyle kendisini tokatladi.⁹¹⁶ Daha vahim bir olayı Çokay, Berlin sokaklarının birinde yaşadı. Yolda karşılaştığı bir SS serserisi Çokay'a sataştı ve akabinde bir tokat attı. Von Mende'nin terekesinde bulunan ve **Kafkasya Politikası** isimli basılmamış bir eserde belirtildiğine göre, hemen yakalanarak ifadesi alınan genç, aşağı insan konusunda yakınlarda aydınlatıcı bir film seyrettiğini ve bu türün rastladığı ilk temsilcisine nefretini göstermek istediğini belirtti. Bu olaydan dolayı bir hükümet yetkilisi Çokay'dan özür diledi.⁹¹⁷

Nazi ideolojisinin dışında, Çokay'ı Nazilerle işbirliğinden alıkoyacak diğer bir önemli sebep de lejyon projesinin kabul edildiği sırada, Almanya'nın Orta Asya politikasının hala belirlenmemiş olmasıydı. Çokay, esir kamplarda hangi maksada hizmet ettiğini bilmemekten dolayı rahatsızdı. Çokay bu rahatsızlığını çevresine sık sık dile getirmekten de çekinmiyordu. Nitekim Aralık ayının ortalarında Alimcan İdrisi, Ülküsal'a Çokay'ın gelecek hususunda bilgisi olmadığından şikayetçi olduğunu söyledi.⁹¹⁸

Gerçekten de Aralık ayına gelindiğinde, savaşın başlamasından yaklaşık altı aydan fazla bir zaman geçmiş olmasına rağmen, Nazi yönetimi işgal edilen Sovyet topraklarının geleceği konusundaki politikasını hala belirlememişti. Bu konuda Alman hükümet çevrelerinde iki ana görüş tartışılıyordu. Birincisi, SSCB'yi bir

⁹¹⁴ MÜHLEN, s. 41.

⁹¹⁵ ÜLKÜSAL, s. 387.

⁹¹⁶ MY, s. 146.

⁹¹⁷ MÜHLEN, s. 50-51.

⁹¹⁸ ÜLKÜSAL, s. 295.

bütün halinde Alman sömürgesi haline getirmek. Bu görüş Sovyet bölgelerinde yerli unsurlara yönetimde hiçbir söz hakkı vermiyordu. Bütün idare Alman yöneticilerin elinde olacaktı. İkinci görüş ise, Sovyetler Birliğini muhtar idarelere bölmek ve mahalli temsilcilere söz hakkı vermek. Birinci ve katı olan görüşü Doğu Bakanlığı, ikinci ve ılımlı görüşü ise Dışişleri Bakanlığı mensupları savunuyordu.⁹¹⁹ Görüldüğü gibi her iki görüşte de Nazi yönetiminin Türkistan'a bağımsızlık vermek gibi bir planları yoktur. Nazilerin Türkistan için düşündüğü en iyimser siyasî haklar bile Sovyetlerin tanıdığı hakların çok gerisindeydi. Oysa, Çokay'ın siyasî mücadelesinin temelini Türkistan'ın tam bağımsızlığı oluşturmaktaydı. Bunun dışında hiçbir siyasî hedefi kabul edemezdi.⁹²⁰

Son olarak Çokay'ın kişisel özellikleri de Türkistan Lejyonunda görev almasına mani idi. Çokay, mizaç itibarıyla savaşın aleyhinde olan bir insandı. O mücadelesini devamlı fikir bazında yürüttü. Savaştan ve silahtan hoşlanmazdı. Bu nedenle ondan askeri birlikleri sevk ve idare etmesi beklenemezdi. Çokay'da savaş ve savaş üniformasından nefret o derece büyüktü ki, dünyada askerlik adı verilen bir kurumun olmasını istemiyordu. Bununla birlikte barışın ve asayişin sağlanması için asker ve polis gibi silahlı güçlerin gerekliliğini de kabul ederdi. Yine de böyle kurumlardan birinde görevli olmaktan yana değildi. Savaşı ve sulh içinde bir dünya olması için insanların ne yapması gerektiği üzerinde uzun uzun düşündü. Sonunda insanların o düzeye ulaşamayacağını ve dolayısıyla bunun bir ütopya olduğu neticesine varırdı.⁹²¹

Sonuç olarak Çokay'ın Türkistan Lejyonu projesine katılmayı kesin bir dille reddettiğini söyleyebiliriz. Nitekim Çokay'ın **Yaş Türkistan** dergisini neşretmekte uzun yıllar kendisinin baş yardımcısı olan Tahir Çağatay'ın eşi Saadet Çağatay da bu görüştedir. Çağatay, Çokay'ın Almanların esir yurttaşlarının Ruslara karşı kendi cephelerinde savaşmalarını teşvik taleplerini kabul etmediğini yazar. Ona göre, Çokay böyle bir çalışmada yer alamayacağını açıkça ifade etti. Çokay, Almanlara

⁹¹⁹ A.g.e., s. 289, 304.

⁹²⁰ Türkiye'de von Papan ile ilişkiye giren Türkçü grupların beklentisi de Sovyet Türk ülkelerine bağımsız olması yönündeydi. Ancak, onlar bu beklentilerinde yanılıyorlardı. Nitekim, Nazi yönetimine Türk kamuoyunda Alman zaferinin Sovyet Türk bölgelerini bağımsızlığına kavuşturacağı yönünde ümitler olduğu iletildiğinde, Alman Dışişleri Bakanlığı yetkilileri bunu soğuk bir şaşkınlıkla karşıladılar. ÜLKÜSAL, s. 354.

Sovyet Türk esirlerini cepheye sürmemelerini önerdi. Onun yerine tahsili yarım bıraktırılıp Sovyet ordusunda savaşa sürülen ve esir düşen gençleri tahsillerini tamamlamaları için okula gönderilmelerini ve diğer esirleri ise cephe gerisi hizmetlerde çalıştırmalarını teklif etti.⁹²²

Çokay eşine yazdığı son mektupların birinde vaziyetin kendini tatmin etmediğini ve birkaç güne kadar Paris'e döneceğini bildiriyordu.⁹²³ Çokay buna benzer bir mektubu da İstanbul'da bulunan Tahir Çağatay'a yolladı. Mektubunda şöyle diyordu: "*Buradaki temaslarım sona ermiştir. Paris'e dönmek kararındayım... Almanya'daki bizi ilgilendiren meseleler hakkında bilgi almak istediğinde, doğrudan doğruya bu işleri uhdesinde bulunduran Veli'ye müracaat etmelisin. Bu kısa mektubu eski bir dostumuz Vişi (Vichy)den postaya vermekteyim. Paris'e dönünce yazacağım tafsilatlı mektubumu beklersin*"⁹²⁴ Bu mektup Çokay'ın lejyon projesini reddettiğini ve artık esir komisyonundaki görevinden ayrılarak Paris'e dönmek istediğini bize kesin olarak göstermektedir. Eğer, Çokay Paris'e dönebilseydi, Çağatay'a yazacağı mektupta belki de Türkistan Lejyonu konusundaki görüşlerini açık bir biçimde yazacaktı. Ancak Paris'e dönmek Çokay'a nasip olmayacaktı.

Esir komisyonunun ziyaret ettiği Polonya'daki Çenstochav kampı, Çokay'ın ziyaret ettiği son kamp oldu. Heyet geldiği sırada kampta tifo salgını vardı. Buna rağmen Komisyon esirlerle görüşmeler yaptı. Bu görüşmelerden birinde bir esirin Namanganlı olması Çokay'ın ilgisini çekti ve ona "*sen Mustafa Çokay adını duydun mu?*" diye sordu. Asker, bu ismi daha önce duyduğunu, onun Türkistan Muhtariyetinin başbakanı olduğunu ve daha sonra Sovyetler nezdinde karşı devrimci durumuna düştüğünden yurt dışına çıkmak zorunda kaldığını söyledi. Bu cevaptan memnun kalan Çokay, bu defa "*Çokay'ı görersen ne yapardın?*" diye sordu? Asker hiç duraksamaksızın "*onun ellerinden öperdim.Çünkü o amcam Said Nasır Han Töre'nin çok yakın dostuydu.*" diye cevapladı. Bunun üzerine Çokay askeri kucakladı ve ben Çokay'ım dedi. Asker, II. Dünya savaşından sonra Türkistan Muhtariyeti üzerine Avrupa'da ilk ilmi çalışmayı yapacak olan Baymirza Hayit idi. Çokay, genç

⁹²¹ MY, s. 164.

⁹²² 1917, s. 6.

⁹²³ TMH, s. 40.

⁹²⁴ Y. T., s. 14.

Hayit ile iki saate yakın sohbet etti. Hayit yanından ayrılırken Çokay, defterine Hayit'in acele Berlin'e nakledilmesini not ediyordu.⁹²⁵

Heyet tifo salgının artmasına üzerine esirlerden soyutlanarak karantinaya alındı. Komisyon üyeleri iki hafta burada karantinada kaldı. Karantina sırasında heyet üyelerinde bir hastalık belirtisi görülmeince, kamptan ayrılmalarına izin verildi.⁹²⁶

Çokay, artık esir kamplarında çalışmak niyetinde değildi. Çenstahov kampı Çokay'ın ziyaret ettiği son kamp olacaktı. Buradan eşine gönderdiği mektubunda şöyle diyordu: “İşler ilginç cinsten değil; esirleri saymaktan ibaret. Bir an evvel sıyrılmalı ve karantinada saplanıp kalmamalıdır.”⁹²⁷

19 Aralık'ta komisyon Berlin'e döndü. Çokay Berlin'e geldiğinde 40° ateşi vardı. Tifo hastalığı şüphesiyle, Victoria hastanesine yatırıldı. Bir hafta boyunca gördüğü tedavi netice vermedi. 27 Aralık 1941 günü vefat etti.⁹²⁸ Alman yetkilileri tarafından ölüm sebebi olarak Çenstochav kampında yakalandığı tifo hastalığı gösterildi. Ancak, başta eşi Mariya olmak üzere yakın arkadaşları onun ölümünü şüpheli bulmaktadır.⁹²⁹ 2 Ocak 1942 Cuma günü Berlin'deki Türk şehitliğine defnedildi.⁹³⁰

⁹²⁵ CİHANGİR, s. 42; Hayit bu görüşmenin 17 Aralık 1941'de yapıldığını söyler. Ancak görüşme bu tarihten en az 10 gün önce yapılmış olmalıdır. Çünkü, Heyet 19'unda kamptan ayrılana kadar iki hafta karantinada tutuldu. Ali KANTEMİR, “Mustafa Bey Çokay Hakkındaki Hatıratım”, Millij Türkistan, 1963, No. 99A, s. 26.

⁹²⁶ Aynı yer. Veli Kayum'un, Çokay'ın ölümünden sonra Tahir Çağatay'a yazdığı bir mektuptan Çokay'ın esir kamplarındaki çalışmaları esnasında, 70 binin üzerinde Türkistanlı askerin tespiti yaptığı anlaşılmaktadır. Y. T., Türkistan Kurtuluş Hareketi İle İlgili Olaylardan Sahneler, s. 15; Ülker ÇAĞATAY, “Hokant ve Alaş Orda Milli Hükümetleri ve Mustafa Çokayoğlu”, Türk Kültürü, Şubat 1971, No. 100, s. 385.

⁹²⁷ MY, s. 141.

⁹²⁸ KANTEMİR, aynı yer; Y. T., Türkistan Kurtuluş Hareketi İle İlgili Olaylardan Sahneler,, s. 15; MY, s. 141; TEMİR, s. 160; CAROE, s. 247; Novoe Slovo, 11 Ocak 1942; Veli Kayum HAN, Halk Sözü, 27 Şubat 1992; Ülkusal Çokay'ın 26 Aralık akşamı vefat ettiğini yazar. ÜLKÜSAL, s. 309. Ancak bu tarihi veren başka kaynağa rastlamadık; Otto Bräutigam Çokay'ın ölümüne bir tren kazasının sebep olduğunu ileri sürer. MÜHLEN, s. 93.

⁹²⁹ MY, s. 141-142; TMH, s. 40; TEMİR, s. 160;

⁹³⁰ MY, s. 145; ÜLKÜSAL, s. 310; Y. T., aynı yer.

2.5. Çokay Öldürüldü mü?

Çokay'ın eceliyle, yani tifo hastalığı sebebiyle ölmediği, zehir verilerek öldürüldüğü şüphesi özellikle eşi Mariya'da çok kuvvetlidir. Onu bu şüpheyeye sevk eden bir çok sebepler vardır. Bunların başında, eşinin cesedinin kendisine gösterilmemesi gelir.⁹³¹

Mariya'ya eşinin naaşını görmesine dört gün sonra müsaade edildi.⁹³² Bu da sınırlı bir izindi. 31 Aralık'ta yanında Veli Kayum olduğu halde morga gelen Mariya, naaşa yaklaştırılmadı. Bu yüzden Mariya, meşe tabut içinde yatmakta olan eşinin naaşını, cam duvar arkasından seyretmekle yetinmek zorunda kaldı. O sırada, Çokay'ın yüzü, açıklanmayan bir nedenle, bir kağıt peçete ile örtülü bulunuyordu. Mariya'ya eşinin cesedine yaklaşmasına izin verilmedi. Ertesi günü morga tekrar gitmek istediye de, bu isteği yerine getirilmedi. Mariya, 2 Ocak 1942'de mezarı başında yapılan cenaze töreninde, eşinin yüzünü görmek için tekrar teşebbüste bulundu. Ancak tabutun kapağının açılmasına müsaade edilmedi.⁹³³

Mariya'nın Çokay'ın hastalığının tifo olduğu konusunda şüpheleri vardı. Çokay'ın hastaneye yatmadan evvel ziyaret ettiği M. I. Ziegel isimli bir ahababının daha sonra Mariya'ya anlattığına göre, Çokay, Çenstachov'dan Berlin'e 19 Aralık'ta 40° ateşle geldi.⁹³⁴ Ziegel, Çokay'ın Berlin'e gelir gelmez doktor Rudnev'i çağırarak muayene olduğunu belirtti. Ancak Rudnev, Çokay'ın hastalığına bir teşhis koyamadı. Bununla birlikte ona tifoya yakalanmış olabileceği şüphesini taşıdığını söyledi ve bu nedenle hastaneye gitmesini tavsiye etti. Çokay ise hastaneye gitmek istemedi. Onun yerine Paris'teki evine dönmeyi arzuladı. Çokay, eve döndüğü takdirde daha çabuk iyileşeceği inancındaydı. Çünkü, hastalığının tifo olduğuna inanmıyordu. Şiddetli karın ağrılarından şikayeti vardı. Oysa daha önce Rusya'da tifo hastalığına tutulduğunda, karın ağrısı değil, şiddetli baş ağrısından sıkıntı çekmişti. Bu nedenle eve gidip tedavi olmak istiyordu. Fakat, Çokay'ın Paris'e

⁹³¹ MY, s. 144.

⁹³² Mariya, 25 Aralık'ta eşinin ciddi bir şekilde hastalanarak hastanede tedavi görmekte olduğu haberini aldı. Ertesi günü iki Alman görevlisinin refakatinde yola çıktı ve 27 Aralık akşamı saat 21'de Berlin tren garına geldi. Burada kendisine kötü haber verildi: Çokay gelişinden bir saat önce ölmüştü. MY, s. 141-142.

⁹³³ A.g.e., s. 144-145.

dönmesine izin verilmedi.⁹³⁵ Bu durum Mariya'da Çokay'ın tifodan değil zehirlenme sonucu öldüğü şüphesinin daha da kuvvetlenmesine yol açtı.

Paris'e dönmesine izin verilmeyen Çokay, 20 Aralık 1941'de tedavi için Berlin Victoria hastanesine yatmak zorunda kaldı. 40 derece ateşi hastanede de bir türlü düşmedi. Veli Kayum kendisini 25 Aralıkta ve hatta 27 Aralıkta ziyaret ettiğinde hala ateşi vardı. Bunun dışında tehlikeli bir hastalık belirtisi görülüyordu. 27 Aralık günü öğleden sonra durumu ciddileşti ve akşam 18.20'de şuuru yerinde olduğu halde vefat etti.⁹³⁶

Öte yandan Çenstachov'da Çokay ile birlikte karantinaya alınan komisyon üyelerinden başka hiç kimsenin hastalanmaması bu kuşkuları arttırmaktadır. Çokay'ın dahil olduğu komisyon üyeleri Çenstachov'da yaklaşık iki hafta karantina altında tutuldu. Karantinada Çokay'dan başka Veli Kayum, Abdurrahman Şafi Almas ve Alihan Kantemir gibi isimler de vardı.⁹³⁷ Çokay ile birlikte Çenstachov'dan Berlin'e dönen Veli Kayum, Kantemir ve Şafi oldukça sağlıklıdır.⁹³⁸ Bunlarda hiçbir hastalık görülmemesi, Çokay'ın hastalığının tifo salgınından kaynaklandığı bilgisine gölge düşürmektedir.

Çokay'ın ölmediği, öldürüldüğü konusunda şüphesi olan sadece Mariya değildir. Bu şüpheler Çokay'ı tanıyan başka kimseler tarafından da ileri sürülmektedir. Çokay'ın son yıllarında birlikte çalıştığı ve yakın olduğu kimselerin hepsi bu konuda hemfikirdirler. Örneğin, Tahir Çağatay, Saadet Çağatay, gibi isimler ile bir çok esir askerler de Çokay'ın zehirle öldürüldüğü iddiasındadır.

Biz de Çokay'ın tifodan ölmediği kanısındayız. Çünkü, Çokay'ın hastalığının belirtileri tifoya benzememektedir. Çokay, hastalandıktan sonra 10 gün içinde vefat

⁹³⁴ A.g.e., s. 141.

⁹³⁵ Aynı yer.

⁹³⁶ Y. T., *Türkistan Kurtuluş Hareketi İle İlgili Olaylardan Sahneler*, aynı yer. Mariya ise eşinin bir hafta boyunca kendini bilmeden yatmış olduğunu söyler. MY. Aynı yer. Biz bu konuda Veli Kayum'un söylediklerinin daha gerçekçi biliyoruz. Çünkü, hastalığı sırasında Mariya orada değildi. Bu yüzden işittiklerini beyan etmektedir. Ayrıca hatıralarını yıllar sonra kaleme almaktadır. Oysa, Veli Kayum hem hastanede bizzat Çokay'ı görmüştür ve hem de hastanede yatan Çokay'a yaptığı ziyareti Çokay'ın ölümünden hemen sonra Ocak ayının ikinci haftasında Tahir Çağatay'a yazdığı bir mektupta ifade etmektedir.

⁹³⁷ ÜLKÜSAL, s. 301.

⁹³⁸ MY, s. 144; ÜLKÜSAL, s. 308-309.

etti. Aralık ayının 17'sinde ateş görülmeye başlandı⁹³⁹ ve 27 Aralıkta öldü. Oysa tifo hastalığında ölüm vakası ancak hastalık ile ilgili belirtiler ortaya çıktıktan en az üç hafta sonra gerçekleşmektedir. Kuluçka dönemi 3-25 gün süren hastalıkta, vücut ısısı 7-10 gün süreyle basamak basamak yükselir. Dördüncü haftanın sonunda ateş yavaş yavaş düşer ve vücutta tifo hastalığının teşhisine yardımcı olan gül renginde benekler ortaya çıkar. Bu lekeler 2-5 gün kaldıktan sonra kaybolur. 3. ve 4. haftanın sonunda barsaklarda kanamalar meydana gelebilmektedir.⁹⁴⁰

Viktoria Krankenhaus'tan 2 Mart 1950'de alınan Çokay'ın ölüm raporunda kan dolaşım yetersizliğinden dolayı meydana gelen iç kanamadan vefat ettiği ifade edilmektedir.⁹⁴¹ Rapordan anlaşıldığı gibi Çokay bir iç kanama sonucu ölmüştür. Bu kanamanın bir hafta içinde meydana gelmesi bunun tifodan olmadığı sonucu vermektedir. Ayrıca, Çokay'ın bu hastalığını tifo varsaysak bile, tifo hastalığı tedavi edilen bir hastalıktır. Çokay, zamanında hastaneye yattığına göre bunun iyileşmesi gerekirdi. Ancak, hastalık tifo olmadığı için doktorların tifoya yönelik tedavileri bir netice vermemiştir..

Bilgisine baş vurduğumuz doktorlar, iç kanamanın herhangi bir enfeksiyonel hastalıklardan dolayı olabileceği gibi, zehirlenmeden de kaynaklanabileceğini ifade ettiler. Bu konuda kesin bir hükme varmak ancak cesedin saç, tırnak veya kemik gibi parçaları üzerinde yapılacak bir otopside sonra varmak mümkündür. Bununla birlikte biz Çokay'ın enfeksiyonel herhangi bir hastalıktan ziyade bir zehirlenme neticesinde hayatını kaybetmesi ihtimalinin yüksek olduğunu sanıyoruz. Çünkü, Çokay'ın herhangi bir hastalıktan ölmesi durumunda, Nazi makamlarının Çokay'ın tifodan öldüğü yolundaki yanıltmacaya başvurmasına gerek kalmayacaktı. Ölümüne sebep olan hastalık açıklanacaktı.

⁹³⁹ Çentahov'da onunla birlikte olan Kantemir, Çokay'ın Berlin'e doğru yola çıkmadan iki gün evvel ateşi olduğunu söyler. KANTEMİR, s. aynı yer.

⁹⁴⁰ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. *The Merck Manual Teşhis-Tedavi El Kitabı*, Çev. Mehmet Pekus, c. 1, İstanbul, 1985, s. 78-80.

⁹⁴¹ Herrn Loewin Bey adına yazılan raporda şu bilgiler yer almaktadır: "Zwecks Vorlage bei einer deutschen Dienststelle wird bescheinigt, dass Herr Mustafa-Bey Tschokaioglu vom 22.12.41 bis zu seinem Tode a.g.m., 27.12.41 im Auguste-Viktoria-Krankenhaus, Berl.-Schöneberg, wegen Fleckfiebers in Behandlung war. Der Tod erfolgte unter dem Bilde eines Kreislaufkollapses, der im Anschluss an eine innere Blutung eintrat. (Dr. Misgeld), Ärztlicher Direktor und Chefarzt d.I.Inn.Abtlg." Raporun fotokopisi için bkz. KANTEMİR, s. 24.

Çokay'ın çevresinde bulunan insanlar onun zehirlenerek öldürüldüğü konusunda hem fikir olmakla birlikte, onu kimin öldürdüğü konusunda ortak fikre sahip değildirler. Bu konuda çeşitli iddialar ortaya atılmasına rağmen, şüphelerin çoğunluğu esir komisyonundaki yardımcısı Veli Kayum üzerinde yoğunlaşmaktadır. İddialar çok hırslı bir karaktere sahip olan Veli Kayum'un bunu kurulmakta olan Türkistan Lejyonerlerinin başkanlık mevkinde elde etmek için yaptığını ileri sürer. Veli Kayum'un Çokay'ın ölümünden sonraki davranışları ve siyasî kariyeri de bu iddiaları destekler mahiyettedir.

Bu durum özellikle, Mariya'nın dikkatlerinden hiç kaçmaz. Gerçekten de Veli Kayum, Çokay'ın ölümünden hiç umursamaz görünmektedir. Gerçi Veli Kayum'un Çokay ile tanışmasının üzerinden bir yıldan az bir zaman geçmiştir. Bununla birlikte Ağustos ayından itibaren yaklaşık beş ay, Çokay ile esir kamplarında yakın bir mesai içinde bulundu. Bu nedenle Veli Kayum'un Çokay'ın ölümünden etkilenmemiş gibi görünmesi normal bir davranış şekli değildir. Örneğin, daha Çokay'ın cenazesi kaldırılmamış olmasına rağmen, Veli Kayum 31 Aralık akşamı evinde yılbaşı kutlaması verir. Bu beş ay birlikte çalıştığı ve üstelik amiri konumundaki bir şahsın ölüsüne saygıyla bağdaşmamaktadır. Mariya, Veli Kayum'un bu davranışına bir mana veremez ve sanki onun Çokay'ın ölümünden dolayı üzüntü değil, bir sevinç duyduğunu hissetmektedir. Bundan dolayı Mariya, anılarında, Veli Kayum'un yılbaşı daveti verdiğini duyduktan sonra, Çokay'ın ölmediği, öldürüldüğü hususunda şüphelerinin arttığını belirtir.⁹⁴²

Veli Kayum, garip tavırlarını Mariya'nın Çokay'ın ölümünün 40. günü dolayısıyla tertiplemediği anma toplantısında da devam ettirdi. Toplantıya katılan Çokay'ın Ukrayn, Kafkas, Azerbaycan, Gürcü gibi çeşitli milletlerden olan dava arkadaşları birer konuşma yaparak Çokay'ın şahsiyeti ve faaliyetlerinden bahsettiler.⁹⁴³ Ancak, Kayum'un burada yaptığı konuşma bunlardan farklı oldu. Almanca olarak yaptığı konuşmasında Kayum, Çokay ile düşüncelerinden ziyade, Alman ordularının Türkistan'ı ele geçirmesinden sonraki planlarından ve kendisine

⁹⁴² MY, s. 145.

⁹⁴³ Bu toplantıda konuşma yapan Gürcü lider Aleksandr Şul'gin'in konuşmasının metni için bkz. A. ŞUL'GİN, "Pamyati Druga (Otrivok)", *Türkeli*, Aralık 1951, s. 27-32.

karşı gelecek olan düşmanlarını nasıl ezeceğinden bahsetti. Bu konuşma Mariya ve onunla birlikte toplantıda bulunan bir çok kimseye tuhaf göründü.⁹⁴⁴

Kayum'un konuşması, onun kendisini Türkistan'ın siyasi lideri olarak görmeye başladığının bir işareti olarak algılanabilir. Diğer bir deyimle, Kayum, bu konuşmasıyla, Çokay'ın ölümünden sonra, Alman makamları nezdinde Türkistan konusunda birinci adam konumuna yükseldiğini ima ediyordu.

Nitekim, Kayum Mart ayından itibaren esir kamplarını dolaşmaya başladı.⁹⁴⁵ Ağustos 1942'de Türkistanlı esirlerden teşkil edilen yardımcı kıtaların yönetimi için Millî Türkistan Birlik Komitesi adıyla bir komite oluşturuldu ve bu komitenin başkanlığına Veli Kayum tayin edildi.⁹⁴⁶

Komite başkanı olduktan sonra Kayum'da büyük değişiklikler görüldü. Sakin ve kendi halinde bir kimse olan Kayum artık önemli bir adamdı. İlk olarak yaptığı işlerden biri kendine "Han" ünvanı vermek oldu.⁹⁴⁷ Ayrıca Kayum'a, Doğu Bakanlığı tarafından diplomat pasaportu, makam arabası ve özel ikametgah tahsis edildi.⁹⁴⁸ Veli Kayum, bol para harcıyor ve lüks içinde yaşıyordu.⁹⁴⁹

Diğer taraftan Kayum, Türkistanlı askerlerin Çokay'ı unutması için gayret gösteriyordu.⁹⁵⁰ Mariya'nın eşinin mezarı başına bir anıt dikilmesi hususunda ısrarlı ricaları da Kayum tarafından göz ardı edildi.⁹⁵¹

⁹⁴⁴ MY, s. 146-147.

⁹⁴⁵ CİHANGİR, s. 43.

⁹⁴⁶ Alman arşivinde saklı, Veli Kayum'un 13.10.1944 tarihinde bir Alman yetkilisine yazdığı mektubunda, Millî Türkistan Birlik Komitesinin kuruluş tarihi olarak 14 Kasım 1942 tarihini zikreder. Ancak komitenin yayın organı Millî Türkistan dergisinin Ağustos 1942'de yayınlanmaya başladığı dikkate alınırsa, komitenin kuruluş tarihi için Ağustos 1942 kabul edilmelidir. Bu konuda bkz. MÜHLEN, s. 93.

⁹⁴⁷ Aynı yer; MY, s. 148-149. Bir araştırmacı bu durumu hicvederek Türkçe konuşan mülteciler arasında ne idüğü belirsiz Hanların Alman ordusunda hizmet ederek Türkistan'da aşiret egemenliğini kurmak istediklerini belirtir. GLASNECK, s. 204.

⁹⁴⁸ MÜHLEN, s. 82-83. Bu sırada Türkistan'dan başka dört komite daha vardır. Ancak yukarıda ifade edilen ayrıcalıklar sadece Türkistan Komitesi başkanına sağlanmıştır. Çünkü, yardımcı kıtalarda görev alacak esirler arasında Türkistanlıların sayısı diğerlerinden çok fazlaydı. Bu da Türkistan Komitesi Başkanlığını önemli bir mevki haline getiriyordu.

⁹⁴⁹ MY, aynı yer.

⁹⁵⁰ Bu durum ileride Türkistan Millî Birlik Komitesinde parçalanmaya yol açacaktı. Çokay'ın hatırasına sahip çıkmak isteyen bir grup Türkistanlı Veli Kayum'dan ayrılarak kendi komitelerini kurmaya çalışacaktı. Bu konuda önderliği Karıs Kanatbay yapıyordu. Bu konuda bkz. TOGAN, "Türkistanlıların Birleşme Davaları", 114-117.

⁹⁵¹ MY, s. 149.

Ancak Kayum'un Çokay'ı unutturma çabaları başarılı olmadı. Çokay ölmüştü ama onun hatırasına sahip çıkan eşi Mariya yaşıyordu. Bu yüzden Türkistanlı esirler arasında Mariya popüler idi. Esirlerin bir çoğu Mariya'yı Paris'te ziyaret etmek ve Çokay'ın yaşamı ve şahsiyeti hakkında bilgi almak istiyorlardı. Bu yüzden imkanını bulanlar veya Paris'e yolu düşenler mutlaka Mariya'ya uğruyorlardı. Mariya'dan Çokay'ın bir resmini veya ondan hatıra olabilecek herhangi bir eşya istiyorlardı. Aydın olanlar Çokay'ın zengin kütüphanesindeki⁹⁵² kitapları karıştırıyorlardı. Bu arada Çokay'ın **Yaş Türkistan** dergisini okumak istiyorlar, fakat derginin Arap harfleriyle basılı metinlerini okuyamadıkları için hayıflanıyorlardı. Paris'e gelemeyenler ise, Mariya'ya mektup yazarak Çokay'a olan sevgi ve saygılarını iletiyorlardı. Mariya da elinden geldiğince bunlara cevap vermeye çalışıyordu.⁹⁵³ Kısacası Çokay, bir çoğu görmemiş ve tanımamış olmasına rağmen Türkistanlı esirler arasında bir efsane haline gelmişti. Artık onu unutturmaya ne Veli Kayum'un ne de başka bir kimsenin gücü yetmeyecekti.

İşte Kayum'un Çokay hakkında bu olumsuz davranışları, Mariya ve başka bir çok kimsede, onun makam hırsıyla Çokay'ı zehirlediği kanaatinin pekişmesine sebep oldu. Türkistan Lejyonunda hizmet eden esirler arasında da bu kanaat yaygındır. Savaştan sonra Sovyetlere iade edilen esirlerden Hakim Tımbekov ve Şloms'un bu meyanda KGB'ye vedikleri ifadeler de bu doğrultudadır.⁹⁵⁴ Abdullin bu emrin von Mende aracılığıyla Veli Kayum'a tarafından ifa edildiğini ileri sürer.⁹⁵⁵

⁹⁵² Kantemir, Çokay'ın kütüphanesinde çok sayıda değerli kitap bulunduğunu söyler. Ona göre, Çokay'ın evi bir kütüphaneden farksızdı. Türkistan ve İslam dünyası hakkında çok kıymetli kitaplar vardı. KANTEMİR, s. 23. Eşi Mariya, bu kitapları Çokay'ın şahsi evraklarıyla birlikte, 1953 yılında Paris'te bulunan Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Enstitüsüne sattı. Ancak, Mariya bu paha biçilmez değerdeki eserleri Enstitüye verirken Çokay'ın adının yaşamasını sağlayacak şartları da kabul ettirdi. Buna göre, bütün kitaplar Mustafa Çokay'dan devrolunduğu kaydı taşıyacak, ayrıca kitaplara özel bir bölüm tahsis edilecek, bu bölüme hem kendisinin ve hem de babasının resimleri asılacak ve bu resimlerin altına "Muhtar Türkistan'ın ilk Reisi Mustafa Çokayoğlu 1917-1941" ibaresi yazılacaktı. Abdulvahap OKTAY, "Mustafa Çokay'ın Arşiv ve Kitapları", *Türkistan*, No. 6, Eylül 1953, s. 22. Böylelikle Paris Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Enstitüsünde bir Çokay Arşivi oluştu. Eğer, Mariya Çokay'ın şahsi evrakları ve kitaplarını bu Enstitüye vermeseydi, Çokay araştırmalarında bir çok şey eksik kalacaktı. Örneğin, biz bu arşivdeki çalışmalarımız sonucunda, Çokay hakkında bir çok bilgiye ulaştık. Bu arşiv hakkında daha geniş bilgi için bkz. Edward J. LAZZERINI, "The Archive of Mustafa Chokay Bey: An Inventory", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, XXI (2), Nisan-Haziran 1980, s. 235-239.

⁹⁵³ A.g.e., s. 147-148.

⁹⁵⁴ Mustafa men Mağcan Turan Eliniñ Danaları, Der. H. Abdullin-K. Kasenov, Almatı, 1993, s. 20.

⁹⁵⁵ Hamza ABDULLİN, "Mustafanın Ömiri men Ölimi", *Ana Tili*, 28 Şubat 1991.

Bu şüphelerin temelinde Veli Kayum'un Çokay'ın yeni teşkil edilmekte olan Türkistan Lejyonerlerindeki liderlik pozisyonuna göz dikmesi yatmaktadır. Diğer bir deyimle Çokay ölürse, Veli Kayum onun yerine geçeceğini hesaplamaktadır. Aslında, o dönemde Çokay'ın pozisyonuna göz diken sadece Veli Kayum değildir. O sırada Veli Kayum gibi Alman makamlarına hizmet etmekte olan Türk kökenli iki kişi daha vardır: Ahmet Temir ile Alimcan İdrisi. Bunların her ikisi de Çokay gibi bir zamanlar Rusya'nın Türk halklarının yaşadığı bölgede Sovyet yönetiminin kurulmasına karşı mücadele etmiş ve sonra Almanya veya herhangi bir Avrupa ülkesine iltica etmiş kimseler değildi; Veli Kayum gibi Almanya'ya yüksek tahsil için gelmiş kimselerdi. Almanca'ya vakıf oldukları için savaş sırasında Alman resmi kurumlarında Sovyetler Birliği'ndeki Türk halkları konusunda politika belirleme çalışmalarında görevlendirildi. Alman hükümetinin himayesinde kurulan siyasi oluşumların liderliğine kendilerinin Çokay'dan daha çok layık oldukları inancını taşıyorlardı.

Ahmet Temir, hatıralarında Çokay'ın 1941 Ağustos ayında Türk dilli komisyon görevlilerinin başkanı tayin edilmesinden duyduğu hoşnutsuzluğu açıkça belirtir. Beş seneden beri Berlin Üniversitesinde Felsefe tarihi üzerine doktora eğitimi almakta olan Temir, kendisini Berlin'deki Türkler arasında en iyi Almanca konuşup yazarların başında görmekteydi. 1936'dan beri de Almanlar'a Sovyet Türk bölgeleri üzerine raporlar hazırlamaktadır.¹¹⁹ Doğu Bakanlığı tarafından kurulan esir komisyonunda İdil-Ural Türklerinden sorumlu olarak görev alan Temir, Doğu Bakanlığı'nın Çokay'ı kendilerinin üzerine yönetici tayin etmesini garip buldu. Yıllar sonra kaleme aldığı hatıralarında, bu düşüncesini açıkça ifade etti. Almanların Türk işlerinin başına Çokay'ı tayin etmeden evvel, Azerbaycanlı Mehmet Emin Resulzade, Buharalı Osman Kocaoğlu, Ayaz İshaki ve Zeki Velidî Togan gibi isimlerle görüşmeye gerek duymamalarını bir eksiklik olarak gördü.¹²⁰ Temir'in bu düşüncelerinden onun esir komisyonunun Türk işlerinin başına Çokay'ın getirilmesinden hoşnut olmadığı anlaşılmaktadır.

¹¹⁹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. TEMİR, s. 164.

¹²⁰ TEMİR, s. 160, 218.

Temir, Ağustos sonundan Kasım ayı sonuna kadar Çokay ile birlikte esir kamplarını dolaştı.⁹⁵⁸ Ancak, Çokay'ın son gezisine katılmadı. Onun yerine geziye Abdurrahman Şafi katıldı. Temir, Aralık ayından itibaren esir komisyonundaki görevini Şafi'ye devretmesinin sebebi olarak askerlik görevini ifa için Türkiye'ye dönüş hazırlığını gösterir.⁹⁵⁹ Ancak bu sebep inandırıcı değildir. Çünkü, Temir, dönüş hazırlığı için gerekli zamandan çok fazla bir süre, yaklaşık 22 ay daha Almanya'da kalacaktır.⁹⁶⁰ Bu nedenle, Temir'in esir komisyonundaki görevini bırakmasının ardında başka sebepler aramak daha doğru olacaktır. Bu sebepler arasında, Temir ile Çokay arasında herhangi bir nedenden ötürü bir anlaşmazlığın olması ihtimal dahilindedir.⁹⁶¹

Temir'in Çokay'ın ölümünden sonra, onun görevine talip olup olmadığı konusunda hiçbir bilgiye sahip değiliz. Fakat onun Kayum'un yetkilerini paylaşmak için çaba sarf ettiğini biliyoruz. Millî Türkistan Birlik Komitesi'nde Çokay'ın anısına sahip çıkmak isteyen grubun lideri Karıs Kanatbay ile Veli Kayum arasındaki rekabetten faydalanmak isteyen Temir, 1943 yazında bir Kazak-Tatar Komitesi projesini ortaya attı. Ancak, bu girişimi, Almanlar nezdinde daha fazla nüfuza sahip Veli Kayum'un müdahalesiyle neticesiz kaldı. Mühlen, bu başarısızlıktan sonra Temir'in 1943 sonbaharında hayal kırıklığı içinde Türkiye'ye döndüğünü yazar.⁹⁶²

Temir gibi, Çokay'ın esir komisyonlarında yönetici konumunda görev almasını sindiremeyen ikinci kişi Alimcan İdrisi'dir. Ancak İdrisi, Temir gibi Doğu Bakanlığına bağlı olarak çalışmamaktadır. İdrisi, Doğu Bakanlığı ile rekabet halinde bulunan Dışişleri Bakanlığında görev yapmaktadır. Veli Kayum'un içinde bulunduğu Türkistanlı öğrencileri Almanya'ya tahsile getiren heyetin başkanı olan İdrisi, daha

⁹⁵⁸ Temir, Çokay'ın esir komisyonuna sonradan, Eylül ayında katıldığı iddiasındadır. TEMİR, s. 160. Oysa Çokay, 27 Ağustosta Strumbanführer ile birlikte Hannover yakınlarındaki esir kamplarına hareket ettiklerini yazar. ÇOKAY, "Vospominaniya", s. 19.

⁹⁵⁹ Temir'in ifadeleri tutarsızdır. Hatıralarında Ekim ayında esir komisyonlarından çekildiğini yazar. TEMİR, s. 219. Ancak kitabına koyduğu esir komisyonundaki çalışmalarla ilgili raporlar bunu teyit etmez. Bu raporlardan biri onun 7 Ekim – 31 Kasım tarihleri arasında komisyonla birlikte esir kamplarında çalışma yaptığını belgelemektedir. TEMİR, s. 242-248. Öyleyse, TEMİR, esir komisyonundaki görevini Ekim değil, Kasım ayının sonunda bırakmıştır. Bu durum Temir'in esir komisyonları ile ilgili bazı gerçekleri saklamak istediği izlenimini doğurmaktadır.

⁹⁶⁰ Temir, 15.10.1943'te Türkiye'ye döndü. A.g.e., s. 219.

⁹⁶¹ Çokay'ın vefat ettiği sıralarda Temir kendisi ile görüşmelerde bulunan Ülküsal'a, Çokay'dan hoşlanmadığını tavırlarıyla belli eder. ÜLKÜSAL, s. 294-295.

⁹⁶² MÜHLEN, s. 95; TEMİR, s. 195; GİLYAZOV, s. 173.

sonra Sovyetler Birliği'ne dönmeyerek Berlin'de kalmıştı. Temir, onun Berlin'de yaşamasına rağmen Berlin Türk-Tatar toplumuyla hiçbir ilişkisinin bulunmadığını belirtir.⁹⁶³ Sovyetler ile savaşın başlamasından sonra, İdrisi Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Rusya Komitesi'nde çalışmaya başladı. Bu yüzden esir komisyonlarında herhangi bir görevi yoktu. Buna rağmen, Çokay'ın esir komisyonunda görevlendirilmesinin aleyhinde Alman Dışişleri Bakanlığına ısrarla raporlar yazdı. Alman arşivlerinde kayıtlı raporlarının birinde, İdrisi Çokay'ın Nazi karşıtı Prometheé Birliği'nin aktif üyelerinden biri olduğunu hatırlatarak, kendisine dikkat edilmesi gerektiğine işaret etti. 5 Eylül 1941 tarihli raporunda, Çokay'ın Ekim ihtilalinden önce Rus-Yahudi, Ekim ihtilalinden sonra Leh-Yahudi Marksistler ve Demokratlar ile çalıştığını ileri sürdü. Ayrıca İdrisi, Çokay'ın yarım kan Rus olduğunu da iddia etti.⁹⁶⁴

İdrisi'de Çokay düşmanlığı had safhadadır. Bu yüzden 2 Ocak 1942'de yapılan Çokay'ın cenaze törenine katılmadı. Kendisi katılmadığı gibi, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın misafiri olarak Berlin'de bulunan ve kendi sorumluluğuna verilen Ülkusal ve Edige Kırmal'ı da katılmaktan men etti. Ona göre, Çokay vatan haini ve Doğu Bakanlığı'nda çalışan diğer kimseler gibi Türklüğün düşmanıydı.⁹⁶⁵

Çokay'ın ölümünden sonra, İdrisi onun görevini üstlenmek istedi. Bunun için 5 Mart 1942'de Varşova'ya gitti. O sırada Varşova yakınlarında Legionova'da Türkistan Lejyonu teşkil edilmekte idi. İdrisi, buradaki Alman subaylarıyla görüşme yaparak, Türkistan Lejyonuna yönetici olarak katılmak istedi. Ancak onun bu talebi Harbiye Bakanlığı tarafından reddedildi.⁹⁶⁶

Aslında Doğu Bakanlığını ne Temir'i, ne İdrisi'yi ve hatta ne Veli Kayum'u, Türkistan Lejyonu projesinde Çokay'ın halefi olarak görmüyordu. Bu yüzden Doğu Bakanlığı başlangıçta bu isimleri hiç düşünmedi ve Çokay'ın yerine yeni bir isim arayışına girdi. Bu isim çok geçmeden bulundu. Bulunan isim gerçekten de Çokay'ın

⁹⁶³ A.g.e., s. 156.

⁹⁶⁴ MÜHLEN, s. 92. Aslında İdrisi'nin Temir gibi Çokay'a şahsi bir düşmanlığı yoktu. O genel olarak Prometheé üyelerine muhalifti. 5.9.1941'de Ayaz İshaki için de Nazi makamlarına olumsuz bir rapor verdi. Raporda Ayaz İshaki'yi demokrasi taraftarı ve Almanya düşmanı olarak tanımladı. MÜHLEN, s. 37.

⁹⁶⁵ ÜLKÜSAL, s. 311-312.

⁹⁶⁶ A.g.e., s. 345.

yerini layığıyla doldurabilecek özellikleri taşıyordu: Zeki Velidî Togan. Daha önce bahsedildiği gibi Velidî, 1927 yılında kendini tamamen ilme adadığı için siyasi faaliyetlerden kendini soyutlamıştı. Ancak 1932'de İzmir İktisat Kongresinde Ankara Hükümeti ve devrin ileri gelen politikacıları ile görüş ayrılığına düşmesi, yurtdışına mecburi çıkışıyla neticelendi. Avusturya'ya giderek Viyana Üniversitesi'nde ilmi çalışmalar ile meşgul oldu. Almancasını ileri derecede geliştirdi. 1939'da savaşın başlamasından sonra Türkiye'ye döndü.⁹⁶⁷ Doğu Bakanlığı Togan'ı, esirlerin eğitimi konusunda görüşlerini almak üzere, Şubat 1942'de Berlin'e davet etti. Ancak Türk Hükümeti Velidî'nin Almanya'ya gitmesine izin vermedi.⁹⁶⁸ Böylece, Doğu Bakanlığı'nın Velidî'yi Türkistan Lejyonunun başına geçirme teşebbüsü gerçekleşmedi. Bunun üzerine Doğu Bakanlığı kurulmakta olan Türkistan Lejyonuna yeni bir isim bulmakta sıkıntıya düştü.⁹⁶⁹

Bu arada Doğu Bakanlığının Türkistan Lejyonunun başına uygun isim bulamaması ve diğer aksaklıklar, onun Dışişleri Bakanlığının Rusya Komitesi ile arasındaki rekabetin tekrar alevlenmesine yol açtı. Rusya Komitesi Başkanı Schulenberg, Sovyet esirlerinden yardımcı kıtalar teşkili projesinin gerçekleştirilmesini hızlandırmak maksadıyla, Avrupa'daki Sovyet karşıtı mülteci liderleriyle bir toplantı yapmayı planladı. Bunun için 1942 Nisan ayında Fransa, İtalya, Balkan Ülkeleri, Türkiye ve İsviçre'de yaşamakta olan birkaç düzine mülteci liderini Berlin'e davet etti. Davetlilerin bir çoğu Nisan sonu ve Mayıs başında Berlin'e geldiler. Misafirler, Berlin'in en gözde otellerinden biri olan Adlon oteline yerleştirildi. Bu yüzden bu teşebbüse daha sonra Adlonaide adı verildi. Gelen misafirler arasında Kuzey Kafkasyalı Haydar Bammat, Avar Said Şamil, Gürcü millî demokratların lideri Spiridon Kedia, Tetri Georgi hareketinin kurucularından Leo Kereselidze, Gürcü prenslerinden Datha Vaçnadze ve Iraklı Bagration ve Azerbaycanlı lider Mehmet Emin Resulzade gibi önemli isimler vardı. Ayrıca

⁹⁶⁷ Togan'ın 1927'den 1939 yılına kadar olan dönemdeki ilmi faaliyetleri için bkz. Tuncer BAYKARA, *Zeki Velidî Togan*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, s. 16-27.

⁹⁶⁸ ÖZDOĞAN s. 163-164; ÜLKÜSAL, s. 338; MÜHLEN, s. 79.

⁹⁶⁹ Doğu Bakanlığının Türkistanlı esirlerden sorumlu görevlisi von Mende, 4 Mart 1942'de bu sıkıntılarını Ülküsal'a dile getirerek, Gürcü ve Ermenilerden yetişmiş insanın çok olduğunu, fakat Müslümanlardan yetişmiş adam bulmakta zorlandıklarını ifade etti. ÜLKÜSAL, s. 334.

Schulenberg Doğu Bakanlığında görevli bazı Doğulu memurları kendi tarafına çekmeye çalıştı.⁹⁷⁰

Ancak Rusya Komitesi'nin bu faaliyeti Doğu Bakanı Rosenberg'in müdahalesiyle neticesiz kaldı. Rosenberg, Rusya Komitesinin bu faaliyeti kendi yetki sahasının ihlali olarak gördü ve Dışişleri Bakanlığını Hitler'e şikayet etti. Bunun üzerine Hitler, Dışişleri Bakanlığının Sovyetler Birliği'ndeki işgal edilecek bölgelerle ilgili meselelerle ilgilenmekten men etti.⁹⁷¹ Böylece, Rosenberg, Rusya Komitesiyle olan rekabette üstünlüğü ele geçirdi.

Alman Hükümetinin prestijini kurtarmak için Doğu Bakanlığı Adlonaide projesini devam ettirdi ve gelen misafirlerle formalite icabı da olsa görüşmeler yapıldı ve neticede mülteci liderler geldikleri ülkelere eli boş olarak döndüler. Rosenberg, zaten mülteci liderlere pek sıcak bakmıyordu.⁹⁷² Bundan sonra, lejyon projesine hız verildi ve lejyonerlerin başına siyasî karizması olan şahsiyetlerin aranmasından vazgeçildi. Türkistan Komitesi'nin başkanlığına Kayum getirildi. Bunda onun hatipliğinin yanısıra, von Mende ile olan yakın ilişkileri önemli rol oynadı.⁹⁷³

Çokay'ın ölümünden Veli Kayum'un Türkistan Komitesi başkanlığına seçilmesine değin yaşanan süreç bize gösteriyor ki, Kayum, Çokay'ın ölümü sırasında bu göreve tayini edilmesi ihtimal tek aday değildir. Bu durumda Kayum'un makam hırsıyla Çokay'ı zehirlediğini söylemek güçtür. Zaten Kayum, Çokay'ın bu görevi istemediğini, onun yardımcısı sıfatıyla biliyordu. Çokay, hayatta olsa bile, büyük ihtimalle görevinden istifa edecekti. Daha önceki bölümde ayrıntılı bir biçimde ifade edildiği gibi Çokay'ın Nazilerle çalışmalarını daha fazla devam ettirmesi mümkün değildi. Çünkü, Nazi işgalinin Türkistan'a Sovyet yönetiminden daha fazla haklar vermeyeceğini anlamıştı ve böyle bir görevi kabul etmektense

⁹⁷⁰ MÜHLEN, s. 69. Schulenberg, Doğu Bakanlığına bağlı olarak çalışmakta olan Veli Kayum'u Paris'e göndererek daha çok mülteci bulmasını istedi. Aynı yer.

⁹⁷¹ MÜHLEN, s. 68-69.

⁹⁷² Mühlen, Rosenberg'in mültecilere pek güvenmediğini ortaya koymaktadır. Bu güvensizlikte, Çokay'ın Türkistan'ın millî menfaatleri konusunda tavizsiz tutumunun rolünün olduğu muhakkaktır. Oysa, yukarıda zikredildiği gibi, siyasî iltica ile değil tahsil sebebiyle Almanya'da bulunan Temir, Kayum ve Alimcan gibi kimseler Nazilerle çalışmada uyum gösterdiler.

⁹⁷³ MÜHLEN, s. 93.

ölümü tercih edeceği muhakkaktı. Bundan dolayı, Veli Kayum'un görevinden ayrılmak üzere olan Çokay'ı zehirlemesi için bir neden yoktu.⁹⁷⁴

Bu sebeple, Çokay'ın zehirlenmesinin baş sorumlusunun Rosenberg olduğu yönündeki iddialar daha gerçekçi görünmektedir. Çünkü daha önce belirtildiği gibi, Rosenberg lejyon projesinin hayata geçirilmesi için büyük çaba sarf etti. Neticede Kasım ayının sonunda buna Hitler'in de onayını aldı. Ancak bu projeye Çokay'ın destek vermemesi ve hatta proje dışında kalmak istemesi, projenin kendisinin aksamasına yol açacak bir gelişmeydi.

Aslında, Almanların elinde tutuklu bulunan Çokay'ın projede çalışmaktan başka bir tercih hakkı yoktu. Bu projede çalışmayı reddetmesi Çokay'ın kendi idam fermanını imzalaması demektir. Çokay bu gerçeği bile bile projede görev almayı reddetti.⁹⁷⁵ Zaten esirlerin ağır vaziyetini görmeye dayanamıyordu. Ölüm artık onun için bir kurtuluştu.⁹⁷⁶

Ancak Çokay'ın kurşuna dizilmesi veya tutuklanarak hapse atılması, esirlerden yardımcı kıtalar teşkili projesine zarar verirdi. Çünkü prensipte esirler gönüllü olarak bu projeye katılmaktaydı. Türkistan'ın önemli bir siyasî liderinin öldürülmesi veya projeden ayrılması, esir askerler için projenin inandırıcılığına gölge düşürebilirdi.

Bu nedenle projede görev almak istemeyen Çokay'ın aşikare olmayan bir ölümle ortadan kaldırılması yolu en uygun olanıydı.⁹⁷⁷ Böyle bir karar da projenin en üst düzey yetkilisi Rosenberg'ten çıkabilirdi.

⁹⁷⁴ Veli Kayum, 1967 yazında Türkiye'ye geldiğinde, Manisa'nın Salihli ilçesindeki Kazakları ziyaret etti. Misafiri olduğu evin sahibi, ona Çokay'ı öldürüp öldürmediğini açıkça sordu. Böyle bir soru beklemeyen Veli Kayum kısa bir şaşkınlıktan sonra öldürmediğini yeminle söyledi. Veli Kayum, iki gün kaldığı Salihli'de bütün ısrarlara rağmen geceleri Kazaklarda kalmadı; otelde kalmayı yeğledi. Kulanbay Nazır ile görüşme, 29 Mayıs 2002.

⁹⁷⁵ Çokay'ın bu proje ile ilgili olarak Rosenberg ile aralarında nasıl bir görüşme geçtiğine dair elimizde bir bilgi yoktur. Ancak eşine gönderdiği son mektubunda, birkaç güne kadar Paris'e döneceğini yazıyordu. TMH, s. 40. Buradan onun Lejyon projesine katılmayı reddettiği sonucunu çıkarabiliriz.

⁹⁷⁶ Mariya'ya yazdığı mektuplarında, esirlerin kamplardaki ağır hayatını görmeye dayanmadığını ve bu sebeple ölmek istediğini yazıyordu. MY, s. 165.

⁹⁷⁷ Çokay ve Türkistan Lejyonerleri hakkında Büyük Türkistan'ın Çöküşü romanını yazan Serik Şakıbayev de bu fikirdedir. Romanını KGB'nin Türkistan Lejyonu hakkındaki arşivlerine dayalı olarak hazırlayan Şakıbayev, Çokay'ın projenin zarar görmemesi için idam edilmediğini, zehirletildiğini, ancak kamuoyuna tifodan öldüğünün söylendiğini belirtir. Serik ŞAKİBAYEV, Ülken Türkstanın Küyrevi Dokumental'dı Povest', Cazuvşı Yayınevi, Almatı, s. 36.

Nitekim, Rosenberg'in Çokay'ı zehirlediği o dönemin bazı tanıkları tarafından iddia edilmektedir. Türkistan Lejyonunda yönetici olarak görev yapan ve savaştan sonra Kazakistan'a dönen şair Hamza Abdullin ile son kamp yeri Çenstachov'da Çokay ile birlikte bulunan Dağıstanlı Ali Kantemir bunlar arasındadır. Bu iki önemli tanık Çokay'ı Rosenberg'in zehirlediği iddiasındadır. Ali Kantemir, savaştan sonra bazı arkadaşlarına bu iddiasını ifade etmiştir.⁹⁷⁸ Bu iddia "49 Türkistan Haini" ile ilgili mahkemede gündeme geldi ve bu durumu Berlin SS Genelkurmayı Doğu Bölümü Sorumlusu Dr. Olscher'in yardımcısı Prof. Schlems doğruladı. Mahkemeye verdiği ifadesinde Prof. Schlems, Çokay'ın Doğu Bakanı Rosenberg'in talimatıyla zehirletildiğini söyledi.⁹⁷⁹

Çokay'ı zehirlenme görevini Veli Kayum'un yerine getirdiği iddiasını da ihtiyatla karşılamak gerekir. Çünkü, Kayum'un Çokay'ın ölümünden sonraki davranışları bir katilin tutumları olmaktan uzaktır. Bu suçtu işlemiş olsaydı, Kayum'un suçunu kamufle etme yoluna gitmesi normal bir davranış tarzı olurdu. Oysa, Kayum'un Çokay'ın ölümünden hemen sonra davranışları bundan uzaktır. O daha çok ölen amirinin mevkine geçebilmek için üstlerine yaranmaya çalışan bir memur psikolojisi içindedir. Bu nedenle, daha Çokay'ın cenazesi kaldırılmadan, Mariya'ya çok garip gelen, yılbaşı kutlamasını düzenledi. Bununla Veli Kayum, Rosenberg ve von Mende gibi Alman üstlerine, Türkistan Lejyonu projesinde çalışmak istemeyen Çokay ile aralarında fikri ve duygusal hiçbir bağ olmadığını ve hatta onun ölümüne bile üzülmediğini göstermek istiyordu. Onun için Mariya'nın eşinin mezarına bir anıt dikilmesi önerisini de yerine getirmedir. Sonuçta Veli Kayum, Çokay'dan farklı görüş ve yapıda bir insan olduğu imajını üstlerine vermekte başarılı oldu ve Türkistan Lejyonerlerinin başına getirildi. Bundan sonra da, Veli Kayum, Çokay'ı Türkistanlı esirlere hatırlatacak ve böylece Alman üstlerinin tepkisinin çekecek faaliyetlerden devamlı uzak durdu. Eğer, Veli Kayum, Çokay'ı zehirlenme işine karışmış olsaydı, kendisinin bu işte ilgisinin olmadığını

⁹⁷⁸ Oysa, Ali Han Kantemir, Çokay'ın ölümünden hemen sonra, Mariya'nın kendisine eşinin ölümüyle ilgili şüphelerini belirttiğinde, onu Çokay'ı tabii ölümle öldüğü yolunda ikna etmeye çalışır. Mariya'ya Çokay'ın zehirletildiği iddiasında bulunmamıştır. Bunu da anlamak mümkündür. Böyle bir gerçeği sonradan öğrenmiş olabilir veya o sırada bilse de, bunu söylemesi kendisinin aynı akibete uğraması endişesiyle Mariya'ya söylemekten çekinmiş olabilir.

⁹⁷⁹ Mustafa men Magcan Turan Elinin Danaları, s. 20.

göstermek için Çokay'ın ölümünden dolayı çok üzüntülü olduğu imajını verecek davranışlara girmesi gerekirdi.

Netice itibarıyla şunu söyleyebiliriz ki, Çokay tifo hastalığından dolayı ölmedi. Onun ölümüne tifo dışında başka bir hastalık veya herhangi bir zehirli madde sebep oldu. Bu iki ihtimalden hangisinin Çokay'ın gerçek ölüm sebebi olduğunu kesinleştirmek, onun naaşının kalıntıları üzerinde yapılacak otopsi sonuçlarına bağlıdır. Bunun dışında söylenecek sözler varsayımlardan öteye gitmez. Ancak biz Çokay'ın zehir verilerek öldürüldüğü iddialarının yersiz olmadığı kanısındayız. Çünkü, tifodan ölmeyen Çokay'ı tifodan öldü diye gösteren Nazi makamlarının bu hareketi normal değildir. Bunun ardında zehirlenme olayının yatması büyük bir ihtimal dahilindedir. Böyle bir suçu da, Veli Kayum Han değil, Doğu Bakanlığı'nın işlediği kanaatindeyiz.

2.6. Halk Düşmanlığından Halk Kahramanlığına

Çokay'ın siyasî mücadelesinin ana hedefi, Türkistan'daki Sovyet yönetiminin yerine bağımsız ve millî bir yönetimin tesis edilmesiydi. Bu sebeple Çokay Sovyetler için bir rejim muhalifiydi. Bundan dolayı Moskova onun hayatı ve fikirleriyle ilgili yayınlara yasak koydu. Sovyet ideolojisine göre, Çokay bir halk düşmanıydı.

Çokay üzerindeki bu yasakların delinmesi, Sovyetlerin yıkılmaya yüz tuttuğu 90'lı yılların başına denk geldi. Ancak bu süreç kolay gerçekleşmedi. Çokay'ı halk düşmanlığından halk kahramanlığına yükselten süreç Kazak aydınlarının çok temkinli ve aynı zamanda cesur çıkışları sayesinde tamamlandı.

Sovyetler Birliği'nde daha ilk dönemlerden itibaren, Çokay'ın eserlerinin basılması, dağıtılması ve hatta okunması yasaklandı. Bu yasağa uymayanlar, hatta onun ismini ağzına alanlar şiddetle cezalandırıldı.⁹⁸⁰ Halk düşmanı olduğu gerekçesiyle Çokay ile ilgili bilgilere ders kitapları ile ansiklopedilerde yer verilmedi. Bundan dolayı Kazakistan ve Kazak halkı ile her sahadaki bilgileri kapsamasına azami gayret sarf edilen 12 ciltlik **Kazak Sovyet Ansiklopedisi**'nde Çokay ile ilgili hiçbir bilgi yer almadı.

Tarih kitaplarında Çokay bir vatan haini gibi gösterilmeye çalışıldı. Sovyet döneminde Kazakistan'ın resmi tarih kitabı sayılan **Kazak SSR Tarihi** isimli eserde, Türkistan Muhtariyeti ilgili olaylar anlatılırken, Çokay'ın karşı devrimci olduğu vurgulandı. 1961'de Almatı'da yayınlanan **Kazak SSR Tarihi** isimli eserde Çokay'la ilgili şu ifadeler rastlıyoruz: “...*Bununla birlikte İngiliz emperyalistlerinin direktifleriyle 1917 senesinin Kasım ayının sonunda Hokand'da Hokand Muhtariyeti denilen bir muhtariyet kuruldu. Bu karşı devrimci Hükümet'in içinde Özbek burjuva milliyetçileri ile birlikte Kazak milliyetçileri M. Tınışbayev ile M. Çokayev yer aldı.*”⁹⁸¹

Kazak SSR Tarihi'nin bu yorumu çok önemlidir. Eser Sovyetlerin Kazakistan hakkındaki resmi tarih görüşünü yansıtmaktadır. **Kazak SSR Tarihi**

⁹⁸⁰ Mustafa Şokay, *Türkistanın Kıyılı Tagdırı*, Der. Baybota Serikbayulı Koşım Noğay, Almatı 1992, s. 4.

⁹⁸¹ **Kazak SSR Tarihi**, *Sotsyalizm Devri*, Almatı 1961, c. II., s. 40.

Komünist Partisi'nin kontrolünde, partinin görüş ve prensiplerini yansıtacak bir biçimde titizlikle hazırlandı. Burada hakkında olumsuz görüş bildirilen Çokay ilgili olarak artık hiç kimsenin araştırmasına ve yazmasına imkan yoktur. Çünkü, Sovyetler Birliği'nin üyesi olan bir ülkenin tarihi ile ilgili olarak Sovyet ideolojisi ile yazılan tarih kitapları, araştırmacılar ve tarihçiler için bir nevi anayasa niteliğine haizdi. Bu sebeple, örneğin, Kazakistan'da yazılacak olan diğer tarih kitapları ile araştırma eserlerinin ilham kaynağı **Kazak SSR Tarihi**'dir. Bütün Kazaklar, özellikle ilim ve sanat erbabı, şair ve yazarlar ile müstakbel komünizmin kurucuları olan gençler bu kitabın görüşlerini dikkate almak zorundaydı⁹⁸² Bundan dolayı, **Kazak SSR Tarihi**'nde karşı devrimci olarak nitelenen Çokay'dan bahsetmek mümkün değildir.

Kazakistan'ın resmi tarihinde yasaklı olan sadece Çokay ve Türkistan Muhtariyeti değildi. Alaş Orda hareketi ve onun liderleri de yasaklılar kapsamındaydı. Oysa, Alaş hareketinin önde gelen liderleri, Bolşevikler hakimiyeti ellerine geçince, Çokay gibi ülkeyi terk etmek yerine onlarla işbirliği yapma yoluna gitmişlerdi. Böylece, Kazakistan'da Sovyet idaresinin kuruluş aşamasında önemli hizmetlerde bulunmuşlardı. Onlar, özellikle eğitim, bilim ve sanat gibi dallarda görev aldılar. Buna rağmen 1925 yılından itibaren Alaş Orda mensupları Sovyet idari makamlarının takibatına maruz kalmaya başladı. 1930-1932 yıllarında yapılan çeşitli mahkemelerde, Alaş Orda'nın aktif üyeleri halk düşmanı ve yabancı ülkelerin casusları olmakla suçlanarak hapis, sürgün ve idam cezalarından hüküm giydiler. Bu mahkemelerin gözünden kaçanlar, 1937-1938 yılındaki aydın kırım esnasında yok edildiler. Alaş Orda Hareketi ve onun liderleri hakkında araştırma yapılması ve yazı yazılması da 1935 yılından itibaren yasaklandı.⁹⁸³

⁹⁸² Muhtar MAGAVİN, **Kazak Tarihinin Alippesi**, Almatı, 1995, s. 7. Sovyet ideolojisini Komünist partisi belirlediği için parti yönetimi değiştikçe ideolojide de değişiklikler olmaktadır. Buna paralel olarak **Kazak SSR Tarihi** de değişmekteydi. İlk **Kazak SSR Tarihi** 1943'te yayınlandı. Ancak, II. Dünya savaşından sonra bu kitapta hatalı görüşler olduğu ileri sürülerek, yeniden yazılmasına karar verildi. 1948'de **Kazak SSR Tarihi**'nin ikinci versiyonu yayınlandı. Ancak daha sonra bu kitapta zararlı bulundu. 1978'de üçüncü ve son versiyonu yazılarak okuyucuların istifadesine sunuldu. **Kazak SSR Tarihi** gibi önemli kitapların muhtevası, Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi İdeoloji sekreteri tarafından kontrol ediliyordu. Magavin, s. 6.

⁹⁸³ NÜRPEYİSOV, s. 9-14.

Çokay bu durumu yadsımaz. Çünkü ona göre, Sovyet yönetimi altındaki halkların millî hareketlerini Sovyet tarihçilerinin tarafsız yazması mümkün değildir. Çünkü onlar, genel olarak, tarih ilminde tarafsızlığı kabul etmek istemezler. Onun için tarihi sınıf mücadelesi için bir araç olarak kullanma eğilimindedirler. Çokay, tarihin sadece geçmişten haber veren bir ilim değil, aynı zamanda geleceği yönlendirmeye yarayan bir araç olduğunu Sovyet tarihçilerinin çok iyi bildiğini vurgular.⁹⁸⁴

Siyasî faaliyetleri ve fikirleri sebebiyle Sovyetlerde suçlanan sadece Çokay'ın kendisi değildi. Çokay'ın akrabaları da, rejim için şüpheli insanlar olarak görülmüyordu. Bunun için Çokay'ın fikirlerini destekleyip desteklememek önemli değildi. Onun, yani halk düşmanının akrabası olmak çeşitli ceza ve baskılara maruz kalmak için kafiydi. Bu yüzden Çokay'ın yakınları Sovyet makamlarından büyük baskı ve zulüm gördüler.

Çokay'ın kardeşi Murtaza ile amcası Kalımbet'in oğlu Mirzeke, Çokay'a akraba oldukları için, 1937 senesinde tutuklandılar ve bir daha kendilerinden haber alınamadı. Aynı akıbete uğramaktan endişe eden Çokay'ın bazı yakınları mekan değiştirmek zorunda kaldılar. Çokay'ın iki amca oğlu, Şahmerdan Osmanoğlu ile Bekir Alişoğlu bir gece ansızın Akmescit'ten Hokand'a göç ederek baskılardan kurtulmak istediler. Bekir, Çokay dolayısıyla gördüğü baskıdan o derece bunaldı ki, oğlu Gani'yi yüksek eğitim için üniversiteye göndermedi. Çokay sülalesinin yüksek eğitilmiş olmaktan hep zarar gördüğüne kanaat getiren Bekir, oğlunu okula gönderip iyi bir meslek sahibi olması yerine çoban olmasını yeğledi.

Çokay'ın kardeşi Murtaza'nın oğlu Madiyar da Sovyet makamlarının takibatından kurtulamadı. Yüksek tahsil yapan ve kabiliyetli bir öğretmen olan Madiyar, bazen gazetelere yazdığı fikrî makalelerle kendini gösterdi. Ancak Çokay'ın akrabası olması bu yeteneklerini değerlendirmesine engel oldu. Çeşitli baskılara maruz kaldı. Bu baskıların tahammül edilemeyecek bir dereceye ulaşması üzerine Madiyar, 1952'de Özbekistan'a göç etti. Fakat orada da rahat yüzü göremedi. Halk düşmanının akrabası olduğu gerekçesiyle hapis haneye atıldı. Öğretmenlikten

⁹⁸⁴ Mustafa ÇOKAY, "Bir "İlmi" Yalganga Karşı (Hokand Muhtariyeti'nin 14ncü Yıldönümü Münasebetiyle)", Yaş Türkistan, Aralık 1931, No. 25, s. 5.

men edildi. Geçimini ırgatlık yaparak temin etmek zorunda kalan Madiyar, yaşadığı sıkıntılardan dolayı orta yaşlarda vefat etti.⁹⁸⁵

Sovyetler Birliği'nde herhangi bir vesileyle Çokay'dan bahsedilecek olunursa, peşinden mutlaka olumsuz sıfatlarda beraberinde gelirdi. Ona çoğunlukla, Sovyet Türk Cumhuriyetlerinde ağır ithamlardan sayılan, Türkçü, İslamcı, milliyetçi veya dünya burjuvasının ajanı gibi yakıştırmalar yapıstırılıyordu.⁹⁸⁶

Çokay'ın aleyhindeki Sovyet propagandası 1968'de doruk noktasına ulaştı. O sene KGB subayı olan Serik Şakibayev'in Çokay hakkında yazdığı **Büyük Türkistan'ın Çöküşü** isimli romanı yayınlandı.⁹⁸⁷ Belgesel roman iddiasını taşıyan eser, Çokay'ı makam ve mevki hırsıyla ülkesini Nazilere satan bir vatan haini olarak göstermeye yöneliktir. Sovyet döneminde Çokay hakkında yasaksız tek yayın olan roman Çokay'ın bir Nazi hapishanesinden Doğu Bakanı Rosenberg'e yazdığı bir mektupla başlar. Mektubunda Çokay, Türkistan'ı ancak Almanya'nın kurtarabileceğine inandığını, bu sebeple esir düşen Türk asıllı Sovyet askerlerinden yardımcı kıtalar oluşturarak Alman ordusuna yardımcı olmak istediğini belirtir. Böylece Çokay'ın Nazi hakimiyeti altındaki Türkistan'a Devlet başkanı olmak uğruna ülkesini Nazilere satan bir hain olarak göstermeye çalışan olaylar gelişir. Romana göre, Çokay yakın arkadaşı Veli Kayum Han'ın verdiği bir zehirle ölü ve cezasını çeker.

Şakibayev'in romanını belgelere dayanarak yazdığı iddiası doğru olmakla birlikte, kullandığı belgelerdeki yanlışlıklar kendisini hatalı kurgulara sürüklemiştir. Şakibayev, daha önce belirttiğimiz doğrulu şüpheli sovyet kaynakları kullanmıştır. Bu kaynakların çoğunluğu, savaştan sonra Sovyetlere iade edilen lejyonerlerin KGB'ye verdiği ifade tutanaklarıdır.⁹⁸⁸ Bu ifadeleri veren askerlerin verdiği bilgilerin çoğu hatalıdır. Şakibayev, romanını bu hatalı bilgiler üzerine kurgulamıştır. Romanda gerçeklerle bağdaşmayan bir çok bilgiye rastlıyoruz. Örneğin, romanın

⁹⁸⁵ İBRAŞEV, Sarbulak, "Mustafa Şokaylı" Cas Alaş, 28 Haziran 1991.

⁹⁸⁶ Mustafa Şokay, Türkistanın Kıyılı Tagdırı, s. 3-4.

⁹⁸⁷ ŞAKİBAYEV, a.g.e.

⁹⁸⁸ Ebu TAKENOV, "Mustafa Şokay Ömirinin Keybir Kırları", Kazak Tariyhı, Eylül-Ekim 1996, No: 5, s. 57.

başında Rosenberg'e mektup yazan Çokay bir yıldır hapidedir.⁹⁸⁹ Çokay, Petersburg'ta hukuk fakültesinde Kerensky ile birlikte okumuştur.⁹⁹⁰ İngiliz ajanlarıyla çalıştığı iddia edilir.⁹⁹¹ Çokay eşi Mariya'nın arzusu üzerine Avrupa'ya gelmiştir.⁹⁹² Veli Kayum ona **Yaş Türkistan** dergisini yayınlama işinde yardımcı olmuştur.⁹⁹³ Türkistan Lejyoneri fikrini ilk Çokay ortaya atmıştır.⁹⁹⁴ İngilizlerle uyumsuzluğa düştüğü için tutuklanmıştır.⁹⁹⁵ Çokay, lejyonerleri örgütleme işine dört elle sarılıp işin sorumluluğunu üstlenmiştir.⁹⁹⁶ Romana göre, Velidî Paris'e ilk defa 1937 senesinde gelmiştir ve Çokay onu Berlin'e götürerek İdris Alimcan ile birlikte **Yaş Türkistan** dergisini yayınlama işinde görevlendirmiştir. Velidî, İstanbul'a gidinceye kadar İdrisi ile birlikte dergiyi çıkarma işine yardımcı olmuştur.⁹⁹⁷

Bütün bunlar, lejyonda görev alan askerlerin kendi aralarında ürettikleri rivayetlerden başka bir şey değildir. Bu askerler, Çokay'ın ne zaman öldüğü konusunda bile kesin bir bilgiye sahip değildirler. Bu yüzden Şakibayev'in

⁹⁸⁹ ŞAKİBAYEV, s. 7, 14. Çokay hiçbir zaman hapis yatmadı. Çokay, sadece üç hafta kadar bir zaman Compiègne'de tutuklu bulunmuştur. O da bir hapishaneden ziyade, bir eğitim kampı atmosferindedir. Ve daha önce belirtildiği gibi buradaki tartışma ortamı Çokay'ın çok hoşuna gitmiştir. Ayrıca bu dönemde henüz Doğu Bakanlığı kurulmamıştır.

⁹⁹⁰ ŞAKİBAYEV, s. 1. Oysa, 22 Nisan 1881 doğumlu Kerensky Çokay'dan 11 yıl önce Petersburg Üniversitesine başladı. Alexander KERENSKY, *The Kerensky Memoirs, Russia and History's Turning Point*, London, 1965, s. 17. İkinin aynı sıralarda öğrencilik yapmasına imkan yoktur. Kerensky, tahsilini bitirdikten sonra, Çokay Petersburg'a geldi.

⁹⁹¹ A.g.e., s. 9.

⁹⁹² A.g.e., s. 12.

⁹⁹³ A.g.e., s. 13, 48-49. Çokay, **Yaş Türkistan Dergi'sini** yayınladığı yıllarda (1929-1939) Veli Kayum'u tanııyordu.

⁹⁹⁴ A.g.e., s. 15. Çokay'ın bu fikri ortaya attığına dair hiçbir bilgi yoktur. Buna karşılık Çokay'ın Nazi esir kamplarına yaptığı ilk ziyaretten itibaren esir askerlerin cephelerden çekilmesi ve mekteplere gönderilmesi yönünde teklifler yaptığı yönünde bilgiler vardır.

⁹⁹⁵ A.g.e., s. 18. Çokay'ın tutuklanma sebebi sadece Sovyet karşıtı olmasıdır. Önceki bölümlerde bu konu geniş bir biçimde ele alındı.

⁹⁹⁶ A.g.e., s. 19. Bu iddia tamamen gerçeklerin hilafıdır. Çünkü, Çokay, Nazilerle askeri alanda işbirliğine şiddetle karşıydı. Eğer, böyle bir işbirliğini destekleseydi, belki de ölmeyecekti.

⁹⁹⁷ A.g.e., s. 21-22. Bu iddiaların gerçeklerle hiçbir ilgisi yoktur. Velidî Paris'e ilk olarak 1937'de değil, 1922 yılı sonlarında geldi. Hiçbir zaman **Yaş Türkistan** dergisinde görev almadı. Romanda ayrıca Çokay'ın ölümünden sonra, Türkistanlı göçmenlerin Zeki Velidî'yi Türkistan Millî Komitesine yaklaştırmadığı iddiasına yer verilir ve 20 Mayıs tarihli (yılı belirtilmez) TASS haber ajansından alıntı yapılarak Türk polisinin faşist teşkilat yöneticileri Nihal Atsız, Oğuz Türkkân ve Zeki Velidî'nin evlerinde arama yaptığına değinilir. A.g.e., s. 206. Yazar burada yine gerçeklerden uzaklaşmaktadır. Velidî, savaş esnasında Almanya'ya hiç gitmedi. Bu sebeple onun Türkistan Millî Komitesi'ne dahil olma gibi bir çabası olamaz. Diğer yandan yazar tarafından kasıtlı olarak yılı belirtilmeyen sadece 20 Mayıs denilmekle yetinilen olay 1944'e aittir. Yazar, olayın yılını vermemekle okuyucuyu Türkistan Millî Komitesi ile Zeki Velidî arasında bir bağlantı kurmaya yönlendirmektedir. İdris Alimcan ile ilgili yazılanlar da gerçeklerle bağdaşmaz. Onun ne Çokay ile ve ne de **Yaş Türkistan** dergisi ile alakası vardı. Hatta daha önce bahsedildiği üzere Alimcan Çokay'ın esir komisyonlarında görev almasına karşıydı ve bu konuda Alman makamlarına raporlar yazmaktan da çekinmedi.

romanında Aralık 1941'de vefat eden Çokay Mart 1942'de hala sağdır.⁹⁹⁸ Kısacası belgesel olma iddiası taşıyan romanda kurgulanan olaylar, dayandığı belgelerin hatalı olması sebebiyle, gerçeklerden uzaktır. Ayrıca, yazarın Çokay'ın faaliyetlerini Sovyet ideoloji açısından değerlendirmeye çalışması, onun gerçeklerden daha uzaklaşmasına sebep olmuştur. Örneğin, romana göre, Rosenberg ilk görüşmesinde Çokay'a Türkistan'ın Alman sömürgesi olacağını ve millî ordusu ve devleti olmayacağını belirtir. Çokay da bunu kabul eder.⁹⁹⁹ Yazarın Rosenberg ile Çokay arasındaki ilk görüşmeyi herhangi bir belgeye dayanarak yazmadığı aşikardır. Burada, tamamen Sovyet ideolojisine uygun bir tasvir yapmaya çalıştığı muhakkaktır.

Şakibayev'in daha sonra Rusça'ya da çevrilen romanının Çokay'ın Nazi işbirlikçisi bir vatan haini olduğu yönünde halkta yanlış bir imajın oluşmasında etkisi büyük oldu. Böylece Çokay'ın siyasî faaliyetleri ile yayınlarında Türkistan halkının aleyhine hiçbir unsur bulamayan Sovyet propaganda mekanizması Şakibayev'in romanıyla istediği sonucu almıştı.

Artık 1960'ların sonundan itibaren Kazakistan'da Çokay'dan Sovyet ideolojinin gösterdiği hedefin dışında bahsetmek mümkün değildi. Bu durum 1985'te Sovyet yönetiminin en tepe noktasına gelen Mihail Gorbaçov'un perestrojka (yeniden yapılanma) ve glasnost (açıklık) politikasına değin sıkı bir şekilde devam etti. Gorbaçov'un Sovyet toplumu daha çok demokratikleşmeye ve bütün tarihi gerçeklerin açıkça tartışmaya teşvik eden yeni politikalarından sonra durum değişmeye başladı. Halk ve aydınlar, Kazakistan'ın ideolojik gerekçelerle yasaklanan tarihi olayları kamuoyunda tartışmaya başladı. Özellikle 1987 yılından itibaren önemli tarihi olaylar ele alındı. Alaş Orda hareketi ve liderleri, 1933'te meydana gelen ve 3 milyona yakın Kazak'ın ölümüne yol açan açlık felaketi, 1937-1938 yıllarındaki aydın kırımını gibi uzun yıllar konuşulması yasaklanan konular açıkça tartışılmaya başlandı.

⁹⁹⁸ A.g.e., s. 49. Çünkü esir kamplarındaki askerler Çokay'ın ölümünün 1942 Nisan ayında vuku bulduğunu sanıyorlardı. Esir kamplarındaki Türkistanlı askerlerden olan Karıs Kanatbay, Çokay'ın ölüm haberinin kendilerine Nisan ayında ulaştığını söyler. Mariya ÇOKAYOĞLU, *Ya Pişu vam iz Nocana*, Almatı, 2002, s. 140.

⁹⁹⁹ A.g.e., s. 82

Alaş Orda ve liderleri hakkında tartışmalar 1988 yılı sonunda neticesini verdi. Kazakistan Sovyet Sosyalist Mahkemesi Aralık 1988'de aldığı bir kararla Alaş liderlerinin haksız yere karşı devrimci ve anti-sovyet suçlamasına maruz kaldığını kabul etti. Böylece Alaş Orda liderleri aklandı. 1989 Ocak ayında Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi de yayınladığı bir bildiri ile Alaş liderlerinin sosyal, siyasî ve edebi faaliyetleri hakkında tarihi gerçeklerin araştırılarak halka anlatılmasının bir zorunluluk olduğunu duyurdu.¹⁰⁰⁰

Böylece Kazakistan'da Ocak 1989'dan itibaren Alaş Orda liderleri ile ilgili gerçeklerin araştırılıp kamuoyuna açıklanmasının önünde hiçbir engel kalmıyordu. Artık bu gerçekleri konuşmak yasak değildi.

Buna rağmen Çokay ile ilgili olarak henüz hiç kimse bir çift laf edemiyordu. Bu durum bize Çokay hakkında konuşmanın Alaş Orda liderleri hakkında konuşmaktan daha tehlikeli bir iş olduğunu göstermektedir. Diğer yandan bunu Sovyet propaganda mekanizmasının Alaş Orda liderlerine nispetle Çokay aleyhinde daha büyük bir kampanya yürüttüğü şeklinde de değerlendirebiliriz. Gorbacov'un her türlü tarihi hakikatlerin ortaya konup tartışılmasını teşvik eden perestroyka politikası bile, Çokay hakkındaki gerçeklerin ortaya çıkarılmasında hiçbir risk olmadığına inandırıcı olamamıştı.

Kimse ortaya çıkıp, Çokay'ı tartışmaya açmaya cesaret edemiyordu. Bu konudaki tereddütler hepsinden büyük çıktı. Kazak tarihinin Sovyet döneminde kısıtlanan bütün hakikatleri ortaya çıkarıldıktan sonra Çokay konuşulacaktı. Çokay, perestroyka politikası çerçevesinde tartışılacak Kazak millî tarihinin son hakikatiydi. Bu olgu da tartışıldığı zaman, Kazak tarihinde tartışmaya açılmamış hiçbir konu kalmıyordu.

Nihayet, Sovyet Kazak tarihinin son gerçeği kamuoyunda tartışmaya açan ilk adım 17 Mayıs 1990 tarihinde atılabildi. Bu ilk adımı atma cesaretini gösteren gazeteci-yazar Beybit Koyşibayev, "Meçhul Kader Mustafa Çokayev Hakkında Bir Çift Laf" isimli makalesini **Ana Tili** gazetesinde yayınladı.¹⁰⁰¹ Çokay gibi amansız

¹⁰⁰⁰ **Kazak Adebietü**, 6 Ocak 1989.

¹⁰⁰¹ Beybit KOYŞIBAYEV, "Beymälim Tağdır Mustafa Şokaev Tuvralı Birer Söz", **Ana Tili**, 17 Mayıs 1990.

rejim muhalifini tartışmaya açan ilk makalenin **Ana Tili** gazetesinde basılması tesadüf değildi. Çünkü, **Ana Tili** gazetesi, perestroyka politikasının bir ürünüydü. Gazete, Sovyet ideolojisinin dil politikaları sonucunda uzun yıllardır Rusça'nın gölgesinde kalan Kazakça'nın işlerlik kazanması gibi o dönem için radikal sayılabilecek bir amaçla kurulan Ana Tili cemiyetinin yayın organıydı. Çokay'ı tartışmaya açmak gibi radikal bir amaç taşıyan bir yazıyı da ancak böyle bir yayın organı basabilirdi.

Koyşibayev, her ihtimale karşı, makalesinde temkinliydi. Çokay'ın Sovyetlerin azılı düşmanı olduğu yönündeki resmi tarihte haklılık payı olduğunu göz ardı etmediğini vurgulayan yazar, buna rağmen perestroykanın yaratıcı ruhu çerçevesinde düşmanı da tanımak gerektiğini ifade etti. Bu girişten sonra Koyşibayev, Çokay'ın hayatını ve birkaç eserini tanıtır. Fakat Çokay'ı savunma yoluna gitmez. Sadece makalesinin sonunda, Çokay'ın Nazilerle işbirliği yaptığı iddiasının net olmadığını, çünkü onun Türkistan Lejyonerlerinin kurulmasından önce 27 Aralık 1941'de herkese meçhul bir vaziyette öldüğüne değindi.¹⁰⁰²

Çokay hakkında ikinci makaleyi yine Koyşibayev yazdı. Makale, birincisinden altı ay sonra, Kasım 1990'da Kazakistan'ın en etkili yayın organlarından biri olan **Kazak Adebieti** dergisinde yayınlandı.¹⁰⁰³ Kazakistan Yazarlar Birliği'nin yüksek tiraja sahip yayın organı olan dergide yer alan makalesinde Koyşibayev, ilkinde göre daha cesur ve daha açıktır.

Çokay'ın hayatı ve eserleri hakkında okuyucuyu bilgilendirmeyi amaçlayan Koyşibayev, onun **Türkistan Sovyet Hakimiyeti Altında** ile **Yeni Türkistan** ve **Yaş Türkistan** dergileri hakkında malumat verdi. Bunlardan alıntılar yaparak Çokay'ın siyasî görüşlerini yansıtmaya çalıştı. Yazar, batı dünyasında iyi bilinen bu eserlerin, Çokay'ın kendi ülkesinde meçhul olmasının düşündürücü olduğuna dikkati çekti. Koyşibayev, ayrıca, Ukrayna eski Dışişleri Bakanı A. Çulgin, Sosyalist Enternasyonelin Fransız politikacı üyesi Pierre Renaudel ve Prof. Dr. Tahir Çağatay gibi tanınmış simaların Çokay hakkında olumlu görüşlerinden iktibaslar yaptı. Makalesinin sonunda ihtiyatı elden bırakmayan Koyşibayev, yazısının herhangi bir

¹⁰⁰² Aynı yer.

¹⁰⁰³ Beybit KOYŞIBAYEV, "Mustafa Şokay", **Kazak Adebieti**, 2 Kasım 1990, s. 10-11.

kimseyi karalamak veya suçlamak amacını taşımadığını, sadece tarihin bazı karanlık noktalarını aydınlatmak için çaba sarf etmekte olduğunu belirtti.¹⁰⁰⁴

Koysıbayev'in bu makalesinden sonra, Çokay ve eserlerini tanıtan yazılar gazete ve dergilerde yorumsuz olarak boy göstermeye başladı. Bunlar arasında Kazakistan Komünist Partisi'nin yayın organları da vardı. Partinin günlük yayın organı **Sotsyalistik Kazakistan** gazetesi 1991 Ocak ayında ilk defa olarak Çokay'ın eserlerini okuyucuya tanıttı. Gazetenin iki sayısında Çokay'ın "Sovyet Hakimiyetindeki Türkistan" isimli eserlerinden alıntılar yorumsuz olarak yayınlandı.¹⁰⁰⁵ Partinin teorik ve siyasî konulardaki aylık yayın organı olan **Kazakistan Kommunisi** dergisi de Çokay konusuna eğilmekte gecikmedi. Derginin 1991 senesi Mayıs, Haziran ve Temmuz sayılarında Çokay'ın "1917 Yılı Hatıralarından Parçalar" isimli eserinden alıntıları yayınladı. Bunun için yazılan kısa bir girişte, Beybit Koysıbayev'in **Ana Tili** ve **Kazak Adebiet** dergilerinde Mustafa Çokay hakkında düşündürücü makalelerinin yer aldığına dikkat çekildi ve Çokay gerçeğini anlayabilmek için onun eserlerini tanımak gerektiği ifade edildi. Çokay'ın **1917 Yılı Hatıra Parçaları** adlı eserinin 1988'de Prof. Saadet Çağatay tarafından Türkçe yayınlandığı belirtildikten sonra, bu eserin Kazakistan'da ilk defa yayınlanmakta olduğuna işaret edildi.¹⁰⁰⁶

Çokay hakkında üçüncü ve tam manasıyla cüretkar bir makale 1991 Mayıs'da, Enver Alimcanov imzasıyla yayınlandı. Makalenin yayınlanması Sovyet sistemindeki çatlaklar çoğalıp çöküş çatırtılarının sesleri iyice belirginleşmeye başladığı ve Kazakistan'ın Moskova'dan bağımsızlığını ilan edeceği Aralık ayına birkaç ayın kaldığı bir döneme rasgeldi. Alimcanov'un "Mustafa Çokay, O Kim?" ismini taşıyan uzun makalesi, **Kazak Adebiet** dergisinin iki sayısında peşpeşe yayınlandı.¹⁰⁰⁷ Alimcanov, bu makalesiyle, Kazakistan basınında Çokay'ı Kazak Türklerinin önderi, bağımsızlık mücadelesinin yılmaz savaşçısı ve çok büyük bir şahsiyet olarak niteleyen ilk yazar sıfatını kazandı. Böylece Çokay, Kazakistan'da ilk defa halk düşmanlığından halk kahramanlığına yükseldi. Bu süreç, Çokay'ın

¹⁰⁰⁴ Aynı yer.

¹⁰⁰⁵ **Sotsyalistik Kazakistan**, 11 ve 12 Ocak 1991

¹⁰⁰⁶ **Kazakistan Kommunisi**, Mayıs 1991.

kaderinin ülkesinin bağımsızlığı ile sıkı sıkıya irtibatlı olduğunu göstermektedir. Ülkesinin demokratik haklarını savunmak için 1921’de yurtdışına çıktı. Yurtdışında, ülkesinin bağımsızlığı yolunda çeşitli zorluklara göğüs gererek mücadele ederken 1941 yılında öldü. Ancak Sovyet yönetimindeki Kazakistan’da halk düşmanı ilan edilerek mücadelesinin ve fikirlerinin öğrenilmesine yasak kondu. Bu yasaklar, Kazakistan’ın bağımsızlığa adım adım yaklaştığı günlerde ortadan kalkıyordu.

Kazakistan’da Çokay’ın millî kahraman olduğunu ilk defa açıkça dile getiren Alimcanov, makalesinin başında şöyle diyordu: “...Bugün yeniden yapılanma günlerinde, bizim icra etmeye uğraştığımız fikirleri o daha 1917 senesinde teklif etti. Bu yüzden ona “Türkçü”, “İslamcı”, “milliyetçi”, “dünya burjuvazisinin uşağı” suçlamaları yöneltildi. Peşine NKVD¹⁰⁰⁸ görevlileri düştü. Onun sadece eserlerinden değil, isminden dahi bahsetmeye sıkı yasaklar kondu. Dikkatsizce adını ananlar mahvolup hiç habersiz kaybolup gidiyordu.”¹⁰⁰⁹

Çokay’ın Hokand Muhtariyeti’ndeki çalışmalarına da değinen Alimcanov, onun buradaki faaliyetlerini geleneksel Sovyet tarih görüşünden farklı bir biçimde değerlendirdi. Çokay’ı vatana ihanet etmiş bir insan değil, aksine bütün hayatını milletine adanmış bir vatanperver olduğunu ispata çalıştı.

Alimcanov’un bu makalesinden sonra, Kazakistan’da Çokay ile ilgili endişeler büyük ölçüde ortadan kalktı. Basının her kesimi ona sahip çıkmaya başladı. Çokay’ın hayatı ve eserleri hakkında yazılar yayınlandı. Bunların en önemlilerinden biri Kazakistan Komünist Partisi Gençlik Teşkilatı (Komsomol) yayın organı **Leninşil Cas** gazetesinde yer aldı. Gazetenin iki sayısında peşpeşe iki gün yayınlanan “Mustafa Çokayoğlu” isimli uzun makalesinde, İbraşev Çokay’ın akrabalarının hayatta olanlarını tanıttı.¹⁰¹⁰ Onların Çokay’dan dolayı çektikleri sıkıntıları dile getirdi. Bu konuda yazar Çokay’ın akrabalarıyla görüştü. Ancak, akrabaları Çokay’a yöneltilen halk düşmanı suçlamasının kamuoyunda ve Komünist Partisi nazarında ortadan kalktığına hala inanmamaktaydı. Gani Alişev, bu

¹⁰⁰⁷ Änvar, ÄLİMCANOV, “Mustafa Şokay!.. Ol Kim?” **Kazak Adebijeti**, 24 Mayıs ve 31 Mayıs 1991.

¹⁰⁰⁸ KGB’nin eski adı.

¹⁰⁰⁹ ÄLİMCANOV, **Kazak Adebijeti**, 24 Mayıs 1991.

¹⁰¹⁰ **Leninşil Cas**, 27 ve 28 Haziran 1991

endişesini dile getirerek yazara şöyle dedi: “*Mustafa hakkında yazı yazacağım diye bizim duçar olduğumuz sıkıntılara katlanmak zorunda kalmayasın. O konuda yazmakla bir şey elde edemezsiniz. Giden adam gitti. Kapalı kutu bırak kapalı kalsın onunla meşgul olmayın.*”¹⁰¹¹ Çokay’ın akrabasının Sovyetlerin çökmesinin arefesinde duyduğu bu endişeler, onların Çokay dolayısıyla ne büyük baskılara maruz kaldığının bir göstergesidir.

Kazakistan’ın 16 Aralık 1991’de bağımsızlığını ilan etmesinden sonra, Çokay ile ilgili endişe edecek hiçbir şey kalmadı. Çünkü, onun bütün siyasî mücadelesinin hedefi olan Sovyetler Birliği çökmüştü. Onun yerine Çokay’ın hayatını adadığı halkın millî demokratik yönetimi kurulmuştu. Bu yüzden Çokay’ın hayatı ve eserleri için yeni Kazakistan Devletinde endişe edilmesi için bir sebep yoktu. Ancak yaklaşık 70 yıllık Sovyet hakimiyeti boyunca Çokay’ı halk düşmanı olarak suçlayan propagandaların hala etkisinden kurtulamamış olanlar da yok değildi. Bunlar bir zamanlar halk düşmanı olan Çokay’ın yeni Kazakistan devletinin millî kahramanı olmasını içlerine sindiremediler.

Bunların başında Çokay’ın aleyhinde yürütülen Sovyet propagandasının en önemli eseri **Büyük Türkistan’ın Çöküşü** isimli kitabın yazarı Serik Şakibayev geldi. Şakibayev, Çokay’ın Kazakistan için millî kahraman ilan edilmesini kabullenmedi ve görüşünü ortaya koyan makalesini yazmakta gecikmedi. **Kazak Adebieti** dergisinin Temmuz sayısında basılan makalesinde Şakibayev, bu kabullenemeyişini şu şekilde dile getirdi: “*Bu makaleyi yazmak benim için farz oldu. Çokay benim karakterlerimden biri olduğu için, onun hakkında süreli yayınlarda çeşitli fikirler öne sürülürken, özellikle onun faşistlerle yaptığı işbirliğini bazıları şüpheli bir durummuş gibi göstermeye ve hatta reddetmeye kalkıştığı sıralarda, benim sessiz kalmam okuyucularım için anlaşılmasız bir durum arz edecektir.*”¹⁰¹²

Şakibayev, “Kuru Sözler Delil Değildir” başlığını taşıyan makalesinde, Kazakistan basımında son zamanlarda Çokay ve eserleri hakkında devamlı yazılar çıkmasından rahatsızlığını dile getirdi. Şakibayev’e göre bu yazılar Çokay hakkında halkın millî kahraman olduğu konusunda yanlış bir imaja sahip olmasına yol

¹⁰¹¹ **Leninşil Cas**, 28 Haziran 1991.

¹⁰¹² Serik ŞAKİBAYEV, “Kurgak Dolbar - Dälel Emes”, **Kazak Adebieti**, 24 Temmuz 1992.

açıyordu. Oysa, Çokay asla bir kahraman değildi. O bir faşist işbirlikçisi idi. Onun kurduğu Türkistan Lejyonu Almanya'nın faşist ordularıyla birlikte hareket edip Türkistan'ı işgal edecek ve Almanya'nın bir sömürgesi haline getirecekti. Şakibayev, böylece Türkistan halkını Almanların kölesi haline getirmeyi planlayan adama kahraman denilemeyeceğini ifade etti. Görüldüğü gibi, Şakibayev, Sovyet döneminde Çokay'a yöneltilen suçlamaların etkisinden hala kurtulamamış görünmektedir.

Şakibayev bu şekilde yazısında Çokay'ın vatan kahramanı olmadığı, faşist işbirlikçisi vatan haini olduğu yönündeki Sovyet iddialarının doğru olduğunu ispatlamaya çalıştı. Bu makalesine cevap Enver Alimcanov tarafından sert bir şekilde verildi. Alimcanov'un makalesi **Kazak Adebieti** dergisinin Şakibayev'in makalesinin basıldığı aynı sayıda ve aynı sayfada yayınlandı. Anlaşılan **Kazak Adebieti** dergisinin yayın kurulu Şakibayev'in makalesi kendilerine ulaşınca, Alimcanov'a okutarak ona cevap olabilecek bir makale yazmasını sağlamıştı. "Ulu Adamın Ruhuyla Oynamayalım" başlığını taşıyan makalesinde Alimcanov, Şakibayev'in makalesini KGB'nin tipik bir çamur atma taktiği olarak değerlendirdi. Ona göre, Şakibayev, ne makalesinde ve ne de **Büyük Türkistan'ın Çöküşü** isimli romanında, Çokay'ın Nazilerle ülkesinin menfaatlerinin aleyhine bir işbirliği içine girdiğini gösteren hiçbir sabit delil sunamamaktaydı.

Alimcanov, makalesinin sonunda, Çokay'ın vatani için yaptığı hizmetlerin apaçık ortada olduğunu ve kimsenin kendisini savunmasına ihtiyacı olmadığını şu sözlerle ortaya koydu: "*Mustafa Çokayoğlu'nun hiç kimsenin aklamasına ihtiyacı yoktur. O kendi kendisini eserleriyle, yiğitliğiyle aklamaktadır. Onu tarih ve zaman akladı. Türkçe konuşan halklar ona layık olduğu değeri vermektedir.*"¹⁰¹³

Ancak Alimcanov'un bu makalesi, Şakibayev için tatminkar cevap olmadı. Şakibayev, Çokay ile ilgili iddialarını devam ettirdi. Kazak tarihçilerinden Abu Takenov, onun Çokay ile ilgili gerçeklerin araştırılıp bütünüyle ortaya koyulmamasından doğan puslu havayı değerlendirmeye çalıştığını belirtir. Şakibayev, **Büyük Türkistan'ın Çöküşü** isimli eserini tekrar bastırıldı. Kazakistan'da

¹⁰¹³ Änvar, ÄLİMCANOV, "Ulu Adamnıñ Arvağimen Alıspayık" **Kazak Ädebieti**, 24 Temmuz 1992, s. 7.

satışını arttırmak maksadıyla tartışmalı konuları gündeme getirmesiyle tanınan bir gazetede Çokay ile ilgili iddialarını dile getirdi. Çokay'ın Almanlara hizmet eden Türkistan Lejyonunun kurucusu olduğunu, bundan dolayı General rütbesi ile taltif edildiğini, Hitler ile askeri ittifak yaptığını vb. ifade etti. Takenov, onun böylece Çokay'ı barışsever ve iyi niyetli insanların düşmanı olarak göstermeye çalıştığına işaret etti. Ancak, Şakıbayev bu çabalarından istediği neticeyi alamadı. Bunun üzerine işi, Kazakistan Cumhuriyet baş savcılığına suç duyurusunda bulunmaya değin vardırırdı.¹⁰¹⁴

Ancak, Çokay Bağımsız Kazakistan Cumhuriyeti'nde artık bir halk kahramanıydı. Bunu faaliyetleri ve fikirleriyle hak etmişti. Bu durum Çokay ile gerçekler ortaya çıktıkça gündem güne pekişmektedir. Buna bağlı olarak Çokay'ın anısını ve faaliyetlerini canlandırmak için çeşitli çalışmalar da gün geçtikçe artan bir hızla devam etmektedir. Çokay konusunda en görkemli faaliyetlerden biri, 1994'de doğduğu şehir olan Akmescit'te gerçekleştirildi. O sene gecikmeli de olsa, Çokay'ın doğumunun 100. yıldönümü kutlandı. Aynı şehirde 1996'da Mustafa Çokay anıtı törenle açıldı. Kazakistan'da bazı şehirlerde sokak ve caddeler ile mekteplere adı verildi.¹⁰¹⁵

Böylece Çokay, Kazakistan millî devletinin tarihi şahsiyetlerinin en önde gelen simalarından birine dönüştü. Çokay'a verilen bu önem artarak devam edeceğe benzemektedir. Çünkü, onun mücadelesi ve fikirleri Kazakistan'ın bağımsızlık tarihinin önemli bir devresini oluşturmaktadır. Ayrıca Kazakistan halkının bağımsızlık için SSCB'nin çökmesini beklemekten başka bir yapmadığı konusundaki yanlış düşüncelere etkili bir cevap teşkil etmektedir. Kazakistan'ın bağımsızlık tarihi Çokay ile derinlik kazanmaktadır.

¹⁰¹⁴ TAKENOV, s. 56-57.

¹⁰¹⁵ Bazarbay ATABAYEV, "Biz Mustafanın Avılınanbız", Kazakeli, 10 Ocak 1997.

3. YAYIN FAALİYETLERİ

Çokay'ın siyasî mücadelesinin en önemli vasıtalarından biri yayıncılıktır. Siyasî fikirlerini yayma aracı olarak gördüğü gazete ve dergiye her zaman önem verdi. Mücadelesinin her safhasında onun makale yazdığına tanık oluyoruz.¹⁰¹⁶ Çokay yazı yazmakla da yetinmemiş, aynı zamanda Türkistan'a ait özel bir gazete veya derginin yayınlanması için de çaba sarfetmiştir. Çokay'ın herhangi bir şekilde bir yayın faaliyetinin içinde olmadığı bir dönem yok gibidir.

Çokay, daha öğrencilik yıllarında basın toplumu siyasî ve kültür hayatında ne denli hayati fonksiyona sahip olduğunu farketmişti. Bundan dolayı onun hayatının öğrencilik yıllarından sonraki bölümünde yazıyla son derece yoğun bir biçimde meşgul olduğunu görüyoruz. 1917 Şubat İhtilalinden sonra, Türkistan'da katıldığı yoğun siyasî faaliyetlerde yazıya zaman ayırdı. Taşkent'te Millî Merkezin başkanlığının yanısıra, **Birlik Tuvi** gazetesinin yöneticiliğini de üstlendi. Bolşeviklerin Türkistan'a hakim olmasından sonra, kısa süreli olarak muhacerette bulunduğu Tiflis ve Bakû'de de yayın faaliyetlerinden geri durmadı. Tiflis'de sadece gazetelere yazı yazmakla kalmadı, aynı zamanda yeni dergilerin yayınlanmasına öncülük etti. Tiflis'te biri Türkçe ve diğeri Rusça olmak üzere iki gazete çıkardı. Tiflis'in Bolşeviklerin eline geçmesinden sonra, İstanbul'a giderken yol üstünde uğradığı ve birkaç gün kaldığı Batum'da dahi bir yerel gazete Tiflis'teki siyasî vaziyetle ilgili birkaç makale vermeyi ihmal etmedi. Buradan İstanbul'a geçti. İngiliz işgali altındaki İstanbul'da Çokay'ın yine yazıyla meşgul olduğunu görüyoruz. Burada birkaç hafta İngiliz **Times** gazetesine yazılar yazdı.

Çokay'ın muhaceretteki son durağı Paris'teki yaşamı gazetecilik ve yazarlık tecrübesinin doruk noktasına çıktığı dönem oldu. Çeşitli gazete ve dergilerde makaleleri çıktı. Bu makaleleri İngilizce, Rusça, Fransızca ve Türkçe gibi değişik dillerde yayınlanan dergilerde yer aldı. Ayrıca iki derginin yayın hayatına atılmasına öncülük etti. İstanbul'da **Yeni Türkistan** adında bir dergiyi Z.V. Togan ile birlikte

¹⁰¹⁶ Biz bu çalışmamızın sonuna eklediğimiz bibliyografya için Çokay'ın 700 kadar makalesini tespit ettik. Bu rakam bile Çokay'ın ne denli çok yazdığının bir göstergesidir.

TMB'nin yayın organı olarak neşretti. Daha sonra Türkistan konusunda çok önemli bir yere sahip olan **Yaş Türkistan** dergisini yayınladı. Dergi muhaceretteki Rusya Türklerinin II. Dünya savaşıdan önce yayınladığı en uzun ömürlü ve etkili yayın organlarından biri olarak tarihe geçti. Bu başarı tesadüfi değildi. Çokay'ın öğrencilik yıllarından itibaren basın yayıncılığı sahasında elde ettiğini tecrübe birikiminin bir sonucuydu. Çokay yazı yazma alışkanlığını II. Dünya Savaşı'nın en zor günlerinde dahi terk etmedi. Çokay, hayatının en ızdıraplı günlerini yaşadığı esir kamplarındaki çalışmaları esnasında hatıra ve intibalarını kağıda döktü. Ayrıca bu dönemde Almanlara Türkistan'ın kültür ve düşünce hayatını tanıtmak için "Türkistan" isimli makalesini yazdı. Ancak Çokay, bu yazılarını neşredemeden vefat etti. Bu iki yazı onun son yazıları oldu. Mariya, eşinin yazıya ve neşriyata tutkusunu çok iyi bildiğinden bu iki yazıyı daha sonra neşretti. Böylece Mariya hem Çokay'ın anısına olan saygısını gösterdi ve hem de Çokay'ın hayatının en kritik dönemlerindeki duygu ve düşüncelerinin kaybolup gitmesini önledi.

Çokay'ın yayıncılığı hakkında bu genel bilgilerden sonra, onun ilk gazetesi olan **Birlik Tuvi** ve **Ulug Türkistan**'dan başlamak üzere, bütün yayınlarını sırasıyla inceleyebiliriz.

3.1. Birlik Tuvi – Uluğ Türkistan (Taşkent)

Taşkent'te 1917 Haziranında çıkmaya başlayan **Birlik Tuvi** gazetesi Çokay'ın ilk gazete yönetimi tecrübesidir. Gazete Taşkent'te yaşayan Kazakların kurduğu İhtiyat Birliğinin yayın organıydı. Haftalık olarak çıkan gazetenin yayın politikası Türkistan halkının birliğini tesis etmek ve halkı siyasî yönden bilinçlendirmek ve böylece Rusya Kurucu Meclis çalışmalarına hazırlamaktı. Gazetenin bu konudaki siyasî çalışmalarını Bökeyhanov'un liderliğindeki Alaş Orda hareketinin yayın organı **Kazak** gazetesi ile paralel yürütüyordu.¹⁰¹⁷ Alaş hareketine muhalif Kazak aydınlarından Seyfulin, Türkistan'ın Kazak aydınlarının Taşkent'te **Birlik Tuvi** gazetesinde Alaş Hareketine destek verdiklerini ve Sovyetleri eleştirdiklerini yazar.¹⁰¹⁸

Birlik Tuvi gazetesi yayına başlamadan önce Taşkent Kazakları için **Alaş** adında bir gazete yayınlanmaktaydı. 26 Kasım 1916 tarihinden beri yayınlanmakta olan **Alaş** gazetesini Kölbay Togısov çıkarmaktaydı.¹⁰¹⁹ Ancak gazete Taşkent'teki Kazakların dilek ve sorunlarını dile getirmekte yetersiz kaldı. Bu durum zamanla Taşkent Kazak aydınları arasında rahatsızlık doğurdu. Bazı aydınlar bu rahatsızlıklarını dile getirerek gazete yönetimine yardımcı olmayı teklif ettiler. Fakat bu teklif Togısov tarafından reddedildi. Bunun üzerine Kazak aydınları Mustafa Çokay ve Sultanbek Kocanov etrafında birleşerek İhtiyat Birliğini kurdular ve birliğin yayın organı olarak **Birlik Tuvi** gazetesine çıkarmaya karar verdiler. Böylece **Alaş** gazetesinin naşiri Togısov'un aydınların yardım teklifini reddetmesi, **Birlik Tuvi** gazetesinin doğmasına yol açtı.¹⁰²⁰ Gazetenin yönetimine Çokay getirildi.¹⁰²¹ Çokay'ın Taşkent'i terketmesinden sonra, gazete yönetimini Kocanov üstlendi.¹⁰²² Yayını 1918 yılı ortalarına kadar devam ettiren ve 30 sayı kadar çıkan gazete, Bolşeviklerin Türkistan'a hakim olmasından sonra kapandı.

¹⁰¹⁷ A, BENNINGSEN-C. L. QUELQUEJAY, *La Presse et Le Mouvement National Chez les Musulmans de Russie Avant 1920*, Paris, 1964, s. 255; KOYGELDİYEV, s. 313. **Kazak Gazetesi**'ne paralel yayın yapan **Birlik Tuvi**'nden başka gazeteler de yayın yapmaktadır. Bunlar, Semey'de **Sarıarka**, Astarhan'da **Uran** ve Akmola'da **Tirşilik** gazeteleridir. SEYFULLİN, s. 52-53.

¹⁰¹⁸ A.g. e., s. 159.

¹⁰¹⁹ **Kazak**, s. 349 (**Kazak**, 9 Aralık 1916, No: 208).

¹⁰²⁰ **Kazak**, s. 392 (**Kazak**, 3 Haziran 1917, No. 232).

¹⁰²¹ **Kazak**, s. 400-401 (**Kazak**, 7 Temmuz 1917, No. 236); BENNINGSEN, s. 255.

¹⁰²² SEYFULLİN, s. 134.

Millî Merkez'in yayın organı olarak Nisan 1917'den itibaren çıkmaya başlayan **Uluğ Türkistan** gazetesi Kazan Tatarlarından Fatih Kerimi'nin yönetimindeydi. Çokay, bu gazetenin yazı kurulunun şeref üyesiydi ve bu gazetede yazıları çıkıyordu. Yazı kurulunda Çokay'ın dışında Molla Gazi Yunus Muhammedoğlu, Nureddin Seyfölmülükov, Lütfi Ebubekir, Muhtar Bekir ve Halef Tolak yer alıyordu. Altı bin tiraja sahip **Uluğ Türkistan** o zamanın şartlarına göre, geniş bir halk kitlesine hitap ediyordu. Gazetenin yayını 1918 baharında Sovyet makamlarınca durduruldu.¹⁰²³ Çokay bu gazetenin 30 Nisan 1917 günkü sayısında çıkan makalesinde, Türkistan halkının Tatar, Sart ve Kazak olarak bölünmenin yerine Türklük ve Müslümanlık altında birleşmesi gerektiğine işaret ediyordu.¹⁰²⁴

Uluğ Türkistan ile **Birlik Tuvi** gazetelerinin yayın politikaları birbiriyle uyumluydu.¹⁰²⁵ Zaten, iki gazete arasında herhangi bir uyuşmazlığın olması da düşünülemezdi. Zira, **Birlik Tuvi**'nin yönetimini elinde tutan **Uluğ Türkistan**'ın bağlı olduğu Millî Merkez'in de başkanıydı. O halde her iki gazetenin yayın politikasının belirlenmesinde Çokay'ın önemli rolü olduğunu söylemek yanlış olmaz.

¹⁰²³ BENNINGSEN, s. 265.

¹⁰²⁴ **Türkistan Sovet Hokimiyeti Ostida**, TMIP, (yayın yeri belirtilmemiş), 1986, s. 6-7.

¹⁰²⁵ TOGAN, **Türkili**, s. 367.

3.2. Na Rubeja - Şafak (Tiflis)

1919 Nisanında Tiflis'e gelen ve burada 1921 Şubatının ortalarına kadar yaklaşık iki sene kalan Çokay, bu süre zarfında biri **Na Rubeja** adında Rusça ve diğeri **Şafak** adında Türkçe iki gazete çıkarmaya muvaffak oldu. Ancak bu iki gazete de uzun ömürlü olamadı. Çokay bu gazeteleri çıkarmaya, Tiflis'teki günlerinin son altı ayında teşebbüs etti. Bundan önce, Tiflis'te çıkan bazı gazetelere düzenli yazılar yazıyordu. Bu gazetelerden biri Dağıstanlı Ahmet Salihov'un **Volny Goret**s gazetesi ve bir diğeri **Bor'ba** gazetesi idi.¹⁰²⁶ Çokay'ın kendi gazeteleri çıkarmakla birlikte bu gazeteler yazı yazmayı sürdürdü.

Şafak ve **Na Rubeja** gazeteleri Bolşeviklerin Kafkasya'yı işgaliyle yayınlarını durdurdu. Ancak altı sayı çıkabilen **Na Rubeja** Gürcü hükümetin maddi destekleriyle yayınlandı.¹⁰²⁷ Türkçe yayınlanan **Şafak**, Tiflis'teki Türk cemaatinin destekleriyle neşredildi. Çokay, **Na Rubeja** gazetesiyle Gürcü hükümetinin Sovyetlere karşı millî mücadelesine desteklerken, **Şafak** gazetesiyle Anadolu'da Mustafa Kemal'in önderliğinde itilaf devletlerine karşı verilen millî mücadeleyi destekliyordu. Bu konuda Kuva-yı Millîye'nin Tiflis temsilcisi Kazım (Dirik) Paşa ile temasta oldu. Kazım Paşa'dan Anadolu'daki mücadele hakkında elde ettiği bilgileri, Anadolu Mektupları başlığı altında yayınladı. Bu yazılar okuyucular arasında büyük bir ilgi gördü.¹⁰²⁸

Ayrıca Ermeni soykırımı hadisesi ile ilgili olarak ortaya atılan iddialar konusunda kendi görüşlerini ortaya koyan makaleler yazdı. Bu konuda Tiflis'te ortaya atılan mübalağalı iddialara, Türk tarafının verdiği bilgiler doğrultusunda cevap vermeye çalıştı.¹⁰²⁹

Şafak gazetesi yayın hayatına 1920 Aralık ayında başladı. Çokay'ın yazılarının düzenli olarak yer aldığı **Volny Goret**s gazetesi, 31 Aralık 1920 sayısında **Şafak** gazetesinin yayına başladığını okuyucularını duyurdu. Gazetenin haberine göre, **Şafak** gazetesi Tiflis'teki Müslümanların yeni bir yayına olan

¹⁰²⁶ MY, s. 102-103.

¹⁰²⁷ Bolşevikler, Tiflis'i işgale başladıkları sırada, Çokay matbaada gazetelerinin basım işleri meşgul bulunmaktaydı.

¹⁰²⁸ TMH, s. 34.

ihtiyacından dolayı ortaya çıktı. Haberde, ayrıca gazetenin hiçbir partiye bağı olmadığı, tarafsız demokratik bir gazete olduğu ve temel konusunu millî kültürün oluşturduğu vurgulandı.¹⁰³⁰

¹⁰²⁹ ÇOKAY, "Ermeni Meselesi I", *Yaş Türkistan*, Mart 1933, No. 40, s. 18.

¹⁰³⁰ *Volny Gorets*, 31.XII.1920, No: 68.

3.3. Yeni Türkistan (İstanbul)

Çokay, 1921 yazında Paris'e geldikten sonra, Türkistan'ın siyasî ve ekonomik durumu hakkında yazı yazmayı devam ettirdi. Çokay'ın Rusça, Türkçe, Fransızca ve İngilizce yazıları çeşitli dergi ve gazetelerde yayınlandı. Çokay Rusça makalelerini, daha önce ayrıntılı bir şekilde bahsedildiği gibi, Rus Mülteci liderlerinden Kerensky'nin **Dni** gazetesi ile Milyukov'un **Posledniya Novosti** gazetelerinde ağırlıklı olmak üzere yer aldı. Fransızca makaleleri çoğunluğu **Prometheé** dergisinde olmak üzere, **Orient et Occident** dergisinde yayınlandı. İngilizce makaleleri **Asiatic Review** gibi dergilerde yer aldı.

Çokay bu şekilde çeşitli dergilerde devamlı yazıları çıkan bir yazardı. Bu durum bize onun yazılarını yayınlama ve dolayısıyla Türkistan ile ilgili görüşlerini yayma konusunda bir sıkıntısının olmadığını gösterir. Ancak, Çokay için başka bir sıkıntı vardı: Sadece Türkistan meseleleri üzerine yoğunlaşmış bir yayın organının olmaması.

Bu ihtiyacı hisseden yalnız Çokay değildi. Çokay'ın Rusya'daki siyasî mücadelede, bir çok yerde kader birliği etmiş arkadaşı Velidî de aynı hisleri taşıyordu. Velidî'nin Avrupa'ya gelmesi ve Türkistan Millî Birliği teşkilatının yeniden örgütlenmesiyle bu ihtiyaç daha belirgin hale geldi. Birliğin kendi yayın organı olmalıydı. Ancak maddi imkansızlıklar sebebiyle Birliğin kendi organını çıkarması uzun bir süre gerçekleşmedi.

Nihayet, Prometheé Birliğinin kurulmasıyla, büyük ihtimalle Polonya hükümetinden alınan desteklerle bu sorun aşıldı. Türkistan Millî Birliği'nin Şubat 1927 tarihinde aldığı karar doğrultusunda **Yeni Türkistan** adıyla İstanbul'da bir derginin yayımına başlandı. Böylece Türkistan dışında, Türkistan ile ilgili ilk dergi neşriyata başlamış oldu. Derginin ana maksadı Türkistan millî bağımsızlık ülküsü ile Türk halkları arasında dayanışma fikrini yaymaktır. Ayrıca dergi Türkistan halkları ile Türkiye halkı arasında dil ve gönül birliğini güçlendirme amacına hizmet etmektedir.¹⁰³¹

¹⁰³¹ "Yeni Türkistan'ın Kapatılışı", **Yaş Türkistan**, 1931, No: 23, s. 40.

Derginin yönetimi zaman içinde birkaç kere değişti. Değişiklikler Türkistan Millî Birliği'nin kararları doğrultusunda yapıldı. 1927 Haziranında ilk sayısı yayınlanan dergiyi başlangıçta Z. Velidî Togan ile Abdülkadir İnan yönetti. Bunların siyasetten çekilerek ilmi çalışmaları tercih etmesiyle, dergiyi Kasım 1928'de çıkan 16. sayısından 27. sayısına kadar Osman Kocaoğlu ile Mecdeddin Ahmet yönetti. 27. sayıdan son sayıya kadar derginin yönetimi Mecdeddin Ahmet ile Nasır'ın elinde oldu.¹⁰³² Dergi, Eylül 1931'de Türk hükümetinin kararı ile kapatıldı.¹⁰³³ Görüldüğü gibi Çokay bu derginin yönetiminde fiilen bulunmamıştır. Bununla birlikte **Yeni Türkistan** dergisini de Çokay'ın çıkardığı dergiler arasında göstermek hatalı sayılmaz. Çünkü dergi Türkistan Millî Birliği'nin yayın organı olarak yayımlandı. Birliğin en önemli iki üyesi olarak Togan ile Çokay'ın bu derginin hayata geçirilmesinde büyük rolleri bulunduğu inkar edilemez. Ayrıca, Togan, 1928 yılında dergi yönetiminden ayrılmasıyla, derginin yükünü Çokay'ın tek başına omuzlamak zorunda kaldığını tahmin edebiliriz. Nitekim, 1929 yılında daha **Yeni Türkistan** dergisinin yayını devam ederken, Berlin'de **Yaş Türkistan** adı altında Türkistan Millî Birliği'nin yayın organı olarak ikinci bir derginin neşrine başlanması, İstanbul'daki yayın faaliyetinin ihtiyacı karşılamaktan uzak kaldığını göstermektedir. Tahir Çağatay da **Yeni Türkistan** dergisinin Türkistan'ın sorunlarını yeterince dile getiremediği için **Yaş Türkistan** dergisinin yayına başladığını belirtir.¹⁰³⁴

¹⁰³² TOGAN, s. 485.

¹⁰³³ "Yeni Türkistan'ın Kapatılışı", aynı yer. **Yeni Türkistan** ile birlikte **Odlu Yurt, Bildiriş, Azeri Türk** dergileri de kapatıldı. "Un Nouveau Coup (Suspension des journaux Azebaïdjaniens a Stamboul)", **Prometheé**, Novembre 1931, s. 1-3.

¹⁰³⁴ TMH, s. 36. Çağatay'a göre, **Yeni Türkistan Dergisi**'nin Türkistan'ın sorunlarına eğilememesinin iki sebebi vardı. Birincisi derginin kendisinden kaynaklanıyordu. Türkistan sorunlarının çokluğu karşısında zayıf kalıyordu. İkincisi, derginin dışında, mahalli şartlardan kaynaklanıyordu. Türk-Sovyet dostluğu bazı sorunların açıkça dile getirilmesine engel teşkil ediyordu. Aynı yer. Prof. Dr. Aytan Nüsiphan, **Yeni Türkistan** neşriyatına devam ederken Çokay'ın **Yaş Türkistan Dergisi**'ni çıkarmaya başlamasının en önemli sebebi olarak, onun ile Velidî'nin arasındaki ilişkilerin bozulmasını gösterir. Aytan NÜSİPHAN, "Kreml'diñ Tün Uykısın Tört Bölgen Mustafa Şokay Cäne Onıñ **Yaş Türkistan** Curnalnan Som Derekter", **Kazak Ğebiyeti**, 1 Mayıs 1998. Bu yoruma katılmak mümkün değildir. Zira Velidî 1928 yılında itibaren **Yeni Türkistan**'ın yönetiminde yoktur. Bu dönemde dergi yöneticileri ile Çokay arasında herhangi bir uyumsuzluktan bahsetmek mümkün değildir.

3.4. Yaş Türkistan (Berlin)

Yaş Türkistan dergisini, Çokay'ın bütün yayıncılık hayatının en görkemli eseri olarak nitelendirebiliriz. Siyaset ve yazıyı Çokay'ın en önemli iki uğraşısı olarak ele alırsak, Hokand Muhtariyetini Çokay'ın siyaset alanındaki, Yaş Türkistan dergisini de yazı alanındaki en önemli faaliyeti olarak görebiliriz. Aleksandr Çul'gin Yaş Türkistan dergisini Çokay ve onun takipçilerinin hayret verici belgesel çalışması olarak değerlendirir.¹⁰³⁵ Dergi sadece Avrupa'da 10 yıl gibi uzun bir süre yayın hayatını sürdürmesiyle değil, aynı zamanda sayfalarında yer alan yazılarının güncelliği ve yorumlarının etkinliği ile de kıymetlidir. Bu özelliğiyle Yaş Türkistan dergisi Türkistan meselelerinin siyasî, iktisadî, edebi ve kültür yönünden en iyi tahlillerini yapan bir dergi olarak ön plana çıkmıştır.¹⁰³⁶ Türkistan basını konusundaki araştırmalarıyla tanınan Timur Kocaoğlu, 126 yıllık Türkistan basın tarihinde Yaş Türkistan dergisinin özel bir yeri olduğuna işaret eder. Ona göre, bu dergi 1870'ten 1890 yılına değin Türkistan'da yayınlanan bütün gazete ve dergiler arasında Türkistan'ın millî adını ve hem de millî bağımsızlık amacını çok açık ve cesaretle ortaya koymuş bir yayın organıdır.¹⁰³⁷ Dergide yer alan bazı yazılar, aradan yıllar geçmesine rağmen kıymetini hala korumaktadır. 1929 Aralık ayında yayın hayatına başlayan dergi, Eylül 1939'a kadar 117 sayı çıktı. Dergi Arap harfleriyle yayınlandı.

Çokay'ın kendisi de, Yaş Türkistan dergisine büyük ehemmiyet vermekteydi. Ona göre, dergi Türkistan'ın bağımsızlığı yolundaki mücadelenin bayrağıydı.¹⁰³⁸ Derginin maksadını ilk sayısında ortaya koyan Çokay, bunun Türkistan'ın bağımsızlığı ve Türkistan halkının kendi kendini idare etme hakkını kazanma yolunda mücadele olduğunu belirtir.¹⁰³⁹ Bu mücadelenin temelini ise siyaset, kültür ve dil sahalarındaki çalışmalara oluşturur. Çokay'a göre, öncelikle

¹⁰³⁵ ŞUL'GİN, s. 28.

¹⁰³⁶ Ülker ÇAĞATAY, "Hokant ve Alaş Orda Millî Muhtariyetleri ve Mustafa Çokayoğlu", *Türk Kültürü*, No: 100, Şubat 1971, s. 384.

¹⁰³⁷ Timur KOCAOĞLU, "Yaş Türkistan'ın Türkistan Basın Tarihindeki Yeri", *Yaş Türkistan Türkistan Millî İstiklal Fikrî Hizmet Etuvçü Aylık Mecmua*, c. 1, (1-13 sayılar), 1929-1930, İstanbul, 1997, s. 14.

¹⁰³⁸ Mustafa ÇOKAY, "Dekabr Hatıraları", *Yaş Türkistan*, Aralık 1932, No. 37, s. 1.

¹⁰³⁹ Mustafa ÇOKAY, "Biznin Yol", *Yaş Türkistan*, Aralık 1929, No. 1, s. 1-2.

Türk Dünyasında kültür ve dil birliğinin sağlanması çok önemlidir. Türk kültürünün tüm Türk halklarının ortak kültürü olduğunun bilincine varılmalıdır. Türk halkları birbirlerinin konuştuğunu ve yazdığını aracısız, tercümansız anlamalıdır. İstanbul’da çıkan bir gazete Semerkant’ta okunabilmelidir. Böylece Türk halkları arasındaki birlik ve kardeşlik duyguları pekiştirilebilir. Ancak Çokay’a göre, Türk halklarının aralarındaki kültür ve dil birliği ideali, onların diğer halklardan soyutlandırılmasını gerektirmez. Aksine bu birlikle beraber, kendileri gibi bağımsızlık mücadelesi içindeki diğer halklarla işbirliği sağlanmalıdır. Türk halklarının kültür birliğini, bir aile içinde bütünlüğün sağlanmasıyla eşdeğerde görür. Bu bütünlüğün sağlanmasından sonra ve diğer halklarla bağımsızlık konusunda ittifak yapılmasından yanadır. Çokay bu Türkistan’ın bağımsızlığı için gerekli görür.¹⁰⁴⁰

Yaş Türkistan dergisinin önemli bir diğer görevi de Türkistan’ı ve Türklüğü başkalarına tanıtmak ve sevdirmektir. Bu konuda Çokay şöyle der: *“Bağımsızlığa kavuşmak isteyen Türkistanlılar için sadece öz yurdunu ve halkını sevmek yetmez. Bizim Türkistan’ı ve Türklüğü başkalarına da sevdirmemiz gerekir.”*¹⁰⁴¹

Çokay, bu hedefini, daha **Yaş Türkistan** dergisinin ilk sayısında açık bir biçimde ortaya koyar: *“Eğer biz halkımızın millî bağımsızlık taleplerini manasını bozmadan, gücünü azaltmadan Yaş Türkistan sayfalarında anlatabilsek, bizim hepimiz için mukaddes ve ağır sorumluluğu olan vazifenin bir kısmını ifa etmiş oluruz.”*¹⁰⁴²

Çokay, **Yaş Türkistan** için ortaya koyduğu hedeflere büyük ölçüde ulaşmış görünmektedir. Çokay ile birlikte **Yaş Türkistan** dergisinin yayınlanmasına büyük emekleri geçmiş olan Oktay, derginin 10 yıllık yayın hayatını değerlendirirken, derginin yabancıların özellikle Avrupalıların Türkistan meselesine ilgisini çekmeyi başardığını vurgular. Oktay’a göre, göçmen basınına karşı bir çekingenlik ve itimatsızlık havasının hakim olduğu Avrupa ülkelerinde, bu azımsanamayacak bir başarıdır. Dergi ciddi yazıları, kaynaklarının sağlamlığı ile Avrupalıların güvenini kazandı. Dergi Avrupa’da Türkistan konusunda bir kaynak niteliğine haiz oldu. Bu

¹⁰⁴⁰ ÇOKAY, “Dekabr Hatıraları”, s. 2.

¹⁰⁴¹ YT, 1930, No: 11, s. 37.

¹⁰⁴² ÇOKAY, “Biznin Yol”, s. 2.

özelliği ile **Yaş Türkistan** Avrupa'nın gerek ilmi ve gerekse siyasi çevrelerinde daimi okuyucular kazandı.¹⁰⁴³

Çokay'ın yazılarını kıymetlendiren husus yorumlarını yaparken kullandığı kaynakların sağlamlığına özen göstermesindedir.¹⁰⁴⁴ Çokay yazılarında kaynak olarak genellikle Sovyet basını ve resmi yetkililerinin beyanatlarını kullanmaktaydı. Çokay'ın kullandığı Sovyet basını arasında **Enbekşi Kazak**, **Kızıl Özbekistan**, **Türkmenistan**, **Yeni Fergana** gibi Türk dillerindeki gazeteler ile **Pravda Vostoka**, **Sovetskaya Step**, **Revolutsiyonny Vostok**, **Pravda**, **Za Partiyu** gibi Rusça dergiler vardı.¹⁰⁴⁵ Bazen **Yaş Türkistan** dergisi adı geçen dergi veya gazetelerden biri ile münakaşaya girişirdi. İddialarına Sovyetlerin kendi yayın organlarını delil gösteren Çokay'ın eleştirilerini çürütmekte zorlanırdı. Çağatay, Sovyet basın organlarının 10 yıl boyunca **Yaş Türkistan** dergisinde ileri süren eleştirilerden hiçbirini tekzip edemediklerine işaret eder.¹⁰⁴⁶

Paris Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Enstitüsündeki Çokay arşivindeki bazı belgeler bize, **Yaş Türkistan**'ın Avrupa ve Amerika'daki araştırma merkezleri tarafından dikkatle takip edildiğini ortaya koymaktadır. Örneğin, Roma'daki Instituto per L'oriente isimli kuruluş, 29.7.1938'de yazdığı mektubunda, **Yaş Türkistan**'ın Nisan sayısının ellerine ulaşmadığını bildirmektedir.¹⁰⁴⁷ Buna benzer bir başka belge ABD'nin California şehrindeki Stanford Üniversitesine aittir. Üniversitenin 24 Mart 1937 tarihli mektubunda, **Yaş Türkistan** dergisinin içindekiler kısmı ve 1916 İsyanı gibi önemli makalelerinin Türkçe bilen öğrencilere tercüme ettirildiği ifade edilmektedir.¹⁰⁴⁸

Bu güvenilir kaynak durumu sadece Sovyetler dışında değil, Sovyetler içinde de geçerliydi. Oktay'a göre, Türkistan'a giden bir Avrupalının naklettikleri bunun bir kanıtıydı. Türkistan'da görüştüğü bir hükümet yetkilisinden Türkistan konusunda bilgi veren kaynaklar istediğinde, böyle kaynakların, hem de kendilerinin temin edeceğinden daha sağlıklı bilgi içeren kaynakları, Paris'te yaşayan Çokay'dan

¹⁰⁴³ TMH, s. 36.

¹⁰⁴⁴ KOYGELDİYEY-NÜSİPHAN, s. 22.

¹⁰⁴⁵ Mustafa ÇOKAY, "Mefkure Meydanında Küreş", **Yaş Türkistan**, Aralık 1930, No. 13, s. 8-9.

¹⁰⁴⁶ TMH, s. 37.

¹⁰⁴⁷ **Çokay Arşivi**, Doğu Dilleri ve Medeniyetleri, , Cartoon 6.

¹⁰⁴⁸ Aynı yer.

öğrenebileceği cevabını alır. Yetkili Çokay'ın Türkistan'daki gelişmeleri kendilerinden daha iyi takip ettiğini belirtir.¹⁰⁴⁹

Yaş Türkistan dergisinin bütün dünyada güvenilir bir konuma ulaşmasında, Çokay'ın onu her türlü siyasî parti ve grupların etkisinden uzak tutmaya gösterdiği özenin de büyük rolü olduğuna şüphe yoktur. Çokay, **Yaş Türkistan** dergisini siyasî parti ve grupların üzerinde tuttuğunu, sadece Türkistan'ın millî menfaatleri doğrultusundaki mücadeleye adanmış olduğunu belirtir.¹⁰⁵⁰

Çokay'ın sağlam verilere dayalı yorumlarını çürütemeyen Sovyet basın organlarının sıklıkla başvurduğu yollardan biri ona küfre varan hakarete bulunmaktı. Fakat Çokay bundan dolayı sinirlenerek üzülmezdi. Aksine bunları yorumlarındaki isabetin bir tezahürü olarak algıladı¹⁰⁵¹ ve bundan dolayı memnuniyetini şu sözlerle ifade ederdi: “*Maksadım hasıl olmuştur. Fikirlerim onlara dokunmuştur. Eğer onlar gazapla cevap veriyorlarsa, demek ki ben haklıyım*”.¹⁰⁵² Resulzade'ye göre Sovyet matbuatı ile Yaş Türkistancılar arasında yürütülen münakaşalar, dışarıdaki neşriyat ile içerideki hareketin manen birbirine bağlılığını ortaya koyuyordu.¹⁰⁵³

Çokay'ın Türkistan'ın bağımsızlığı yolundaki mücadelesi için büyük ümitler bağladığı dergisine koyduğu **Yaş Türkistan**, yani “Genç Türkistan” adı, rasgele seçilmiş bir isim değil, aksine bilinçli bir tercihtir. Bununla Çokay, Türkistan'ın bağımsızlığı mücadelesinde gençlere olan güvenini göstermektedir. Bu güvenini Çokay, bir cümleyle veciz bir şekilde şöyle ifade eder: “*Biz bağımsız Türkistan'ımız için gerekli bütün unsurları genç nesilden ümit etmekteyiz*.”¹⁰⁵⁴

Derginin **Yaş Türkistan** adının almasının önemli bir diğer sebebi, derginin çıkmasına en büyük desteğin Türkistanlı gençler tarafından verilmesiydi. Bu gençler olmasaydı, belki de derginin çıkması mümkün olmayacaktı.

¹⁰⁴⁹ TMH, s. 37.

¹⁰⁵⁰ Mustafa ÇOKAY, ““**Yaş Türkistan**”nın 8 Yaşığa Kirişi Münasebetiyle (1929-Aralık-1936)”, **Yaş Türkistan**, Aralık 1936, No. 85, s. 2.

¹⁰⁵¹ MY, s. 133.

¹⁰⁵² A.g.e., s. 31.

¹⁰⁵³ TMH, s. 52.

¹⁰⁵⁴ Mustafa ÇOKAY, “Kozgalişdan Kuruluşğa (İsyandan Teşkilatga)”, **Yaş Türkistan**, Ağustos-Eylül 1930, No. 9-10, s. 6.

Çokay, bir yazısında, **Yaş Türkistan** dergisinin Almanya'da ve Türkiye'deki Türkistanlı gençlerin desteği sayesinde dünyaya geldiğini açıkça ifade eder.¹⁰⁵⁵ Bu gençler 1911, 1912 ve 1922 yıllarında Türkistan'dan Türkiye ve Almanya'ya tahsile gönderilen gençlerdi. 1911'de 15 ve 1912'de 30 öğrenci İstanbul ve Berlin'e geldi.¹⁰⁵⁶ 1922'de Türkistan ve Buhara Halk Cumhuriyetlerinden 58 öğrenci Almanya'ya tahsile gönderildi.¹⁰⁵⁷ Bu öğrencilerin başında Alimcan İdrisi bulunuyordu. Öğrencilerin Sovyet elçiliği ile olan ilişkilerini yürütüyordu.¹⁰⁵⁸

Öğrencilerden Sabir Türkistanlı (kimya mühendisi) ile Naim Öktem (İktisat doktoru) tahsillerini tamamladıktan sonra Türkiye'ye gittiler. Tahir Şakirzade (iktisat doktoru), Abdulvahap Oktay (doktor) ile Saide Oktay (Felsefe doktoru) Berlin'de kalarak Çokay'a **Yaş Türkistan** dergisini çıkarma işinde yardımcı oldular.¹⁰⁵⁹ Parasız kalan öğrencilerden bir kısmı SSCB'ye dönmeyerek Türkiye'ye gittiler. Bunlar Trabzon Muallim mektebine yerleştirildiler.¹⁰⁶⁰

Çokay, Velidî ile birlikte bu öğrencilerle yakından ilgilendi. Öğrenciler arasından özellikle Berlin'de bulunan Tahir Şakirzade ve Abdulvahap Oktay bu konuda büyük sorumluluk aldılar ve derginin matbaada basılması ve abonelere dağıtılması gibi derginin yükünün önemli bir kısmını üstlendiler.¹⁰⁶¹ Özellikle Tahir

¹⁰⁵⁵ **Mustafa Çokay Tañdamalı**, c. II, s. 147.

¹⁰⁵⁶ Timur KOCAOĞLU, "Türkistanlı Göçmenlerin Siyasî Faaliyetleri Tarihine Bir Bakış", **Dr. Baymirza Hayit Armağanı**, Haz. R.Ekşi-E. Cihangir, İstanbul, 1999, s. 159.

¹⁰⁵⁷ 1923'te Türkistan Halk Cumhuriyeti adına bu öğrencilerin durumunu görmek için Almanya'ya giden Turar Riskulov'un verdiği bilgilere göre, bu öğrencilerin 42'si Özbek, 8'i Tatar, 5'i Türkmen, 4'ü Kazak, 1'i Yahudi'dir. Turar RISKULOV, **Turkestanskaya Pravda**, 23 Aralık 1923. Makalenin Kazakça çevirisi: **Egemendi Kazakistan**, 18 Şubat 1992. Kazak öğrenciler Azimbek Birimcanov, Damolla Biytiliev, A. Munaytpasov ve Kazıbekov'tur. KOYGELDİYEV-NÜSİPHAN, s. 25; TOGAN, **Hatıralar**, s. 557, 564, 579. Buharalı öğrencilerin Almanya'ya tahsile gönderilmesinin ilginç hikayesi için bkz. Edward A. ALLWORTH, "A Conversation With Ahmad Na'im Nusratullahbek, A Young Bukharan Jadid Under the Amirate", **Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924 Osman Hoca Anısına İncelemeler**, Haz. Timur Kocaoğlu, SOTA, Haarlem 2001, s. 77-108. Bu öğrenciler, 1924 yılında geri çağrıldılar. Geri dönmeyenlerin bursu kesildi. Geri dönenler KGB tarafından tutuklanarak sorguya çekildi. Sorguda öğrencilere Çokay ile ilişkileri konusunda ifadelerini aldı. Kazakistan'ın bağımsızlığına kavuşmasından sonra araştırmacılara açılan KGB arşivlerindeki tutanaklardan anlaşıldığına göre, öğrenciler, Çokay'ın aleyhinde beyanat vermediler. KOYGELDİYEV-NÜSİPHAN, aynı yer; **Alihan Bökeyhanov Şiğarmalar**, s. 76. Velidî, Çokay'ı basın yayın konusunda gelen öğrenciler arasında Kazak Birimcanov ile çalışmaya teşvik ettiyse de Çokay kabul etmedi. TOGAN, s. 579. Çokay'ın Birimcanov ile çalışmak istememesinin en büyük sebebinin onun sosyalist fikirli olmasından kaynaklandığını söyleyebiliriz.

¹⁰⁵⁸ A.g.e., s. 587. Bu öğrencilerden biri Veli Kayum idi. ALLWORTH, s. 106.

¹⁰⁵⁹ Ülker ÇAĞATAY, aynı yer.

¹⁰⁶⁰ TEMİR, s. 156.

¹⁰⁶¹ ÇAĞATAY, aynı yer.

Çağatay'ın **Yaş Türkistan** dergisinin yayınlanmasında emeği büyük oldu. Çağatay, Çokay'ın Avrupa'nın Londra, Paris, Berlin, Varşova ve Cenevre gibi siyasî olayların kaynaştığı merkezlerde tek başına Türkistan davasını yürütmeye çalıştığını gördükten sonra, bu konuda ona yardımcı olmayı kendine millî bir vazife telakki etti.¹⁰⁶²

Gerçekten de Çağatay'ın **Yaş Türkistan** dergisindeki emeği büyük oldu. Berlin'de basılan derginin bütün yükü onun omuzlarındaydı. Çokay, Paris'ten Berlin'e sık sık gelerek, basım işlerine nezaret ederdi.¹⁰⁶³

Türkistanlı öğrenciler, TMB üyelerinin Sovyet basınını elde etmesine yardımcı oldu. Hatta bir keresinde, Alaş liderlerinden Ahmed Baytursunov'un 28 Haziran 1924'de gönderdiği gazete kopyalarına iliştilmiş bir küçük not vardı. Notta, hepimizden hepinize selam yazıyordu.¹⁰⁶⁴

Özbekistan Komünist Partisi I. Sekreteri Osman Yusufoglu, **Pravda Vostoka** gazetesinin 30 Eylül 1937 günü sayısında yayınlanan bir demecinde, Almanya'ya öğrencilerin tahsile gönderilmesini karşı devrimcilerin güç toplama hareketi olarak değerlendirdi. Ona göre bu gençler orada faşist ajanları haline dönüştü.¹⁰⁶⁵ Çokay'a göre, Sovyet hükümeti bu öğrencilerin Almanya'ya gönderilmesine baştan karşıydı. Ancak, 1922'de zor şartlarda olduğu için halkın protestosunda çekinerek izin vermişti.¹⁰⁶⁶

Berlin'deki Sovyet elçiliği, Türkistan Millî Birliği'nin öğrencilerle ilgilenmesinden rahatsız oldu. Bu yüzden Almanya'daki öğrencilerin geri çekilmesini istedi. Geri dönmeyenlerin bursunu kesti. Bir çoğu parasızlıktan geri dönmek zorunda kaldı.¹⁰⁶⁷ Bazılarına Türkistan göçmenleri arasında casusluk yapmasını teklif etti. Çokay'ın ifadesiyle, elçilik onlardan "Sovyet vatandaşlığı vazifesini" yerine getirmesini istedi. Çokay'a göre, Sovyet vatandaşlığı vazifesinden

¹⁰⁶² Y. T. , *Kızıl Emperyalizm*, İstanbul 1958, s. 2.

¹⁰⁶³ TEMİR, s. 160.

¹⁰⁶⁴ TOGAN, s. 549.

¹⁰⁶⁵ *Mustafa Çokay Tañdamalı*, c.II, aynı yer.

¹⁰⁶⁶ A.g.e., s. 146.

¹⁰⁶⁷ Mustafa ÇOKAY, "Türkistan'da Yerlileştiriş Nimedden İbarettir?", *Yaş Türkistan*, Ocak 1930, No. 1 (2), s. 12.

kasıt, TMB teşkilatı ile sıkı ilişkilere girip faaliyetleri, **Yaş Türkistan** dergisinin hangi yollardan SSCB'ye girdiğini vs. hakkında bilgi alıp elçiliğe iletmeği.¹⁰⁶⁸

Türkistanlı öğrencilerin Almanya'da tahsil görmesinden rahatsız olanlar yalnızca Sovyet elçilik mensupları değildi. Avrupa'daki Rus mültecileri de rahatsızdılar. Onlardan bazıları bu duygularını gizlemeyerek öğrencilerle alay eden yazılar kaleme aldılar.¹⁰⁶⁹

Yaş Türkistan dergisinin, Çokay'ın bulunduğu Paris şehrinde değil, Berlin'de yayınlanmasının iki önemli sebebi vardır. Birincisi Paris'te Çokay yalnızdı. Çevresinde derginin işlerine yardımcı olacak başka Türkistanlı yoktu. Oysa Berlin, Avrupa'daki Türkistanlıların en çok bulunduğu bir şehirdi. Bu yüzden dergiyi orada çıkarmak gerekiyordu. İkincisi, **Yaş Türkistan** Arap harfleriyle çıkıyordu. O devirde Arap harfleriyle dizgi yapan matbaa her yerde bulunmuyordu. Berlin'de ise Arap harfleriyle kitap dergi basmak mümkündü.¹⁰⁷⁰

Çokay'ın **Yaş Türkistan** dergisinde kullandığı dil özel bir Türkçe'ydi ve derginin yayın politikasına uygundu. Bununla Çokay, Berlin'de çıkan dergisinin İstanbul'dan Semerkant'a kadar bütün Türk dünyasında okunmasını sağlamayı amaçladı. Bunun için Türkiye Türkçesi ile Türkistan'da konuşulan Kazakça, Özbekçe, Tatarca gibi dillerin karışımından oluşan bir Türkçe kullandı.¹⁰⁷¹ Dil bilimcilerinin Lingua Turca ve Osmanlı aydınları tarafından Lisan-ı Umumi olarak adlandırılan böyle bir uygulama, daha önce İsmail Gaspıralı tarafından **Tercüman** gazetesinde denenmiş ve büyük bir başarı kazanmıştı.

¹⁰⁶⁸ Mustafa ÇOKAY, "Türkistanlılar Nazari Dikkatige", **Yaş Türkistan**, Haziran-Temmuz 1930, No. 7-8, s. 2.

¹⁰⁶⁹ YAŞ TÜRKİSTANLI, "Millî Ziyalı Meselesi Etrafında", **Yaş Türkistan**, 1931, No: 21, s. 16.

¹⁰⁷⁰ Ayaz İshaki, kendisi Varşova'da yaşadığı halde, dergisi Millî Yol'u Berlin'de bastırıyordu. Bu derginin de basım işleri, **Yaş Türkistan**'ı çıkararak kadro yürütüyordu. Saadet ÇAĞATAY, "Muhammed Ayaz İshaki", s. 280-281; Bazı araştırmacılar, **Yaş Türkistan Dergisi**'nin Berlin'de yayınlanmasının en önemli sebebi olarak, Berlin'in Sovyetlerin en az etkisinde olan Avrupa şehir olmasını görürler. KOYGELDİYEV-NÜSİPHAN, s. 18. Fakat, Paris'te 1929'da **Yaş Türkistan** dergisinin yayınlanmasına engel olacak herhangi bir siyasî baskının varlığından söz etmek mümkün görünmemektedir. Çünkü, Sovyetlere muhalif organların en başında gelenlerden biri olan **Prometheé Dergisi** 1926'dan 1939'a kadar Paris'te yayınlandı. Eğer böyle bir baskı mevcut olsaydı, bu derginin de Berlin'de veya Varşova'da yayınlanması gerekirdi.

¹⁰⁷¹ **Yaş Türkistan** dergisinin dilinin bu özelliği henüz araştırılmamıştır. Dergide kullanılan Türkçe'nin gramer hususiyetleri, kullanılan kelimelerin menşei, hangi dilden ne oranda kelime alındı, Gaspıralı'nın **Tercüman** gazetesinin dili ile **Yaş Türkistan** dergisinin dilinin karşılaştırılması gibi konular türkoloji sahası için ilginç araştırma konularını teşkil etmektedir.

Yaş Türkistan dergisi, kullandığı bu özel Türkçe'yi Çağatay Türkçesi olarak adlandırdı.¹⁰⁷² Ancak dergi bu Türkçe'nin XV. yüzyıldaki Çağatay Türkçesi olmadığını ve böyle bir iddialarının da olmadığını vurguladı. Dergiye göre, böyle olmaması da doğaldır. Çünkü, XX. Yüzyılın davasını, XV. yüzyılın lisasını ile savunmak mümkün değildir.¹⁰⁷³

Dergi bu dil politikası ile sadece bütün Türk dünyasına hitap etmeyi amaçlamaz. Aynı zamanda Türkistan'da yeni yeni gelişmekte olan Türk lehçelerine yön verme çabasıdadır. Çağatay Türkçesi ile Türkistan halkının siyasi ve kültürel hayatındaki değişikliklere paralel olarak ihtiyaç duyduğu yeni kavram ve düşünceleri karşılayacak kelimeleri dillerine kazandırmak iddiasındadır. Bunun için öncelikle Türkiye'de kullanılan Türkçe'nin zengin kelime hazinesinden faydalanmak gereklidir. Böylelikle, Türkistan halkının dili acem tesirinden ve özellikle gelecekte büyük bir tehlike teşkil etmesi muhtemel Rusça'nın tesirine girmekten kurtulacaktır.¹⁰⁷⁴ **Yaş Türkistan** dergisinin bu tahmininde yanılmamıştı. XX. Yüzyılın sonuna gelindiğinde, Türkistan'ın Kazak, Kırgız, Özbek ve Türkmen gibi halklarının dilinde Rusçanın büyük tesire sahip olduğu görülecekti.

Türk dünyasında ortak bir kültür dili oluşturma çabası olarak görebileceğimiz bu dil politikası TMB'nin amaçlarından biriydi. Birliğin 23 Kasım 1924'te Avrupa'da yapılan ilk toplantısında yayınlarda müşterek bir dil kullanma kararı alınmıştı.¹⁰⁷⁵

Aslında, **Yaş Türkistan** dergisi için böyle bir dil politikası derginin başarısı için bir zaruret idi. Eğer dergide böyle bir dil kullanılmadığı takdirde, Türkçe'nin herhangi bir kolu tercih edilecekti. Bu ise derginin yaygın olarak okunmasına engel olacaktı. Örneğin, dergi Türkiye Türkçesinde yayınlansaydı, dergiyi Türkistan'daki okuyucular anlamakta zorlanacaklardı. Başka bir tercihle, dergide Türkistan'daki Türk dillerinden biri kullanılsaydı, bu sefer, Türkiye Türkleri **Yaş Türkistan** dergisini takip edemeyeceklerdi. Oysa dergi ortak bir Türkçe ile yayın yapmakla, hem Türk dünyasının her bölgesindeki okuyucuya hitap etmekteydi ve hem de

¹⁰⁷² Esen TURSUN, "Mecmuamızın Tili Hakkında", **Yaş Türkistan**, No. 27, s. 19.

¹⁰⁷³ Aynı yer.

¹⁰⁷⁴ Aynı yer.

¹⁰⁷⁵ TOGAN, s. 561.

derginin yayınlanma amaçlarından biri olan Türk dünyasında dil ve kültür birliğinin sağlanması gayesine hizmet ediyordu.

Yaş Türkistan dergisi sayfalarında Türkistan'ın edebi, kültürel, siyasî ve iktisadî meseleleri başta olmak üzere çeşitli konulara yer verildi. Çokay'ın derginin 8. yıl dönümü vesilesiyle yazdığı yazıda dergide yer alan konuları Türkistan'ın durumu, uluslararası vaziyet, yurtdışında yaşayan Türkistanlıların hayatında kesitler olduğunu belirtir.¹⁰⁷⁶

Yaş Türkistan dergisinde Türkistan ile ilgili bazı konular, Sovyetlerin son dönemlerine kadar güncelliğini muhafaza etti. Bunlar, Sovyetlerde konuşulması ve araştırılması yasaklanan konulardı. Bu konular, millî tarih yazımı ile ilgili yasakların gevşetilmeye başlandığı Gorbaçov'un glasnost ve perestroyka politikalarının yürütüldüğü 1980'li yılların sonuna kadar yaklaşık yarım asır boyunca önemini muhafaza etti. Sovyet döneminde yasaklı konular arasında 1917'li yıllardaki millî hareketler ve liderleri, Hokant Muhtariyeti, 1933 açlık felaketi ve 1937 aydım kırımı gibi meseleler başta geliyordu. Bu konuları, **Yaş Türkistan** dergisinin sayfalarında okumak mümkündür. Çokay'a göre, bundan dolayı, **Yaş Türkistan** Sovyet basının saldırılarına hedef oldu. **Yaş Türkistan** Sovyet yönetimine çamur atan faşizmin uşağı olmakla suçlandı.¹⁰⁷⁷

Özbekistanlı tarihçilerden Tohir Kahhor, Çokay'ın **Yaş Türkistan**'daki yazılarının bugün de önemini koruduğuna dikkati çeker. Ona göre, bu yazılar Çarlık Rusyası ile Sovyetler Birliği'nin Türkistan'daki sömürge siyaseti konusundaki araştırmalar için önemli kaynak niteliğine haizdir.¹⁰⁷⁸

SSCB ile ilgili olmamakla birlikte, **Yaş Türkistan** sayfalarında yer alan önemli konulardan biri de Doğu Türkistan millî mücadelesine ait yazılardır. Dergi

¹⁰⁷⁶ Mustafa ÇOKAY, ““Yaş Türkistan”ın 8 Yaşığa Kirişi Münasebetiyle (1929-Aralık-1936)”, **Yaş Türkistan**, Aralık 1936, No. 85, s. 2.

¹⁰⁷⁷ ÇOKAY, “Vospominaniya”, s. 22. Kazakistan ve SSCB'nin diğer bazı bölgelerinde 1929-1933 yılları arasında meydana gelen açlık felaketi sebep ve sonuçları uzun yıllar Sovyet halkından gizlendi. Oysa bu felaket, olayın meydana gelmesinden hemen sonra **Yaş Türkistan** sayfalarında ele alınmaya başladı. Mustafa ÇOKAY, “Bir “İnturist”nin Türkistan Tesirati”, **Yaş Türkistan**, Temmuz 1933, No. 44, s. 27-30. Çokay 1937 yılında yapılan Sovyet nüfus sayımının ilan edilmediğine dikkat çekerek 1929-1937 yılları arasında 14 milyon Sovyet vatandaşının kaybolduğu tahmininde bulunur. Çokay bu insanların 1929-1934 yılları arasında zorla tatbik edilen kollektifleştirme, rejime karşı gelenleri imha sonucunda kırılmış olabileceğine işaret eder. **Mustafa Şokay Tañdamalı**, s. 191-192.

1931'de Kumul'da başlayan isyanlar sonucunda, 1933'te kurulan ancak kısa süren Doğu Türkistan Millî hükümeti ile ilgili gelişmeleri okuyucularına devamlı surette duyurdu. Türkiye'deki Doğu Türkistan Türklerinin kültürü ve tarihi üzerine araştırmalarıyla tanınan Turan Şükrü, derginin bu haliyle Doğu Türkistan millî mücadelesinin Avrupa'daki sesi olarak görev yaptığını ifade eder.¹⁰⁷⁹ Derginin yayımına emeği geçenlerden Oktay, **Yaş Türkistan** sütunlarında Doğu Türkistan meselesi kadar hiçbir meseleye bu kadar geniş ve yer almadığına dikkati çeker.¹⁰⁸⁰ Bu sebeple **Yaş Türkistan** dergisi 1930'lı yıllardaki Doğu Türkistan Millî mücadelesi üzerine araştırma yapacaklar için önemli bir kaynak niteliğine haizdir. Çünkü, hiçbir yerde yayınlanmamış bilgi, resim ve belgelere dergi sayfaları arasında rastlamak mümkündür.¹⁰⁸¹

Yaş Türkistan dergisinin Avrupa'dan Amerika'ya, Bulgaristan'dan Japonya'ya dünyanın bir çok bölgelerine yayılmış geniş bir okuyucu kitlesi vardı. Bunu, Çokay arşivindeki belgelerden açıkça görmek mümkündür. Abdolvahap Oktay tarafından 10. V. 1937 tarihinde Çokay için düzenlenen bir raporda, 1937'de Afganistan'a 24 aboneye 78 adet dergi gönderildiği belirtilmektedir. Bu abonelerden birisi SSCB'nin Kabil Elçisi M. G. Aslanov'dur.¹⁰⁸² Berlin'deki **Yaş Türkistan** idaresinden Çokay'a gönderilen ve Çokay tarafından 29.VI.1935 alındı tarihi düşülen diğer bir rapora göre, dergi Uzakdoğu'da 20 adrese gönderilmektedir. Bunlar arasında, Tokyo İdil-Ural Türk Tatar Kültür Derneği, Kobe İdil-Ural Türk Tatar Kültürü Derneği, Harbin Türk Tatar Müslüman Derneği, Şanghai Türk Tatar Müslüman Derneği, Tientsin Müslüman Komitesi, Mukden İdil-Ural Türk Tatar Kültür Derneği'ni sayabiliriz. Raporda ayrıca, Mukden'deki derneğin eski sayılardan 20-30'şar adet istediği ifade edilmektedir.¹⁰⁸³ Bulgaristan Türkleri de **Yaş Türkistan**'ı takip etmekteydi. Bu, Bulgaristan'ın Şumnu şehrindeki Mekteb-i

¹⁰⁷⁸ Tohir KAHHOR, **Hür Turkiston Uçun**, Çolpan Yayınları, Taşkent, 1994, s. 105.

¹⁰⁷⁹ A. Şükrü TURAN, "Doğu Türkistan Millî Mücadelesinde **Yaş Türkistan** Dergisinin Hizmetleri", **Emel**, Mayıs-Haziran 1997, No: 100, s. 31; Mehmet Emin Buğra'nın kızı Fatma Buğra, Çokay'ın **Yaş Türkistan** ve Ayaz İshaki'nin Yanga Milli Yol dergilerinin adeta Doğu Türkistanlıların özel yayın organı gibi görev yaptığını dikkati çeker. Fatma BUĞRA, "Bir Doğu Türkistanlı'nın Ayaz İshaki Bey Hakkındaki Duyguları", **Muhammed Ayaz İshaki Hayatı ve Faaliyeti 100. Doğum Yılı Dolayısıyla**, Ankara, 1979, s. 104.

¹⁰⁸⁰ TMH, s. 39.

¹⁰⁸¹ TURAN, s. 31-33.

¹⁰⁸² **Çokay Arşivi**, Doğu Dilleri ve Medeniyetleri, Cartoon 6.

Nüvvab'ın öğretmenlerinden Basri Bey'in 28 Haziran 1937'de Ülküsal'a yazdığı mektuptan anlaşılmaktadır.¹⁰⁸⁴ Derginin Pakistan'da da okuyucuları vardı. Hatta Türkistan konusundaki araştırmalarıyla tanınan Hayit, **Yaş Türkistan** dergisinin tam bir koleksiyonunu 1950'de Pakistan'da bulunan bir okuyucudan satın almıştı.¹⁰⁸⁵

Yaş Türkistan'da yer alan yazılarını Çokay'ın kıyasıya eleştirdiği Türkistan Komünist Partisi mensupları da takip ediyordu. Çokay, dergisinin partinin en azından yüksek kademe yöneticileri tarafından okunmakta olduğu kanısındaydı. Onu böyle düşünmeye götüren sebeplerden biri, Özbekistan Komünist Partisi Merkez Komitesi başkanı Akmal Ikramov'un yaptığı bir konuşmadır. Ikramov Eylül 1930'da yaptığı konuşmasında Çokay'ın dergisinde Özbekler imza atar, Ruslar işi yürütür şeklinde bir ifadenin yer aldığına işaret ediyordu.¹⁰⁸⁶ Bundan dolayı Çokay İkmal ve diğer üst düzey Sovyet yöneticilerinin dergisine atıf yapmasından, yazılarının Sovyetlerin en tepe noktasındaki yöneticileri tarafından okunduğunun farkındaydı.

Gürcistan Millî Hükümeti eski Dışişleri Bakanı A Çenkeli de Çokay'ın yazıları dolayısıyla, SSCB'de geniş bir kitle tarafından bilinen bir şahsiyet haline geldiğini ifade eder. Bunu Sovyet basını ve kitaplarında yer alan yazılardan farketmek mümkündür. Çenkeli'ye göre, Sovyetlerde Türkistan meselesine ait büyük tartışmalar hep onun muhitine aittir.¹⁰⁸⁷

1934 yılında Türk hükümetinin **Yaş Türkistan** dergisini Türkiye'ye sokulmasını yasaklayan kararı Çokay'ı derinden sarstı. Çokay, kararı kendilerine beklenmedik bir biçimde vurulan bir darbe olarak görür.¹⁰⁸⁸ Derginin Türklük ve Müslümanlık ile ilgisi olmayan Avrupa ülkelerinde yayınlanmasını bile garipseyen Çokay için bu anlaşılmaz bir durumdur. Çokay, Türk, Müslüman ve Asyalı özelliklerine sahip kimseler tarafından çıkarılan **Yaş Türkistan** dergisinin bu üç özellikten hiç birine sahip olmayan Fransa'da yayınlanmaktadır. Çokay, bu durumu

¹⁰⁸³ Aynı yer.

¹⁰⁸⁴ ÜLKÜSAL, s. 210.

¹⁰⁸⁵ Mirzatay COLDASBEKOV, "Mustafa Çokay", *Egemenli Kazakistan*, 13.4.1995.

¹⁰⁸⁶ ÇOKAY, "Mefkure Meydanında Küreş", s. 21.

¹⁰⁸⁷ TMH, s. 54.

¹⁰⁸⁸ ÇOKAY, "Yığılganga Yumuruk", *Yaş Türkistan*, Kasım 1934, No. 2 (60), s. 6.

kaderin garip tecellisi olarak görür ve eğer derginin kendileriyle kanı ve canı bir ülkelerin birinde yayınlanmadığına hayıflanır.¹⁰⁸⁹

Çokay'a göre bu yasakla Türkiye'deki Türkistanlıların da vatanla ilgileri kesilmiştir. Çünkü, **Yaş Türkistan** dergisi onlar arasında bir köprü vazifesi görmektedir.¹⁰⁹⁰ Türkistanlıların ülkelerinin sorunları konusunda bilinçlendirilmesi demek olan bu vazife, Çokay için çok önemliydi. Muhaceretteki Türkistanlıların çoğunluğu Türkiye'de yaşamaktaydı. Bir yazısında “*millî mücadelenin maksatlarından habersiz Türkistanlı bugünlerde olmamalı*”¹⁰⁹¹ diyen Çokay, bu yasakla, Türkiye'deki Türkistanlılara ulaşmak imkanından mahrum kalıyordu.

Aslında Türk hükümetinin Çokay'a ve **Yaş Türkistan**'a yönelik herhangi bir husumeti yoktu. **Yaş Türkistan**'ı yasak kararı Türk-Sovyet dostluk ilişkilerinin muhafazası için alınmış bir karardı. Türkiye'nin bu amaçla Rusya Türk göçmenlerinin yayın faaliyetlerini engellemesi 1927 yılında başlar. O sene Ekim devriminin 10. yıldönümü kutlamalarına katılmak üzere bir heyeti Moskova'ya gönderen Türk Hükümeti **Yeni Kafkasya** dergisinin yayına son verdirtti. 1931'de **Odlu Yurt, Bildiriş, Azeri Türk ve Yeni Türkistan** dergileri kapatıldı.¹⁰⁹² Ekim 1934'de basın kanununda yapılan bir değişiklikle, **Yaş Türkistan** dergisinin ve diğer Rusya Türk göçmenlerinin dışarıda basılan yayınlarının Türkiye'ye sokulması yasaklandı.¹⁰⁹³

¹⁰⁸⁹ Mustafa ÇOKAY, ““Yaş Türkistan”ın 9. Yılı (1929-Aralık-1937)”, **Yaş Türkistan**, Aralık 1937, No. 97, s. 5.

¹⁰⁹⁰ Aynı yer; ÇOKAY, “Yığılganga Yumuruk”, s. 6.

¹⁰⁹¹ Mustafa ÇOKAY, “Türkistan Millî Küreşinin Sebeb ve Maksudları”, **Yaş Türkistan**, Ağustos 1931, No. 21, s. 1.

¹⁰⁹² COPEAUX, s. 44. **Yeni Türkistan Dergisi**'nin yayıncılarından olan Abdülkadir İnan, Atatürk'ün yakınında bulunan bir kişiydi. Akşam sohbetlerinin birinde, Ankara'nın mülteci Türklerin hürriyet ve istiklal davası uğrunda yayınladıkları dergilerinin kapatılma sebebini sordu. Atatürk bunun üzerine İnan'a Türkiye'nin durumu ve Dünya Türklüğünün tarihi ve kültürel münasebetleri üzerine uzun bir tahlil yaptı ve şunları söyledi: “*Rusya'dan bize sığınan siyaset adamları soydaşlarımız, kardeşlerimizdir. Dünyanın gittikçe karışan ve gittikçe tehlikeli bir istikbale yönelen tutumu muvacehesinde bizim durumumuza hususi bir önem vermelerini beklemek hakkımızdır. Şunu da takdir etmeleri lazımdır ki, Türk milleti kurtuluş savaşından beri, hatta bu savaşa atılırken bile, mahkum milletlerin hürriyet ve istiklal davalarıyla ilgilenmeyi, o davalara müzaheret etmeyi benimsemiştir. Böyle olunca kendi soydaşlarının hürriyet ve istiklallerine kayıtsız davranması elbette tecviz edilemez. Fakat milliyet davası uursuz ve ölçsüz bir dava şeklinde mütalaa ve müdafaa edilmemelidir.*” Abdülkadir İNAN, “Atatürk ve Dış Türkler”, **Türk Kültürü**, No. 13, Kasım 1963, s. 115.

¹⁰⁹³ ÖZDOĞAN s. 206.

Çokay'a göre, **Yaş Türkistan** bu yasağı hak etmemiştir. Çünkü, **Yaş Türkistan** sayfalarında Türk-Sovyet dostluğuna karşı hiçbir yazı yer almamıştır.¹⁰⁹⁴ Ancak Çokay, bu yasağın Sovyetlerin Türkiye Türkleri ile Türkistan Türkleri arasındaki kültürel ilişkilerin gelişmesini engelleme amacına hizmet ettiği görüşündedir. **Yaş Türkistan**'ın yasaklanmasıyla, Türkiye ile Türkistan'ın kardeş halklarının kültürel ilişkilerinin arasına Sovyetler tarafından inşa edilmekte olan Çin Seddi daha kalınlaşmıştır.¹⁰⁹⁵

Her şeye rağmen Çokay, Türkiye'nin bu kararını eleştirmekten kaçınır. Çokay, Türk hükümetinin kendi millî menfaatleri doğrultusunda aldığı bir kararı eleştirmeye haklarının olmadığı inancındadır.¹⁰⁹⁶

Ayrıca Çokay, tüm dış Türklerin Türkiye ile ilgili meselelerde dikkatli olması gerektiği görüşündedir. Özellikle Türkiye'nin yüce menfaatleri ile onun iç ve dış siyasetine ters düşecek işlere girmemelidir. Çünkü, Türkiye'nin önüne gerçekleşmesine imkan olmayan talepler çıkmak sadece Türkiye'ye değil, tüm Türklüğün geleceğine zarar verebilir.¹⁰⁹⁷ Çokay'a göre, her dış Türk'ün iki vatani vardır: Biri kendi doğduğu topraklar, ikincisi Türkiye'dir.¹⁰⁹⁸

Çokay'ın gözünde, Türkiye'nin özel bir yeri vardır. Onun için Türkiye, Türk dünyasının kalbidir. Bu yüzden, Türkistan ile ilgili siyasî faaliyetlerinde, Türkiye'nin millî menfaatlerine zarar vermekten devamlı surette kaçındı. Hatta bu sebeple, bütün siyasî mücadelesinin ana hedefi SSCB olduğu halde, Türk-Sovyet dostluk ilişkilerine zarar getirecek faaliyetlere girmemeye özen gösterdi. Türkiye'nin stratejik konumu itibarıyla, o dönemde Sovyetlerin dostluk ilişkilerine ihtiyacı olduğunun bilincindeydi. Çokay, Atatürk'ün Türkiye Cumhuriyeti'nde gerçekleştirdiği devrimlerin de hayranıydı. Bu devrimleri, Türk halkının çağdaşlaşma yolunda atılan

¹⁰⁹⁴ ÇOKAY, "Yığılganga Yumuruk", s. 7.

¹⁰⁹⁵ A.g.m., s. 10.

¹⁰⁹⁶ A.g.m., s. 7.

¹⁰⁹⁷ Mustafa ÇOKAY, "Şarki Türkistan; Tışkî Dünya ve Biznin Vazifemiz", **Yaş Türkistan**, Temmuz 1934, No. 56, s. 25.

¹⁰⁹⁸ ÇOKAY, "Yusuf Akçura", s. 9.

dev adımlar olarak gördü. Bu sebeple, Türkistan halkı için siyasî ceditizmi Türkistan Kemalizmi olarak telakki etti.¹⁰⁹⁹

Yaş Türkistan dergisinin sayılarını karıştırdığımızda, kısa bir süre isim değişikliğine gittiğini görüyoruz. Derginin 1934-1935 yıllarına ait bazı sayıları **Turkestan Revue Nouvelle Organe de Defence Nationale de Turkestan** adıyla yayınlandı. Bu değişikliğin Prometheé Birliği'nin çalışmalarıyla yakından ilgili olduğunu sanıyoruz. 1934 Eylülünde SSCB'nin Birleşmiş Milletlere üye olmasından sonra, Prometheé Birliği'nin yayın organı olan Prometheé dergisinde, SSCB'nin işlerine müdahale olarak algılanabilecek yazıların yer almamasına dikkat edildiğini görüyoruz. Bu sebeple, Türkistan ile ilgili sert eleştirilerin **Yaş Türkistan** dergisine kaydırılması vesilesiyle, derginin isminin de bu şekilde değiştirilmiş olduğunu varsayabiliriz.

Yaş Türkistan dergisinin yayını 1939 yılı Eylül ayında Almanların Polonya'yı işgali ve II. Dünya savaşının başlamasıyla son buldu. Savaşın başlamasıyla hem abonelerle irtibat kesildi¹¹⁰⁰ ve hem de Berlin'de dergiyi büyük fedakarlıklarla çıkarmakta olan Tahir Çağatay, eşi Saadet Çağatay ve Abdulvahap Oktay ile eşi Saide Oktay Türkiye'ye dönmüşlerdi.¹¹⁰¹ Böylece 10 yıldır yayınlanmakta olan **Yaş Türkistan** dergisi savaşın başlamasıyla birlikte kapandı.

II. Dünya savaşından sonra, **Yaş Türkistan** dergisinin misyonu takipçileri tarafından 1980'li yılların sonuna kadar devam ettirilmeye çalışıldı. **Yaş Türkistan**'ın mirasını devam ettirme yönünde ilk çaba, Çokay'ın eşi Mariya tarafından başlatıldı. Mariya, 1949-1950'da Çokay'ın 60. doğum günü münasebetiyle Rusça yayınladığı kitaba **Yaş Türkistan (Genç Türkistan)** adını verdi.¹¹⁰²

Çokay'dan sonra **Yaş Türkistan** misyonunu devam ettirme konusunda önemli çalışmalar, derginin Berlin'de basımını üstlenen ve savaşın başlangıcında

¹⁰⁹⁹ Çokay'ın "Ceditizm" başlıklı Rusça makalesinin daktilo metninin karbon kopyesi. Makalenin aslı 13 Ocak 1931'de basılmak üzere *Asiatic Review* dergisine gönderilmiş. Makalede eskiden sadece eğitimde reformu hedefleyen ceditçiliğin Sovyet döneminde hür ve bağımsız Türkistan'da hür okulların açılmasını amaçladığı ileri sürülmekte ve bu şekilde ceditçiliğin Türkistan Kemalizmi olduğu ifade edilmektedir. Bkz. **Mustafa Çokay Arşivi**, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Enstitüsü, Cartoon 6.

¹¹⁰⁰ MY, s. 19, 115.

¹¹⁰¹ Saadet ÇAĞATAY, "Prof. Dr. Tahir Çağatay (27.3.1902 – 27.7.1984)", s. 56.

¹¹⁰² **Yaş Turkestan (Molodoy Turkestan)** (1949-1950), Haz. Mariya Çokay, Paris, 1949-1950.

Türkiye'ye yerleşen kadro tarafından yapıldı. Tahir Çağatay, Saadet Çağatay ve Abdulvahap Oktay, Türkiye'de **Yaş Türkistan** yayınları adı altında 1950-1988 yılları arasında 28 eser yayınlandı.¹¹⁰³ Tahir Çağatay, Türkistan ile ilgili yazdığı bazı eserlerde, isminin yerine, **Yaş Türkistan** dergisinin baş harfleri olan Y.T. kısaltmasını kullandı. Bu şekilde **Yaş Türkistan**'ın manevini mirasıyla kendini özdeşleştiren, Tahir Çağatay'ı Prof. Dr. Aytan Nüsiphan, Çokay'ın talebesi ve manevi evladı olarak nitelendirir.¹¹⁰⁴

Saadet Çağatay, eşi Tahir Çağatay'ın vasiyeti doğrultusunda, 1988 yılında Ayaz Tahir Türkistan İdil Ural Vakfı'nı kurdu. Vakfın Tahir Çağatay'ın Türkistan ve SSCB'nin diğer Türk bölgeleri topladığı kitaplardan oluşan bir kitaplığı mevcuttur.¹¹⁰⁵ Vakıf, 1997'de **Yaş Türkistan** dergisinin tamamını 10 cilt halinde tekrar yayınlama projesini başlattı. Derginin 1-13 sayılarını içeren birinci cilt yayınlandı.¹¹⁰⁶ Türkistan'ın Ekim devrimi ile II. Savaşı arasındaki tarihi ve kültürü için büyük öneme haiz bu projenin bundan sonraki kısmı devam etmedi.

Yaş Türkistan dergisinin manevi mirasına, Sovyetler Birliği sonrasında Kazakistan'da da devam ettirilmek istendiği görülmektedir. 1999 yılından itibaren Almatı şehrinde **Yaş Türkistan**'ın devamı niteliğinde **Cas Türkistan** adıyla bir dergi yayınlanmaktadır.¹¹⁰⁷ Böylece Çokay'ın dergiyi Türkistan'da çıkarmak hususundaki arzusu gerçekleşmiş bulunmaktadır. Çokay, **Yaş Türkistan** dergisinin 8. yıldönümü vesilesiyle yazdığı yazıda, derginin bağımsız ve millî yönetime sahip Türkistan'da yayınlanmasının uygun olduğunu belirtir.¹¹⁰⁸

¹¹⁰³ KOCAOĞLU, "Türkistanlı Göçmenlerin Siyasi Faaliyetleri Tarihine Bir Bakış", s. 161.

¹¹⁰⁴ Aytan NÜSİPHAN, "Krem'diñ Tün Uykısın Tört Bölgen Mustafa Şokay Cäne Onıñ **Yaş Türkistan** Curnalınan Sonı Dereker", **Kazak Âdebiyeti**, 13 Mayıs 1998.

¹¹⁰⁵ Ayaz Tahir Türkistan İdil Ural Vakfı'nın kitaplığındaki kitap, dergi ve diğer yayınların listesi için bkz. **Ayaz Tahir Türkistan İdil Ural Vakfı**, 1998, s. 19-45.. Vakıfta **Yaş Türkistan Dergisi**'nin tam bir koleksiyonu, **Yeni Türkistan Dergisi**'nin 1927-1929 yıllarına ait 17 sayısı, **Yana Millî Yul Dergisi**'nin tamamına yakın bölümü, **Kuzey Kafkasya**, **Kurtuluş** dergilerinin bazı sayıları bulunmaktadır. Ayrıca vakıfta Mustafa Çokay'a ait resimler de vardır. Ancak, vakıf idarecileri İstanbul'da ikamet ettiğinden vakıf binası kapalı tutulmaktadır. Birkaç defa müracaat etmemize rağmen, Vakıf yöneticilerinin Yönetim Kurulu toplantıları için Ankara'da buldukları günlerin dışında bina kullanıma açılmadığından, vakıf kütüphanesinden istifade mümkün olmadı.

¹¹⁰⁶ **Yaş Türkistan, Türkistan Millî İstiklalcilerine Hizmet Eden Aylık Dergi (1929-1939)**, Cilt I, 1929-1939, İstanbul 1997.

¹¹⁰⁷ Mart 2002'ye kadar derginin 18 sayısı yayınlandı.

¹¹⁰⁸ YT, 1937, No: 97; MÇ2, s. 145.

3.5. Chez Les Soviets en Asie Centrale

1928'de Paris'te **Orta Asya'da Sovyetlerde** ismiyle Fransızca yayınlanan kitap,¹¹⁰⁹ Çokay'ın Türkistan'da Sovyet yönetiminin anti demokratik olduğunu ve halkı iradesiyle hareket etmediğini ortaya koyan en etkili eseridir. Eser yayınlanır yayınlanmaz, 65 sayfa gibi hacim itibarıyla küçük olmasına rağmen, Sovyetler Birliği içinde ve dışında büyük yankılar uyandırdı. Prof. Ebu Takenov, eserin II. Dünya savaşına kadar Sovyet rejimi hakkında SSCB dışında yazılan önemli eserlerin başında geldiğine dikkat çeker. Ona göre, kitapta Çokay'ın Sovyetlerin Türkistan'daki yönetimi konusunda yönelttiği eleştirileri Moskova hiçbir zaman çürütememiştir.¹¹¹⁰

Çokay'ın bu eseri kaleme almasına, Ekim devriminin 10. yıldönümü kutlamaları için SSCB'ye giden bir Fransız heyetinin Türkistan ile ilgili olarak yaptığı açıklamalar sebep oldu. Fransız işçi temsilcilerinden oluşan heyet, Moskova'daki törenlerden sonra, Sovyet Türkistan'ına seyahat etti. Heyetin seyahat dönüşünde Moskova'da yaptığı açıklamalar, Türkistan'daki Sovyet yönetiminin büyük başarılarla imza attığı yönündedir. Heyete göre, Taşkent'ten Semerkant'a Aşkabat'tan Buhara'ya uzanan geniş bölgede halkın hiçbir sorunu yoktu. Yerli işçiler ile Rus işçileri el ele vermiş huzur içinde çalışmaktaydı. Halk her türlü haklardan faydalanmaktadır. Türkistan halkını vahşice sömüren Çarlık Rusya döneminin ağır şartlarını yansıtan izlerin hepsi silinmiştir.¹¹¹¹

Ancak Çokay, bu Fransız heyeti gibi, Sovyetlerin misafiri olarak Türkistan'a seyahat eden yabancıların beyanatları konusunda her zaman dikkatli olunması gerektiği görüşündedir. Çünkü, onlar Türkistan halkının içinde bulunduğu gerçek şartları görme imkanından mahrumdur. Çokay'a göre, Sovyet hükümeti konuklarının ülkeden olumlu intibalarla ayrılması için her türlü şartlarını hazırlarlar. Bu sebeple yabancılar Türkistan'ın gerçek şartlarını görmekten mahrum kalırlar. İngiliz, Fransız, İtalyan, Leh ve hatta Amerikalı yoldaşlara, Türkistanlı işçiler, "proletarya dostluğunun" sembolü olarak ipekli takke ve kaftanlar hediye ederler. Konuklar bu

¹¹⁰⁹ Mustafa ÇOKAY, *Chez Les Soviets en Asie Centrale*, Paris 1928, 65 s.

¹¹¹⁰ Ebu TAKENOV, "Mustafa Şokay Ömirinin Keybir Kurları", s. 55.

¹¹¹¹ Jean LONGUET, "L'imperialisme Russe Dans Le Turkestan", *Populaire*, 2.IX.1928.

kiyafetler içinde oldukları halde, Sovyet otomobilleri ile gezerler; Türkistan halkının örf-adetlerini ve dillerini hiç bilmediklerinden, tercümanların kendilerine aktardıklarıyla yetinmek zorundadırlar. Ülkelerine döndükten sonra da, Sovyet idaresi altında Türkistanlıların göz kamaştırıcı gelişmeler kaydettikleri yönünde beyanatta bulunurlar.¹¹¹²

Çokay, 1927'de Fransız heyeti tarafından Türkistan konusunda yapılan açıklamaları bu açıdan değerlendirir ve bu konudaki şüphelerini izah etmeye çalışır. Bunun için Sovyet kaynaklarından deliller getirir. Fransız sosyalistlerinin lideri Pierre Renaudel'in, kitaba yazdığı önsözde belirttiği gibi, Bolşeviklerin Fransız misafirlerinin gözünü boyamak için Türkistan'da yaptıkları aldatmacaların hakikatini, Çokay reddedilemez kanıtlarla ortaya koydu.¹¹¹³

Kitap ile ilgili yapılan bir başka yorumda, Çokay'ın Fransız işçi temsilcilerinin beyanatlarının asılsızlığını ortaya koyarken Sovyet kaynaklarını kullanmasının onun inandırıcılığını arttırdığına işaret eder. Çokay eserinde Moskova'da çıkan **Pravda**, Taşkent'te çıkan **Pravda Vostoka** ile **Kızıl Özbekistan** gazeteleri ile Komünist Partisi yayın organı **Za Partiyu** gibi Sovyet basının önde gelen yayınlarını kullandı. Bunlarda yer alan Zinov'ev ve Merkezî İcra Komitesi ve Türkistan Halk Komiserliği eski Başkanı Rıskulov ile Sorokin gibi itibarlı kimselerin resmi demeçleri iddialarına kaynak olarak gösterdi.¹¹¹⁴

Çokay, Fransız işçi temsilcilerinin kendilerine verilen seyahat özgürlüğünden yeterince faydalandığından ve Türkistan'ın gerçek şartlarını öğrenecek görüşmeler yaptıklarından emin değildir. Çünkü dilini bilmedikleri¹¹¹⁵ bir ülkede tercümana muhtaç bulduklarından halkın içine karışamamışlardır ve istedikleri yere gidememişlerdir. Ayrıca Çokay'ın, heyete verilen tercümanların yerli halktan olduğu konusunda da şüpheleri vardır. Çünkü, Türkistan'da Fransızca bilen ne bir Özbek, ne

¹¹¹² Mustafa ÇOKAY, "Türkistanlılar Başlarını Egmenler", **Yaş Türkistan**, Şubat-Mart 1930, No: 4-3, s. 1-2.

¹¹¹³ ÇOKAY, **Chez Les Soviets en Asie Centrale**, s. 7. Renaudel'in yazısının Türkçe çevirisi için bkz. Pier RENSDDEL, "Orta Asya'da Bolşevikler Nezdinde", **Yeni Türkistan**, No. 21-22, Haziran 1929, 20-23.

¹¹¹⁴ R. C., "Chez Les Soviets en Asie Centrale", **Journal des Debats**, 8.X.1928.

¹¹¹⁵ Fransız sosyalistlerinden Longuet de Fransız heyetinde Rusça veya Türkistan'da konuşulan Özbekçe, Kazakça, Kırgızca gibi dillerden birini bilen hiç kimsenin yer almadığını belirtir. LONGUET, aynı yer.

bir Türkmen ve ne de bir Kazak bulmak mümkün değildir. Bu yüzden tercümanların Moskova tarafından özel eğitilmiş kimseler olduğunu ileri sürer.

Fransız heyeti yaptıkları açıklamalarda, Türkistan millî cumhuriyetlerinde halklar arasında kardeşlik duygusunun hakim olduğunu ileri sürmektedir. Onlara göre, Türkistan'da yerli halk ile Rus proleterleri bir uyum içinde el ele vererek çalışmaktadırlar. Fakat Çokay, bu iddianın doğruluğundan kuşkuludur. Ona göre, Fransız işçi temsilcileri kısa süren seyahatleri esnasında büyük Rus devleti hayalini kuran Ruslar ile örf-adet ve kültürlerini muhafaza kaygısı içindeki Türkistanlıların her an birbirleriyle dalaşmaya hazır olduğunu fark edememiştir. Bu fikrini ispatlamak için Sovyet kaynaklarından onlarca kanıt ileri sürer. Bunlardan biri 8 Aralık 1927'de **Enbekşi Kazak** gazetesinde yer alan bir demecedir. Üst düzey bir Komünist Partisi yetkilisinin verdiği bu demece göre, Marksizmin tesiri Kazakistan Komünist Partisi'nde hala görülmemektedir. Kazakistan'da Ruslardan sömürgecilik ruhu ve Kazaklardan milliyetçilik ruhu hala kazanamamıştır. Çokay'ın bu konuda ortaya koyduğu bir diğer kanıt, Kazakistan Komünist Partisi lideri Goloşekin'in sözleridir. Onun aynı gazetenin 21.XI.1927 tarihli sayısında yer alan ifadesine göre, devrim dalgaları Kazak köylerine henüz ulaşmamıştır ve Kazaklar arasında örf ve adetler devrimden önce nasılsa, şimdi de aynı şekilde devam etmektedir.

Çokay, bu durum için Moskova'nın resmi tutanaklarından da deliller getirir. Komünist Partisi'nin Taşkentli bir üyesinin Bütün Birlik Komünist Partisi Merkez Komitesi Orta Asya Bürosunun 8-10 Ekim 1927 günkü IV. Genel Kurul toplantısı tutanaklarına geçen ifadesine göre, komünist teşkilatların Rus işçileri arasında ideoloji işlerinin iyileştirmenin yolu komünistler arasında gizlice devam eden büyük devlet şovenizmi fikrinin yok edilmesinde yatmaktadır. Çokay'a göre bu ifade, Ruslar arasında şovenist duyguların yaşamakta olduğunu kanıttır. Sonuç olarak Çokay, Türkistan'da halklar arasında kardeşlik olmadığını, bunun sadece Sovyet hükümetinin Fransız heyetine verdiği malumatlarda olduğunu ileri sürer.¹¹¹⁶

Araştırmacılar, Çokay'ın bu görüşlerini ispatlamakta ikna edici bulmaktadırlar. Renaudel, Çokay'ın **Orta Asya'da Sovyetlerde** isimli eserinin Türkistan'daki Sovyet yönetiminin iddia edildiği gibi halkların kardeşliğine dayalı

kendi kendini idaresi olmadığını, aksine istibdat ve baskı yönetimi olduğunu ispatlamakta olduğunu söyler.¹¹¹⁷ Takenov da, Çokay'ın Türkistan'daki Sovyet idaresinin emperyalist, şovenist ve totaliter karakteristiği ile Türkistan'daki proletarya diktatörlüğünü halkın benimsemediğini çok açık ve ateşli bir dille ortaya koyduğunu belirtir.¹¹¹⁸

Çokay'ın eserinin araştırmacılar tarafından başarılı bulunması boşuna değildi. Çokay, **Orta Asya'da Sovyetlerde** eserini hazırlarken büyük bir titizlik gösterdi. Kitabını 1928 Şubatında yazıp bitirmesine rağmen hemen yayınlamadı. Beş ay boyunca, kitabında ileri sürdüğü iddiaların üzerinde tek tek durdu.¹¹¹⁹ Böylece, eserinde öne sürdüğü tezlerin doğruluğuna ve ortaya koyduğu delillerin sağlamlığına şüphe getirecek en ufak bir noktanın kalmamasına özen gösterdi. Eser, 1928 Temmuzunda baskıya verildi.

Eser, SSCB içinde ve dışında yankı uyandırdı. Kitabın yayınlanmasından kısa bir süre sonra, SSCB yönetiminin üst kademesinde tartışıldı. SSCB Merkez İcra Komitesi'nin 11 Aralık 1928 günkü IV. Toplantısında Şalvi Eliyava Çokay'ın kitabında Türkistan'da Sovyet yönetimi konusundaki eleştirileri gündeme getirdi. Eliyava toplantıda yaptığı konuşmada Çokay'ın eserine geniş bir bölüm ayırdı. Fransız sosyalistlerinden Renaudel'in kitabın ön sözünde, Sovyetlere yönelttiği eleştirileri Çokay'ın eserdeki görüşlerinin tesirinde kalarak yazdığını ileri sürdü. Çokay'ın devrimden önce yurt dışına çıkarak Avrupa yerleştiğine ve Avrupa basınında Sovyetleri eleştiren yazılarını günden güne artan bir şekilde yazmakta olduğuna işaret etti. Ancak Eliyava, konuşmasında, Çokay'ın kitabında öne sürdüğü iddiaları çürütecek sağlam delliler ileri süremedi.¹¹²⁰

Çokay'ın bu eseri Sovyetler dışında da ilgiyle karşılandı. Kitapla ilgili yorum ve değerlendirmeler Fransız ve Amerikan gazete ve dergilerinde yer aldı. Bunlardan biri **Populaire** gazetesinde Jean Longuet imzasıyla yayınlandı. Longuet'in

¹¹¹⁶ **Türkiston Sovet Xokimiyati Ostida**, s. 53.

¹¹¹⁷ ÇOKAY, **Chez Les Soviets en Asie Centrale**, s. 5.

¹¹¹⁸ TAKENOV, aynı yer.

¹¹¹⁹ **Türkiston Sovet Xokimiyati Ostida**, s. 100.

¹¹²⁰ Eliyava'nın konuşmasının metni için bkz. "Reç' Eliavı Na Zasedanii 11 Dekabrya 1928 g., 4 Sessi Tsentral'nogo Ispolinitel'nogo Komiteta SOYUZA SSR 4-go sozıva", **Byulletin'**, No: 21, s. 43-49;

“Türkistan’da Rus Emperyalizmi” adını taşıyan uzun makalesi gazetenin iki nüshasında yer aldı.¹¹²¹ Kitabın içeriğini okuyucuya ayrıntılı bir biçimde aktaran yazar, Fransız heyetinin Türkistan konusunda açıklamalarının gerçeği yansıtmadığını, Çokay’ın Sovyet basınında yer alan yazılar ve Sovyet yetkililerinin resmi demeçlerine dayanarak ortaya koyduğuna işaret eder.

Ekim 1928’de **Journal des Debats** dergisinde yer alan bir başka yazıda, özgürlükçü demokrat olarak tanımlanan Çokay’ın Bolşeviklerin halklarına hürriyet verecekleri konusunda vaadlerini tutmadıkları ve ayrıca Ekim devriminin 10. yıldönümüne katılan Fransız heyetin beyanatlarının gerçeklerden uzak olduğunu kitabında ortaya koyduğu belirtildi.¹¹²²

Kitap hakkında görüş bildiren bir diğer araştırmacı Sir George Macartney’dir. Yazar ayrıntılı bir biçimde tanıdığı kitabı, Sovyet Orta Asyasının siyasî durumu ile ilgilenen herkesin okuması gerektiğini vurgular.¹¹²³

Bu metni eserin Rusça baskısına alan Çokay, Eliyava’nın konuşmasına yer yer itirazlarını dipnotlarda verir. Bkz. Mustafa ÇOKAY, **Turkestan pod Vlast’yu Sovetov**, Paris 1935, s. 91-100.

¹¹²¹ LONGUET, “L’imperialisme Russe Dans Le Turkestan”, **Populaire**, 2.IX.1928 ve 3.IX.1928.

¹¹²² R. C., “Chez Les Soviets en Asie Centrale”, **Journal des Debats**, 8.X.1928.

¹¹²³ Sir George MACARTNEY, “Review of Mustafa Chokaieff’s “Chez Les Soviets en Asie Centrale”, **Journal of the Central Asian Society**, Vol. XVI (1929), s. 99-102.

3.6. Turkestan Pod Vlastyu Sovetov

Eser, Çokay'ın 1928'de Fransızca yayınladığı **Chez Les Soviets en Asie Centrale** adlı eserinin bazı ilavelerle Rusça neşridir. 1935 Paris'te yayınlanan eserinin önsözünde Çokay, yedi yıl aradan sonra eserini Rusça yayınlamasının sebeplerini izah eder. Çokay, bununla, Türkistan dışındaki okuyucuların dikkatini Ekim devriminin az veya hiç bilinmeyen gerçeklerine çekmek istemektedir.

Çokay'ın burada Türkistan dışındaki okuyuculardan kastının, Türkistan dışındaki Sovyet vatandaşları olduğu muhakkaktır.¹¹²⁴ Çünkü, kitabın yayınladığı 1935 senesi Sovyetlerde Bolşevik hükümetinin kuruluşundan o yıla değin geçen aralıkta Türkistan'daki Sovyet devrimi konusunda yazılan kitaplar yasaklandığı yıl oldu. Böylece, Sovyet vatandaşları Ekim devrimi sırasında Türkistan'da yaşanan siyasî gelişmeleri öğrenme imkanları kısıtlanıyordu.

Çokay, önsözde Sovyet hükümeti tarafından yasak getirilen kitaplar tanıtır. Bu kitalar arasında, Georgi Safarov'un **Sömürge Devrimi Türkistan Tecrübesi**, Turar Rıskulov'un **Devrim ve Türkistan'daki Yerli Halk**, Brayn ve Şafiro'nun **Sovyetlerin Yedisu'daki Birinci Adımları ile Alaş Orda Tarihi Üzerine Denemeler** adlı eserlerini sayar. Bu eserlerin hepsi Komünist Partisi yetkililerin denetiminden geçerek yayınlanmış eserlerdir. Böyle olmasına rağmen 1935'te karşı devrimci ruhta yazılmış oldukları ileri sürülerek yasaklandı. Bu durum Çokay'ı Fransızca neşrettiği eserini Rusça yayınlamaya yöneltti.

Eser iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm Çokay'ın Rusça baskısı için yazdığı önsözün dışında Fransızca baskısının çevirisidir. Renaudel'in Fransızca baskısı için yazdığı önsöz de yer almaktadır.

“Ekler” adı verilen ikinci bölüm, Fransızca baskısında yoktur. Çokay bu bölümde, eserin Fransızca bölümü ile ilgili çeşitli gazetelerde yayınlanan yorumlara, Şalvi Eliyava'nın SSCB Merkez İcra Komitesi'ndeki konuşmasının metnine ve

¹¹²⁴ Eser yayınlanır yayınlanmaz Prometheé grubu yayınları tarafından okuyuculara tanıtıldı. Bunlardan biri **Wschod-Orient Dergisi**'dir. Bu konuda bkz. “Mustafa Czokaj-Ogly o rzadach sowieckich w Turkiestanie”, **Wschod-Orient**, No. 4 (1935)-No. 1 (1936), s. 25-29. İngilizce Tercümesi: “Mustapha Chokay-Ogly on Soviet Rule in Turkestan”, aynı dergi, s. 29-31. Kitap Rusya dışındaki Ruslar

Sovyet gazete ve dergilerinde çeşitli yıllarda, yayınlanan ve kitapta dile getirdiği görüşlerine destek olabilecek bazı makalelere yer verir. Burada yer alan bazı makalelerin yayınlanış tarihi Eylül-Ekim 1935 tarihini taşımaktadır. Buna bakılırsa, kitap 1935 yılının sonlarında yayınlanmış olmalıdır.

Eser, Sovyet döneminde yasak kitaplar arasındaydı. Bu kitabı yanında bulunduranlar veya okuyanlar cezalandırıldı. **Pod Vlastyu Sovetov**, 1986 yılında Oxford'da İngilizce önsöz ile tekrar basıldı. Aynı yıl Özbekçeye tercüme edilerek **Sovet Hokimiyeti Ostida** adıyla yayınlandı. 1991 yılında eserin bir bölümü Kazakça yayınlandı. Eserin sadece I. bölümü 1993'de Almatı'da Rusça yayınlandı.

tarafından da ilgiyle karşılandı. Arjantin'de yaşayan Ruslar yayınlarında kitabı okuyucularına tanıttılar. **Russkiy v Argentine**, 25 Ocak 1936.

3.7. 1917 Yılı Hatıra Parçaları

Eser, Çokay'ın Şubat İhtilalinden Hokand Muhtariyeti'ne değin yaşadığı olaylarla ilgili hatıralarıdır. Çokay hatıralarını önce bir dizi makale olarak **Yaş Türkistan** dergisinde yayınladı. Derginin 1936 yılı 76. sayısından başlayarak 1937'de 90. sayısına kadar 13 sayısında yer alan hatıralar, 1937'de bir araya getirilerek kitaba dönüştürüldü.

Çokay'ın, makalelerden oluşan hatıraları bir kitapta toplamasının sebebi Türkistan tarihinin çok önemli devresine kapsayan hatıralarının dergi sayfaları arasında kaybolup gitmesini önlemek ve herkesin, özellikle Türkistanlıların kolayca elde etmesini sağlamaktır.¹¹²⁵ Eser başlangıçta makale olarak kaleme alındığından, kronolojik bir sıra takip etmez. Eserde anlatılan konulara, ilerleyen sayfalarda bir daha dönüş yapılarak konunun değişik ayrıntıları ele alınır. Arapça harflerle basılan kitap, 1988'de Saadet Çağatay tarafından Türkiye Türkçesinde tekrar yayınlandı.¹¹²⁶

Çokay, bu hatıraları yazmaktaki temel amacının Türkistanlıların 1917 yılında karşılaştığı zorlukları anlatmak olduğunu belirtir. Çokay'a göre, Türkistan'ın bağımsızlığına ancak geçmişte yaşanan zorlukları öğrenip onlardan ders alarak hareket edildiğinde ulaşılabilecektir.¹¹²⁷ Türkistan'ın geçmişinde ise 1917 olaylarının özel bir yeri vardır. Çağatay, bu olayların çok önemli bir tarihi dönemde, bir ülke için çok kısa sayılabilecek bir zaman diliminde yaşandığına dikkati çeker. Çağatay'ın belirttiği gibi, burada Çokay bu kritik dönemde neler yapılabildiğini ve nelerin de gerçekleştirilemediğini sebepleriyle çok samimi bir dille anlatmaktadır.¹¹²⁸

Hatıralar, sadece Çokay'ın Şubat İhtilalinden sonra, Taşkent'te tanık olduğu siyasî olayları kapsar. Onda Çokay'ın Türkistan millî mücadelesinin önemli bir aşaması olarak gördüğü Hokand Muhtariyeti ile ilgili bilgilere pek fazla rastlanmaz. Çünkü, Hokand Muhtariyeti konusundaki hatıralarını ayrı bir kitap olarak yazmayı planlamaktadır. Bunu, eserinin başında ifade ettiği gibi, 1937 yılı sonunda veya 1938

¹¹²⁵ 1917, s. 7.

¹¹²⁶ Mustafa ÇOKAY, 1917 Yılı Hatıra Parçaları, Ankara, 1988.

¹¹²⁷ A.g.e., s. 7.

¹¹²⁸ A.g.e., s. 5.

yılı başlarında gerçekleştirecektir.¹¹²⁹ Ancak, böyle bir yazı ortada yoktur. Çokay Avrupa’da savaş rüzgarlarının estiği 1938 yılının çalkantılı günlerinde böyle bir yazıyı yazmaya fırsat bulamamış olmalıdır.¹¹³⁰

Çokay’ın **1917 Yılı Hatıra Parçaları**’nın Rusça çevirisini de hazırlamış olduğu, yakınlarda ortaya çıkmıştır. Bu Dr. Salavat İshakov tarafından Moskova’da bir arşivde bulunarak yayınlandı.¹¹³¹ Ancak metin eksiktir. Türkçe çevirisinin 16-39 sayfalarında yer alan kısımların Rusçası yoktur. İshakov’un yayınına önsöz yazan Prof. Dr. Tomohiko Uyama, hatıraların Rusça versiyonunun eksik haliyle bile değerli olduğunu vurgular. Çünkü, Arap harflerine transkripsiyonu esnasında değişikliğe uğrayan Rusça bazı yer, şahıs ve siyasî teşkilat isimlerinin orijinallerini tespit etmek mümkün olacaktır.¹¹³²

1917 Yılı Hatıra Parçaları adlı eserinin ilk Kazakça çevirisi 1991 yılında **Kazakistan Komünisi** dergisinde yayınlandı. Derginin Mayıs, Haziran ve Temmuz sayılarında yayınlanan bu çeviri daha sonra bir kitapta yer aldı.¹¹³³ Çağatay’ın 1988’de yayınladığı kitaptan yapılan bu çeviri yer yer eksiktir.¹¹³⁴ Türkçe’den Kazakça’ya yapılan çevirinin kalitesi yüksektir. Ancak, Kazakça çevirinin bir yerinde yer alan, “Çokay’ın...öğrencilik yıllarında (1910-1914)...” ifadesi, Çokay konusundaki araştırmaları yanıltacak bir ifade içermektedir. Orijinal metinde ve Türkçe metinde yer almayan Çokay’ın öğrencilik yıllarını gösteren (1910-1914) ifadesi çeviren tarafından metne eklenmiştir. Oysa biz Çokay’ın öğrenciliğinin 1914’de bitmediğini, 1916’ya kadar sürdüğünü biliyoruz.

¹¹²⁹ A.g.e., 8.

¹¹³⁰ Çağatay, böyle bir yazının yazılmamış olduğu kanaatindedir. Aynı yer.

¹¹³¹ Mustafa ÇOKAYEV, *Otrivki iz Vospominaniy o 1917 g.*, Tokyo-Moskova 2001, 53 s.

¹¹³² “Preface”, a.g.e.

¹¹³³ **Mustafa Şokay Türkistanın Kıyılı Tağdırı**, Der. Baybota Serikbayulı Koşım Noğay, Calın Yayınevi, Almatı, 1992.

¹¹³⁴ Ankara baskısında 33-35, 47-51, 53-55, 57-59, 63-64 ve 69-70 sayfalarında yer alan ifadeler Kazakça çeviride atlanmıştır.

SONUÇ

Mustafa Çokay'ın hayatı, Türkistan halklarının Sovyet yönetimine karşı verdikleri demokratik mücadele tarihinin önemli bir parçasıdır. Halkının kendi kaderini kendisi tayin etme hakkına sahip olması için siyasetin içinde olmak Çokay'ın kaderine gençlik yıllarından itibaren yazılmış gibidir.

Daha öğrencilik yıllarında kendini politikanın içinde buldu. Petersburg Üniversitesinde hukuk tahsili sırasında, Rusya Devlet Duması'nın çalışmalarına katıldı. Müslüman Milletvekillerinin Türkistan'ın meselelerini Duma gündeme taşımada önemli rol üstlendi. Bu konudaki gayretli çalışmalarından dolayı, üniversite tahsili biter bitmez, Müslüman Fraksiyonu'nun Duma Bürosuna Türkistan halkının temsilcisi seçildi. Çokay'ın siyasete olan yatkınlığından dolayı Rusya Devlet Dumasının bir daha seçimleri için milletvekili adayı olması kararlaştırıldı. Ancak, Şubat İhtilali ve ardından Ekim ihtilali Rusya Devlet Dumasının seçimlerinin yapılmasına izin vermedi.

Çokay'ın Rusya Duması Müslüman Milletvekilleri ile yaptığı çalışmaları, onun siyasî kültürünün gelişmesinde önemli bir merhaleyi teşkil eder. Bu devrede Çokay, çok genç yaşta, Rusya'nın önde gelen sadece Müslüman değil, Müslüman olmayan da bir çok siyaset adamlarıyla yakınlaşma imkanını buldu. Çokay, bunların içinde en çok Alihan Bökeyhanov'tan etkilendi. Kazak Millî hareketi Alaş Orda'nın lideri Bökeyhanov, entelektüel birikimi ve siyasî tecrübesi ile sadece Rusya Türkleri arasında değil, Ruslar arasında da saygınlığı olan bir isimdi.

Bökeyhanov sadece bir siyasî aktivist değil, aynı zamanda bir yazar ve siyasî gözlemciydi. O Rusya'nın son dönemlerindeki siyasî değişim süreci ve Şubat İhtilali olaylarını yakından gözlemledi. Bunları Alaş Orda hareketinin yayın organı olan **Kazak** gazetesinde yayınladı. Çokay Bökeyhanov'un hem politikacı ve hem de yazar-gözlemci özelliklerini benimsemiş görünmektedir. Çünkü, Çokay da bu iki sahada başarılı çalışmalar yaptı.

Çokay'ın siyasî alandaki en somut başarısı olarak Hokand Muhtariyeti ile ilgili faaliyetlerini görebiliriz. Orta Asya Türk halklarının XX. Yüzyıldaki ilk modern devlet yapılanması teşebbüsü olarak telakki edebileceğimiz bu siyasî oluşumda Çokay'ın rolü büyüktür.

Çokay'ın yayıncılık alanındaki en büyük başarısı **Yaş Türkistan** dergisidir. 1929-1939 yılları arasında Berlin'de yayınlanan bu dergi, bu dönem Türkistan'ın tarihi ve kültürü için paha biçilmez kıymette yazılar ihtiva eder. Bunlar arasında Türkistan'daki Sovyet yönetiminin II. Dünya savaşına kadar olan dönemdeki uygulamalarıyla ilgili önemli yorum ve bilgileri içeren Çokay'ın makalelerinin özel bir yeri vardır.

Çokay tam manasıyla bir mücadele adamıdır. Zorluklardan yılmadan mücadele etmek onun doğasında vardır. Bunu onun hayatının en sıkıntılı iki döneminde gösterdiği tavırlardan görmek mümkündür.

Birincisi, Hokand Muhtariyeti Bolşevikler tarafından yıkıldıktan sonra, Rus demokratlarının siyasî faaliyetlerine katılması esnasındaki hareket tarzıdır. Çokay, Türkistan'da millî demokratik hareketler birer birer Bolşevikler tarafından dağıtılmasından sonra, Rusya içlerine doğru giderek Rus demokratlarının safına katıldı. Ancak Rus demokratlarının bu mücadelesi, bir taraftan Bolşeviklerin diğer taraftan Çarlık rejiminin tekrar canlandırılması için çalışan Beyaz Rusların iki yönlü saldırısına maruz kaldığından başarıya ulaşmadı. Bundan dolayı Rus demokratları Rusya topraklarını terk ederek Avrupa'ya iltica etmek zorunda kaldılar. Ancak Çokay Rusya'dan hemen ayrılmadı. Bolşeviklerin henüz hakimiyeti ele alamadığı bölgelere giderek millî güçlere destek verdi. Bir bölge Bolşevikler eline geçince diğer bir bölgeye geçti. Böylece önce Mangışlak bölgesi ve daha sonra Bakû ve Tiflis'te siyasî ve yayın faaliyetlerinde bulundu. Tiflis'te Bolşevik ordusu görününce, Avrupa'ya geçti.

İkincisi, Çokay'ın Nazilerin Paris'i işgali esnasında gösterdiği tavidir. Çokay, en zor günlerinde kendisini kabul eden Fransa'yı bir vatan olarak gördü. Bu yüzden, Nazi işgali arifesinde Rusya'dan gelen bir çok mülteci Fransa'yı terk

ederken, Çokay Paris'te kaldı. Fransız halkı ile birlikte Nazi işgalinin bütün sıkıntılarına katlanmayı yeğledi.

XX. yüzyılın başında Rusya Türk aydınları arasında revaç bulan akım Türkçülük akımıydı. Çokay da bu akımın dışında kalmadı. Daha Petersburg'ta öğrencilik yıllarında kendini Türkçülük cereyanlarının içinde bulundu. Bu yıllarda pantürkizm fikrinin babası sayılan Yusuf Akçura'nın hayranlarından biriydi. Bu yüzden Çokay'ın siyasî faaliyetlerinde Türkçülük fikrinin önemli bir yeri vardır. Bundan dolayı Türkistan'da Türk halklarının birliğini savundu. Türkistan'ın Kazak, Kırgız, Özbek ve Türkmen gibi boy esasına göre devletlere bölünmesine karşıydı. Türk halklarının birliğini sağlayan tek bir Türkistan devletinden yanaydı. Ancak Çokay'daki Türkçülük anlayışı akılcıydı. O Türkistan için Türk halklarının birliğinin Türkistan coğrafyasında güçlü ve bağımsız bir devlet için hizmet edeceğine inanıyordu.

Ancak, Çokay'a göre Türk halklarının siyasî birliği jeopolitik konumdan soyutlanamaz. Örneğin, Azerbaycan ve Kırım'daki Türk halklarının Türk birliğinden ziyade bölgesel halklarla birlik oluşturması daha elzemdir. Ona göre, Kırım Ukrayna ile Azerbaycan ise Kafkas halklarıyla yakın dostluk ilişkiler içinde olmalıdır. Bu iki ülkenin yakın komşuları ihmal ederek, Türk birliği peşinde koşmaları stratejik bir hatadır. Kısacası Çokay'a göre, Türk halklarının siyasî birliği, her Türk ülkesinin stratejik şartlarına bağlıdır. Buna karşılık Çokay, Türk halkları arasında kültürel birliğin her şartta oluşturulmasını savundu.

Çokay Avrupa'daki siyasî faaliyetlerini iki teşkilata dayandırdı. Birincisi, temeli Türkistan'da atılan ve daha sonra Zeki Velidî Togan tarafından Avrupa'ya taşınan Türkistan Millî Birliği teşkilatıdır. Bununla Avrupa'daki Türkistanlıları bir çatı altında toplamayı hedefledi. İkincisi Polonya hükümetinin desteğiyle kurulan Sovyet mahkumu halkların Prometheé teşkilatıdır. Ukrayna, Kafkasya ve Türkistan halklarının Avrupa'daki temsilcilerinin siyasî faaliyetlerini koordine eden bu teşkilat ile Çokay SSCB'ye karşı güçlerle ittifak içinde oldu.

Çokay bütün bu faaliyetlerinde bir devlet adamı vakar ve ciddiyeti ile yürüttü. Kendisini Hokand Muhtariyeti'nin sabık bir başbakanı olarak, Sovyet yönetimini

kabullenmeye mecbur bırakılmış halkının Avrupa'da temsil eden bir diplomat olarak gördü. Türkistan halkının millî demokratik haklarını dile getirebileceği her fırsatı değerlendirmeye çalıştı.

Avrupa'daki Sovyet mahkumu milletlerin bazı temsilcileri için Almanya'da Nazilerin iktidara gelmesi bir ümit ışığı oldu. Ancak Çokay için Nazi lideri Hitler'in Sovyet lideri Stalin'den farklı bir yanı yoktu. İkisi de zalim diktatörlerdir. Hatta Hitler, Çokay'ın gözünde, Türkistan için Stalin'in daha çok zararlı olabilirdi. Nitekim, Çokay, II. Dünya savaşının başlangıcında Almanlar tarafından tutsak edilerek Nazi esir kamplarında görevlendirildiğinde, bu tahmininde yanılmadığını gördü. Naziler, Sovyet ordusundan esir düşen Türkistanlı esirlerden Sovyetlere karşı Türkistan Lejyonerleri adı altında yardımcı kıtalar teşkil etmeyi planladılar. Bu münasebetle oluşturulan esir komisyonlarının başkanlığına Çokay getirildi. Çokay, esir kamplarında çalışmaya başladığı ilk andan itibaren faşizmin soğuk yüzüyle karşı karşıya geldi. Kamplarda Nazi asker ve subayları Türkistanlı esirlere alçaltıcı ve insanlık dışı uygulamalarda bulunuyordu. Türkistanlı esirlerin maruz kaldığı muamele o kadar korkunçtu ki, Çokay, bunlara şahit olmaktansa ölmeyi yeğledi. Bu sebeple Türkistan Lejyonerleri projesine katılmak istemedi.

Ancak projeden ayrılmak istediği sırada öldü. Çokay'ın Nazi makamlarının açıkladığı gibi tifodan öldüğü kanısında değiliz. Çokay'ın zehir verilerek Nazi makamları, özellikle Rosenberg'in başında bulunduğu Doğu Bakanlığı tarafından öldürüldüğü düşüncesindeyiz. Eşi Mariya dahil, Çokay'ın yakınları da onun zehir verilerek öldürüldüğü düşüncesindedirler.

Nazilerle işbirliği yapmamak uğruna hayatı kaybeden Çokay'a, Sovyetler tarafından Nazi işbirlikçisi olarak uzun yıllar propaganda yapılması hayatın garip bir ironisidir. Çokay'ın faaliyetlerinde Türkistan halkının millî menfaatlerine zarar verecek en ufak bir şey bulamayan Sovyet propaganda mekanizması, Nazi esir kamplarında bulunmasından dolayı, faşist işbirlikçisi hain olarak ilan etti. Bu konuda romanlar yazdırıldı. Türkistan'ın millî kahramanı bir vatan hainine dönüştürüldü. son derece güçlü bir şekilde işlenen bu propagandanın etkisi son yıllara kadar ulaştı. Kazakistan'da 1989'da Sovyet ideologları tarafından haksız yere suçlanıp yasaklanan bütün aydınlar amlandı. Bunlar arasında Alaş Orda Millî Hareketinin liderleri olan

Alihan Bökeyhanov, Mir Yakup Duvlat ve Ahmet Baytursun da vardır. Ancak, Çokay'ın haksız yere halk düşmanı ilan edilerek yasaklandığı konusunu gündeme getirmeye başlangıçta hiç kimse cesaret edemedi. SSCB'nin son dönemindeki bütün gerçekler konuşulmasına teşvik eden glasnost yani açıklık politikası çerçevesinde Kazakistan ile ilgili her şey konuşuldu. Sadece Çokay ile ilgili gerçekler konuşulamadı. Çünkü, Sovyet döneminde en çetin gerçek Çokay'dı.

Kazakistan'ın Sovyet döneminde yasaklanan son gerçeği Çokay, bütün gerçeklerin konuşulmasının üzerinden bir yıl geçtikten sonra gündeme gelebildi ve onun halk düşmanı değil, gerçek bir halk kahramanı olduğu anlaşıldı. 1991'de Kazakistan bağımsızlığını almasından sonra, Kazakistan'ın millî sembolüne dönüştü.

Çokay'ı, Kazak tarihinin önemli simalarından Kenesarı Kasımov ile karşılaştırabiliriz. Bilindiği gibi Kenesarı, Çarlık Rusyası tarafından 1822'de lağvedilen Kazak Hanlığını tekrar canlandırmak için isyan etti. Çar ordularına karşı belli bir süre başarıyla karşı koydu. Hatta bir ara Kazaklar tarafından Han ilan edildi. Ancak Kenesarı isyanının bedelini hayatıyla ödemekten kurtulamadı. Yine de Kenesarı Çarlık döneminde en başarılı isyan hareketine önderlik ettiği için, Sovyet döneminde Kazak aydınları için bir bağımsızlık mücadelesi sembolü oldu. Hakkında romanlar ve yazılar yazılarak genç nesillerde özgürlük mücadelesi ruhu ayakta tutulmaya çalışıldı. Çokay da Türkistan'daki Sovyet iktidarına karşı yürütülen siyasî mücadelenin en önde gelen ismi konumundadır. Kısa bir dönem başbakan olarak Türkistan'ı idare etti. Yasaklı olduğu için Sovyet döneminde edebi eserlere konu olamadı. Ancak Sovyet sonrası bağımsız millî Kazakistan'da Çokay hakkında yazılar yazılması, anıtlar dikilmesi ve araştırmalar yapılması mümkün olmaktadır. Kenesarı'nın Sovyet dönemindeki rolünü, Çokay'ın tarihi kişiliğinin bu yeni dönemde oynayacağı ve Kazakistan'ın bağımsızlık sembolü olacağı muhakkaktır.

KAYNAKLAR

1 Çokay'ın Kitap ve Makaleleri

1.1. Kitapları

Chez Les Soviets en Asie Centrale, Paris 1928

Turkestan pod Vlast'yu Sovetov (K Kharakteristika Diktaturı Proletariata), Paris, 1935.

1917'nci Yıl Hatıra Parçaları, Yaş Türkistan Neşriyatı, Paris-Berlin, 1937.

Türkiston Sovet Xokimiyati Ostida, TMİP, (Basım Yeri Belirtilmemiş), 1986.

1917 Yılı Hatıra Parçaları, Yaş Türkistan Neşriyatı 28, Ankara, 1988.

1917 Yıl Hotıra Parçaları, TMİP Naşri, (Basım Yeri Belirtilmemiş), 1989.

Turkestan Pod Vlast'yu Sovetov, Alma-Ata, 1993.

1.2. Makaleleri

1.2.1. Türk Dillerindeki Gazete ve Dergilerde

1.2.1.1. Yeni Türkistan

“Sovyetlerin Türkistan’da Tatbik Ettikleri Milliyet Siyasetinin Nazari ve Ameli Cihetleri”, Haziran 1927, No. 1, s. 9-16.

“Türkistan’da Siyasi İntibalar”, Temmuz 1927, No. 2-3, s. 6-8

“Türkistan’da Sovyet Hükümeti’nin “Açlık Siyaseti” (Turar Rıskulov’un İtirafı)”, Eylül 1927, No. 4, s. 8-11.

“Türkistan’ı Açlık Tehdid Ediyor”, Ekim 1927, No. 5-6, s. 7-10.

“Türkistan’da Müdafaa Haftası”, Ekim 1927, No. 5-6, s. 15-17.

“Hokand Muhtariyeti Hakkında”, Aralık 1927, No. 7, s. 7-11.

“Rusların Muhaceret Siyaseti Hakkında”, Nisan 1928, No. 9, s. 6-10.

“Rus-Çin İhtilafına Dair”, Ekim 1929, No. 23, s. 3-7.

“Türkistan’da Milli Mücadele”, Ocak 1930, No. 29, s. 2-4.

“Turan Devleti Hakkında”, Ocak 1930, No. 26, s. 6-10.

“Türkistan’da Pamuk Etrafında Güreş”, Şubat 1930, No. 27, s. 11-17.

- “Cellatlar Provakasyonu!”, Aralık 1930, No. 29, s. 4-5.
- “Mefkure Meydanında Güreş”, Ocak 1931, No. 31, s. 5-9.
- “Mefkure Meydanında Güreş”, Şubat 1931, No. 32, s. 10-14
- “Beyaz-Kırmızı”, Mart 1931, No. 33, s. 1-4.
- “Merkezi Asya Federasyonu Projesi”, Mayıs 1931, No. 35, s. 1-5
- “(Cemal Paşa)nın Katli Münasebetiyle (Moskova Bolşeviklerinin Cinayeti)”, Mayıs 1931, No. 35, s. 8-10.

1.2.1.2. Yaş Türkistan

- “Biznin Yol”, Aralık 1929, No. 1, s. 1-3.
- “Türkistan’da Pahta Etrafında Küreş”, Aralık 1929, No. 1, s. 4-16.
- “Şovenizm Toğrusida”, Ocak 1930, No. 1 (2)., s. 1-5.
- “Türkistan’da Yerlileştirilme Nmeden İbaret?”, Ocak 1930, No. 1 (2)., s. 5-13.
- “Türkistanlılar Başlarını Egmegenler”, Şubat-Mart 1930, No. 3-4., s. 1-5.
- “Basmaçılık Toğrusida”, Şubat-Mart 1930, No. 3-4., s. 5-9.
- “Pahta Etrafında Küreş”, Şubat-Mart 1930, No. 3-4., s. 10-15.
- “Kızıl Taşkendli Efendiler”, Şubat-Mart 1930, No. 3-4., s. 20-25.
- “Ak Rus; Kızıl Rus Bari Bir Rus”, Şubat-Mart 1930, No. 3-4., s. 25-31.
- “Bolşevikler “Tarih”ni Kandı Yazadurlar?”, Şubat-Mart 1930, No. 3-4., s. 31-33.
- “17nci Febral”, Nisan-Mayıs 1930, No. 5-6, s. 1-5.
- “Türkistan Leninçilerige Cevab”, Nisan-Mayıs 1930, No. 5-6, s. 5-16.
- “Türkistanlılar Nazari Dikkatige”, Haziran-Temmuz 1930, No. 7-8, s. 1-3.
- “Rusya’da Millet Meselesi Aşılğan mı?”, Haziran-Temmuz 1930, No. 7-8, s. 3-8.
- “Rahim Angam Tavbe Kıldı”, Haziran-Temmuz 1930, No. 7-8, s. 8-12.
- “Sadullah Kasım Mahkemesi”, Haziran-Temmuz 1930, No. 7-8, s. 12-21.
- “Millî Bilermenler Yetişdirilme Siyaseti”, Haziran-Temmuz 1930, No. 7-8, s. 22-27.
- “Kozgalışdan Kuruluşğa (İsyandan Teşkilatga)”, Ağustos-Eylül 1930, No. 9-10, s. 1-7.
- “Millî Mesele Teveregide”, Ağustos-Eylül 1930, No. 9-10, s. 7-15.
- “Kerensky ve Türkistan Millî Hareketi I”, Ağustos-Eylül 1930, No. 9-10, s. 21-29.
- “Kolhoz Siyaseti Etrafında”, Ağustos-Eylül 1930, No. 9-10, s. 37-42.

- “Kazakstannın On Yıllığı”, Ekim 1930, No. 11, s. 1-11.
- “Kerensky ve Türkistan Millî Hareketi”, Ekim 1930, No. 11, s. 11-19.
- “Buringi Çekist Agabekof Hatıralarından”, Ekim 1930, No. 11, s. 19-21.
- “On Üç Yıl”, Kasım 1930, No. 12, s. 1-7.
- “Türkistan Fırka Kurultaylarında”, Kasım 1930, No. 12, s. 7-17.
- “Celladlar Provakasyonu”, Kasım 1930, No. 12, s. 31-32.
- “Muhtariyetden İstiklalga”, Aralık 1930, No. 13, s. 1-5.
- “Tarihi Eslemeler”, Aralık 1930, No. 13, s. 6-8.
- “Mefkure Meydanında Küreş”, Aralık 1930, No. 13, s. 8-22.
- “Türkistandagi Siyasî Vaziyet”, Ocak 1931, No. 14, s. 1-6.
- “Şah İslam Şah Ahmed Bey (Dostluk Vazifesi)”, Ocak 1931, No. 14, s. 6-8.
- “İki Maruza Hakkında”, Ocak 1931, No. 14, s. 8-14.
- “Millî Güreş Yolunda”, Şubat 1931, No. 15, s. 1-3.
- “Ak-Kızıl”, Şubat 1931, No. 15, s. 3-8.
- “Bolşevizm-Agudur”, Şubat 1931, No. 15, s. 20-25.
- “Bolşeviklerin Bizge Karşı Hareketi (Açılıb Kalgan Bir Hainlik)”, Mart 1931, No. 16, s. 1-4.
- ““Sovyet Orta Asya Federasyonu”ndan “Millî Müttehid Türkistan Devleti”ge”, Mart 1931, No. 16, s. 4-9.
- ““Millî Şungeyler” Gürültüsü”, Mart 1931, No. 16, s. 10-15.
- “Enver Paşa’nın Şehadeti”, Mart 1931, No. 16, s. 28-38.
- “Aladurgan Vaziyetimiz Açık Bolsun”, Nisan 1931, No. 17, s. 1-4.
- “Cemal Paşa’nın Öldürülüşü (Moskova Bolşeviklerin Hıyaneti)”, Nisan 1931, No. 17, s. 4-8.
- “Millî Küreş Meydanında”, Nisan 1931, No. 17, s. 14-21.
- “Azeri Tuganlarımızga! (28nçi May-Azerbaycannın Millî İstiklal Günüdür)”, Mayıs 1931, No. 18, s. 1-3.
- “Millî Ziyalı”, Mayıs 1931, No. 18, s. 3-9.
- “Pahta Sanayiinde Ziyaçılık”, Mayıs 1931, No. 18, s. 9-14.
- “Millî Hareketimizin Muvaffakiyeti için (Siyasî Hatırat Meselesi)”, Haziran 1931, No. 19, s. 1-10.
- “Bolşevizm Türkçülük Düşmanıdır”, Temmuz 1931, No. 20, s. 1-6.
- “Kıpkızıl Ahmaklar”, Temmuz 1931, No. 20, s. 6-12.
- “Rusya’da Siyasî Ahval”, Temmuz 1931, No. 20, s. 14-18.

“Türkistan Millî Edebiyatı Hakkında Fransız Mecmuası Nime Diyedur?”, Temmuz 1931, No. 20, s. 23-26.

“İbrahim Bey Lakaylı”, Temmuz 1931, No. 20, s. 26-28.

“Türkistan Millî Küreşinin Sebeb ve Maksudları”, Ağustos 1931, No. 21, s. 1-7.

“Türkiye ve Milletler Uyuşması”, Ağustos 1931, No. 21, s. 26-27.

“Almanya Millî Buhranı”, Ağustos 1931, No. 21, s. 28-35.

“Buhara İnkılabı”, Eylül 1931, No. 22, s. 1-23.

“Türkistanlılar Askerlikde”, Ekim 1931, No. 23, s. 1-5.

“Ayıblını Tapkanlarmış...”, Ekim 1931, No. 23, s. 5-10.

“Afganistan ve Millî Türkistan”, Ekim 1931, No. 23, s. 21-23.

“Bolşeviklerin Türkiyeğe Karşu Dostluğu...”, Ekim 1931, No. 23, s. 23-24.

“Rus Diktatörlüğü Bayramı Biz Üçün Millî Bir Matem Günüdür”, Kasım 1931, No. 24, s. 1-4.

“1916nçı Yılığ Millî Kozgalış Hakkında Bolşevikler Yalganı”, Kasım 1931, No. 24, s. 4-10.

“Hindistan’da”, Kasım 1931, No. 24, s. 23-25.

“İngiltere Buhranı”, Kasım 1931, No. 24, s. 25-31.

““Yaş Türkistan”ın Üçüncü Yıllığı”, Aralık 1931, No. 25, s. 1-4.

“Bir “İlmi” Yalganga Karşı (Hokand Muhtariyeti’nin 14nçı Yıldönümü Münasebetiyle)”, Aralık 1931, No. 25, s. 4-11.

“Yapon-Hıtay İhtilafı”, Aralık 1931, No. 25, s. 32-33.

“Bir “İlmi” Yalganga Karşı II”, Ocak 1932, No. 26, s. 5-16.

“Sovyet Hükümeti’nin Müzakereleri”, Ocak 1932, No. 26, s. 16-19.

““Darbeli Mesele”ge Darbe”, Şubat 1932, No. 27, s. 1-4.

“Bir “İlmi” Yalganga Karşı”, Şubat 1932, No. 27, s. 4-11.

“Türkistan’ın Bahtsızlığı ve Ondan Kurtuluş Yolu”, Şubat 1932, No. 27, s. 11-17.

““Türkistan ve Buhara” mı, Yoksa Togrudan Togrı “Türkistan” mı? (Encümen-i Saadet Buhara ve Türkistan Münasebetiyle)”, Mart 1932, No. 28, s. 1-4.

“Şekilce Kommunist, Magnaca Milletçi”, Mart 1932, No. 28, s. 4-9.

“Lastik Kugurşak”, Mart 1932, No. 28, s. 14-19.

“İstiklalci Kazaçiler (Hür Kazaçılık Mecmuasının 100nçı Sanı Münasebetiyle)”, Mart 1932, No. 28, s. 32-34.

“Mançuryada”, Mart 1932, No. 28, s. 34-35.

- “Türkistan Kaçkınları Faciası”, Nisan 1932, No. 29, s. 1-4.
- “Bir Tarihi Vesika”, Nisan 1932, No. 29, s. 5-17.
- “Cephemizi Birleştirelik”, Nisan 1932, No. 29, s. 23-26.
- “Mançurya Meselesi ve Dünya Efkarı Ammesi”, Nisan 1932, No. 29, s. 32-35.
- “Kızıl Şovenizm Tolkunu”, Mayıs 1932, No. 30, s. 1-4.
- ““Atsız Mecmua”da K. A. Harfleri Astığa Yaşırganan Efendige (Açık Mektup Ormıga)”, Mayıs 1932, No. 30, s. 23-25.
- “Kızıl Müstemleke”, Haziran 1932, No. 31, s. 1-6.
- “Cephemizni Birleştiriş Hakkında”, Haziran 1932, No. 31, s. 6-10.
- “Yalğançının Aygagı Yanında”, Haziran 1932, No. 31, s. 18-25.
- “Türkistan Türklüğü”, Temmuz 1932, No. 32, s. 1-5.
- “Yalğançının Aygagı Yanında”, Temmuz 1932, No. 32, s. 21-29.
- “Türk Tarihi Kurultayı”, Ağustos 1932, No. 33, s. 1-5.
- “Merhum Enver Paşa Hakkında Hatıra Parçaları”, Ağustos 1932, No. 33, s. 5-12.
- ““Sınıf Düşmanları” Mahkemesi”, Ağustos 1932, No. 33, s. 13-19.
- “Sovyetler İttifakının Siyasî Cephesi“, Ağustos 1932, No. 33, s. 31-33.
- “Türkistan’da Millî Terrör”, Eylül 1932, No. 34, s. 1-6.
- “Tövbe Kılğan “Alaş Orda”çılar”, Eylül 1932, No. 34, s. 7-13.
- “Türkiye’nin Milletler Uyuşmasına Kirişige Bolşeviklerin Karası”, Eylül 1932, No. 34, s. 33-35.
- “Sovyetler İttifakı ve Britanya Kommunvelti (“Union des Soviets” et “British Commonwealth”)”, Ekim 1932, No. 35, s. 1-7.
- “Sovyet Rusyasında (Ağır Sanayii. Kolhozlar. “Stalin Ornundan Haydalsın!”)”, Ekim 1932, No. 35, s. 7-13.
- “Türkistan’da Açlık Sebepleri”, Ekim 1932, No. 35, s. 13-16.
- “Kazak Urugları Hakkında”, Ekim 1932, No. 35, s. 16-23.
- “Mancu-Go”, Ekim 1932, No. 35, s. 35-39.
- “25.X.1917 – 7.XI.1932 Bolşevik Diktatoryasının 15 Yıllığı Münasebetiyle”, Kasım 1932, No. 36, s. 1-3.
- “Dekabr Hatıraları”, Aralık 1932, No. 37, s. 1-6.
- “Merhum “Atsız Mecmua” Müdürü Nihal Bek’nin Uyatsız Çıkışına Karşı Cevabım”, Aralık 1932, No. 37, s. 7-15.
- “Rusların “Türk-le Hasatlığı”“, Ocak 1933, No. 38, s. 2-7.

- “Sovyet Hükümetiyle Muahedeler”, Ocak 1933, No. 38, s. 13-18.
- “Yene Kazak Urugları Hakkında (Abdulkadir Beknin Cevabige Cevab)”, Ocak 1933, No. 38, s. 23-26.
- “Basmaçılık (20.II.1918 – 20. II. 1933)”, Şubat 1933, No. 39, s. 2-6.
- “Bir Tarihi İftiraga Karşı”, Şubat 1933, No. 39, s. 18-22.
- “Zaporoğlularının Türk Sultanige Mektubu”, Şubat 1933, No. 39, s. 38-40.
- “Kemçiligimizni Bitirmek Galibiyet Yolıga Tüşmek Demektir”, Mart 1933, No. 40, s. 2-8.
- “Ermeni Meselesi I”, Mart 1933, No. 40, s. 17-22.
- “Yaponiyanın Milletler Uyuşmasından Çekilişi”, Mart 1933, No. 40, s. 28-30.
- “Bir Tüzetiş”, Mart 1933, No. 40, s. 34-35.
- “Buhran”, Nisan 1933, No. 41, s. 2-6.
- “Ermeni Meselesi II”, Nisan 1933, No. 41, s. 24-29.
- “Türkistan “İkinci Beş Yıllık Plan” Aldında”, Mayıs 1933, No. 42, s. 2-9.
- “28.May”, Mayıs 1933, No. 42, s. 9-12.
- “Ermeni Meselesi III”, Mayıs 1933, No. 42, s. 17-22.
- “Petluraçılar; Çokayoğulları; Ramiz. Kemali ve Başkalar”“, Haziran 1933, No. 43, s. 2-8.
- “Türkistan’ın İnkilap Aldındaki Vaziyeti”, Haziran 1933, No. 43, s. 26-30.
- “Sovyet Rusya’da”, Haziran 1933, No. 43, s. 36-37.
- “Uzak Şarkta”, Haziran 1933, No. 43, s. 37-39.
- “Millî Gaye Kurbanları”, Temmuz 1933, No. 44, s. 2-5.
- “Bir “İnturist”nin Türkistan Tesirati”, Temmuz 1933, No. 44, s. 27-30.
- “Türkistan Yaşları Arasında”, Ağustos 1933, No. 45, s. 2-6.
- “Kazakistan Vaziyeti”, Eylül 1933, No. 46, s. 2-7.
- “Şarki Türkistan Meselesi Etrafında”, Eylül 1933, No. 46, s. 7-11.
- “Kafkasya Meselesi (Kitabiyat)”, Eylül 1933, No. 46, s. 29-35.
- “Türkiye Cumhuriyeti’nin On Yıllığı (29.10.1923-29.10.1933)”, Ekim 1933, No. 47, s. 2-6.
- “Hatıralarım Sahifelerinden... (Rusya’daki Türk Talebe Turmuşundan)”, Ekim 1933, No. 47, s. 20-24.
- “25.X.1917 – 7.XI.1933 (Sovyet Hükümeti’nin 16ncı Yıldönümü)”, Kasım 1933, No. 48, s. 5-18.
- “İnsanlık ve Kardeşlik Namına (Türkistan Kaçkınları Meselesi)”, Aralık 1933, No. 49, s. 2-

“Türkistan Sovyet Matbuatı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin 10 Yıllığı”, Aralık 1933, No. 49, s. 14-17.

“Münevver Kari”, Ocak 1934, No. 50, s. 27-32.

“Şarki Türkistan Cumhuriyeti”, Şubat 1934, No. 51, s. 2-5.

“Türkistan'da (Millî Kommunist Fırka Kurultayları Yekunu)”, Mart 1934, No. 51, s. 2-11.

“Anlaşmaslıkka Yer Kalmasın”, Mart 1934, No. 51, s. 18-22.

““Beynelmilel Sovyet Boyunbagı” ve Sovyet Çocukları”, Nisan 1934, No. 53, s. 8-12.

“Pek Muhterem Ayaz Bek”, Nisan 1934, No. 53, s. 40-42.

“Bolşeviklerin “Türk Dostluğu””, Mayıs 1934, No. 54, s. 8-13.

“Millî Sovyet Cumhuriyetleri Gazeteleri Hakkında “Bolşevik Matbuatı””, Mayıs 1934, No. 54, s. ?.

“Dünya Silah Buhranı”, Haziran 1934, No. 55, s. 2-4.

“Türkiye Hakkında Bolşeviklerin İki Neşriyatı”, Haziran 1934, No. 55, s. 33-35.

“Sovyet Hükümeti'nin Türkistan Köçebelerini Ornastıruv Yagnıy Dihkan Halige Getiruv Siyaseti”, Temmuz 1934, No. 56, s. 2-6.

“Şarki Türkistan; Tışkı Dünya ve Biznin Vazifemiz”, Temmuz 1934, No. 56, s. 23-27.

“Türkistan'da Maldar Hocalığı”, Ağustos 1934, No. 57, s. 2-9.

““Jö Suvi Parto” (Je Suis Partout) Gazetesi Türkiye'nin Siyaseti Hakkında”, Ağustos 1934, No. 57, s. 21-25.

“Sovyet Hükümeti'nin Milletler Cemiyetine Girişi Aldında”, Ağustos 1934, No. 57, s. 25-28.

“Türkistan Pahta Hocalığı”, Ağustos 1934, No. 57, s. 28-29.

“Adaşkan Edibler”, Ağustos 1934, No. 57, s. 35-37.

“Kafkasya Konfederasyonu Misakı”, Ağustos 1934, No. 57, s. 37-38.

“Şarki Türkistan Faciası ve Onun Bize Verdiği Ders”, Eylül 1934, No. 58, s. 2-7.

“Kafkasya Konfederasyonu Misakı”, Eylül 1934, No. 58, s. 23-27.

“Moskova ve Türk Kommunist Fırkası”, Eylül 1934, No. 58, s. 30-33.

“Türkistan'da Fırka Tazeleşı Neticelerinden”, Ekim 1934, No. 59, s. 2-7.

“Milletler Cemiyeti'nde Sovyet Hükümeti”, Ekim 1934, No. 59, s. 12-17.

“1917 – 1924- 1934”, Kasım 1934, No. 2 (60), s. 2-6.

“Yıgılğanga Yumuruk”, Kasım 1934, No. 2 (60), s. 6-11.

- “İşan Hoca Hani?”, Kasım 1934, No. 2 (60), s. 35-37.
- “Türkistan’da Kanlı Terrör”, Aralık 1934, No. 3 (61), s. 2-5.
- “1929 Dekabr 1934”, Aralık 1934, No. 3 (61), s. 5-9.
- “Yırak Şarkda”, Aralık 1934, No. 3 (61), s. 24-29.
- “Ali Mardan Bek Topçubaşı”, Aralık 1934, No. 3 (61), s. 29-33.
- “Bolşevik Sergey Kirof’nin Öldürülüşü Münasebetiyle”, Aralık 1934, No. 3 (61), s. 41-42.
- “Yurt Vaziyeti”, Ocak 1935, No. 4 (62), s. 4-6.
- “1935”, Ocak 1935, No. 4 (62), s. 7-13.
- “Orunga Kelmey Kalgan Bir İnkilabi Hareket”, Ocak 1935, No. 4 (62), s. 21-25.
- “Serbest Ekmek Bazarı”, Ocak 1935, No. 4 (62), s. 25-28.
- “İftira Okları (Sadullah Hoca Tursun Hocanı “Tazeleş” Münasebetiyle)”, Şubat 1935, No. 5 (63), s. 2-7.
- “Sadullah Tursun Hocanı “Tazeleş” Münasebetiyle”, Şubat 1935, No. 5 (63), s. 7-10.
- “17 Kat Kum Astında Kalgır Yaramsız Bir Hareket”, Şubat 1935, No. 5 (63), s. 15-21.
- “Şarki Türkistan’da Hıtaylar ile Sovyet Hükümeti Dostluğu”, Şubat 1935, No. 5 (63), s. 31-33.
- “Türkistan’da Bolşevik Fırkasının İç Yüzü”, Mart 1935, No. 64, s. 2-8.
- “Türkistan’da Son Terrör Mesulleri”, Mart 1935, No. 64, s. 8-11.
- “Bugünkü Beynelmilel Vaziyet”, Mart 1935, No. 64, s. 32-34.
- “Ceditçilik Korkusu”, Nisan 1935, No. 65, s. 2-7.
- “Yusuf Akçura”, Nisan 1935, No. 65, s. 8-12.
- “Beynelmilel Vaziyet”, Nisan 1935, No. 65, s. 21-27.
- “Sovyet “Vatanperverliği””, Mayıs 1935, No. 66, s. 2-5.
- “Bolşevik Tilmaçları”, Mayıs 1935, No. 66, s. 10-14.
- “Beynelmilel Vaziyet”, Mayıs 1935, No. 66, s. 22-26.
- “Fransa – Sovyet Muahedesi”, Mayıs 1935, No. 66, s. 25-31.
- “15 (28) VI. 1865 – 15. VI. 1935”, Haziran 1935, No. 67, s. 2-9.
- “Her Kanday Kadrolar Emes; Millî Kadrolar Gana”, Haziran 1935, No. 67, s. 9-13.
- “Marşal Yosef Pilsudsky 5.XII.1867 – 12. V. 1935”, Haziran 1935, No. 67, s. 29-34.

- “Beynelmilel Vaziyet”, Haziran 1935, No. 67, s. 37-43.
- “Bolşevik Yalğan ve Bührtanları”, Temmuz 1935, No. 68, s. 2-6.
- “Bılçırak Bührtan ve Yalğanlarga Karşı”, Temmuz 1935, No. 68, s. 6-14.
- “Türkistan Hakkında Fransız Tilinde Bir Makale”, Temmuz 1935, No. 68, s. 29-30.
- “Beynelmilel Vaziyet”, Temmuz 1935, No. 68, s. 30-37.
- “Sovyetler İttifakında Millî Mesele”, Ağustos 1935, No. 69, s. 2-7.
- “Moştomzarlar – Kolonizatorlar Uyası”, Ağustos 1935, No. 69, s. 7-13.
- “Sovyet Rusya’da (7nçi Komintern Kongresi)”, Ağustos 1935, No. 69, s. 28-31.
- “Beynelmilel Vaziyet”, Ağustos 1935, No. 69, s. 31-35.
- “Rus Misyonerliğı”, Eylül 1935, No. 70, s. 2-8.
- “Türkistan; Kafkasya ve Ukrayna Protestosu”, Ekim 1935, No. 71, s. 2-5.
- “Şarki Türkistan’da”, Ekim 1935, No. 71, s. 15-18.
- “Sovyet Hükümeti’nin 18nçi Yıldönümü Münasebetiyle”, Kasım 1935, No. 72, s. 2-4.
- “Leh Efkarı Ammesi Tavşı”, Kasım 1935, No. 72, s. 8-12.
- “Millî Maarif Cepesinde”, Kasım 1935, No. 72, s. 27-29.
- “Beynelmilel Vaziyet”, Kasım 1935, No. 72, s. 29-33.
- “Yetinçi Yaşğa Ayak Basarken...”, Aralık 1935, No. 73, s. 2-6.
- “Kazagstannın 15 Yıllığı Münasebetiyle 1920-Ekim-1935”, Aralık 1935, No. 73, s. 6-9.
- “Beynelmilel Vaziyet”, Aralık 1935, No. 73, s. 21-27
- “Türkistanda Dinge Karşı Mahkeme”, Ocak 1936, No. 74, s. 2-5.
- “1936”, Ocak 1936, No. 74, s. 5-9.
- “Yotuk Bayramları”, Ocak 1936, No. 74, s. 12-16.
- “İbrahim Lakaylı Kalay Tutulğan Edi? (Mukim Sultanoğlu’nun Hikayesi)”, Ocak 1936, No. 74, s. ?
- “1936nçı Yıl Asitanında – Beynelmilel Vaziyet”, Ocak 1936, No. 74, s. 30-35.
- ““Millî Vatanperlik”ge Taman Bir Adım”, Şubat 1936, No. 75, s. 2-?
- “Nutuklar Tufanige Gark Bolğan Bir Proje”, Şubat 1936, No. 75, s. 12-14.
- “Beynelmilel Vaziyetin Mühim Bir Noktası”, Şubat 1936, No. 75, s. 30-35.
- “Sovyet Patriotizminden Rus Milletçiğine”, Mart 1936, No. 76, s. ?
- “1917nçı Yılı Hatıra Parçaları”, Mart 1936, No. 76, s. 24-29.

- “Beynelmillel Meseleler”, Mart 1936, No. 76, s. 24-29.
- ““Lokarno Buhranı” – Millî Hak ve Millî Haysiyet Meselesidir”, Nisan 1936, No. 77, s. 2-8.
- “Yaponiya’ga Karşı Amerika ve Sovyet Hükümeti Planı”, Nisan 1936, No. 77, s. 9-12.
- “1917nçı Yılı Hatıra Parçaları”, Nisan 1936, No. 77, s. 13-18.
- “Millî Kadrolar Hazırlaş”, Mayıs 1936, No. 78, s. 7-11.
- “1917nçı Yılı Hatıra Parçaları”, Mayıs 1936, No. 78, s. 11-18.
- “1918-Mayıs-1936 (Kafkasyalı Dostlarımızga)”, Mayıs 1936, No. 78, s. 26-27.
- “Beynelmillel Vaziyet”, Mayıs 1936, No. 78, s. 28-35.
- “Rusya’da Vaziyet ve Biznin Vazifemiz”, Haziran 1936, No. 79, s. 6-11.
- “Millî Kadrolar Hazırlaş”, Haziran 1936, No. 79, s. 11-13.
- “1917nçı Yılı Hatıra Parçaları”, Haziran 1936, No. 79, s. 13-19.
- “Beynelmillel Vaziyet”, Haziran 1936, No. 79, s. 28-32.
- “Filistin’de”, Haziran 1936, No. 79, s. 32-35.
- “1916nçı Yıl (20nçı Yıllığı Münasebetiyle)”, Ağustos-Eylül 1936, No. 80-81, s. 2-11.
- “Sovyet Kanun-i Esasisi”, Ağustos-Eylül 1936, No. 80-81, s. 24-30.
- “Beynelmillel Vaziyet”, Ağustos-Eylül 1936, No. 80-81, s. 49-60.
- “Sovyet Kaşaneleri”, Eylül 1936, No. 82, s. 2-?.
- “1917nçı Yılı Hatıra Parçaları”, Eylül 1936, No. 82, s. 18-26.
- “Beynelmillel Vaziyet”, Eylül 1936, No. 82, s. 33-42.
- ““Millî Aksülünkılapçı” mı Yoksa “Millî İnkılapçı” mı?”, Ekim 1936, No. 83, s. 6-12.
- “1917nçı Yılı Hatıra Parçaları”, Ekim 1936, No. 83, s. 12-20.
- “Muhaceretdeki Millî Vazifemiz”, Kasım 1936, No. 84, s. 2-6.
- “25.X.1917 – 7. XI. 1936”, Kasım 1936, No. 84, s. 6-9.
- “1917nçı Yılı Hatıra Parçaları”, Kasım 1936, No. 84, s. 9-16.
- “Beynelmillel Vaziyet”, Kasım 1936, No. 84, s. 30-35.
- ““Yaş Türkistan”nın 8 Yaşıga Kirişi Münasebetiyle (1929-Aralık-1936)”, Aralık 1936, No. 85, s. 2-3.
- “1917nçı Yılı Hatıra Parçaları”, Aralık 1936, No. 85, s. 14-23.
- ““Batır Bolşevik Amangeldi” Hakkında Hakikat”, Aralık 1936, No. 85, s. 29-33.

“Sovyetler İttifakı Kanun-ı Esasisi Etrafında (8nçı Fevkalade Sovyetler Kurultayı)”, Aralık 1936, No. 85, s. 35-37.

“Beynelmilel Vaziyet”, Aralık 1936, No. 85, s. 37-41.

“1937nçı Yıl”, Ocak 1937, No. 86, s. 2-4.

“Sovyetler İttifakı Kanun-ı Esasisi Etrafında”, Ocak 1937, No. 86, s. 4-8.

“1917nçı Yılı Hatıra Parçaları”, Ocak 1937, No. 86, s. 14-22.

“Beynelmilel Turmuşdan”, Ocak 1937, No. 86, s. 34-37.

“Düşmanlarımız Biznin Faaliyetimiz Hakkında Nime Diyedur?”, Şubat 1937, No. 87, s. 2-6.

“Sovyetler İttifakı Kanun-i Esasisi Etrafında III”, Şubat 1937, No. 87, s. 6-11.

“1917nçı Yılı Hatıra Parçaları”, Şubat 1937, No. 87, s. 11-19.

“Yeni Trotskyçiler Mahkemesi”, Şubat 1937, No. 87, s. 30-34.

“Beynelmilel Turmuşdan”, Şubat 1937, No. 87, s. 34-40.

“Düşmanlarımız Biznin Faaliyetimiz Hakkında Nime Diyedur?”, Mart 1937, No. 88, s. 2-5.

“Medeni Esaret Kuralı”, Mart 1937, No. 88, 5-7.

“1917nçı Yılı Hatıra Parçaları XI”, Mart 1937, No. 88, s. 7-13.

“Türkistan Cumhuriyetlerinde Kanun-i Esasisi Etrafında”, Nisan 1937, No. 89, s. 2-5.

“Millî Erkinlik ve Kurtuluş Yolu”, Nisan 1937, No. 89, s. 6-10.

“1917nçı Yılı Hatıra Parçaları XIII”, Nisan 1937, No. 89, s. 10-16.

“Türkistan Sovyet Gazetelerinde Bizge ve Umumen Türkistan Millî Harekatıga Karşı Yazılğan Makaleler Parçası”, Nisan 1937, No. 89, s. 20-23.

“Beynelmilel Turmuşdan”, Nisan 1937, No. 89, s. 30-31.

“Kaygı ve Hasret Memleketi”, Nisan 1937, No. 89, s. 32-35.

“1917nçı Yılı Hatıra Parçaları XIII”, Mayıs 1937, No. 90, s. 14-22.

“Sovyetler ittifakı ve Kapitalist Devletler”, Mayıs 1937, No. 90, s. 32-35.

“Sovyet Rusya’da”, Mayıs 1937, No. 90, s. 35-37.

“1918-May-1937”, Mayıs 1937, No. 90, s. 39-40.

“Milletler Cemiyeti ve Ezilgen Halklar”, Mayıs 1937, No. 90, s. 40.

“Sovyetler İttifakında Millî Devlet Meselesi”, Haziran 1937, No. 91, s. 11-16.

“Sovyet İstatistik Yalğanları”, Haziran 1937, No. 91, s. 21-23.

“Bolşeviklerin İftirali Hücumlari”, Haziran 1937, No. 91, s. 23-28.

“Mecburi İzah-Cevab”, Haziran 1937, No. 91, s. 35-38.

“Sotsiyaldı ma, Sosyalistik mi?”, Temmuz-Ağustos 1937, No. 92-93, s. 1.

- “Feyzullah Hoca'nın Akıbeti”, Temmuz-Ağustos 1937, No. 92-93, s. 2-5.
- “Rusya'da Millî Devlet Münasebetiyle”, Temmuz-Ağustos 1937, No. 92-93, s. 10-14.
- “Cüneyd Han”, Temmuz-Ağustos 1937, No. 92-93, s. 14-20.
- “Abid Can Mahmud”, Temmuz-Ağustos 1937, No. 92-93, s. 20-24.
- “Şarki Türkistan Vaziyeti”, Temmuz-Ağustos 1937, No. 92-93, s. 28-32.
- “Beynelmilel Turmuşdan”, Temmuz-Ağustos 1937, No. 92-93, s. 55-62.
- “Bolşevikler Bühtanı Yolumuz ve Hareketimiz Togrulugunun Şahididir”, Eylül 1937, No. 94, s. 2-4.
- “Millî Birlik Teşkilatımız için”, Eylül 1937, No. 94, s. 5-9.
- “Radloff Hakkında”, Eylül 1937, No. 94, s. 33-37.
- “Türkistan'da Siyasî Pogrom; Onun Mana ve Ehemmiyeti”, Ekim 1937, No. 95, s. 2-7.
- “Türkistan'da Milletçi Gruplar”, Ekim 1937, No. 95, s. 7-12.
- ““Cumhuriyet” ve “Pravda” Gazetelerinin “Dostluk Gavgaları””, Ekim 1937, No. 95, s. 26-31.
- “Türkistan; Kafkasya ve Ukrayna Halklarının Milletler Cemiyetine Müracaatı”, Ekim 1937, No. 95, s. 31-33.
- “Beynelmilel Turmuşdan”, Ekim 1937, No. 95, s. 35-41.
- “Türkistan'da “Siyasî Pogrom””, Kasım 1937, No. 96, s. 2-7.
- “Sovyet Hükümeti'nin 20 Yıllığı Münasebetiyle (7.XI.1917 – 25.X.1937)”, Kasım 1937, No. 96, s. 7-10.
- “Siyasî Pogrom Kurbanları”, Kasım 1937, No. 96, s. 11-16.
- “Dünya Siyasetinde Sovyet Rusyasının Rolü”, Kasım 1937, No. 96, s. 35-37.
- “Sovyetlere Karşı Almanya Yaponya İtalya Anlaşması”, Kasım 1937, No. 96, s. 37-38.
- “Hokand Muhtariyeti (1917-10 Aralık-1937)”, Aralık 1937, No. 97, s. 2-4.
- ““Yaş Türkistan”ın 9. Yılı (1929-Aralık-1937)”, Aralık 1937, No. 97, s. 4-8.
- “Siyasî Pogrom Devam Etmektedir”, Aralık 1937, No. 97, s. 14-18.
- “Bolşeviklerin 12 Yıldan Son Gana İtiraf Ettikleri Bir Hakikat”, Aralık 1937, No. 97, s. 19-24.
- “Sovyet Parlamanda Türkistan Mümessilleri”, Aralık 1937, No. 97, s. 37-40.
- “1938'inci Yıl”, Ocak 1938, No. 98, s. 2-5.
- “Sovyet Sayıtları”, Ocak 1938, No. 98, s. 5-11.
- “Beynelmilel Turmuşdan”, Ocak 1938, No. 98, s. 31-38.

- “Türkistan’ga Dair Bazı Rakamlar”, Ocak 1938, No. 98, s. 38-40.
- “Sovyet Parlamanının Birinçi Toplanış Devresi”, Şubat 1938, No. 99, s. 2-7.
- “Türkistanlılar Suragına Cevab”, Şubat 1938, No. 99, s. 41-42.
- “Feyzullah Hoca ve Ekmal İkrım Hakikaten de Kızıl Moskova’nın Düşmanı mı İdiler?”, Haziran 1938, No. 103, s. 2-5.
- “Çeho-Slovakya Meselesi”, Haziran 1938, No. 103, s. 42-46.
- “Beynelmilel Turmuşdan”, Haziran 1938, No. 103, s. 46-48.
- “Enver Paşa (Ölümünün 16 Yıl Toluv Münasebetiyle)”, Temmuz-Ağustos 1938, No. 104-105, s. 2-5.
- “Segizbayoğlu Sultan – Halk Düşmanı”, Temmuz-Ağustos 1938, No. 104-105, s. 23-26.
- “Parlaman Oyunu”, Temmuz-Ağustos 1938, No. 104-105, s. 38-41.
- “Beynelmilel Turmuşdan: Türkiye-Fransa”, Temmuz-Ağustos 1938, No. 104-105, s. 58-61.
- “Yaponya-Rusya Toknaşması”, Temmuz-Ağustos 1938, No. 104-105, s. 61-66.
- “Çeho-Slovakya Meselesi”, Temmuz-Ağustos 1938, No. 104-105, s. 66-69.
- “Lehistan ve Milletler Cemiyeti”, Temmuz-Ağustos 1938, No. 104-105, s. 69-70.
- “Dinge Karşı Propaganda – Partiyalı ve Partiyasız Hemme Bolşeviklerin İşi”, Temmuz-Ağustos 1938, No. 104-105, s. 70-73.
- “Ekmal İkrım Çından da Sovyet Millî Sistemige Karşı Eken”, Ekim 1938, No. 107, s. 2-7.
- “Beynelmilel Turmuşdan”, Ekim 1938, No. 107, s. 46-50.
- ““Yaş Türkistan”nın 10nçı Yılı”, Aralık 1938, No. 109, s. 2-3.
- “Beynelmilel Turmuşdan”, Aralık 1938, No. 109, s. 36-40.
- “1939nçı Yıl”, Ocak 1939, No. 110, s. 2-4.
- “Ataturknin Reformları”, Ocak 1939, No. 110, s. 5-9.
- “İsaoğlu Oraz ve Mirzoyan “Gestapo ve Yapon Harbiyesi Casusu” İmiş”, Ocak 1939, No. 110, s. 28-29.
- “Beynelmilel Turmuşdan”, Ocak 1939, No. 110, s. 30-35.
- “Türkistan Millî Hareketindegi Büyük İki Hadisenin Yıldönümü (1918-Febral-1939)”, Şubat 1939, No. 111, s. 2-8.
- “Fuad Bek Toktar”, Şubat 1939, No. 111, s. 17-19.
- “Sovyet – Hicaz Münasebetinin Kesilişi Münasebetiyle Garip Bir Reddiye”, Şubat 1939, No. 111, s. 29-30.

“Beynelmilel Turmuşdan”, Şubat 1939, No. 111, s. 30-33.

“Sovyet Rusya’da”, Şubat 1939, No. 111, s. 33-36.

“Sovyetler İttifagındaki Umumu Halk Sanagı Materiyallarından”, Haziran 1939, No. 115, s. 2-5.

“Kolhozların Vaziyeti”, Haziran 1939, No. 115, s. 5-9.

“Gözünü Açılmasdan Ağzını Açkan... (Ukraynalı Kovalevskinin “Terizovab” Mecmuasındaki Orunsuz Bir Makalesi Münasebetiyle”, Haziran 1939, No. 115, s. 33-36.

“Beynelmilel Turmuşdan”, Haziran 1939, No. 115, s. 37-40.

“Harab Olsun Rusya Federalizmi”, Temmuz-Ağustos 1939, No. 116-117, s. 2-8.

““İş Künü” ile Ticaret”, Temmuz-Ağustos 1939, No. 116-117, s. 9-13.

“Türk Birliği Etrafında Çıkarılğan Orunsuz Gavga Münasebetiyle”, Temmuz-Ağustos 1939, No. 116-117, s. 27-44.

“Beynelmilel Turmuşdan”, Temmuz-Ağustos 1939, No. 116-117, s. 59-60.

1.2.1.3. Diğer Yayın Organlarında

“İhtilal ve Diktatörlük”, **Odlu Yurt**, 1930 No: 23 (11), Aralık: 476-477.

“Arif Kerimi” **Yanga Milli Yol**, 1934, No. 5, s. 5-8.

“Şimali Kafkasya ve Yeni Sovyet Konistitusyonu”, **Şimali Kafkasya**, Ağustos-Eylül 1936, No. 28-29, s. 7.

“1936 Cılı Berlin Kalasında Türkistan Castarınıñ Aldında Söylegen Sözi”, **Mustafa Şokay Türkistanniñ Kıylı Tağdırı**, Der. Baybota Serikbayulı Koşım Noğay, Calın Yayınevi, Almatı, 1992, s. 64-65.

“1917 Cıl Estelikterinen Üzindiler”, **Kazakistan Kommunis**i, No: 5, 1991, s. 38-46.

“1917 Cıl Estelikterinen Üzindiler”, **Kazakistan Kommunis**i, No: 6, 1991, s. 24-35.

“1917 Cıl Estelikterinen Üzindiler”, **Kazakistan Kommunis**i, No: 8, 1991, s. 39-48.

1.2.2. Batı Dillerindeki Gazete ve Dergilerde

1.2.2.1. Orient et Occident

“Les Evenements de Boukhara”, Tome Deuxieme, 1922, s. 40-48.

“La Politique Orientale des Soviets le Probleme des Nationalites en Russie”, Tome Deuxieme, 1922, s. 345-357.

“La Politique de la Russie et le Mouvement Nationaliste au Turkestan”, Tome Cinquieme, 1923, s. 15-47.

“Entre Armeniens et Musulmans”, Tome Quatrieme, 1923, s. 62-71.

“Enver Pacha dans la Russie des Soviets et l’Asie Centrale”, Tome Cinquieme, 1923, s. 161-173.

1.2.2.2. Prometheé

“Le Turkestan”, Juin-Juillet 1927, No: 8, s. 8-10.

“Au Turkestan”, Sept. 1927, No: 10, s. 8-13.

“Au Turkestan”, Oct. 1927, No: 11, s. 18-21.

“L’Ideal National du Turkestan et les Bolcheviks”, Oct. 1927, No: 11, s. 25-28.

“Un aperçu de la vie Economique du Turkestan”, Nov. 1927, No: 12, s. 23-27.

“Le Mouvement “Basmachi” au Turkestan”, Dec. 1927, No: 13, s. 21-22.

“Le Mouvement National du Turkestan”, Dec. 1927, No: 13, s. 22.

“Le Probleme du Turkestan”, Mars 1928, No: 16, s. 15-21.

“Turkestan (Chronique)”, Mars 1928, No: 16, s. 31-32.

“Au Turkestan”, Avril 1928, No: 17, s. 15-19.

“Les Soviets et l’Afghanistan”, Mai 1928, No: 18, s. 18-21.

“Le Turkestan dans la Lutte pour la Liberation nationale (A Titre d’information)”, Juin 1928, No: 19, s. 24-27.

“Les Bolcheviks au Turkestan”, Juillet 1928, No: 20, s. 18-21.

“Les Bolcheviks et le Proche-Orient”, Sept. 1928, No: 22, s. 22-24.

“L’Ideologie separatiste au Turkestan”, Nov. 1928, No: 24, s. 20-24.

“Le Roi Amanoullah-Khan et le Turkestan”, Dec. 1928, No: 25, s. 19-22.

“La Question des Relations entre Nationalites au Turkestan (D’apres les documents sovietiques)”, Jan. 1929, No: 26, s. 13-17.

- “Les Soviets renocent a la Guerre!”, Fev. 1929, No: 27, s. 7-10.
- “Le Bolchevisme et le Peuple Turk”, Mars 1929, No: 28, s. 25-28.
- “Le Bolchevisme en Afghanistan”, Juillet 1929, No: 32, s. 23-24.
- “Au Turkestan”, Aout 1929, No: 33, s. 19-23.
- “Turkestan (Chronique)”, Sept. 1929, No: 34, s. 28-30.
- “Milli Yol (La Voie Nationale)”, Oct. 1929, No: 35, s. 16-19.
- “Dans les Republique du Turkestan”, Nov. 1929, No: 36, s. 17-21.
- “Le Lutte pour le coton au Turkestan”, Dec. 1929, No: 37, s. 12-19.
- “La Nationalisation”, Fev. 1930, No: 39, s. 18-23.
- “Le Mouvement des Basmatchis au Turkestan”, Mars 1930, No: 40, s. 23-26.
- “Au Turkestan”, Mai 1930, No: 42, s. 18-22.
- “En Azerbaidjan”, Juin 1930, No: 43, s. 16-19.
- “Au Turkestan, Le Proces de Sagdoullah Kassymov”, Juillet 1930, No: 44, s. 23-26.
- “Au Turkestan”, Auot 1930, No: 45, s. 14-18.
- “Le Plan sovietique contre la Turquie”, Sept 1930, No: 46, s. 18-20.
- “Au Turkestan”, Sept 1930, No: 46, s. 20-22.
- “Le Perse et les Bolcheviks”, Oct. 1930, No: 47, s. 15-19.
- “Turkestan (Chronique)”, Oct. 1930, No: 47, s. 32.
- “Au Turkestan”, Nov. 1930, No: 48, s. 18-21.
- “Au Turkestan (Chronique)”, Nov. 1930, No: 48, s. 31-32.
- “Au Turkestan”, Dec. 1930, No: 49, s. 10-14.
- “Au Turkestan”, Jan. 1931, No: 50, s. 24-27.
- “Au Turkestan”, Fev. 1931, No: 51, s. 17-21.
- “Le Projet de Federation d’Asie Centrale”, Mars 1931, No: 52, s. 11-15.
- “Au Front de la Lutte Nationale”, Avril 1931, No: 53, s. 12-14.
- “Au Turkestan”, Mai 1931, No: 54, s. 19-21.
- “Au Turkestan”, Juin 1931, No: 55, s. 15-19.
- “La Politique sovietique en Transcaucasie”, Juillet 1931, No: 56, s. 11-13.
- “Au Turkestan (Chronique)”, Juillet 1931, No: 56, s. 31-32.
- “Les Bolcheviks contre le Kemalisme”, Aout 1931, No: 57, s. 15-18.
- “Turkestan (Chronique)”, Aout 1931, No: 57, s. 31-32.
- “L’Union Sovietique et les Peuples Coloniaux”, Sept 1931, No: 58, s. 12-15.

- “Turkestan (Chronique)”, Oct. 1931, No: 59, s. 31-32.
- “Au Turkestan”, Nov. 1931, No: 60, s. 8-12.
- “Reunions “Promethee””, Dec. 1931, No: 61, s. 30-31.
- “Au Turkestan”, Fev. 1932, No: 63, s. 22-24.
- “La Cosaque Libre”, Fev. 1932, No: 63, s. 31-32.
- “Au Turkestan”, Mars 1932, No: 64, s. 18-20.
- “Parmi les Cosaques”, Mars 1932, No: 64, s.22-24.
- “Au Turkestan”, Juillet 1932, No: 68, s. 14-17.
- “Au Turkestan”, Aout 1932, No: 69, s. 8-11.
- “Proces de classe ou Terreur nationale”, Sept. 1932, No: 70, s. 11-13.
- “Ce qu’ecrivent les bolchevicks au sujet de l’entree de la Turquie a la Societe des Nations”, Sept. 1932, No: 70, s. 26.
- “La censure sovietique au Turkestan”, Oct. 1932, No: 71, s. 11-14.
- “La crise de la politique des kolkhoz”, Dec. 1932, No: 73, s. 15-19.
- “Au Turkestan”, Dec. 1932, No: 73, s. 24-25.
- “La Famine en Russie”, Nov. 1932, No: 72, s. 10-13.
- “La Maladie turco-polonaise du journal russe “Poslednia Novosti””, Jan. 1933, No: 74, s. 13-16.
- “Ce qu’il faut entendre par Basmatchestvo, (A l’occasion du 15 anniversaire de son apparition)”, Fev. 1933, No: 75, s. 8-12.
- “Reunions Promethee”, Mars 1933, No: 76, s. 26-28.
- “Au Turkestan”, Mai 1933, No: 78, s. 14-18.
- “Le Turkestan au seuil du 2-eme plan quinquennal”, Juin 1933, No: 79, s. 13-18.
- “Au Turkestan, Un nouveau proces contre des magistarts”, Juillet 1933, No: 80, s. 5-8.
- “Au Turkestan, L’activite des nationalistes”, Aout 1933, No: 81, s. 11-15.
- “Ideologie de la Lutte”, Aout 1933, No: 81, s. 15-18.
- “Au Turkestan, (“L’heritage du passe au Kazakstan”)”, Sept. 1933, No: 82, s. 19-22.
- “La nouvelle politique exterieure des Soviets”, Oct. 1933, No: 83, s. 9-14.
- “De l’evolution du pouvoir sovietique”, Nov. 1933, No: 84, s. 15-20.
- “Au Turkestan, Revue de la Presse”, Nov. 1933, No: 84,
- “Au Turkestan (Chronique), Les erreurs de l’ancienne direction au Kirghizistan”, Dec. 1933, No: 85,

“L’*amitie turco-sovietique (Proposition d’un journaliste turc)*”, Dec. 1933, No: 85, s. 12-15.

“*Refuges Turkestanais*”, Dec. 1933, No: 85, s. 26.

“*La Maniere dont les Bolcheviks installent les Kolkhoz au Kazakstan*”, Dec. 1933, No: 85, s. 26-27.

“*Le rapport de M. Milioukov*”, Jan. 1934, No: 86, s. 14-18.

“*Les evenements au Turkestan Chinois*”, Jan. 1934, No: 86, s. 18-21.

“*Protestations contre l’admission de la Russe a la S.D.N.*”, Nov. 1934, No: 95, s. 19-23.

“*Les obseques d’A.M. Topchibachi*”, Dec. 1934, No: 96, s. 6-16.

“*La question de la communaute de langue*”, Jan. 1935, No: 97, s. 15-17.

“*Le marechal Pilsudski est mort*”, Mai 1935, No: 102, s. 3-24.

“*Memorandum presente e la S.D.N. au nom dep peuples opprimes de la Russie Sovietique*”, Nov. 1935, No: 108, s. 20-23.

“*La politique cotonniere des soviets au Turkestan*”, Juillet 1935, No: 104, s. 17-20.

“*Les richesses de l’Azerbaidjan*”, Juin-Juillet 1936, No: 115-116, s. 50-53.

“*Protestation contre l’imperialisme rouge*”, Sept. 1936, No: 118, s. 1-5.

“*Les richesses de la republique d’Azerbaidjan*”, Nov. 1936, No: 119, s. 6-10.

1.2.2.3. *Wschod-Orient*

“*O Turkiestanie*”, Temmuz 1932, No. 2 (4), s. 32-37. İngilizce Tercümesi: “*About Turkestan*” aynı yerde.

“*O Wschodnim Turkestanie*”, Mayıs 1934, No. 1 (13), s. 36-41. İngilizce Tercümesi: “*About East Turkistan*” (Summary), aynı dergi, s. 41-46.

“*O Turkestanie Wschodnim*”, 1935, No. 3 (19), s. 12-16. İngilizce Tercümesi: “*East Turkistan*” (Summary), aynı dergi, s. 16-18.

1.2.2.4. *La Revue Prometheé*

“*Le Turkestan en 1917*”, Ekim 1938, Tome I, No. I, s. 34-41.

“*Souvenirs du Turkestan (1917) (I)*”, Aralık 1938, Tome I, No. 2, s. 179-188.

“*Le Turkestan Oriental*”, Şubat 1939, Tome II, No. 1, s. 93-102.

“*Souvenirs du Turkestan (1917) (I)*”, Şubat 1939, Tome II, No. 1, s. 46-51.

“*Au Turkestan*”, Şubat 1939, Tome II, No. 1, s. 117-118.

“*Souvenirs du Turkestan (1917) IV*”, Nisan 1939, Tome II, No. 2 (4), s. 211-219.

“Au Turkestan”, Nisan 1939, Tome II, No. 2 (4), s. 253-254.

“Le Turkestan et la Russie”, 15 Temmuz 1939, Tome II, No. 3-4 (5-6), s. 354-365.

“Le Turkestan Oriental (II)”, 15 Temmuz 1939, Tome II, No. 3-4 (5-6), s. 421-429.

“Au Turkestan La Disgrace du President de Kazakstan”, 15 Temmuz 1939, Tome II, No. 3-4 (5-6), s. 442-443.

“Combien Y a-t-il de Betail au Kazakstan”, 15 Temmuz 1939, Tome II, No. 3-4 (5-6), s. 459.

“Souvenirs ...Incitant a l’Action 1919-Novembre-1939”, Aralık 1939, Tome III, No. 7, s. 9-13.

“Le Turkestan et la Guerre”, Aralık 1939, Tome III, No. 7, s. 21-22.

“Le Role Fatal de l’Intervention Sovietique”, Aralık 1939, Tome III, No. 7, s. 28-30.

1.2.2.5. Diğer Yayın Organlarında

“The Basmachi Movement in Turkestan”, *Asiatic Review*, April 1928, Vol. XXIV, s. 273-288.

“The Bolsheviks and Afghanistan”, *Asiatic Review*, July 1929.

“Turkestan and the Soviet Regime”, *Journal of the Royal Central Asian Society*, 1931, XVIII, s. 403-420.

“Fifteen Years of Bolshevik Rule in Turkestan”, *Journal of the Royal Central Asian Society*, 1933, Vol. XX, s. 351-359.

“La Question Nationale du Turkestan”, *La Tribune de Geneve*, 5.9.1931.

1.2.3. Rusça Dergi ve Gazetelerde

1.2.3.1. Bor’ba

“Turkestan”, 27.04.1920; No: 93

“Turkestan (İnterv’yu Dannoey Deyatelyami Turkestana Predstavityam Peçati, III, onomiçeskoe Polojenie”, 29.04.1920; No: 95

“Slova İ Fakti”, 28.10.1920; No: 245 (800)

“Slova İ Fakti”, 29.10.1920; No: 246 (801)

“Obraşenie Kirgizov K Leninu”, 01.02.1921; No: 32

“Bol’şeviki İ “Basmaçi”, 12.02.1921; No: 33

1.2.3.2. Vol'nyy Gorets

- “Etapı Sovetskoy Vostochnoy Politiki Kokand İ Gyandja”, 14.06.1920; No: 40
- “Sovetskaya Vlast' İ Kirgizı I”, 21.06.1920; No: 41
- “Sovetskaya Vlast' İ Kirgizı II”, 28.06.1920; No: 42
- “Sovetskaya Vlast' İ Kirgizı III”, 05.07.1920; No: 43
- “Sovetskaya Vlast' İ Kirgizı IV”, 12.07.1920; No: 44
- “Bolşevizm İ Anatoliyskoe Dvijenie”, 12.07.1920; No: 44
- “V Sovetskom Turkestane V”, 19.07.1920; No: 45
- “V Sovetskom Turkestane VI”, 26.07.1920; No: 46
- “V Sovetskom Turkestane VII”, 02.08.1920; No: 47
- “Solomonı Naşego Vremeni”, 09.08.1920; No: 48.
- “Vosstanie V Fergane Razrastaetsya tsia; Nastroenie Turkestantsev; Razgovor s Turkestanskim kommunistom”, 06.09.1920; No: 52
- “Sovetskaya Vlast' İ Turkestan”, 13.09.1920; No: 53
- “Djemal Paşa V Taşkente”, 20.09.1920; No: 54
- “Primečanie Turkestana”, 20.09.1920;
- “Enver, S'ezdı Narodov Vostoka İ Turkestaniy Vopros”, 20.09.1920;
- “Tragediya Armenii”, 27.09.1920; No: 55
- “Sud'ba Buhari”, 27.09.1920; No: 55
- “Kirgizskaya Sovetskaya Respublika”, 11.10.1920; No: 57
- “Pravda O Turkestane”, 11.10.1920; No: 57
- “Çto Proizoşlo V Persii?”, 11.10.1920; No: 57
- “Buhara (İz Besedi S Mustafaoy Çokaevim)”, 11.10.1920; No: 57
- “Nereşitel'nost' Kommunistov V Vostočno-Turetskoy politike”, 18.10.1920;
No: 58
- “Novoe Zaigrivanie S Kuçuk-Hanom”, 18.10.1920; No: 58
- “Gibel' Hlopkovodstva V Turkestane”, 25.10.1920;
- “Kemalisti İ Bolşeviki”, 25.10.1920; No: 59
- “Vstreça S Nuri Paşoy”, 27.10.1920; No: 55
- “Sredi Anatoliiskih Turkov”, 01.11.1920; No: 60
- “Va - Bank V Vostochnoy Politike Bol'şevikov”, 08.11.1920; No: 61
- “Sredi Anatoliiskih Turkov”, 08.11.1920; No: 61

“Turetskaya Partiya “Halk Zyumryasi”(Narodnaya Gruppa)”, 22.11.1920;
No. 63

“Bolşeviki İ Enver Paşa”, 06.12.1920; No: 65

“Perspektivi Sovetizatsii Armenii”, 13.12.1920; No: 66

“Slova İ Fakti”, 13.12.1920; No: 66

“Medoviy Zalog; Uspehi Basmaçestva V Turkestane”, 20.12.1920; No: 67

“Posle Sovetizatsii Armenii”, 20.12.1920; No: 67

“V Turkestane (Starnıçka-Hozyaystvenno-Ekonomiçeskoy Jizni)”,
20.12.1920; No: 67

“Reşitel’nyy Moment V Sud’bah Vostoçnoy Politiki Bol’şevikov”,
20.12.1920; No: 67

“Bol’şeviki ob Anglosovetskom Dogovore”, 06.07.1921; No: 246

1.2.3.3. Batumskaya Jizn’

“Bor’ba Za Nezavisimost’ Gruzii İ Musul’manı”, 03.03.1921; No: 198

“Rol’ Sovetrossii V Voynе s Gruzıey (İz Besed)”, 08.03.1921; No: 202

“Ot prestuleniya K prestupleniyu”, 09.03.1921; No: 203

1.2.3.4. Dni

“Golod İ Golodnaya Politika Bol’şevikov V Turkestane”, 22.03.1923; No:
120

“İndusskie Natsionalıstı o Politike Bol’şevikov V Sredney Azii”, 13.04.1923;
No: 137

“Bolşeviki İ Buhara”, 21.04.1923; No: 144

“Bol’şeviki İ Buhara”, 21.04.1923; No: 144

“Zamnarkom Broydo”, 24.07.1923; No: 221

“O Vosstaniyah V Turkestane”, 25.07.1923; No: 247

“O Pis’me G. Barakatullo”, 28.07.1923; No: 225

“Buharskiy Opıt”, 02.08.1923; No: 229

“O Raboçih V Turkestane”, 25.08.1923; No: 247

“Odna İz Priçin Nedoveriya”, 10.10.1923; No: 286

“Fergana V Razvalinah”, 28.10.1923; No: 302

“Eşço Jertva eksporta”, 28.10.1923; No: 302

“Sovetizatsiya Turkestana”, 04.11.1923; No: 308

“Surovaya Deystvitel’nost’ Turkestana”, 09.11.1923; No: 312

- “Prosveščenie Turkestana”, 20.11.1923; No: 316
 “V Sredney Azii”, 20.11.1923; No: 316
 “V “Novom Turkestane””, 01.02.1924; No: 375
 “V “Novom Turkestane””, 05.02.1924; No: 378
 “V Turkestane”, 22.02.1924; No: 393
 “Ljetsı İ Komediandı”, 29.02.1924; No: 3999
 “Nasledie Lenina V Turkestane”, 11.04.1924; No: 435
 “Posledstviya Braka V Gies Nefas (İz Jizni Leninskih Taşkentsev)”,
 01.05.1924; No: 450
 “Grobnitsa Proroka”, 24.05.1924;
 “Kak eto Nazıvaetsya”, 24.05.1924; No: 469
 “Sovetskoe Dostijeniya”, 25.06.1924; No: 494
 “Golod”, 05.07.1924; No: 503
 “Eleş”, 18.07.1924; No: 514
 “Neçego Na Zerkalo Penyat””, 26.07.1924; No: 521
 “Kitayskiy Kanal”, 14.08.1924; No: 537
 “Buharskie Lenintsı”, 11.09.1924; No: 561
 “Dela Prosveščeniya”, 12.12.1924; No: 614
 “Şçastlivie Turkestantsı”, 19.12.1924; No: 620
 “Horoşo Şşity Halat”, 24.12.1924; No. 649
 “Posle Semi Let...”, 06.01.1925;
 “Grabej İ Distsiplina”, 17.01.1925; No: 667
 “Politika Kuropatkina V Turkestane V 1916 g.”, 15.03.1925; No: 716
 “Braun “Çiçerak”İ Ko”, 02.04.1925; No: 731
 “Obyazatel’naya Podpiska”, 15.04.1925; No: 740
 “Politiçeskie Ubiystva V Turkestane”, 16.04.1925; No: 741
 “Gospoda “Taşkenttsı”İz RKP”, 29.04.1925; No: 752
 “Na Koleni!”, 09.05.1925; No: 760
 “Taşkentskaya İstoriya”, 20.09.1925;
 “Pamyatnik Leninu, Pismo İz Turkestana”, 09.10.1925;
 “Novosti o Basmaçax”, 10.10.1925;
 “Karrikatura”, 14.10.1925; No: 826
 “Razmışleniya Ahunbabaeva”, 22.10.1925;

- “Novosti o Basmaçi”, 25.10.1925;
- “Kommunisti V Sredney Azii”, 28.10.1925; No: 838
- “Novosti İz Sredney Azii”, 10.11.1925;
- “Vo İmya Allaha Milostivogo”, 10.11.1925;
- “Volneniya V Turkeстане”, 12.11.1925; No: 857
- “Novosti İz Sredney Azii (İgra na Şariat; Kommunisti Sredi Basmaçey; Peregovori V Kabule)”, 17.11.1925;
- “Jenotdelı İ Emansipatsiya Uzbekskih Jenşçin”, 19.11.1925;
- “Hoteli Zamesti Sledi”, 04.12.1925; No: 870
- “V Sredney Azii Net Hleba”, 10.12.1925; No: 875
- “Pravda İ Loj’ ob Uzbekistane”, 19.12.1925; No: 883
- “Probujdenie”, 07.01.1926;
- “Golod u Kirgiz”, 19.01.1926; No: 907
- “V Sovetskom Kazahstane”, 27.01.1926;
- “Tsentrrozısk Pod Sudom”, 17.02.1926; No: 932
- “V Turkeстане”, 23.02.1926;
- “Çestnee Obraşçaytes’ S Faktami”, 23.02.1926; No: 937
- “SSSR İ Sopredel’nyy Vostok”, 05.03.1926; No: 946
- “V Kol’tse”, 05.03.1926; No: 946
- “Novaya Avtonomnaya Respublika”, 11.03.1926;
- “Oçerednoy Protsess”, 11.03.1926;
- “Basmaçestvo”, 13.03.1926; No: 953
- “Po Kommunistiçeski!”, 16.03.1926;
- “İz Perepiski S İndusami”, 16.03.1926;
- “O Çistote Partiynago Znamenı”, 23.03.1926;
- “Sovetskoe Zemleustroystvo”, 30.03.1926; No: 967
- “İz Jizni Raboçih Kirgizov”, 03.04.1926; No: 971
- “Sovetskie Ssuda”, 07.04.1926; No: 974
- “Horasanskoe Volokno”, 13.04.1926;
- “Posle Uragana”, 13.04.1926;
- “Nedouçet”, 17.04.1926; No: 983
- “Novosti İz Srednei Azii (Prosveşçenie V Hive; Bezrobotitsa V Taşkente)”, 18.04.1926;
- “Opasnost’ Zasuhi”, 25.04.1926;

- “O Dele Funtikova”, 30.04.1926;
 “Kto Takoy Semen Drujkin?”, 02.05.1926; No: 995
 “Çujuyu Bedu Rukami Razvedu...”, 07.05.1926; No: 999
 “Revniteli Jenskoy emansipatsii”, 26.05.1926;
 “Naçnite s Lenina”, 01.06.1926; No: 1020
 “O Muzıke”, 17.06.1926;
 ““Krasnaya Tryapka”“, 23.06.1926; No: 1035
 “Ekonomičeskaya Kontr-Revolyutsiya”, 22.09.1926;
 “Golod V Fergane Í Uçastie Sov. Vlasti V Ego Organizatsii”, 6.9.1023; No:
 257
 “Opyat’ Otrublennaya Golova... ; “?.6.1926;

1.2.3.5. Poslednie Novosti

- “Golod V Kirgizii”, 26.11.1921; No: 495
 “V Sov. Turkestane”, 20.09.1922; No: 743
 “Pis’mo V Redaktsiyu”, 15.03.1923;
 “Golod V Turkestane”, 31.03.1923; No: 904
 “Korni Vosstaniy V Buhare”, 29.09.1923; No: 1054
 “Vosstanie V Hive”, 05.03.1924;
 “Turkestanskaya Tamaşa”, 23.03.1924;
 “Halat Hidir’ Alieva”, 29.04.1924; No: 1232
 “O Vosstaniyah V Turkestane Í Buhare”, 09.05.1924; No: 1240
 “Golod V Turkestane”, 24.06.1924; No: 1277
 “V Laboratorii Natsional’nogo Voprosa (Íz Turkestanskih Opitov)”,
 05.07.1924; No: 1287
 “V Krasnom Turkestane, Gosapparat Í Interesi Naseleniya”, 30.07.1924; No:
 1307
 “Pokazatel’noe Varvarstvo”, 30.08.1924; No: 1333
 “Opyat’ O Povstançestve V Sredney Azii”, 14.12.1924;
 “Sovetskaya Sistema Vzyatok (Íz Turkestanskoy Deystvitel’nosti)”,
 23.12.1924;
 ““Revolyutsionnie” Silı Buharı”, 31.12.1924; No: 1437
 “Stıçka s Turkestanskoy Bednotoy?”, 28.01.1925; No: 1460
 “Kalinin V Turkestane”, 14.03.1925; No: 1499

- “Narodnoe Prosveščenie V Uzbekstane”, 22.03.1925; No: 1506
- “O Çem Boltala Kameneva”, 26.06.1925;
- “Ne Noviy, A Stariy Lozung”, 07.07.1925; No: 1595
- “O Sovetskih İnstrukturah V Azii”, 25.07.1925; No: 1610
- “Po Povodu Vistrela Ahmeda Şukri, Pis’mo İz Berlina”, 09.09.1925;
- “Sila “Djandjala”“, 26.09.1925; No: 1664 (227)
- “Bol’şeviki İ Afganistan”, 03.01.1926; No: 1747
- 1795 “Praktika “Vnezapnih Obogaşçeniy (İz Çastnogo Pis’ma)”, 20.02.1926; No:
- “İz Anekdotov Deystvitel’nosti”, 27.02.1926;
- “Ahmed Mametov Prosvetitel’ Kirgizstana”, 16.04.1926;
- “Bol’şeviki İ Afganistan”, 28.04.1926;
- “Leninist İz “Kızıl-Ordi”“, 04.05.1926; No: 1868
- “Delo Kameniskih Praviteley”, 02.06.1926; No: 1897
- “İvanov - Rinov - Djizakskiy (İz Vospominaniy Turkestantsa)”, 02.01.1927;
- ““Vral’koni” İ “Brehkoni”“, 28.01.1927;
- “Na Bezlyud’i İ “Doma Predmestikom”Şkol’noe Delo V Turkeстане”,
06.12.1927;
- “Sovetskoe Stroitel’stvo V Srednei Azii”, 30.08.1928;
- “Pis’mo V Redaktsiyu”, 08.06.1935;
- “Glava Yaponskih Musulman’ (Pis’mo V Redaktsiyu)”, 08.08.1939;
- “Raboçie Nastroeniya V Sredney Azii”, (tarihi tespit edilemedi)

1.2.3.6. Diğer Gazete ve Dergilerde

- “Natsional’niy Vopros İ Mejnatsional’nie Otneşeniya V Turkeстане”,
Gruziya, 28.04.1920, No: 22
- “Turkestan”, **Gruziya**, 28.04.1920, No: 22
- “Sovremennaya Turkestanskaya Deystvitel’nost’”, **Nezavisimiy Gorets**,
14.02.1921, No: 4
- “K Sobitiyam V Turkeстане”, **Slovo**, 14.08.1922, No: 8
- “Turkestan”, **Yaş Turkestan (Molodoy Turkestan)**, Paris, 1949-1950, s. 9-
17.
- “Turkestan”, **Türkeli**, Eylül 1951, s. 6-12.
- “Vokrug Natsional’nogo Voprosa”, **Türkeli**, Aralık 1951, s. 7-11.
- “Vospominaniya” **Türkeli**, Aralık 1951, s. 17-26.

2. Genel Kaynaklar

2.1. Arşiv Kaynakları

2.1.1. **Mustafa Çokay Arşivi**, Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Enstitüsü, Paris

2.1.2. **Nogent Sur Marne Belediyesi Arşivleri**, Paris

Regensement de la Population 1931,

Regensement de la Population 1933,

Matrice des Contribution 1924

Matrice des Contribution 1930

Matrice des Contribution 1933

Nogent Sur Marne Regensement de la Population 1936

2.2. Türkçe Eserler

Abay'ın Eserlerinden Seçmeler (1995), Haz. Z. İsmail-A. A. Çınar. Ankara.

Alman Dışişleri Dairesi Belgeleri: Türkiye'deki Alman Politikası (1941-1943), İstanbul 1977.

ARMAOĞLU, Fahir (1984), **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.

AŞA, Emel (1988), "Kazak Türklerinin İlk Milliyetçi Dergisi: Aykap Dergisi", **Baymirza Hayit'e Armağan**, İstanbul: 111-112.

ATABAYEV, Kambar (2001), "Türkistan Muhtar Hükümetinin Demokratik Temelleri", **Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924 Osman Hoca Anısına İncelemeler**, Haz. Timur Kocaoğlu, SOTA, Haarlem.

AYDA, Adile (1991), **Sadri Maksudi Arsal**, Kültür Bakanlığı, Ankara.

BAMMAT, Haydar (1963), "Ali Han Kantemir (1886-1963)", **Dergi**, No. 32: 70-74.

BAYKARA, Tuncer (1989), **Zeki Velidi Togan**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

BAYSAL, Jale (1972), **Resmi Daire Kütüphaneleri ve Dökümantasyon Merkezleri**, yayınlanmamış doçentlik tezi, Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu, İstanbul.

BAYSUN, Abdullah Receb (1943), **Türkistan Milli Hareketleri**, İstanbul.

BENNINGSEN, A,-QUELQUEJAY, C. L. (1981), **Step'de Ezan Sesleri Sovyet Rejimi Altındaki İslamın 400 Yılı**, Selçuk Yayınları, İstanbul.

BUĞRA, Fatma (1979), "Bir Doğu Türkistanlının Ayaz İshaki Bey Hakkındaki Duyguları", **Muhammed Ayaz İshaki Hayatı ve Faaliyeti 100. Doğum Yılı Dolayısıyla**, Ankara: 104-107.

CARR, Edward Hallet (1989), **Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi 1917-1923**, c.I, Metis Yayınları, İstanbul.

CASTAGNE, Joseph (1980), **Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi**, Orkun Yayınevi, İstanbul.

CİHANGİR, Erol (1999), "Dr. Baymirza Hayit'in Hayat Hikayesi", **Dr. Baymirza Hayit Armağanı**, Turan Kültür Vakfı-Hoca Ahmet Yesevi Vakfı, İstanbul: 27-104.

CİHANGİR, Erol (2000), **Yeni Çağ Türkistan Tarihi Kaynakları ve Dr. Baymirza Hayit**, Turan Kültür Vakfı, İstanbul.

COPEAUX, Etienne (1997), "Prometeci Hareket", **Unutkan Tarih Sovyet Sonrası Türkdilli Alan**, Haz. Semih Vaner, Metis Yayınları, İstanbul.

ÇAĞATAY, Saadet (1972), "Çokayoğlu, M. Y. "Eşinin Ağzından Mustafa Çokayoğlu"", **Emel**, Eylül-Ekim: sayfa no.?

ÇAĞATAY, Saadet (1979), "Muhammed Ayaz İshaki" **Muhammed Ayaz İshaki Hayatı ve Faaliyeti 100. Doğum Yılı Dolayısıyla**, Ankara: 255-288.

ÇAĞATAY, Saadet (1985), "Prof. Dr. Tahir Çağatay (27.3.1902-27.7.1984)", **Türk Kültürü**, No. 261, Ocak: 55-58.

ÇAĞATAY, Tahir (1979), "Büyük Türklük Mücahidi Ayaz İshaki", **Muhammed Ayaz İshaki Hayatı ve Faaliyeti 100. Doğum Yılı Dolayısıyla**, Ankara: 89-95.

ÇAĞATAY, Ülker (1971), "Hokant ve Alaş Orda Milli Hükümetleri ve Mustafa Çokayoğlu", **Türk Kültürü**, No. 100, Şubat: 381-385.

ÇOKAYEVA, Maria J. (2000), **Mustafa Çokay'ın Hatıraları**, Haz. Erol Cihangir, Turan Kültür Vakfı, İstanbul.

ÇOKAYOĞLU, M. Y. (1972), **Eşinin Ağzından Mustafa Çokayoğlu**, Yaş Türkistan Yayını Sayı: 22, İstanbul.

ÇOŞKUNASLAN, Hakan (1999), “Türkistan Bağımsızlık Tarihinde Münevver Kari ve İttihat Terakki”, **Dr. Baymirza Hayit Armağanı**, Turan Kültür Vakfı-Hoca Ahmet Yesevi Vakfı, İstanbul: 119-135.

DEVLET, Nadir (1985), **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

DEVLET, Nadir (1998), **1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi (İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk Tatarlarının Millet Meclisi - 1917-1919)**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

DEVLETŞİN, Timurbek (1981), **Sovyet Tataristan'ı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

DUVLAT, Mir Yakup (1971), **Uyan Kazak**, Haz. A.Şükür Turan, Yaş Türkistan Yayımları No: 20, İstanbul.

EKŞİ, R.-CİHANGİR, E. (1999), **Dr. Baymirza Hayit Armağanı**, Turan Kültür Vakfı-Hoca Ahmet Yesevi Vakfı, İstanbul.

ERDOĞAN, Fahrettin (1998), **Türk Ellerde Hatıralarım Bulgaristan, Romanya, Sibirya Esareti, Türkistan, Azerbaycan, Kafkasya Türkleri, Doğu Anadolu ve Kars**, Kültür Bakanlığı, Ankara.

ERHAT, Azra (1993), **Mitoloji Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, İstanbul: 254-257;

ERKİLET, H. Emir (1943), **Şark Cephesinde Gördüklerim**, Hilmi Kitabevi, İstanbul.

FITRAT, Abdurrauf (2000), **Buhara'da Cedidcilik Eğitim Reformu Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası**, Haz. Seyfettin Erşahin, Kültür Bakanlığı, Ankara.

GEORGEON, François (1999), **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Aralık.

GLASNECK, Johannes (Tarihsiz), **Türkiye'de Faşist Alman Propagandası**, Onur Yayınları, İstanbul.

GÖKAY, Bülent (1998), **Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

GRIMAL, Pierre (1997), **Mitoloji Sözlüğü Yunan ve Roma**, Çev. Sevgi Tamgüç, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1997: 693-694;

GÜVEN, Esin (1996), **I. Dünya Savaşında Rusya'daki Türk Esirleri ve Rusya Türkleri**, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, İstanbul.

HAYİT, Baymirza (1975), **Türkistan Rusya ile Çin Arasında**, Otağ Yayınları, İstanbul.

HAYİT, Baymirza (1978), **Türk Dünyasında Rus Emperyalizminin İzleri**, Sabah Gazetesi Kültür Yayınları, İstanbul.

HAYİT, Baymirza (1987), **Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

HAYİT, Baymirza (1997), **"Basmacılar" Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)**, Ankara.

HİDİRALİYEV, Darhan (2001 a), **Mustafa Çokay Hayatı, Faaliyetleri ve Fikirleri**, Yeni Avrasya Yayınları, Ankara.

HİDİRALİYEV, Darhan (2001 b), "Muhtariyet'ten Muhacerete Türkistan Davası: Mustafa Çokay" **Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924 Osman Hoca Anısına İncelemeler**, Haz. Timur Kocaoğlu, SOTA, Haarlem: 191-225.

İKRAM HAN, Hüseyin (1999), **Bir Türkistanlının İkinci Dünya Savaşı Hatıraları**, İstanbul.

İLGAR, İhsan (1988), **Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi Tutanakları**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları No. 904, Ankara.

İNAN, Abdülkadir (1963), "Atatürk ve Dış Türkler", **Türk Kültürü**, No. 13, Kasım: 114-115.

İSHAKİ, Muhammed Ayaz (1984), "Lehistan'dan Gidiş", **Emel**, No. 141-145, Mart-Aralık: 87-104.

"İstanbul'da Türkistan Günü (Türkistan Türk Gençler Birliğinin Yıldönümü)", **Yeni Türkistan**, Eylül 1931, No. 39, s. 11-14.

İSTİKLALCİ (1952), **Türkistan'a Dair Bazı Cereyanlar Hakkında Görüşlerimiz**, Haz. Abdulvahap Oktay, İstanbul.

KALKAN İbrahim (1999), **1913-1918 Yılları Arasında Kazaklarda Siyasî Fikir Oluşumu: Kazak Gazetesi ve Alaş Hareketi**, basılmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

KANTEMİR, Ali (1963), "Mustafa Bey Çokay Hakkındaki Hatıratım", **Millî Türkistan**, No. 99A: 23-26.

KARA, Abdulvahap (1996), "Bağımsızlık Döneminde, Kazakistan Basınında Mustafa Çokay", **Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi**, No. 9, Ekim: 43-51.

KARA, Abdulvahap (2000), *Türkistan Türklerinin Kurtuluş Savaşı'na ve Cumhuriyet'e Katkıları*, **MSÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi**, sayı 3, Kasım: 71-82.

KARA, Abdulvahap (2002), "Hokand Muhtariyeti" **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, c. 18, Ankara: 783-795.

KARAKARTAL, Oğuz (1997), "I. Dünya Savaşı Sonunda Sibirya'daki Esir Türk Askerleri Sorunu ve Türk Dünyası Gazetesi", **Sibirya Araştırmaları**, Haz. Emine Gürsoy-Naskali, Simurg Yayınları, İstanbul: 317-322.

KAVUNCU, Orhan (1988), "Türkiye Üniversitelerinde Çalışmış Olan Türkistanlı İlim Adamları", **Turkestan als Historischer Faktor und Politische Idee Festschrift für Baymirza Hayit zu seinem 70. Geburtstag, 17 December 1987**, Haz. Erling von Mende, Köln: 92-96.

KAZANCYAN, Rem (2000), **Bolşevik-Kemalist-İttihatçı İlişkileri Yeni Belgeler (1920-1922)**, Kaynak Yayınları, İstanbul.

KIRIMER, Cafer Seydahmet (1958), "Mareşal Pilsudski ile Mülakatlarım ve Hatıralarım", **Dergi**, No. 13: 75-83.

KOCAOĞLU, Timur (1997), "Yaş Türkistan'ın Türkistan Basın Tarihindeki Yeri", **Yaş Türkistan Türkistan Milli İstiklal Fikrine Hizmet Eden Aylık Dergi (1929-1939)**, Cilt I, 1929-1939, İstanbul: 13-30.

KOCAOĞLU, Timur (1999), "Türkistanlı Göçmenlerin Siyasi Faaliyetleri Tarihine Bir Bakış", **Dr. Baymirza Hayit Armağanı**, Turan Kültür Vakfı-Hoca Ahmet Yesevi Vakfı, İstanbul: 159-169.

KOCAOĞLU, Timur (2001), "Yenilik Hareketleri ve İhtilaller Arasında Osman Hoca (Kocaoğlu)", **Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924 Osman Hoca Anısına İncelemeler**, Haz. Timur Kocaoğlu, SOTA, Haarlem.

KURAT, Akdes Nimet (1987), **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

LANDAU, Jacob (1999), **Pantürkizm**, Çev. Mesut Akın, Sarmal Yayınevi, İstanbul.

MEHMETZADE, Mirza Bala (1930), "Azerbaycan Tarihine Ait Notlar II Promete-Baromete", **Odlu Yurt**, No. 23 (11), Aralık: 478-483.

MEHMETZADE, Mirza Bala (1931), "Azerbaycan Tarihine Ait Notlar II Promete-Baromete", **Odlu Yurt**, No. 1 (26), Mart: 25-27.

MEHMETZADE, Mirza Bala (1991), **Milli Azerbaycan Hareketi**, Haz. Ahmet Karaca, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları No. 40, Ankara.

Muhammed Ayaz İshaki Hayatı ve Faaliyeti 100. Doğum Yılı Dolayısıyla (1979), Ankara.

MUHAMMETDİN, Rafael (1998), **Türkçülüğün Doğuşu ve Gelişimi**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

MÜHLEN, Patrik von zur (1984), **Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyet Doğu Halkları'nın Milliyetçiliği**, Mavi Yayınlar, Ankara.

NİHAL, Hüseyin (1933), **"Sart Başı"na Cevap**, Arkadaş Matbaası, İstanbul.

OBA, Ali Engin (1995), **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu**, İmge Kitabevi, İstanbul.

OKTAY, Abdulvahap (1953), "Mustafa Çokay'ın Arşiv ve Kitapları", **Türkistan**, No. 6, Eylül: 22-24.

OKTAY, Abdulvahap (1959), "Türkistan'da Maarif ve İrfan İşlerine Uzaktan Bir Bakış", **Dergi**, Münih 1959, no: 17: 85-87.

OKTAY, Abdulvahap (1960), "Türkistan Milli Muhtar Hükümeti", **Dergi**, No. 19: 35-47.

ORALTAY, Hasan (1997), "Mustafa Çokay", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, No. 121, Ocak: 15-18.

ÖZCAN, Ömer (2000), "Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü ve Yayın Organı "Dergi", **Türk Yurdu**, No. 150, Şubat: 17-21.

ÖZDOĞAN, Günay Göksu (2001), **"Turan"dan "Bozkurt"a Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)**, İletişim Yayınları, İstanbul.

PAKSOY, H. B. (25 Mart 2002.), **Turkbilimci Abubekir Ahmedcan Divay**, <http://www.ku.edu/~ibetext/texts/paksoy-3/turk10.html>.

RENSDEL, Pier (1929), "Orta Asya'da Bolşevikler Nezdinde", **Yeni Türkistan**, No. 21-22, Haziran: 20-23.

REVŞEN (1944), "Mustafa Bij Coqaj Oglı (1889-1941)", **Millij Adabijat**, No. 8: 4-5.

RORLICH, Azade-Ayşe (2000), **Volga Tatarları**, İletişim Yayınları, İstanbul.

SÜRMEĒĒ, Serpil (2001), **Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara.

TAYMAS, Abdullah Battal (2000 a), **1917'den 1919'a Rus İhtilali'nden Hatıralar 1**, Turan Kültür Vakfı, İstanbul.

TAYMAS, Abdullah Battal (2000 b), **1917'den 1919'a Rus İhtilali'nden Hatıralar 2 Ben Bir Işık Arıyordum**, Turan Kültür Vakfı, İstanbul.

TEMİR, Ahmet (1987), **Yusuf Akçura**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.

TEMİR, Ahmet (1991), **Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri. Hayatı-İlmi Kişiliği-Eserleri**, Ankara.

TEMİR, Ahmet (1998), **60 Yıl Almanya (1936-1996) Bir Yabancınnın Gözü ile Geziler-Araştırmalar-Hatıralar**, Kültür Bakanlığı, Ankara.

The Merck Manual Teşhis-Tedavi El Kitabı, (1985), Çev. Mehmet Pekus, c. 1, İstanbul: 78-80.

TOGAN, Zeki Velidi (1934), **On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey**, İstanbul.

TOGAN, Zeki Velidi (1969), **Hatıralar Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri**, İstanbul.

TOGAN, Zeki Velidi (1977), "Türkistanlıların Birleşme Davaları", **Türklüğün Mukadderatı Üzerine**, Haz. Tuncer Baykara, Yağmur Yayınları, İstanbul: 113-127.

TOGAN, Zeki Velidi (1981), **Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi**, Enderun Kitabevi, İstanbul.

TURAN, A. Şükrü (1977), "Doğu Türkistan Milli Mücadelesinde Yaş Türkistan Dergisinin Hizmetleri", **Emel**, No. 100, Mayıs-Haziran: 31-33.

"Türkistan Gençler Birliğinin Yıldönümü Bayramı" **Yeni Türkistan**, Ekim 1929, No. 23, s. 11-14.

Türkistan Milli Hareketi ve Mustafa Çokay (Merhumun 60. Doğum Yılı Münasebetiyle), Haz. Abdulvahap Oktay, İstanbul, 1950.

"Türkistan Türk Gençler Birliğinin Üçüncü Senei Devriyesi", **Yeni Türkistan**, Aralık 1930, No. 29, s. 20-22.

Türkistan Türklerinin Büyük Milliyetçi ve Yurtseverlerinden Mustafa Çokay Albümü, Haz. M. Delil, İstanbul, 1942.

Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924 Osman Hoca Anısına İncelemeler, Haz. Timur Kocaoğlu, SOTA, Haarlem, 2001.

UÇAROL, Rifat (1985), **Siyasi Tarih**, İstanbul.

Unutkan Tarih Sovyet Sonrası Türkdilli Alan, Haz. Semih Vaner, Metis Yayınları, İstanbul, 1997.

UZEL, Lokman (1997 a), “1905 Yılında Kazakeli’nde Başlayan Alaş Orda Hareketi ve Alaş Partisi”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, No. 122, Şubat: 25-30.

UZEL, Lokman (1997 b), “1905 Yılında Kazakeli’nde Başlayan Alaş Orda Hareketi ve Alaş Partisi II”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, No. 123, Mart: 29-32.

ÜLKÜSAL, Müstecip (1999), **Kırım Yolunda Bir Ömür Hatıralar, Kırım Türkleri**, Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları No:3, Ankara.

Y. T. (1954), **Türkistan’da Türkçülük ve Halkçılık, İkinci Bölüm**, Haz. A. Oktay, İstanbul.

Y. T. (1958), **Kızıl Emperyalizm**, Yaş Türkistan Yayını, İstanbul.

Y. T. (1959), **Türkistan Kurtuluş Hareketi İle İlgili Olaylardan Sahneler**, Yaş Türkistan Yayını, İstanbul.

Y. T. (1975), **Kızıl Emperyalizm (Yersiz Bir Tenkidin Cevabı) V**, Yaş Türkistan Yayını, Ankara.

Y. T.(1986), **Kızıl Emperyalizm VII**, Yaş Türkistan Yayını No. 27, Ankara.

YAMAN, E.-BOLAÇ, A. K. (1998), **Türkiye’deki Türk Dünyası**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

YARKIN, İbrahim (1966), “Türkistan’da Uyanış - Milli Hareketler ve Münevver Kari”, **Türk Kültürü**, No. 46, Ağustos: 910-917.

YARKIN, İbrahim (1970), “Türkistan’ın Cedidcilik Devri Rehberlerinden, Edib ve Siyaset Adamı Mahmud Hoca Behbudî (1874-1919)”, **Türk Kültürü**, No. 90, Nisan: 410-414.

Yaş Türkistan (1997), **Türkistan Milli İstiklal Fikrine Hizmet Eden Aylık Dergi (1929-1930)**, Cilt I, Ayaz Tahir Türkistan İdil Ural Vakfı Süreli Yayın No: 1, İstanbul.

YERASİMOS, Stefanos (2000), **Kurtuluş Savaşı’nda Türk-Sovyet İlişkileri 1917-1923**, Boyut Kitapları, İstanbul.

ZENKOVSKY, Serge A. (1983), **Rusya’da Pan-Türkizm ve Müslümanlık**, Çev. İzzet Kantemir, Üçdal Neşriyat, İstanbul.

2.3. Kazakça Eserler

ABDULLİN, Hamza (1991), “Mustafanıñ Ömiri men Ölimi”, **Ana Tili**, Şubat: 4-5.

Ahmet Baytursinov Şıǵarmalar, (1989), Cazuvşı Yayınevi, Almatı.

Älihan Bökeyhanov Şıǵarmalar, (1994), Kazakstan Yayınevi, Almatı, 1994.

Älihan Bökeyhanov Tañdamalı İzbrannoe, (1995), Kazak Ansiklopedisi Baş Editörlüğü, Almatı, 1995.

ÄLİMCANOV, Änvar, (1991 a), “Mustafa Şokay!.. Ol Kim?” **Kazak Ädebiyeti**, 24 Haziran: 8-9.

ÄLİMCANOV, Änvar, (1991 b), “Mustafa Şokay!.. Ol Kim?” **Kazak Ädebiyeti**, 31 Haziran: 8-10.

ÄLİMCANOV, Änvar, (1992), “Ulı Adamnıñ Arvağimen Alıspayık” **Kazak Ädebiyeti**, 24 Temmuz: 7.

ATABAYEV, B.-CAPPARHANOV, Ö. (8 Nisan 1998), “Törletiniz Alaştıñ Ayavlısı”, **Egemen Kazakstan**.

ATABAYEV, Bazarbay (10 Ocak 1997), “Biz - Mustafanıñ Avlınanbız”, **Kazakeli**.

Aykap, Der. Ü. Suphanberdina–S. Davitov, Almatı 1995.

ÄZBERGENOV, Sultan (7 Ağustos 1992), “Mustafa Ölimnen Kutkarıp Edi”, **Kazakstan Muğalimi**.

BAYŞUVAKULI, Äbcämi (1992), “Türkistan Legionı Turalı Şındık”, **Kazak Ädebiyeti**, 27 Kasım: 10-11.

BAYTURSINOV, Ahmet (1991), **Ak Col**, Calın Yayınevi, Almatı.

BEYİSBAY, Sayasat (9 Ocak 2001), “Mustafa Şokay Muraları”, **Egemen Kazakstan**.

COLDASBEKOV, Mirzatay (13 Nisan 1995), “Mustafa Şokay Cayında”, **Egemen Kazakstan**.

CUMAGALİY, Külpara (13 Haziran 2000), “Cügirgen Cetpeydi, Buyırğan Ketpeydi Nemese Mariya Şokay Estelikleriniñ Avdarmaşısı Kim?”, **Ruhaniyat (Cas Alaş Gazetesi)**'nin eki.

ÇOKAYOĞLU, Mustafa (1951), “Türkistan”, **Türkeli**, Eylül: 6-11.

İBRAŞEV, Sarbulak (27.6.1991), “Mustafa Şokayulı” **Cas Alaş.**

İBRAŞEV, Sarbulak (28.6.1991), “Mustafa Şokayulı” **Cas Alaş.**

KÄKEN, Amantay (2000), **Türkistan Legionı**, Astana.

KARA, Abdulvahap (17 Ekim 2001), “Eli Esimin Kasterlep Otr”, **Egemen Kazakistan.**

Kazak (1998), Der. Ü. Subkhanberdina-S. Dävitov vd., Kazak Ansiklopedisi Baş Editörlüğü, Almatı.

Kazak SSR Tariyhı, Sotsyalizm Devri (1961), c. II., Almatı.

Kazakistan Tariyhı Köne Zamannan Büginge Deyin (Oçerk) (1994), Devir Yayınevi, Almatı.

KOÑIRATBAYEV, Ävelbek (1994), **Kazak Ädebiyetiniñ Tariyhı**, Sanat Yayınevi, Almatı.

KOÑIRATBAYEV, Ordalı (1994), **Turar Riskulov Koğamdık-Sayasiy cäne Memlekettik Kızmeti Türkistan Kezeñi**, Kazakistan Yayınevi, Almatı.

KOYGELDİYEV, M.-NÜSİPHAN, A. (1998), “Mustafa Şokay Cäne Türkistan”, **Mustafa Şokay Tañdamalı**, Der. ve Haz. A. Nüsiphanov-M. Koygeldiyev, Äl-Farabi Kazak Devlet Üniversitesi Tarih İnceleme Merkezi, c. II, Kaynar Yayınevi, Almatı: 7-31.

KOYGELDİYEV, Mämbet (1995), **Alaş Kozğalı**, Sanat Yayınevi, Almatı.

KOYGELDİYEV, Mämbet (1997), **Tutas Türkistan İydeyasi Cäne Mustafa Şokayulı**, Kazak Üniversitesi Yayını, Almatı.

KOYŞIBAYEV, Beybit (1990 a), “Beymälim Tağdır Mustafa Şokaev Tuvralı Birer Söz”, **Ana Tili**, 17 Mayıs: 4.

KOYŞIBAYEV, Beybit (1990 b), “Mustafa Şokay”, **Kazak Ädebiyeti**, 2 Kasım: 10-11.

MAGAVİN, Muhtar (1995), **Kazak Tariyhının Alıppesi**, Almatı.

MAGAVİN, Muhtar, (1995), **Kazak Tariyhinin Älıppesi**, Almatı.

Mustafa men Mağcan Turan Eliniñ Danaları (1993), Der. H. Abdullin-K. Kasenov, Almatı.

Mustafa Şokay Mariya Şokay Estelikter (1997), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

Mustafa Şokay Tañdamalı, (1998), Der. ve Haz. A. Nüsiphanov-M. Koygeldiyev, Āl-Farabi Kazak Devlet Üniversitesi Tarih İnceleme Merkezi, c. I, Kaynar Yayınevi, Almatı.

Mustafa Şokay Tañdamalı, (1999), Der. ve Haz. A. Nüsiphanov-M. Koygeldiyev, Āl-Farabi Kazak Devlet Üniversitesi Tarih İnceleme Merkezi, c. II, Kaynar Yayınevi, Almatı.

Mustafa Şokay Türkistanniñ Kıylı Tağdırı (1992), Der. Baybota Serikbayulı Koşım Noğay, Calın Yayınevi, Almatı.

MÜSİREP, Ğabit (25.02.1995), “Mustafa Murası Atamekenge Oraldı”, **Egemen Kazakstan**.

NÜRPEYİSOV, Keñes (1995), **Alaş Häm Alaşorda**, Atatek Yayınevi, Almatı.

NÜSİPHAN, Aytan (1 Mayıs 1998), “Krem’diñ Tün Uykısın Tört Bölgen Mustafa Şokay Cäne Onıñ Yaş Türkistan Curnalınan Sonı Derekter”, **Kazak Ādebiyeti**.

NÜSİPHAN, Aytan (13 Mayıs 1998), “Krem’diñ Tün Uykısın Tört Bölgen Mustafa Şokay Cäne Onıñ Yaş Türkistan Curnalınan Sonı Derekter”, **Kazak Ādebiyeti**.

NÜSİPHAN, Aytan (8 Mayıs 1998), “Krem’diñ Tün Uykısın Tört Bölgen Mustafa Şokay Cäne Onıñ Yaş Türkistan Curnalınan Sonı Derekter”, **Kazak Ādebiyeti**.

OMARBEKULI, Sapağali (5 Mart 1999), “Eskerilmey Kelgen Esim”, **Egemen Kazakstan**.

ORALTAY, Hasan (1997), “Mustafa Şokay Cäne Onıñ Şetelderdegi İzbasarları”, **Mustafa Şokay Mariya Şokay Estelikter**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul: 251-271.

Rıskulov, “Türkistandık Studentter - Germaniyada”, **Egemen Kazakstan**, 18.2.1992.

SADIKOVA, Bakıt (10 Ocak 1997), “Mustafa Şokay Cäne Frantsiyadağı Kazak Ziyalıları”, **Kazakeli**.

SADIKOVA, Bakıt (23-29 Haziran 2000), “France Operatsiyasınıñ Kupiyası”, **Türkistan**.

SÄRSENBAYEV, Orazbek (1999), “Mustafa Şokay, Kaşan, Kayda Tuvgan”, **Mustafa Şokay Tañdamalı**, Der. ve Haz. A. Nüsiphanov-M. Koygeldiyev, Āl-Farabi Kazak Devlet Üniversitesi Tarih İnceleme Merkezi, c. II, Kaynar Yayınevi, Almatı:s. 503-504.

SEKSENBAYEV, A. (20 Aralık 1991), “Paricde, Mustafanıñ Üyinde Bolğan”, **Cas Alaş**.

SEYFULLİN, Säken (1997), **Tar Col Taygak Keşuv, Tarivhi-Memuarlık Roman**, Cazuvşı Yayınevi, Almatı.

SUBHANBERDİNA, Ü.-DÄVİTOV, S. (1995), **Aykap**, Kazak Ansiklopedisi Baş Editörlüğü, Almatı.

ŞÄKİBAYEV, Serik (1963), **Ülken Türkstannıñ Küyrevi Dokumental’dı Povest’**, Cazuvşı Yayınevi, Almatı.

ŞÄKİBAYEV, Serik (1992), “Kurğak Dolbar - Dälel Emes”, **Kazak Ädebiyeti**, 24 Ağustos: 6-7.

ŞOKAY, Mariya (1991), “Soñğı Ret Kördim Men Onı”, **Kazak Ädebiyeti**, 8 Kasım.

TAKENOV, Abu (1993), “On Altınşı Cılgı Oyran”, **Kazak Tariyhi**, No: 1: 52-57.

TAKENOV, Abu (1996), “Mustafa Şokay Ömirinin Keybir Qırları”, **Kazak Tariyhi**, No: 5: 54-58.

2.4. Özbekçe Eserler

A’ZAMHOCAYEV, Saidakbar (2000), **Türkiston Muhtoriyati**, Ma’naviyat Yayınevi, Taşkent.

Cadidçilik: İslhot, Yangilaniş, Mustakillik va Tarakkiyot uçun Kuraş (Turkiston va Buhoro Cadidçiligi Tarihiga Yangi Çizgilar) (1999), Universitet Yayınevi, Taşkent.

KAHHOR, Tohir (1994), **Hür Turkiston Uçun**, Çolpan Yayınları, Taşkent.

KAYUM HAN, Veli (27 Şubat 1992), “Mustafa Çukaybekni Eslab”, **Xalk Suzi**.

ZİYAËEV, Hamid (1998), **Turkistonda Rossiya Tacavuzi va Xukmronliga Karşı Kuraş (XVIII-XX Asr Boşlari)**, Şark Yayınevi, Taşkent.

2.5. Batı Dillerindeki Eserler

ABDUVAKHITOV, Abdujabbar A. (1944), “The Jadid Movement and Its Impact on Contemporary Central Asian”, **Central Asia Its Strategic Importance and Future Prospects**, Haz.Hafeez Malik, St. Martin’s Press, New York: 65-76.

Activity in Afganistan”, **The Morning Post**, 10.7.1929

ALLWORTH, Edward (1964), **Uzbek Literary Politics**, London.The Hague.Paris.

ALLWORTH, Edward (2001), "A Conversation With Ahmad Na'im Nusratullahbek, A Young Bukharan Jadid Under the Amirate, Reform Movements and Revolutions in Turkestan 1900-1924", **Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924 Osman Hoca Anısına İncelemeler**, Haz. Timur Kocaoğlu, SOTA, Haarlem.

BENNINGSSEN, A,-QUELQUEJAY, C. L. (1964), **La Presse et Le Mouvement National Chez les Musulmans de Russie Avant 1920**, Paris.

BENZING, Johannes (1936), "Berliner Politische Veröffentlichungen der Türken aus der Sowjetunion", **Die Welt des Islams**, Band 18: 122-131. Türkçe Tercümesi: "Sovyetler Birliği Türklerinin Berlin'deki Siyasi Yayınları", Çev. Eşref Bengi Özbilen, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Haziran 1985, s. ?

BENZING, Johannes (1937), "Das Turkistanische Volk im Kampf um seine Selbständigkeit", **Die Welt des Islams**, Band 19: 94-137.

BEZANIS, Lowell (1994), "Sovyet Muslim Emigres in the Republic of Turkey", **Central Asian Survey**, No. 13 (1): 59-180.

BOUAZIZ, Gérard (1979), **La France Torturé, F.N.D.I.R.P.**, Paris.

Br, J (6 Haziran 1929), Wiew Wolnosci z Nad Stepow Turkiestanu Wywiad z Mustafa Czokaj Ohly", **Kurjerowi Porannemu**.

CAROE, Olaf (1967), **Soviet Empire. The Turks of Central Asia and Stalinism**, London.

CASTAGNE, J. (1922), "Le Turkestan Depuis La Revolution Russe (1917-1921)", **Revue du Monde Musulman**, C. 50, Haziran: 28-71.

CASTAGNE, J. (1923), "Le Turkestan Depuis La Revolution Russe (1917-1922)", **Revue du Monde Musulman**, Cilt 50-51: 117-281.

Central Asia 120 Years of Russian Rule (1989), Haz.Edward Allworth, Duke University Press, Durham and London.

CHERNOV, Victor (1921), **Mes Tribulations en Russie Sovietique**, Paris.

D'ENCAUSSE, Helene Carrere (1958), "Linguistic Russification and Nationalist Opposition in Kazakhstan", **The East Turkic Review**, No. 1: 96-100.

D'ENCAUSSE, Helene Carrere (1980), **Reforme et Revolution Chez Les Musulmans De L'Empire Russe**, Presses De La Fondation Nationale Des Sciences Politiques, Paris. İngilizce tercümesi: **Islam and the Russian Empire Reform and Revolution in Central Asia**, London, 1988.

D'ENCAUSSE, Helene Carrere (1989), "Civil War and New Governments", **Central Asia 120 Years of Russian Rule**, Haz. Edward Allworth, Duke University Press, Durham and London: 224-253.

Documents on German Foreign Policy, 1918-1945, Series D. V. 13. The War Years,: U.S. Government Printing Office, Washington, 1964.

FRIEBEL, Otto (1934), "Die Russische Emigration und ihre Presse", *Zeitungswissenschaft*, No. 4, April: 145-152.

GUMMERUS, Herman (22 Ekim 1929), "Turkestan Mot Moskva", *Nya Dagligt Allehanda*,

HAYİT, Baymirza (1950), **Die Nationalen Regierungen von Kokand (Choqand) und der Alasch Orda**, yayınlanmamış doktora tezi, Münster Westf.

HOSTLER, Charles Warren (1993), **The Turks of Central Asia**, London.

KENNET, Lord (1941), "Pilsudski", **The Cambridge History Of Poland From Augustus II to Pilsudski (1697-1935)**, Cambridge: 589-615.

KERENSKY, Alexander (1965), **The Kerensky Memoirs, Russia and History's Turning Point**, London.

KHAN, Veli Kajum (1951), "Recollection of the Last Years of Mustafa Chokai", *Millij Türkistan*, (English Edition), No. 70-71B, Mart: 21-23.

KOCAOĞLU, Timur (2000), "Türkistan Abroad: The Political Migration-From the Soviet & Chinese Central Asia (1918-1997)", **Migration in Central Asia: Its History and Current Problem**, Haz. K. Hisao-O. Chika vd., Osaka: 113-126.

LABONNE, Roger (1922), "Les Pays Turcs et la Politique Orientale des Soviets", *Revue de la Paris*, No. 16, 15 Ağustos: 737-766.

LAZZERINI, Edward J. (1980), "The Archive of Mustafa Chokay Bey: An Inventory", *Cahiers du Monde Russe et Sovietique*, XXI (2), Nisan-Haziran: 235-239.

"Le Monde Musulman Contre les Soviets", (Çokay ile röportaj), *L'Action Nationale*, 20.11.1937, No: 231.

"Lettres d'Orient Musulmans et Bolchevistes", *Le Temps*, 26 Ağustos 1921.

MACARTNEY, Sir George (1929), "Review of Moustapha Chokaieff's *Chez Les Soviets en Asie Centrale*", *Journal of the Central Asian Society*, Vol. XVI: 99-102.

MARDİN, Şerif (?), "Abdurreshid Ibrahim and Zeki Velidi Togan in the History of the Muslims of Russia", **Rethinking Central Asia, Non-Eurocentric Studies in History, Social Structure and Identity**, Haz. Korkut A. Ertürk, Lebanon.

"Mustafa Czokaj-Ogly o rzadach sowieckich w Turkiestanie", *Wschod-Orient*, No. 4 (1935)-No. 1 (1936), s. 25-29. İngilizce Tercümesi: "Mustapha Chokay-Ogly on Soviet Rule in Turkestan", aynı dergi, s. 29-31.

OLCOTT, Martha Brill (1987), **The Kazakhs**, Hoover Institution Press, Stanford.

OLCOTT, Martha Brill (1992), "Central Asia's Catapult to Independence", *Foreign Affairs*, Summer, Vol. 71, No. 3: 108-130.

OLZSCHA, R.-CLEINOW, G. (1942), **Turkestan Die Politisch-Historischen und Wirtschaftlichen Probleme Zentralasiens**, Koehler & Amelang, Leipzig.

OMERKHAN, A. (1960), "A History of the Establishment of Soviet Rule in Turkestan", **The East Turkic Review**, Vol. II, No. 3, Eylül: 3-22.

ORALTAY, Hasan (1985), "The Alash Movement in Turkestan", **Central Asian Survey**, Vol. 4, No. 2: 41-58.

PARK, Alexander G. (1957), **Bolshevism in Turkestan 1917-1927**, Columbia University Press, New York.

PIERCE, Richard A. (1960), **Russian Central Asia 1867-1917 A Study in Colonial Rule**, University of California Press, Berkeley and Los Angeles.

PIPES, Richard (1980), **The Formation of the Soviet Union**, New York.

POPOV, A.g.m., (1998), **Russkoe Zarube'e i Arhivi**, Moskva.

PÖTSCHER, Walter (1972), "Prometheus", **Der Kleine Pauly Lexikon der Antike**, München: 1174-1177.

"Reunion Promethee, Un Rapport de M. Moustapha Tchokaev", **Promethee**, Mars 1932, No: 64, s. 26-29.

RIHA, Thomas (1969), **A Russian European Paul Miliukov in Russian Politics**, London.

RYWKIN, Michael (1982), **Moscow's Muslim Challenge Soviet Central Asia**, Armonk-New York-London.

SCHATOFF, Michael (1972), **Half a Century of Russian Serials 1917-1968**, IV. Cilt, New York.

SOKOL, Edward Dennis (1953), **The Revolt of 1916 in Russian Central Asia**, The John Hopkins University Studies, Baltimore.

STOCKY, Roman Smal (1947), "The Struggle of the Subjugated Nations in the Soviet Union for Freedom Sketch of the History of the Promethean Movement", **The Ukrainian Quarterly**, c. III, No. 4: 324-344.

TCHERNOV, V. (1921), **Mes Tribulations en Russie**, Paris.

The Flags of Central Asian Khanates, www.fotw.stm.it/flags/casia.html, 17.05.2001

"The Soviet and Recognition", (Çokay ile röportaj), **The Morning Post**, 29.7.1929.

USMANOVA, Dilyara M. (1998), "The Activity of the Muslim Faction of the State Duma and its Significance in the Formation of a political Culture among the Muslim Peoples of Russia (1906-1917)", **Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries**, Berlin: 417-455.

UYAMA, Tomohiko (2001), "The Kazak Intelligentsia at the Crossroads of Three Civilizations", **Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924**

Osman Hoca Anısına İncelemeler, Haz. Timur Kocaoğlu, SOTA, Haarlem s. 393-401.

VOLKMANN, Hans-Erich (1966), **Die Russische Emigration in Deutschland 1919-1929**, Würzburg.

2.6. Rusça Eserler

Abdulkadir İnan Bibliografiçeskiy Ukazatel' (1996), Gilem Yayınevi, Ufa.

ABDURAHİMOVA, N.-RUSTAMOVA, G. (1999), **Koloniya'l'naya Sistema Vlasti v Turkestane vo Vtoroy Polovine XIX-i Çetverti XX v.v.**, Universitet Yayınevi, Taşkent.

ARŞARUNİ, A. – GABDULLİN, X. (1931), **Oçerki Panislamizma i Pantyurkizma v Rossii**, Moskova.

ASFENDİYAROV, Sandcar (1998), **İstoriya Kazahstana (S Drevneyşih Vremen)**, Sanat Yayınevi, Almatı.

BAKİROVA, Amirhan (2000), **Operatsiya "Frants"**, Kızıldorda.

BOGAÇOV, Arhip K. (1996), **Alaş-Orda Kratkiy İstoriçeskiy Oçerk o Natsional'no-Burjuaznom Dvijenii v Kazahstane Perioda 1917-1919**, Calın Yayınevi, Almatı.

ÇAĞATAY, Tahir (1949-1950), "K Şestidesyatiletıyu so Dnya Rojdeniya Pokoynogo Mustafa Çokaya", **Yaş Turkestan (Molodoy Turkestan)**, Paris: 18-26.

ÇAYKİN, Vadim (1922), **K Istorii Rosiiskoi Revoliutsii, Vypusk I, Kazn' 26 Bakinskikh Komissarov**, Moskova.

ÇHENKELİ, A. (1949-1950), "Pamyati Moego Druga Mustafa Çokaeva", **Yaş Turkestan (Molodoy Turkestan)**, Paris: 29-30.

ÇOKAY, Mariya (1949-1950), "Kak Eto Bılo", **Yaş Turkestan (Molodoy Turkestan)**, Paris: 6-8.

ÇOKAY, Mariya (2001), **Ya Pişu vam.iz Nojana (Vospaminaniya, pis'ma, dokumenti)**, Kaynar Yayınevi, Almatı.

ÇOKAYEV, Mustafa (2001), **Otrivki iz Vospominaniy o 1917 g.**, Der. ve Haz. S. M. İshakov, Islamic Area Studies Project Central Asian Research Series No.1, Tokyo-Moskova

ÇOKAYEVA, Mariya (1958), **Biografiya Mustafa Çokaeva Prezidenta Avtonomnogo Turkestana 1918 g., Çast' Pervaya**, (Mariya Çokayoğlu'nun Hatıralarının Rusça orjinalinin birinci bölümünün daktilo metni, hususi arşivimizde).

DJUMAEV (1949-1950), "Naş Vojd", **Yaş Turkestan (Molodoy Turkestan)**, Paris: 5-6.

GİLYAZOV, İskander (1998), **Na Drugoy Storone Kollaboratsionistı iz Povoljsko-Priural'skih Tatar v Godı Vtoroy Mirovoy Voynı**, Kazan.

İstoriya Kazakhstana s Drevneysh Vremen do Naşih Dney (Oçerk) (1993), Devir Yayınevi, Almatı.

İz İstorii Rossiyskoy Emigratsii Pis'ma A.-Z. Validova i M. Çokaeva (1924-1932) (1999), Der. ve Haz. S. M. İshakova, Rusya İlimler Akademisi Sosyal Reform, Hareket ve Devrim Tarihi İlmi Konseyi, Moskova.

KARİS-BEY (1949-1950), "Moya Vstreça s Mustafa-Bey", Yaş Turkestan (Molodoy Turkestan), Paris: 27-28.

Komitet Drujbi Naradov Kavkaza, Turkestana i Ukrainı", **Severniy Kavkaz**, Ağustos, 1934, No. 4, s. 41.

Mustafa Çokaev, <http://vvv.peoples.ru/state/politics/chokaev/>, 17.05.2001.

Novaya gazeta na turetskom' yaz. v' Tiflise", **Volniy Gorets**, 31 Aralık 1920, No: 68,

OKTAY, Abdulvahap (1951), "O Molodih Godah i o Politiceskoy Deyatel'nosti Mustafa Beya Çokay Oglu, **Türkeli**, Aralık: 11-16.

Po Vneşnosti Kommunist, Po Soderjaniyu Natsionalist", **Gortsı Kavkaza**, Nisan 1932, No. 29, s. 24-26.

Pobeda Sovetskoy Vlasti v Sredney Azii i Kazahstane (1967), Taşkent.

Pravda Vostoka, "Podozritel'noe "Ojivlenie" Mustafi Çokaeva", 02.11.1925, No: 255 (855)

RISKULOV, Turar (11 Haziran 1924)., "Emigratsiya o Turkestane", **Pravda**.

SAFAROV, Georgiy (1996), **Kolonial'naya Revolyutsiya (Opit Turkestana)**, Calın Yayınevi, Almatı.

SAPANOV, Sayfulla (2000), **Mustafa Çokay i Bolşevizm**, Almatı.

SEGİZBAYEV, O. A. (1996), **Kazahskaya Filosofiya XV - Naçala XX Veka**, Gılım Yayınevi, Almatı.

ŞUL'GİN, A. (1949-1950), "Mustafa Bey Çokay Oglu, Kak Çelovek", **Yaş Turkestan (Molodoy Turkestan)**, Paris: 28-29.

ŞUL'GİN, A. (1951), "Pamyati Druga (Otrivok)", **Türkeli**, Aralık: 27-32.

TINIŞBAYEV, Muhammedcan (1998), **İstoriya Kazahskogo Naroda**, Sanat Yayınevi, Almatı.

Tsarskaya Kolonizatsiya v Kazahstane Po Materialam Russkoy Periodiceskoy Peçati XIX Veka (1995), Der. ve Haz. F. M. Orazayev, Ravan Yayınevi, Almatı.

Turkestan v Naçale XX Veka: K İstorii İstokov Natsional'noy Nezavisimosti (2000), Şark Yayınevi, Taşkent.

USTİNOV, V. M. (1996), **Turar Riskulov (Oçerki Politiceskoy Biografii)**, Kazakistan Yayınevi, Almatı.

“Veçer, Posvyaşçenniy Pamyati Mustafa Bey Çokay oğlu” (1951), Türkeli, Aralık: 45.

Yaş Turkestan (Molodoy Turkestan) (1949-1950), Haz. Mariya Çokay, Paris.

YULDAŞBAYEV, A. M. (2000), **İzvestny i Neizvestny Zaki Validi V Pamyati Svoih Sovremennikov**, Kitap Yayınevi, Ufa.

ÖZGEÇMİŞ

19.11.1961'de İstanbul'da doğan Abdulvahap Kara, Gazipaşa İlkokulu, Abdülhak Hamit Ortaokulu ve Yeşilköy Ticaret Lisesini bitirdikten sonra, 1982'de Boğaziçi Üniversitesi Elektronik Yüksek Teknisyenliği bölümünden mezun oldu. 1982-1985 Yeşilköy Atatürk Havalimanı Elektronik bölümünde görev yapan Kara, 1986 yılında İstanbul Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünü bitirdi. 1987-1988 arasında Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivlerinde görev yaptıktan sonra, Almanya'nın Münih şehrinde bulunan Hürriyet Radyosu'na giderek, burada 1988-1995 yıllarında Kazak Türkçesi yayınlarda editör olarak çalıştı.

1995 yılında yurda dönen Kara, Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesinde Araştırma Görevlisi olarak çalışmaya başladı. 1997'de Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde "Kazakistan'da 1986 Almatı Olaylarının İçyüzü ve Etkileri" konulu teziyle Yüksek Lisans eğitimini tamamladı. Kara, İngilizce, Almanca, Rusça, Fransızca ve Kazakça, Özbekçe, Kırgızca gibi Orta Asya Türk şivelerini bilmektedir.